

COLLOQUIA RUSSICA

Series I, vol. 6

RUS' AND COUNTRIES OF THE LATIN CULTURE (10TH–16TH C.)

Publication from the 6th
International Scientific Conference,
Krakow, 26th–28th November, 2015

Editor
Vitaliy Nagirnyy

Krakow 2016

Editorial board:

Dariusz Dąbrowski (Bydgoszcz), Đura Hardi (Novi Sad),
Aleksy Martyniuk (Minsk), Adam Mesiarkin (Bratislava),
Vitaliy Nagirnyy (Krakow) – editor, Rafał Swakoń (Krakow),
Myroslav Voloshchuk (Ivano-Frankivsk), Barbara Żurek (Krakow) – editorial assistant

Advisers:

Prof. Leontiy Voytovych (Lviv), Igor Danilevskiy (Moscow)

Revision, translation and stenographic recording:

Magda Arsenicz, Magdalena Frączek, Jakub Jezierski, Monika Kamińska,
Halyna Poslavska, Arkadiusz Siwko, Andriy Stasiuk

Desktop publishing:

Barbara Żurek

Cover design:

Barbara Żurek

On cover:

front page:

Miniature of the Gertrude Psalter

(Museo Archeologico Nazionale, Cividale, Italy)

last page:

„Comercial relations of ancients russian principalities in the 12th century”,

by Stsiapan Tsemuschau

Editorial board might not share contributors views and their opinions are not to be identified
with Editorial board's outlook.

Copying and reprinting without written permission from the Editorial board is forbidden.

© Copyright by the Jagiellonian University

Krakow 2016

ISSN 2353–219X

Editorial board:

Zakład Historii Europy Wschodniej, Instytut Historii,
Uniwersytet Jagielloński, ul. Gołębia 13, p. 303, 31–007 Kraków

COLLOQUIA RUSSICA

Seria I, tom 6

RUŚ A KRAJE KULTURY ŁACIŃSKIEJ (X–XVI W.)

Materiały VI Międzynarodowej
Konferencji Naukowej,
Kraków, 26–28 listopada 2015 r.

Redaktor naukowy
Vitaliy Nagirnyy

Kraków 2016

COLLOQUIA RUSSICA

Серия I, том 6

РУСЬ И СТРАНЫ ЛАТИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ (X–XVI ВВ.)

Материалы VI Международной
Научной Конференции,
Краков, 26–28 ноября 2015 г.

**Научный редактор
Виталий Нагирный**

Краков 2016

Contents

Preface	13
Przedmowa	16
Предисловие	19
The list of the participants of the conference	23
The welcoming speech by the vice-Dean of the Faculty of History of the Jagiellonian University in Krakow, prof. dr hab. Stanisław A. Sroka.	27
The welcoming speech of the General Consul of Ukraine in Krakow, Oleg Mandiuk	29
The welcoming speech of the of the President of the Students' of History Scientific Association at the Jagiellonian University, Rafał Swakoń.	31

CHAPTER I: STUDIES

Степан Темушев, <i>Древнерусский посадник и франкский граф: причины различий функционально близких институтов</i>	35
Adam Mesiarkin, <i>Archetyp zgromadzeń wiecowych jako łącznik wschodnich i zachodnich Słowian. Kilka uwag na marginesie przedmiotu historiografii prawa</i> ..	47
Viktor Adamovič, <i>The Accursed Princes: Boleslaus I the Cruel of Bohemia and Sviatopolk the Accursed of Kiev: an Attempt of Comparison</i>	57
Vasilina Sidorova, <i>The Relics of St. Clement of Rome, the Veneration of St. Bruno of Querfurt and Representations of Rus' in the 11th century France</i>	65
Małgorzata Smorań-Różycka, <i>Kijów – królewskie miasto w czasach Gertrudy Piastówny Izjasławowej</i>	73
Konrad Lewek, <i>Odzież kobieca na Rusi i jej wybrane zachodnioeuropejskie analogie X–XI wieku w świetle badań archeologicznych</i>	83

Radosław Liwoch, <i>Militaria jako ślady kontaktów między Wschodem a Zachodem Europy w średniowieczu</i>	95
Norbert Mika, „Крестное целование” – geneza i praktyka stosowania przez władców ruskich, polskich i węgierskich (do końca XII wieku).....	111
Филип Подберёзкин, <i>Братья-ефремяне: Русь начала XIII века глазами ливонских пилигримов</i>	131
Дюра Гарди, „Религиозная принадлежность” князя Ростислава Михайловича во время его жизни в Венгрии.....	137
Tamás Péderi, <i>Military culture of Novgorod in the 13th century according to Western and Novgorodian sources</i>	147
Володимир Александрович, <i>Українське „повернення обличчям до Заходу”: досвід релігійної іконографії XIII–XVI століть</i>	155
Marcin A. Klemenski, <i>Konwenty augustianów-eremitów na ziemiach ruskich w XIV–XV wieku</i>	167
Marcin Grała, <i>Polityka Dymitra Iwanowicza względem Litwy w pierwszych latach funkcjonowania unii krewskiej – wybrane aspekty</i>	173
Юрий Афанасенко, „Русский папа” и Константи́нский собор: религиозные контакты Литовской Руси со странами латинской культуры.....	183
Алексей Мартынюк, <i>Новгород – Вильна – Краков – Львов: где могли встретиться в середине XV века киевский митрополит Исидор и доминиканец Иоганн Реллах?</i>	195
Павел Сморж, <i>Ганзейские купцы и запрет ввоза пива в Великий Новгород и Псков во второй половине XV века</i>	215
Wojciech Sawicki, <i>Postać Lwa Daniłowicza w oczach Macieja Strykowskiego</i>	229
Irina Koluzaeva, <i>Filon Kmita Czarnobyłski: „gente Ruthenus natione Lithuanus”</i>	243
Justyna Gałuszka, „ <i>A iż się uskarżają Ich Mśc pp. bracia diversae religionis</i> ”: problematyka wyznaniowa na sejmikach województwa ruskiego przed sejmem warszawskim 1597 roku.....	249

CHAPTER II: DEBATES

Debate 1, <i>The Western influence in Rus' in the 10th–13th centuries</i>	259
Debate 2, <i>Russian chronicles as the source for the study of cultural contacts of Rus' with the countries of the Latin West</i>	273

CHAPTER III: LITERATURE REVIEW

- Zofia A. Brzozowska, *Święta księżna kijowska Olga. Wybór tekstów źródłowych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014, 217 s. [Софія А. Бжозовська, *Свята київська княгиня Ольга. Вибрані джерельні тексти*, Лодзь: Видавництво Лодзького університету, 2014, 217 с.] – Мар'яна Мосорко. 285
- Karol Kollinger, *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)*, Wrocław: Chronicon, 2014, 526 s., 17 il., tab., map. – Michał Beczek. 287
- Zofia A. Brzozowska, *Sofja upersonifikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015, 478 s., illustr. (Seria: *Byzantina Lodziensia*, t. 24) [Софія А. Бжозовська, *Софія – персоніфікована Божа Мудрість. Історія уявлень у колі візантійсько-слов'янської культури*, Лодзь: Видавництво Лодзького університету, 2015, 478 с., ілюстр. (Серія: *Byzantina Lodziensia*, т. 24)] – Віталій Нагірний. 289
- Степан Темушев, *Образование Древнерусского государства*, Москва: Квадрига, 2014, 205 с. [Stsiapan Tsemushau, *Powstanie państwa staroruskiego*, Moskwa: Kwadryga 2014, 205 s.] – Arkadiusz Siwko. 291
- Mariusz Bartnicki, *Władca i poddani w historiografii ruskiej XI–XIII wieku*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015, 344 s. [Маріуш Бартніцький, *Володар і піддани в руській історіографії XI–XIII століть*, Люблін: Видавництво Університету Марії Кюрі-Скłodовської, 2015, 344 с.] – Мирослав Волощук. 293
- Леонтій Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст.*, Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015, 477 с. [Leontij Wojtowycz, *Halicz w życiu politycznym Europy XI–XIV wieku*, Lwów: Instytut Ukrainoznawstwa im. I. Kryp'iakewycza, 2015, 477 s.] – Myroslav Voloshchuk. 295
- Norbert Mika, *Walka o spadek po Babenberbergach. 1246–1278*, Racibórz: WAW, 2008, 136 s. [Норберт Мика, *Война за наследство Бабенбергов. 1246–1278*, Рацибож: WAW, 2008, 136 с.] – Алексей Мартынюк. 299
- Ингеборг Крюгер, Елена Рыбина, *Средневековые стеклянные зеркала*, Москва: Издательство Аргамак-Медиа, 2013, 248 с. + черно-белые снимки и рисунки [Ingeborg Krüger, Elena Rybina, *Średniowieczne szklane zwierciadła*, Moskwa: Wydawnictwo Argamak-Media, 248 s. + czarno białe fotografie i rysunki] – Aneta Gołębiowska-Tobiasz. 301
- Alba Rusica: белорусские земли на перекрестке культур (X–XVI вв.)*, отв. ред. А. В. Мартынюк, Москва: Квадрига, 2015, 255 с. [*Alba Rusica: ziemie*

biatoruskie na skrzyżowaniu kultur (X–XVI w.), pod red. A. W. Martyniuka, Moskwa: Kwadryga, 2015, 255 s.] – Vitaliy Nagirnyy. 303

Андрей Гіль, Ігор Скочиляс, *Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси*, Львів: Національна академія наук України, інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; УКУ, Інститут Центрально-Східної Європи, 2013, 288 с. [Андрей Гиль, Игорь Скочиляс, *Владими́ро-Бре́стская епархия XI–XVIII столетий: исторические очерки*, Львов: Национальная академия наук Украины, институт археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского; УКУ, Институт Центрально-Восточной Европы, 2013, 288 с.] – Андрей Стасюк. 305

Andrzej Gill, Ihor Skoczylas, *Kościóły Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2014, 684 s., mapy [Андрей Гіль, Ігор Скочиляс, *Східні церкви в Польсько-Литовській державі у процесі перетворень та адаптування: Київська митрополія в 1458–1795 роках*, Люблін–Львів: Інститут Центрально-Східної Європи, 2014, 684 с., карти] – Юрій Довган 307

Krzysztof Stopka, *Jezyki oswajane pismem. Alografia kipczacko-ormiańska i polsko-ormiańska w kulturze dawnej Polski*, Kraków 2013, 274 s. + 125 barwnych i czarno-białych fotokopii dokumentów [Krzysztof Stopka, *Languages tamed with writing. Kipchak-Armenian and Polish-Armenian allography in the culture of the old Poland*, Cracow 2013, 274 p. + 125 colour and black and white photocopies of documents] – Aneta Gołębiowska-Tobiasz. 309

Georg Tectander, *Dobrodružná cesta přes Rusko do Persie v letech 1602–1604*, z ruského originálu přeložil P. Boček, Olomouc: Refugium Velehrad-Roma, 2014, 119 s. [Seria: *Edice Studie*, vol. 35] – Viktor Adamovič 311

Ігорь Данилевский, Татьяна Таирова, Александр Шубин, Виктор Мироненко, *История Украины*, Санкт-Петербург: Алетейя, 2015, 508 с. [Ігор Данілевський, Тетяна Таїрова, Олександр Шубін, Віктор Мироненко, *Історія України*, Санкт-Петербург: Алетейя, 2015, 508 с.] – Албена Стаменова 313

Княжа доба: історія і культура, відп. ред. В. Александрович; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Вип. 9: *Король Данило Романович 1264–2014*, Львів 2015, 360 с. [*The Princely Epoch: History and Culture*, ed. V. Aleksandrovych; National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies, Vol. 9: *King Danylo Romanovych 1264–2014*, Lviv 2015, 360 p.] – Vitaliy Nagirnyy 317

Studia Historica Europae Orientalis: Исследования по истории Восточной Европы, Научный сборник, т. 7, под ред. А. Мартынюка и Г. Голенченко, Минск: Издательство БГУ, 2014, 296 с. [*Studia Historica Europae Orientalis*:

<i>Studia nad dziejami Europy Wschodniej. Zbiór naukowych prac, t. 7, pod. red. A. Martyniouka i G. Golenchenko, Minsk: Wydawnictwo BGU, 2014, 296 s.] – Arkadiusz Siwko .....</i>	318
<i>Studia Slavica et Balcanica Petropolitana = Петербургские славянские и балканские исследования, вып. ред. А. Филюшкин, 2014, № 2 (16), 222 с.; 2015, № 1 (17), 248 с. – Юрий Довган.....</i>	319
<i>Materiały Archeologiczne, red. J. Górski, Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, t. 38, 2010, 262 s.; t. 39, 2013, 310 s.; t. 40, 2015, 326 s. – Monika Kamińska.....</i>	322
<i>Medea. Studia mediaevalia et antiqua, t. 17–18 [2013–2014], Bratislava 2015, 137 s. – Magdalena Frączek .....</i>	324
Information about authores	325

Preface

The present volume includes the materials of the VI International scientific conference *Rus' and the countries of Latin culture (10th–16th centuries)*, held in Krakow on November 26th–28th 2016. The attention of the organizers of this conference was paid to consideration of the problems of cultural, social and religious relations between the principalities of Rus' and the Western countries.

The central organizers of this scientific meeting were the Institute of History, the Museum Collegium Maius and the Club of the Students of History at the Jagiellonian University, Institute of History of the Pontifical University of John Paul II, the Archaeological Museum and Historical Museum of the city of Krakow in cooperation with societies of historical re-enactors Wotczina Rarog and Tyr Hird, as well as with Center for Medieval Studies of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University in Ivano-Frankivsk, organization Operae liberales in Bratislava and the Commission Polono-Russica of the Faculty Artes liberales of Warsaw University.

The conference program included eight sections of reports, four public lectures, two round tables and presentations of the latest scientific publications. The working languages of the conference were the Polish, English and Russian. During the conference the presentations were made by referents from Poland (Krakow, Warsaw, Bydgoszcz, Lodz, Ratsibor), Ukraine (Kyiv, Lviv, Ivano-Frankivsk), Slovakia (Bratislava), Czech Republic (Prague, Liberec, Plzeň), Hungary (Pécs), Serbia (Novi Sad), Belarus (Minsk), Russia (Moscow), Bulgaria (Sofia). Participants and guests of the conference had received the opportunity to listen to the lectures of professors Maciej Salamon (Krakow), Malgorzata Smorą-Rożycka (Krakow), Volodymyr Alexandrovych (Lviv) and Krzysztof Stopka (Krakow), as well as to become the participants of two round tables with the participation of professors Leontiy Voytovych (Lviv), Ihor Skochylas (Lviv), Aleksey Martyniuk (Minsk), Hieronim Grala (Warsaw) and Igor Danilevskiy (Moscow). During the conference participants were able to get acquainted with the Funds of the Jagiellonian University of the Collegium Maius Museum, the Archaeological Museum and the Historical Museum of the city of Krakow. The conference ended with the presentation of the latest research results on the history of medieval Rus' and the performance of re-enactors from Wotczina Rarog and Tir Hard societies¹.

---

¹ For more detailed information on the conference, see: М. М. Волощук, *VI Міжнародна наукова конференція в рамках проекту „Colloquia Russica” „Русь і терени латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)”*, „Український Історичний Журнал”, 2015, 6, с. 252–253; І. Паршин, *Візантійські сюжети у Кракові. Короткий звіт про VI Міжнародну наукову конференцію „Colloquia Russica: Rus' a kraje kultury lacińskiej: społeczeństwo, kultura,*

***

The publication consists of the following parts: organizers' forewords at the opening of the conference; separate reports in the form of scientific articles with a summary in the conference working languages; transcripts of the round table; scientific chronicle, containing information on new publications in the field of the history of medieval Rus'. Unlike previous volumes, editorial board instead of open lectures abstracts publishes their full version in the form of articles. The information about the authors is placed at the end of the edition.

***

At last, I'd like to express my gratitude to all those who made their contribution to the organization of the conference and the publication of this collection.

First of all, for their help in organizing of the conference and financial support sincerely thank to prof. Sławomir Sprawski, Director of the Institute of History of the Jagiellonian University, and prof. Stanisław Pijaj, Vice-Director of the Institute of History of the Jagiellonian University; prof. Krzysztof Stopka, Director of the Museum Collegium Maius of the Jagiellonian University; Rafał Swakoń, President of the Student's of History Scientific Association at the Jagiellonian University; prof. Jakub Sadowski, Director of the Institute of History of the Pontifical University of John Paul II; PhD Jacek Górski, Director of the Archaeological Museum; Jacek Salwiński, Director of the Historical Museum of Krakow.

Warm words of thanks for the help in organizational matters I wish to express prof. Maciej Salamon from the Jagiellonian University, prof. Hieronim Grala from the University of Warsaw, prof. Myroslav Voloshchuk from the Center for Medieval Studies of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University in Ivano-Frankivsk, PhD Adam Mesiarkin from the organization *Operae liberales* in Bratislava and the members of the Society of historical re-enactors *Wotczina Rarog* and *Tyr Hird*.

Special thanks deserve to undergraduate and graduate students which actively engaged in organization of the conference: Justyna Gałuszka (Krakow), Marcin Kumięga (Krakow), Klaudia Kutlikova (Krakow), Michał Beczek (Krakow), Kamil Kaczor (Krakow), Arkadiusz Siwko (Krakow), Krzysztof Pięciak (Krakow), Krzysztof Ziomek (Krakow), Jakub Jezierski (Krakow), Mariana Mosorko (Ivano-Frankivsk), Andriy Pav-

---

relegia (X–XVI w.)”, [in:] *Василевс. Українська візантиністика* [<https://byzantina.wordpress.com/2016/01/11/news-1025/> (12.01.2016)]; Ф. Подберезкин, *Влияние или взаимодействие? („Русь и страны латинского Запада“: VI Международная конференция из серии Colloquia Russica, Краков, 26–28 ноября 2015 г.)*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis: Исследования по истории Восточной Европы*, Научный сборник, под ред. А. Мартынюка и Г. Голенченко, вып. 8, Минск, 2016, с. 278–284; V. Adamovič, *6. medzinárodná odborná konferencia zo série Colloquia Russica: Ruš a kraje kultury laticinskej: společenstvo, kultúra, religia (X–XVI st.)*, „Medea”, 19–20, 2015–2016 (in print); M. Klemenski, *Colloquia Russica po raz drugi w Krakowie*, „Societas Historicorum”, 69, 2016, s. 53–54; А. Павлюк, С. Дубчак, *VI Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica „Русь і країни латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)”*, „Студентські Історичні Зошити”, 7, 2016, с. 99–100.

lyuk (Ivano-Frankivsk), Sergiy Dubchak (Ivano-Frankivsk), Wanda Borisko (Bratislava).

I express my sincere gratitude to the people who worked on the publication of the sixth volume *Colloquia Russica*. Among them: Barbara Źurek (Krakow), Magdalena Frączek (Krakow), Arkadiusz Siwko (Krakow), Monika Kamińska (Krakow), Magda Arsenicz (Krakow), Halyna Poslavska (Ivano-Frankivsk), Andriy Stasiuk (Ivano-Frankivsk), Stsiapan Temushau (Minsk).

This volume has been reviewed by Prof. Leontiy Voytovych (Lviv) and Prof. Igor Danilevskiy (Moscow), and I'd like to thank them for their valuable remarks.

The publication of the sixth volume of *Colloquia Russica* was made possible thanks to the financial support of the Council of Scientific Societies of the Jagiellonian University, Foundation named after of Jan Kochanowski, and the Foundation of „Bratniak” – for which I express my deep gratitude to them on behalf of the editorial board.

Vitaliy Nagirnyy

Przedmowa

Niniejszy tom obejmuje materiały VI Międzynarodowej konferencji naukowej zatytułowanej *Rus' a kraje kultury łacińskiej (X–XVI w.)*, która odbyła się w Krakowie w dniach 26–28 listopada 2015 r. Tym razem organizatorzy konferencji główną uwagę poświęcili kwestiom kulturalnym, społecznym i religijnym w kontaktach księstw ruskich z krajami kultury łacińskiej.

Głównymi organizatorami konferencji byli: Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Muzeum Collegium Maius Uniwersytetu Jagiellońskiego, Koło Naukowe Historyków Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, Muzeum Archeologiczne i Muzeum Historyczne Miasta Krakowa. Ponadto organizatorów wspierały dwie drużyny rekonstrukcyjne: Wotczina Rarog i Tyr Hird, a także Centrum Studiów Mediewistycznych Narodowego Uniwersytetu Przykarpackiego im. Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku, Organizacja Operae liberales w Bratysławie i Komisja Polono-Russica Wydziału Artes liberales Uniwersytetu Warszawskiego.

Program konferencji obejmował osiem paneli dyskusyjnych, cztery wykłady otwarte, dwie debaty naukowe oraz prezentacje najnowszych publikacji naukowych. Językami konferencji były języki: polski, angielski i rosyjski. W trakcie konferencji z referatami wystąpili prelegenci z Polski (Kraków, Warszawa, Bydgoszcz, Łódź, Racibórz), Ukrainy (Kijów, Lwów, Iwano-Frankiwsk), Słowacji (Bratysława), Czech (Praga, Liberec, Pilzno), Węgier (Pécs), Serbii (Novi Sad), Białorusi (Mińsk), Rosji (Moskwa), Bułgarii (Sofia). Uczestnicy i goście konferencji mieli okazję wysłuchać wykładów otwartych profesorów: Macieja Salamona (Kraków), Małgorzaty Smorąg-Różyckiej (Kraków), Volodymyra Aleksandrovycha (Lwów) i Krzysztofa Stopki (Kraków), a także zostać uczestnikami dwóch debat z udziałem profesorów: Leontiya Voytovycha (Lwów), Igora Skochylasa (Lwów), Alekseya Martyniuka (Mińsk), Hieronima Grali (Warszawa) i Igora Danilevskiego (Moskwa). Podczas konferencji uczestnicy mogli zapoznać się ze zbiorami Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Maius, Muzeum Archeologicznego oraz Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Konferencja zakończyła się prezentacją najnowszych badań z zakresu dziejów Rusi średniowiecznej oraz pokazem rekonstruktorskim przeprowadzonym przez drużyny rekonstrukcyjne: Wotczina Rarog i Tyr Hird¹.

---

¹ Szerzej o konferencji, zob.: М. М. Волощук, *VI Міжнародна наукова конференція в рамках проекту „Colloquia Russica” „Русь і терени латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)”*, „Український Історичний Жур-

***

Niniejszy tom składa się z następujących części: słowa powitalne wygłoszone podczas inauguracji konferencji przez organizatorów i gości honorowych; wybrane referaty w postaci artykułów naukowych ze streszczeniami we wszystkich językach konferencji; stenogramy dwóch debat naukowych; kronika naukowa zawierająca informacje o nowych publikacjach z zakresu dziejów Rusi średniowiecznej. W odróżnieniu od poprzednich tomów kolegium redakcyjne zdecydowało, zamiast streszczeń wykładów, zamieścić ich pełną wersję w postaci artykułów. Publikację zamyka informacja o autorach.

***

Na zakończenie chciałbym w imieniu redakcji wyrazić swoją wdzięczność wszystkim tym, którzy przyczynili się do organizacji konferencji i powstania niniejszego tomu.

Przede wszystkim, za pomoc w organizacji i wsparciu finansowym konferencji, serdecznie dziękuję prof. Sławomirowi Sprawskiemu, dyrektorowi Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, dr. hab. Stanisławowi Pijajowi, zastępcy dyrektora Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, prof. Krzysztofowi Stopce, dyrektorowi Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Maius, Rafałowi Swakoniowi, prezesowi Koła Naukowego Historyków Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego dr. hab. Jakubowi Sadowskiemu, dyrektorowi Instytutu Historii Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, dr. Jackowi Górskiemu, dyrektorowi Muzeum Archeologicznego, Jackowi Salwińskiemu, dyrektorowi Muzeum Historycznego Miasta Krakowa.

Ciepłe słowa podziękowania za pomoc w organizacji konferencji kieruję w stronę Pana Profesora Macieja Salamona z Uniwersytetu Jagiellońskiego, prof. Hieronima Grali z Uniwersytetu Warszawskiego, dr. hab. Myroslava Voloshchuka z Centrum Studiów Mediewistycznych Narodowego Uniwersytetu Przykarpackiego imienia Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku, dr. Adama Mesiarkina z organizacji Operac liberalis w Bratysławie i drużyn rekonstruktorskich Wotczina Rarog i Tyr Hird.

Wyrazy wdzięczności składam także studentom i doktorantom, którzy aktywnie włączyli się w organizację konferencji. Są wśród nich: Justyna Gałuszka (Kraków), Marcin Kumiega (Kraków), Klaudia Kutlikova (Kraków), Michał Beczek (Kraków), Kamil Kaczor (Kraków), Arkadiusz Siwko (Kraków), Krzysztof Pięciak (Kraków), Krzysztof Ziomek (Kraków), Jakub Jezierski (Kraków), Mariana Mosorko (Iwano-Frankiwsk),

---

нал”, 2015, 6, с. 252–253; I. Паршин, *Візантійські сюжети у Кракові. Короткий звіт про VI Міжнародну наукову конференцію „Colloquia Russica: Rus’ a kraje kultury łacińskiej: społeczeństwo, kultura, religia (X–XVI w.)”*, [in:] *Василевс. Українська візантиністика* [https://byzantina.wordpress.com/2016/01/11/news-1025/ (12.01.2016)]; Ф. Подберезкин, *Влияние или взаимодействие? („Русь и страны латинского Запада”: VI Международная конференция из серии Colloquia Russica, Краков, 26–28 ноября 2015 г.)*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis: Исследования по истории Восточной Европы*, Научный сборник, под ред. А. Мартынюка и Г. Голенченко, вып. 8, Минск, 2016, с. 278–284; V. Adamovič, *6. medzinárodná odborná konferencia zo série Colloquia Russica: Rus’ a kraje kultury łacińskiej: społeczeństwo, kultura, religia (X–XVI w.)*, „Medea”, 19–20, 2015–2016 (w druku). M. Klemenski, *Colloquia Russica po raz drugi w Krakowie*, „Societas Historiographum”, 69, 2016, s. 53–54; А. Павлюк, С. Дубчак, *VI Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica „Русь і країни латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)”*, „Студентські Історичні Зошити”, 7, 2016, с. 99–100.

Andrii Pavliuk (Iwano-Frankiwnsk), Sergii Dubchak (Iwano-Frankiwnsk), Wanda Borysko (Bratysława).

Serdeczne podziękowania składam na ręce osób, które pracowały nad wydaniem szóstego tomu *Colloquia Russica*. Są wśród nich: Barbara Żurek (Kraków), Magdalena Frączek (Kraków), Arkadiusz Siwko (Kraków), Monika Kamińska (Kraków), Magda Arsenicz (Kraków), Halina Poslavska (Iwano-Frankiwnsk), Andriy Stasyuk (Iwano-Frankiwnsk), Stsiapan Tsemushau (Mińsk).

Niniejszy tom recenzowali: prof. Leontiy Voytovych (Lwów) i prof. Igor Danilevskiy (Moskwa), którym serdecznie dziękuję za cenne uwagi merytoryczne.

Wydanie drukiem szóstego tomu *Colloquia Russica* było możliwe dzięki pomocy finansowej Rady Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Funduszu im. Jana Kochanowskiego oraz Fundacji „Bratniak” – za co w imieniu Kolegium Redakcyjnego wyrażam im ogromną wdzięczność.

Vitaliy Nagirnyy

Предисловие

Настоящий том включает в себя материалы VI Международной научной конференции *Русь и страны латинской культуры (X–XVI вв.)*, состоявшейся 26–28 ноября 2016 г. в Кракове. В этот раз организаторы конференции основное внимание посвятили рассмотрению проблем культурных, общественных и религиозных отношений русских княжеств с западными странами.

Главными организаторами научного собрания выступили Институт истории, Музей Collegium Maius и Научное общество студентов-историков Ягеллонского университета, Институт истории Папского университета Яна Павла II, Археологический музей и Исторический музей города Кракова при сотрудничестве с обществами исторических реконструкторов Wotczina Ragog и Tur Hird, а также с Центром Медиевистических Студий Прикарпатского Национального университета имени Василия Стефаника в Ивано-Франковске, организацией Operae liberales в Братиславе и Комиссией Polono-Russica факультета Artes liberales Варшавского университета.

Программа конференции включала в себя восемь секций с докладами, четыре открытых лекций, два круглых стола, а также презентации новейших научных изданий. Рабочими языками конференции были: польский, английский и русский. В течение конференции с докладами выступили референты из Польши (Краков, Варшава, Быдгощ, Лодзь, Рацибор), Украины (Киев, Львов, Ивано-Франковск), Словакии (Братислава), Чешской Республики (Прага, Либерец, Пльзень), Венгрии (Печ), Сербии (Новый Сад), Беларуси (Минск), России (Москва), Болгарии (София). Участники и гости конференции имели возможность послушать лекции профессоров Мацея Салямона (Краков), Малгожаты Смронг-Ружицкой (Краков), Владимира Александровича (Львов) и Кшиштофа Стопки (Краков), а также стать участниками двух круглых столов с участием профессоров Леонтия Войтовича (Львов), Игоря Сkochиляса (Львов), Алексея Мартынюка (Минск), Иеронима Грали (Варшава) и Игоря Данилевского (Москва). Во время конференции участники смогли ознакомиться с фондами Музея Collegium Maius Ягеллонского университета, Археологического музея и Исторического музея города Кракова. Конференция окончилась презентацией результатов новейших исследований по

истории средневековой Руси, а также выступлением реконструкторов с обществ Wotczina Rarog и Tуг Hird¹.

***

Публикация состоит из следующих частей: приветственных слов, произнесенных организаторами на открытии конференции; отдельных докладов в виде научных статей с резюме на рабочих языках конференции; стенограмм круглых столов; научной хроники, содержащей информацию о новых публикациях в области истории средневековой Руси. В отличие от предыдущих томов редколлегия вместо тезисов открытых лекций публикует полную их версию в виде статей. В конце издания помещены сведения об авторах.

***

В заключение от имени оргкомитета благодарю всех тех, кто сделал свой вклад в организацию конференции и издание этого сборника.

Прежде всего, за помощь в организации конференции и финансовую поддержку искренне благодарю проф. Славомира Справского, директора Института истории Ягеллонского университета и д. и. н. Станислава Пияя, вице-директора Института истории Ягеллонского университета; проф. Кшиштофа Стопку, директора Музея Ягеллонского университета Collegium Maius; Рафала Сваконя, председателя Научного общества студентов-историков Ягеллонского университета; д. и. н. Якуба Садовского, директора Института истории Папского университета Яна Павла II; к. и. н. Яцка Гурского, директора Археологического музея; Яцка Сальвинского, директора Исторического музея города Кракова.

Теплые слова благодарности за помощь в организационных вопросах хочу выразить проф. Мацею Салямону из Ягеллонского университета, проф. Иерониму Граде из Варшавского университета, д. и. н. Мирославу Волощуку из Центра Медиевистических Студий Прикарпатского Национального университета имени Василя Стефаника в Ивано-Франковске, к. и. н. Адаму Месяркину из организации Operae liberales в Братиславе и членам обществ исторических реконструкторов Wotczina Rarog и Tуг Hird.

¹ Шире о конференції, см.: М. М. Волощук, *VI Міжнародна наукова конференція в рамках проекту „Colloquia Russica” „Русь і терени латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)”*, „Український Історичний Журнал”, 2015, 6, с. 252–253; І. Паршин, *Візантійські сюжети у Кракові. Короткий звіт про VI Міжнародну наукову конференцію „Colloquia Russica: Rus’ a kraje kultury łacińskiej: społeczeństwo, kultura, religia (X–XVI w.)”*, [in:] *Василевс. Українська візантиністика* [https://byzantina.wordpress.com/2016/01/11/news-1025/ (12.01.2016)]; Ф. Подберезкин, *Влияние или взаимодействие? („Русь и страны латинского Запада”: VI Международная конференция из серии Colloquia Russica, Краков, 26–28 ноября 2015 г.)*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis: Исследования по истории Восточной Европы*, Научный сборник, под ред. А. Мартынюка и Г. Голенченко, вып. 8, Минск, 2016, с. 278–284; V. Adamovič, *6. medzinárodná odborná konferencia zo série Colloquia Russica: Rus’ a kraje kultury łacińskiej: społeczeństwo, kultura, religia (X–XVI w.)*, „Medea”, 19–20, 2015–2016 (в печати). М. Klemenski, *Colloquia Russica po raz drugi w Krakowie*, „Societas Historiographum”, 69, 2016, s. 53–54; А. Павлюк, С. Дубчак, *VI Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica „Русь і країни латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)”*, „Студентські Історичні Зошити”, 7, 2016, с. 99–100.

Особой признательности заслуживают студенты и аспиранты, активно занимавшиеся организацией конференции: Юстына Галушка (Краков), Марцин Куменга (Краков), Клавдия Кутликова (Краков), Михал Бечек (Краков), Камиль Качор (Краков), Аркадиуш Сивко (Краков), Кшиштоф Пеньчак (Краков), Кшиштоф Зьомэк (Краков), Якуб Йезерский (Краков), Марьяна Мосорко (Ивано-Франковск), Андрей Павлюк (Ивано-Франковск), Сергей Дубчак (Ивано-Франковск), Ванда Бориско (Братислава).

Искреннюю благодарность выражаю людям, работавшим над изданием шестого тома *Colloquia Russica*. Среди них: Барбара Журек (Краков), Магдалена Франчек (Краков), Аркадиуш Сивко (Краков), Моника Каминская (Краков), Магда Арсенич (Краков), Галина Пославская (Ивано-Франковск), Андрей Стасюк (Ивано-Франковск), Степан Темушев (Минск).

Том рецензировали проф. Леонтий Войтович (Львов) и проф. Игорь Данилевский (Москва), которых искренне благодарю за ценные замечания.

Издание шестого тома *Colloquia Russica* стало возможным благодаря финансовой поддержке Совета Научных Обществ Ягеллонского университета, Фондации Кохановского, а также Фондации „Wtatniak” – за что от имени редакции выражаю им огромную благодарность.

Виталий Нагирный

the list of the participants of the conference

- Adamovič Viktor, Comenius University, Bratislava, Slovakia
Afanasenko Yurij (Афанасенко Юрий), Belarusian State University, Minsk, Belarus
- Aleksandrovych Volodymyr (Александрович Володимир), Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine
Aristov Vadym (Арістов Вадим), Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
- Batsula Vitaliy, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Beczek Michał, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Bednarz Marcelina, Historical reenactment group „TYR Hird”, Krakow, Poland
Blanár Dominik, Comenius University, Bratislava, Slovakia
Bolesta Mateusz, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland
- Brzozowska Zofja, University of Lodz, Lodz, Poland
Czarnecki Bartosz, Historical reenactment group „TYR Hird”, Krakow, Poland
Dąbrowska Martyna, The Karol Szymanowski Music School Complex, Torun, Poland
- Dąbrowska Agnieszka, Cultural Center „House of the Muses”, Torun, Poland
Dąbrowski Dariusz, Kazimierz Wielki University, Bydgoszcz, Poland
Danilevskiy Igor (Данилевский Игорь), Higher School of Economics National Research University, Moscow, Russia
- Dovgan Yurii (Довган Юрій), Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
Dubchak Sergii (Дубчак Сергій), Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
- Fabia Łukasz, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Gałuszka Justyna, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Gołębiowska-Tobiasz Aneta, University of West Bohemia, Plzeň, Czech Republic
Górski Jacek, Archaeological Museum, Krakow, Poland
Grala Hieronim, University of Warsaw, Warsaw, Poland
Grala Marcin, The Pontifical University of John Paul II, Krakow, Poland
Gutt Agnieszka, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Gutt Filip, Middle School no 34, Krakow, Poland

- Hardi Đura (Гарди Дюра), University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia
 Chanek Łukasz, Historical reenactment group „TYR Hird”, Krakow, Poland
 Indyka Tomasz, Historical reenactment group „TYR Hird”, Krakow, Poland
 Kaczor Kamil, Jagiellonian University, Krakow, Poland
 Kadzik Dominik, Jagiellonian University, Krakow, Poland
 Kamińska Monika, Jagiellonian University, Krakow, Poland
 Klemenski Marcin, Jagiellonian University, Krakow, Poland
 Kłysz Klaudia, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland
 Koluzaeva Irina(Колузаева Ирина), University of Warsaw, Warsaw, Poland;
 Southern Federal University, Rostov-on-Don, Russia
 Kordas Wojciech, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland
 Kulyonii Ivanka, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland
 Kumięga Marcin, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland
 Kusy Sebastian, Historical reenactment group „TYR Hird”, Krakow, Poland
 Kutlikova Klaudia, Jagiellonian University, Krakow, Poland
 Kuźnik Ewa, Middle School no 3, Raciborz, Poland
 Lewek Konrad, Jagiellonian University; Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland
 Lichończak-Murek Grażyna, The Historical Museum of the City of Krakow, Krakow, Poland
 Liwoch Radosław, Archaeological Museum, Krakow, Poland
 Madej-Wójcik Anna, Jagiellonian University, Krakow, Poland
 Mandiuk Oleg (МАНДЮК Олег), the General Consul of Ukraine in Krakow, Ukraine
 Martyniuk Aleksey (Мартынюк Алексей), Belarusian State University, Minsk, Belarus
 Mesiarkin Adam, Comenius University, Bratislava, Slovakia
 Michalski Michał, The Pontifical University of John Paul II, Krakow, Poland
 Mika Norbert, Middle School no 3, Raciborz, Poland
 Młynarska Aleksandra, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland
 Mosorko Mariana (Мосорко Мар’яна), Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
 Nagirnyy Vitaliy, Jagiellonian University, Krakow, Poland
 Nowak Karol, Historical reenactment group „TYR Hird”, Krakow, Poland
 Padbiarozkin Pilip (Подберезкин Филипп), Belarusian State University, Minsk, Belarus
 Parschyn Illya (Паршин Ілля), Ivan Franko National University, Lviv, Ukraine

Pavliuk Andrii (Павлюк Андрій), Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

Péderi Tamás, University of Pécs, Pécs, Hungary

Piątek Wojciech, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland

Pięciak Krzysztof, Jagiellonian University; Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland

Podkówka Maciej, Historical reenactment group „TYR Hird”, Krakow, Poland

Prus Błażej, Jagiellonian University; Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland

Radoń Tomasz, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland

Rzepecka Olga, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland

Salamon Maciej, Jagiellonian University, The Pontifical University of John Paul II, Krakow, Poland

Sawicki Wojciech, Kazimierz Wielki University, Bydgoszcz, Poland

Sidorova Vasilina (Сидорова Василина), Moscow State Lomonosov University, Moscow, Russia

Siwko Arkadiusz, Jagiellonian University, Krakow, Poland

Skochylas Ihor (Скочилияс Ігор), Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine

Smoraǳ-Różycka Małgorzata, Jagiellonian University, Krakow, Poland

Smrż Pavel, Charles University, Prague; Technical University of Liberec, Liberec, Czech Republic

Sprawski Sławomir, Jagiellonian University, Krakow, Poland

Sroka Stanisław Andrzej, Jagiellonian University, Krakow, Poland

Stamenova Albena (Стаменова Албена), Sofia University st. Kliment Ohridski, Sofia, Bulgaria

Stopka Krzysztof, Jagiellonian University, Krakow, Poland

Swakoń Rafał, Jagiellonian University, Krakow, Poland

Ševčíková Mária, Comenius University, Bratislava, Slovakia

Tsemushau Stsiapan (Темушев Степан), Belarusian State University, Minsk, Belarus

Voloshchuk Iryna (Волощук Ирина), Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

Voloshchuk Maksym (Волощук Максим), Middle School no 3, Ivano-Frankivsk, Ukraine

Voloshchuk Myroslav (Волощук Мирослав), Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

Voloshchuk Roman (Волощук Роман) Middle School no 3, Ivano-Frankivsk, Ukraine

Voynovych Leontiy (Войтович Леонтій), Ivan Franko National University, Lviv, Ukraine

Warych Tomasz, Historical reenactment group „TYR Hird”, Krakow, Poland

Waśniowska Beata, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland

Wójcik Adrianna, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland

Zub Dominik, Jagiellonian University, Krakow, Poland

he welcoming speech by the vice-Dean of the Faculty of History of the Jagiellonian University in Krakow, prof. dr hab. Stanisław A. Sroka

Szanowni Państwo,

mam zaszczyt powitać Państwa w Krakowie na Uniwersytecie Jagiellońskim, w pięknej Auli Jagiellońskiej Collegium Maius. To tutaj, w sercu średniowiecznego uniwersytetu, odbywały się i wciąż mają miejsce najważniejsze uniwersyteckie uroczystości. Cieszę się, że to właśnie tutaj inaugurujemy szóste już spotkanie z cyklu *Colloquia Russica*. Przypomnę, że projekt tych spotkań powstał w 2010 r. z inicjatywy Koła Naukowego Historyków Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego przy sporym udziale Pana dr. Vitaliya Nagirnego. W tym miejscu chciałbym mu serdecznie podziękować za dotychczasowy trud organizacji tych sesji naukowych i wyrazić równocześnie nadzieję, że z taką samą energią będzie organizował w przyszłości kolejne sympozja.

Konferencje w ramach *Colloquia Russica* mają na celu przede wszystkim wzbogacenie wiedzy o średniowiecznych dziejach naszych wschodnich sąsiadów: Ukrainy, Białorusi i Rosji, zwłaszcza wśród studentów i doktorantów. Aktywny udział biorą w nich bowiem nie tylko młodzi badacze, ale uznani naukowcy. W ramach projektu *Colloquia Russica* obecnie współpracuje ze sobą cały szereg polskich i zagranicznych uczelni. Podziwu godny jest również zasięg geograficzny konferencji: pierwsza z nich odbyła się w Krakowie w 2010 r., kolejne zaś w Iwano-Frankiwsku na Ukrainie (2011), w Warszawie (2012), w Mogilnie (2013), Spiskiej Kapitule na Słowacji (2014). Teraz ponownie gościemy w Krakowie, na Uniwersytecie Jagiellońskim. Tematem przewodnim obecnej sesji naukowej jest Ruś a kraje kultury łacińskiej ze szczególnym uwzględnieniem problemów społeczeństwa, kultury i religii. Oprócz interesujących obrad i emocjonujących dyskusji, będzie też okazja do zwiedzenia Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego, które jest wyjątkowym miejscem na mapie muzeów w Europie. Będziecie mogli Państwo poczuć klimat, jaki otaczał średniowiecznego żaka i porównać to z życiem współczesnego studenta. Średniowieczny nastrój będzie też Państwu towarzyszył podczas zwiedzania podziemi krakowskiego Rynku. Ciesząc się na te kilkudniowe obrady, jeszcze raz serdecznie witam w murach krakowskiej wszechnicy. Uważam dzisiejszą konferencję z cyklu *Colloquia Russica* za otwartą.

*Prodziekan ds. ogólnych Wydziału Historycznego
Uniwersytetu Jagiellońskiego
Prof. dr hab. Stanisław A. Sroka*

he welcoming speech of the General Consul of Ukraine in Krakow, Oleg Mandiuk

Шановні організатори, учасники та гості,

широ вітаю Вас із відкриттям VI Міжнародної наукової конференції з серії *Colloquia Russica*, присвяченої історії середньовічної Русі і її зв'язкам із країнами католицької культури.

Питання історичних контактів руських князівств зі своїми сусідами завжди викликало зацікавлення дослідників. Адже саме через історичний діалог відбувається пізнання, національне усвідомлення, взаємозбагачення та взаємопроникнення культур. Це чи не найбільшою мірою стосується історії Центрально-Східної Європи, про що свідчить багатотомова спільна історія цих країн. Встановлення між сучасними державами відносин на рівні стратегічного партнерства стало поштовхом для історичного висвітлення різноманітних аспектів у стосунках цих країн, що особливо важливо на фоні оновлення Європи. З огляду на це виникає необхідність не тільки повернення із забуття найважливіших подій, фактів та явищ з історії взаємовідносин середньовічної Русі зі своїми західними сусідами але й по-новому осмислити увесь історичний шлях спочатку Русі, а потім України в гроні європейських держав. Аналіз міждержавних відносин періоду середньовіччя є необхідним також для визначення основних закономірностей у взаємозв'язках між нашими народами і має сприяти подоланню перешкод на шляху наших суспільств до спільного майбутнього в європейській співдружності.

Сьогоднішня конференція є свідченням широкої міжнародної співпраці істориків різних держав. Мені надзвичайно приємно, що серед учасників присутні також науковці з України. Сподіваюся, що під час конференції відбудуться плідні наукові дискусії і дослідники з різних країн зможуть обмінятися думками та інтелектуально збагатити один одного. Бажаю всім творчих успіхів у справі дослідження історії середньовічної Русі та в пошуках шляхів майбутнього розвитку наших держав.

*Генеральний консул України в Кракові
Олег Мандюк*

he welcoming speech of the of the President of the Students' of History Scientific Association at the Jagiellonian University, Rafał Swakoń

Szanowni Państwo,

jest mi niezmiernie miło powitać tylu znakomitych gości z tak wielu państw na szóstej już edycji tej konferencji. Cieszę się, że Koło Naukowe Historyków Studentów UJ mogło kolejny raz współorganizować tę wielką naukową imprezę. Praca przy niej była nie tylko dużym wysiłkiem, ale i ogromną przyjemnością. Jesteśmy dumni, że konferencja zapoczątkowana pięć lat temu rozrosła się i obecnie jest tak poważnym międzynarodowym wydarzeniem. Cieszymy się, że możemy po raz drugi przywitać Państwa w Krakowie.

Po tak znakomitych przedmówcach nie pozostało mi wiele do dodania. Pozwolę sobie jednak na krótką refleksję historiograficzną. Odrębność Europy Środkowej, czy też Środkowo-Wschodniej od państw Zachodu dostrzeżono z całą mocą w XIX wieku. Jednakże pierwsze badania nad tą odrębnością i refleksje dotyczące tego regionu służyły bardziej różnym ideologiom i interesom politycznym, niż nauce, która powinna łączyć. Tym samym doszło do narodzin i rozwoju różnych ruchów narodowych, czy ideologii, takich jak panslawizm, czy już w XX wieku eurazjatyzm. Dlatego tym bardziej cieszę się z organizacji tej konferencji. Jest ona najlepszym miejscem na dyskusję o interesującym nas regionie w duchu nauki, *sine ira et studio*, w duchu wzajemnego szacunku i zrozumienia.

Na koniec chciałbym Państwu życzyć, aby obrady stały się dla Państwa żywą inspiracją do pogłębiania własnych badań, nawiązania lub utwierdzenia wzajemnych kontaktów i przyjaźni oraz wielu publikacji.

*Rafał Swakoń,
Prezes Koła Naukowego
Historyków Studentów
Uniwersytetu Jagiellońskiego*

CHAPTER I
STORIES

Степан Темушев
(Минск)

Древнерусский посадник и франкский граф: причины различий функционально близких институтов

Несомненны сходство и даже тождественность причин, вызвавших появление институтов посадника и графа. Графы со временем приобрели значительные властные полномочия. Однако в распоряжении историков нет ни одного примера, когда отданная в управление древнерусскому посаднику городская волость превращалась в его наследственную вотчину. Почему же на Руси сложилась иная ситуация? Материальной основой укрепления власти графов стали их собственные земельные владения, в то время как королевская (императорская) власть не находила достаточных средств для поддержания своего могущества. Между тем на Руси посадники не могли найти сколько-нибудь значительные ресурсы, которые позволили бы им противостоять княжеской власти. Не было у посадников (в отличие от графов) и другой опоры на местах – обширных частных связей. Отчасти с наследием римской эпохи была связана и система вассалитета, которую использовали уже короли из династии Меровингов для закрепления на военной службе членов дружины. Важно, что граф находился во главе феодальной иерархии на той территории, пребывавшей у него в управлении. Это способствовало закреплению за руководителями отдельных областей Франкского государства владельческих прав.

В средневековой истории западноевропейского региона нетрудно обнаружить подобные древнерусским посадникам институты, которые, однако, в отличие от восточноевропейского региона, эволюционировали в сторону расширения полномочий и укрепления независимости от центральной власти. Условия развития органов управления в Западной Европе, испытавшие значительное воздействие развитой древнеримской правовой традиции, были, конечно, иными, чем в Восточной Европе, но общими следует признать имеющиеся в распоряжении ранних государств механизмы организации государственного аппарата, при-

званного вносить стабильность в функционирование всех сфер жизни общества. В этой связи существует необходимость выяснить причины расхождения первоначально весьма схожих институтов, что напрямую увязывается с появлением принципиальных различий в политическом строе древнерусских земель-княжеств и западноевропейских феодальных владений.

Очевидно, что самостоятельно представитель верховной власти не был в состоянии управлять всей подчиненной ему территорией и при этом вникать во все отрасли управления, военного дела и финансов. Так, в своем *Капитулярии* 802 г. франкский император Карл Великий писал, что монарх не может „дойти” везде и до каждого¹. В той или иной степени верховному правителю приходилось делегировать свои полномочия определенным лицам из своего ближайшего окружения. В Древней Руси этими лицами были посадники, название которых происходит именно от „посажения”, точнее, глагола „посадити” в значении „поручить правление”². Те же причины в схожих условиях привели к появлению и в Западной Европе подобных древнерусскому посаднику должностных лиц – графов во Франкском королевстве и ярлов в скандинавских государствах и Англии.

Очевидно совпадение функций древнерусских посадников и франкских графов в ранний период истории Франкского государства. В обоих случаях верховный правитель передавал часть своих полномочий выбранным им же доверенным лицам, но в полной мере эти полномочия сохранялись у государя на всей территории государства в случае его непосредственного присутствия в той или иной области или городе. Древнерусский материал указывает, что должность посадника упразднялась как только в том или ином центре власти появлялся князь³ (за исключением, с определенного времени, Новгорода Великого). В целом как франкские графы, так и древнерусские посадники, являясь представителями власти верховного правителя на местах, обладали компетенцией последнего, выполняли те же самые функции⁴.

Исследователи не раз обращали внимание на общее сходство политического развития державы Рюриковичей и раннего Франкского государства⁵, хотя необходимо отметить и раннее проявление очень показательных отличий. Несомненно сходство и даже тождественность причин, вызвавших появление институтов посадника и графа. К их числу необходимо отнести обширность территории и невозможность в силу неразвитости коммуникаций управлять ею из одного центра, также как и непосильность для одного лица оперативно разрешать множество текущих дел в различных сферах жизни раннесредневекового общества. Пример Франкского государства позволяет обнаружить еще одно обстоятельство, требо-

¹ Д. Хэгерманн, *Карл Великий*, Москва 2003, с. 222.

² *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 17: *Помаганець–Потишати*, Москва 1991, с. 152; А. Львов, *Лексика „Повести временных лет”*, Москва 1975, с. 207–208.

³ М. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*, Санкт-Петербург 1912, с. 176.

⁴ П. Толочко, *Власть в Древней Руси X–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2011, с. 147.

⁵ А. Назаренко, *Порядок престолонаследия на Руси X–XII вв.: наследственные раздель, сеньорат и попытки десигнации (типологические наблюдения)*, [in:] *Из истории русской культуры*, т. 1: *Древняя Русь*, Москва 2000, с. 501.

вавшее расширения круга лиц, включенных в аппарат управления. Германское племенное объединение франков расселилось на территории с достаточно глубоко укоренившимися римскими традициями. Галло-римская аристократия поставила в подчиненное положение местное население еще до завоеваний франков, и ее поддержка, несомненно, упрощала задачи поддержания франкского господства. В этой связи не удивительно, что большинство из назначаемых графами лиц принадлежало к галло-римским аристократическим фамилиям⁶.

Эдикт франкского короля Хлотаря II 18 октября 614 г. (*Парижский эдикт*) прямо настаивал на назначении должностных лиц (*iudex* – могло означать герцога или графа) из числа местных землевладельцев⁷. Предполагают, что это требование, зафиксированное в 12-й статье эдикта, было вызвано стремлением избежать коррумпированности „чиновников”, а кроме того их имущество (графы избирались из числа наиболее богатых людей той или иной области) могло служить гарантией от несправедливого и плохого управления⁸ – должностные лица своим имуществом отвечали за причиненный ими ущерб⁹. Однако в действительности это решение оказалось большой победой *proprietaries* (местных собственников), которые использовали его для расширения своих правовых полномочий и превращения своей власти в наследственную¹⁰. Франкские же короли не обладали достаточной силой для поддержания герцогов и графов в зависимости, что было необходимо для единства государственной власти. Эти должностные лица со временем приобрели такое могущество, что стали рассматривать отданные им в управление территории, как свое имущество, удерживая в полном объеме доходы от фиска¹¹.

В западной историографии 12-й статье *Парижского эдикта* 614 г. придается особое значение. Её принято рассматривать как одно из важнейших звеньев в процессе феодализации франкского общества¹². В 673 г. король Хильдерик II подтвердил данную статью эдикта Хлотаря II: *rectores* („управители”) – герцоги, графы и другие патриции – должны были назначаться на эти должности исключительно в своих собственных провинциях¹³. Тем самым функции управления в отдельных административных единицах – провинциях или регионах (чаще всего

⁶ С. Лебек, *Новая история средневековой Франции. Происхождение франков. V–IX века*, Москва 1993, с. 74.

⁷ *Chlotharii II. Edictum*. 614. Oct. 18, [in:] *Monumenta Germaniae Historica [MGH]. Legum section II. Capitularia regum Francorum*, t. 1, ed. A. Boretius, Hannover 1883, p. 22.

⁸ J. Tardif, *Études sur les institutions politiques et administratives de la France*, Genève 1980, p. 103.

⁹ С. Лебек, *Новая история средневековой Франции*, с. 138. „Et nullus iudex de aliis provinciis aut regionibus in alia loca ordinetur; ut, si aliquid mali de quibuslibet conditionibus perpetraverit, de suis propriis rebus exinde quod male abstulerit, juxta legis ordinem debeat restaurare”. J. Tardif, *Études sur les institutions*, p. 103.

¹⁰ Все же отметим, что некоторые исследователи не видят в статье *Парижского эдикта* уступку в пользу нобилитета. I. Wood, *The Merovingian Kingdoms 450–751*, London–New York 1994, p. 143, note 25.

¹¹ J. Tardif, *Études sur les institutions*, p. 103.

¹² С. Лебек, *Новая история средневековой Франции*, с. 137.

¹³ *Ibidem*, с. 194.

обозначались латинским понятием *pagus*)¹⁴ – оказались сосредоточенными в руках местных земельных собственников, превращавшихся в феодалов-сеньюров.

В период правления Карла Великого обозначившаяся ранее тенденция к приобретению графами самостоятельности от верховной государственной власти была ненадолго приостановлена. Деятельный правитель, принявший в 800 г. титул императора, серьезное внимание уделял организации эффективного управления своими владениями, значительно расширившимися благодаря его завоевательным походам. В 802 г. император принял так называемый *Всеобщий капитулярий* (*Capitulaire missorum generale*), который подтвердил, вероятно, уже сложившуюся практику отправки на места специальных эмиссаров-инспекторов¹⁵. На должность графов Карл Великий предпочитал назначать людей, близких ко двору и посещавших его „академию”, тем самым сохранявших к нему „чувство привязанности”. В прямом противоречии с эдиктом 614 г. император старался посылать графов в округа, не связанные с их личными интересами, время от времени отзывал их и менял местами. Графы обязаны были предоставлять ежегодный отчет и регулярно появляться при дворе. Все эти меры способствовали значительному снижению числа злоупотреблений, связанных с длительным пребыванием графов на одном месте¹⁶. В то же время графы, с детства воспитывавшиеся при королевском дворе, становились проводниками унитарной политики Каролингов¹⁷. В этом отношении необходимо согласиться с Анри Пиренном в том, что королевство Меровингов и королевство Каролингов были „далеко не преемственными, а противоположными друг другу”¹⁸.

Определенным этапом в приобретении графами прав независимых владетелей стали решения короля Карла II Лысого, зафиксированные в так называемом *Кьерзийском капитулярии* 877 г. (*Capitulaire de Quierzy*)¹⁹. Принято считать, что в данном документе окончательно утверждалась наследственность должности графа, юридически закреплялась и санкционировалась самостоятельность графов, которая к тому времени уже стала реальным фактом²⁰. В то же время обращает на себя внимание исключительность и временность содержащихся в капитулярии 877 г. постановлений²¹. Капитулярий был утвержден Карлом II Лысым накануне его похода в Италию и главной его целью было обеспечить стабильное управление государством в отсутствие правителя. Король учел возможные случаи смерти графов во время итальянского похода и постарался обнадежить их сыно-

¹⁴ И. Филиппов, *Средиземноморская Франция в раннее средневековье. Проблема становления феодализма*, Москва 2000, с. 200.

¹⁵ Д. Хэгерманн, *Карл Великий*, с. 219.

¹⁶ С. Лебек, *Новая история средневековой Франции*, с. 285.

¹⁷ Р. Мюссо-Гулар, *Карл Великий*, Москва 2003, с. 64.

¹⁸ Н. Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*, New York 1957, p. 266.

¹⁹ *Capitulaire carisiacensi. 877. Iun. 14*, [in:] *Monumenta germaniae historica. Legum section II. Capitularia regum Francorum*, т. 2, ed. A. Boretius et V. Krause, Hannover 1897, p. 355–361.

²⁰ *Керсийский капитулярий 877*, [in:] *Советская историческая энциклопедия*, т. 7: *Каракеев–Кошакер*, Москва 1965, стб. 192.

²¹ Л. Тейс, *История Франции*, т. 2: *Наследие Каролингов. IX–X века*, Москва 1993, с. 44.

вей, оказавшихся с ним за Альпами, в получении в наследство „почести” отца²². В своем постановлении Карл II не собирался решительно во всеуслышание заявлять о введении принципа потомственного наследования²³. Правда, в указе, который по поручению короля должен был прочитать канцлер перед ассамблеей, вполне определенно утверждалось о передаче сыновьям – участникам итальянской кампании или малолетним – „почести” умершего отца²⁴. Показательно, что в последующие десятилетия эти постановления никогда не упоминались, чтобы оправдать наследственность феодальных владений²⁵. Марк Блок называл зафиксированные в *Кьверзийском капитулярии* решения „вынужденной политической щедростью”, которая „не порывала с прошлым, ничего не устанавливала на будущее, она просто официально признавала для данного отрезка времени существование вошедших в обычай привилегий”²⁶.

Вместе с тем явно обозначилась тенденция к слиянию „почести” и бенефиция. В отличие от последнего, должности не были наследственными, и обладатель „почести” в любой момент мог быть её лишен, в том числе и в связи с получением более престижного вознаграждения²⁷. Но, с одной стороны, в период расцвета Каролингской империи „почестями” стали называть все бенефиции королевских вассалов, положение которых, действительно, все больше сближалось с положением государственных чиновников. С другой стороны, земли, жалуемые в возмещение за службу, также стали называться бенефицием или феодем²⁸.

Важно, что граф оказывался во главе феодальной иерархии на той территории, которая была у него в управлении. Это обстоятельство, безусловно, способствовало закреплению за руководителями отдельных областей Франкского государства владельческих прав. Тем более, что положение сеньора, как и графская „почесть”, стало передаваться по наследству. *Кьверзийский капитулярий* 877 г. предлагал распространять принцип наследственности на всех вассалов: „приказываем, чтобы как епископы, так и аббаты, и графы, и остальные наши верные со своими людьми старались поступать точно так же”²⁹.

Так во Франкском государстве вполне отчетливо проявилась тенденция к соединению должностных обязанностей с владельческими правами на территорию, ранее порученную в управление и со временем трансформировавшуюся в частное владение. В рамках марксистской парадигмы, предполагавшей универсальный характер происходивших в различных регионах мира процессов, в Древней Руси

²² *Capitulare carisiacense*. 877. *Iun.* 14, p. 360.

²³ М. Блок, *Феодальное общество*, Москва 2003, с. 190.

²⁴ *Capitula excerpta in conventu carisiacensi coram populo lecta*. 877. *Iun.* 16, [in:] *MGH. Legum section II. Capitularia regum Francorum*, т. 2, p. 361–363.

²⁵ М. Dillange, *Les comtes de Poitou, ducs d'Aquitaine: 778–1204*, Mougou 1995, p. 66.

²⁶ М. Блок, *Феодальное общество*, с. 190–191.

²⁷ *Ibidem*, с. 188.

²⁸ *Ibidem*, с. 189.

²⁹ *Кьверзийский капитулярий Карла Лысого (877 г.)*, [in:] *Хрестоматия по истории средних веков*. В 3-х томах, под ред. С. Д. Сказкина, т. 1: *Раннее средневековье*, Москва 1961, с. 483.

следовало обнаруживать аналогичные явления. И, действительно, советские историки находили отмеченную во Франкском государстве тенденцию. Так, по мнению Серафима Юшкова, посадники со временем превращали свою должность в наследственную и сделались типичными феодалами, закабалая подвластное им население и преобразуя дань в феодальную ренту³⁰. В действительности источники совершенно не дают оснований для подобных выводов. В распоряжении историков нет ни одного примера, когда отданная в управление посаднику городская волость превращалась в его наследственную вотчину. Прежде всего, обращает на себя внимание временный статус посадников, которые непременно сменялись при каждой смене княжеской власти. В целом в Древней Руси тенденция к превращению должности посадника в наследственную и ее трансформации в феодальное держание совершенно не прослеживается. Невозможно представить посадника, обладавшего изначально теми же функциями, что и франкский граф, в качестве самостоятельного наследственного владельца порученной ему в управление волости во главе с городом.

Анри Пиренн в свое время утверждал, что в государстве Каролингов произошёл разрыв с римской традицией³¹. В отношении рассмотренной ситуации с положением графов и, как увидим далее, с государственным фиском это вполне справедливо. Однако в империи Каролингов сохранилось важнейшее наследие римской эпохи – частное землевладение³². Именно в этом видится наиболее принципиальное отличие ситуации, которую мы наблюдаем в Древнерусском государстве, входившем в т. н. бессинтезную зону развития феодализма, от ситуации во Франкском государстве. Главы местной администрации – графы, являвшиеся представителями крупнейших землевладельцев той самой территории (*pagus*), полномочия управлять которой получили от верховной власти, начинают рассматривать подконтрольную область, как свое феодальное владение. Материальной основой укрепления власти графов стали их собственные земельные владения, в то время как королевская (императорская) власть не находила достаточных средств для поддержания своего могущества. Между тем на Руси посадники не могли найти сколько-нибудь значительные материальные ресурсы, которые позволили бы им противостоять княжеской власти. Для древнерусского региона это совершенно немыслимо. Не было у посадников (в отличие от графов) и другой опоры на местах – обширных частных связей. Вполне вероятно, что киевский князь, заинтересованный в лояльности местной родоплеменной знати, при назначении посадника для того или иного города с волостью останавливал свой выбор на ее представителях. Кроме того, местная знать обладала значительным опытом в сфере административного управления и суда, что должна была учитывать уста-

³⁰ С. Юшков, *Общественно-политический строй и право Киевского государства*, Москва 1949, с. 285–287.

³¹ „В ходе глубочайшего кризиса, приведшего к тому, что созданное Хлодвигом государство рухнуло, весь римский фундамент, лежавший в его основе, был полностью разрушен и канул в небытие“. Н. Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*, p. 266.

³² Idem, *Histoire économique et sociale du moyen âge*, Paris 1969, p. 7.

новившая свое господство на Руси скандинавская династия, стремившаяся к укреплению своей власти³³. Поступление представителей племенной знати на княжескую службу рассматривается в качестве основного пути консолидации высшего слоя восточнославянского общества и ближайшего княжеского окружения в социальную категорию древнерусского боярства³⁴. Тем не менее, кроме Новгорода Великого, на известных примерах из истории домонгольской Руси невозможно подтвердить принадлежность посадников к знати местного происхождения.

Значительные отличия можно обнаружить на примере Франкского и Древнерусского государств в финансовом положении верховной власти, что непосредственно сказалось на укреплении (в случае графов) или ослаблении (в случае с посадниками) позиций представителей власти на местах.

Нужно отметить, что ситуация в фискальной сфере во Франкском государстве претерпела существенные изменения. В данном случае, действительно, можно обнаружить разрыв с древнеримской традицией. К числу важнейших перемен, произошедших после кризиса Франкского государства VIII века, исследователи относят упадок денежно-финансовой системы, являвшейся наследием еще римской эпохи. Монархия, которая была создана майордомами в результате государственного переворота, представляла собой форму правления, «в которой было упразднено римское понятие общественного налога»³⁵. Единственным источником регулярных поступлений в казну у правителей династии Каролингов стали доходы от принадлежавших им земель, в то время как от четко отлаженной римской системы налогообложения осталось только налоговое законодательство. Нужно отметить, что источником дохода верховной власти еще с римских времен оставались различные почтовые и транспортные сборы, подушная подать с крестьян и торговая пошлина. Но их значение со временем падало, в том числе вследствие сокращения товарооборота³⁶. Стабильный и регулярный доход в монаршую казну приносило только собственное королевское (императорское) хозяйство. В период правления Карла Великого существенную роль играла также военная добыча, но позднее и ее не приходится принимать в расчет. Так главной опорой власти, ее материальным обеспечением стали земельные владения. Чтобы поддерживать свою власть на территории всего государства, монарх должен был быть крупнейшим землевладельцем. Но в условиях отсутствия существенных денежных поступлений франкским императорам (королям) приходилось поступаться частью земельных владений. А. Пиренн по этому поводу писал: «Короли из династии Меровингов подкупали людей или оплачивали их услуги золотом;

³³ Х. Ловмянский, *О происхождении русского боярства*, [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье*, ред. коллегия М. А. Коростовцев и др., Москва 1978, с. 97.

³⁴ *Ibidem*, с. 100. С. Бахрушин довольно прямолинейно считал, что при Святославе Игоревиче племенных князьков либо истребили, либо свели в степень посадников великого князя киевского. С. Бахрушин, *Держава Рюриковичей*, «Вестник древней истории», 1938, 2, с. 93.

³⁵ Н. Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*, p. 267.

³⁶ О мнимом расцвете торговли в период правления Карла Великого А. Пиренн писал в другой своей работе: *Idem, Histoire economique et sociale du moyen age*, p. 5.

короли из династии Каролингов вынуждены были отдавать часть своих земельных владений [домена]³⁷. Вместе с сокращением земельных владений ослабевала королевская власть.

Таким образом, важнейшей причиной, приведшей к существенному расхождению в положении древнерусских посадников и франкских графов, следует признать наличие в Западной Европе частной земельной собственности. Это наследие древнеримской эпохи не было характерно для восточноевропейского региона, развитие которого происходило в условиях т. н. „бессинтезного пути”. Земельная собственность позволила графам укрепиться как раз на той территории, где располагались их владения и куда, как правило (это было закреплено и законодательно), они назначались в качестве управляющих – администраторов, судей и военных руководителей. На территории Древней Руси этой ситуации не наблюдалось. Более того, представляется, что широкое распространение частной земельной собственности в восточноевропейском регионе было связано с началом политической раздробленности, которая потребовала от князей искать дополнительные источники средств, необходимых для поддержания военной организации. Такой источник обнаружился в виде наделения землей бывших дружинников. Но, в отличие от Западной Европы, этот процесс способствовал усилению власти князей в отдельных княжествах-землях.

Развитое представление о праве собственности на землю – не единственная причина, приведшая к укреплению положения графов, резко отличавшегося от положения посадников. Необходимо также обратить внимание на укреплявшиеся в Западной Европе личные связи, приведшие к формированию устойчивых вассально-сюзеренитетных отношений.

Система вассалитета также отчасти была связана с наследием римской эпохи. Её использовали уже короли из династии Меровингов для закрепления на военной службе членов дружины. Предполагают, что юридические истоки частного обязательства следует искать в римской „коммэндации” и законах германского воинского товарищества³⁸. Коммэндация (от лат. *commendatio* – „рекомендация, одобрение”, от *commendo* – „вверяю, передаю”) – акт вступления под покровительство более могущественного человека, становящегося патроном по отношению к коммэндирующему – в Раннем средневековье приводила не только к личной зависимости, но отчасти и к материальной: коммэндирующийся становился держателем земли, собственником которой являлся патрон. Последний получал почти все права государственной власти по отношению к подчиненному человеку, в том числе и защиту от самого государства³⁹.

В период правления Карла Великого системе вассалитета был придан всеохватывающий характер. Ее целью было укрепление преданности влиятельных

³⁷ Idem, *Mohammed and Charlemagne*, p. 268.

³⁸ С. Лебек, *Новая история средневековой Франции*, с. 286.

³⁹ О. Омельченко, *Всеобщая история государства и права*. В 2-х т. т. 1, Москва 2000, с. 149.

аристократических родов новой правящей династии, с одной стороны, а с другой – увеличение численности войска. В рамках этой системы крупные и средние землевладельцы дублировали государственную службу королю частной службой другому человеку. Причем личные обязательства, которые брал на себя вассал по отношению к своему сюзерену, оказывались более обременительными: в обмен на покровительство и материальную помощь вассал фактически превращался в слугу своего сеньора, обязанного жертвовать своим временем, силами и даже жизнью⁴⁰. При преємниках Карла Великого система вассалитета получила дальнейшее развитие. Быстрее данный процесс проходил в западной части распадающейся империи. В 847 г. правитель Западно-Франкского королевства Карл II Лысый издал постановление, согласно которому каждому свободному человеку предписывалось выбрать себе сеньора⁴¹. Тем самым вассалитет признавался единственной законной формой социальных связей.

В древнерусских княжествах-землях о вассальных отношениях, связанных с обязательством несения службы вассала своему сюзерену, говорить приходится со значительными оговорками. Прежде всего, необходимо отличать отношения между представителями правящего княжеского рода Рюриковичей и их же отношения с не княжеской знатью. В первом случае, действительно, можно обнаружить признаки вассалитета, скрывающегося под родственной терминологией. Но отношения между князьями и не княжеской знатью в лице бояр уже в домонгольской Руси приобретали черты подданничества. Династия Рюриковичей – правящий княжеский род – занимала совершенно особое место в древнерусском обществе. Никаких сомнений не вызывало монопольное право представителей династии на власть, которое не мог оспорить человек не княжеского происхождения. При этом отношения между князьями Рюриковичами, хотя и приобретали черты вассалитета, не были прямо связаны с обретением права собственности: все князья уже по праву рождения имели право на участие во власти над Русской землей (право на волость). Это обусловило и особенности политической децентрализации Древней Руси, которая распалась на несколько княжеств-земель, делившихся в свою очередь на княжества-волости, исключительно во главе с представителями династии. Подобных западноевропейским крупным феодальным владениям – графствам или герцогствам – в восточноевропейском регионе не сложилось.

В особенностях положения правящих династий – княжеской, королевской (императорской), в чьем лице происходила персонификация государства, – можно обнаружить еще одну причину расхождения в положении посадника и графа. В Древней Руси безусловное суперэлитное положение династии Рюриковичей никто не мог оспорить: ни один боярский род не мог сравниться по знатности с князьями, местные же княжеские династии, восходившие к дорюриковым вре-

⁴⁰ С. Лебек, *Новая история средневековой Франции*, с. 286.

⁴¹ *Hlotharii, Hludowici et Karoli conventus apud Marsnan primus. 847. Febr.*, [in:] *MGH. Legum section II. Capitularia regum Francorum*, t. 2, p. 71.

менам были уничтожены. Во франкском же государстве сложилась иная ситуация. На протяжении VIII века верховная власть во Франкском королевстве постепенно перешла в руки майордомов, потомков епископа Меца Арнульфа. В 751 г. майордом Пипин Короткий отстранил от власти последнего короля из династии Меровингов и вскоре принял корону. Несмотря на полное верховенство королей и императоров Каролингов, их знатность не была столь же безусловной, как знатность княжеской династии на Руси. Своим древним происхождением во Франкском государстве могли гордиться и другие аристократические роды, в их числе и графы. В этой связи последние могли претендовать и на полную безусловную власть в своих владениях.

Представляется необходимым также обратить внимание на особенность физико-географических условий, в которых происходили процессы политогенеза в Восточной и Западной Европе. Исследователи истории восточных славян неоднократно указывали как на один из основополагающих факторов в истории Руси–России на незавершенный процесс колонизации. Обширные просторы Восточной Европы в начале восточнославянского политогенеза и впоследствии представляли собой слабо заселенные и неосвоенные территории, для осуществления колонизации которых требовалась сильная княжеская власть с мощной военной организацией. С другой стороны, большой массив земель создавал преимущества для князей, позволяя им осуществлять раздачу земель без ухудшения своего собственного финансового положения. Иная ситуация наблюдалась в Западной Европе, где довольно скоро были разделены пригодные для сельского хозяйства земли, и раздачу земель из королевского домена приводили к ослаблению положения верховного правителя.

Итак, в результате определенных эволюционных процессов институт графов претерпел значительные изменения и в итоге совершенно разошелся с чрезвычайно его напоминавшим на ранних этапах древнерусским институтом посадников. К числу причин проявившегося расхождения изначально схожих институтов следует отнести:

1. Утвердившееся в Западной Европе право частной собственности на землю, являвшееся наследием древнеримской эпохи. Перенесение представления о собственности (в форме бенефиция, затем феода, лена) на должность („почеть”).

2. Особенности финансовой (налогово-даннической) системы, не создававшие условий для укрепления верховной (королевской, императорской) власти во Франкском государстве и дававшие стабильное поступление средств в княжескую казну в Древней Руси.

3. Наличие прочных личных связей во Франкском королевстве, оформившихся во всеохватывающую систему вассалитета, которая способствовала укреплению позиций управителей отдельных областей государства – герцогов и графов.

4. Особое положение правящей княжеской династии в Древней Руси, не способствующее появлению конкурентов на власть (в лице тех же посадников или

землевладельцев-бояр). В Западной Европе – наличие знатных фамилий, могущих составить конкуренцию королевской династии.

5. Особенности физико-географических условий: в Западной Европе не предоставляющих возможности для увеличения ресурсов, что могло бы усилить королевскую власть; в Восточной Европе – продолжающийся процесс колонизации, наличие значительных природных ресурсов (например, в виде основного средства производства – земли).

*

Stsiapan Tsemushau, *Ancient russian posadnik and frankish graph: the causes of differences of functionally similar institutions*

The undoubtedly similarities and even the identity of the causes that led to the appearance of institutions of *posadnik* and graph. Graphs over time acquired significant powers. But at the disposal of historians there is no example when given into the management to the ancient Russian *posadnik* the city volost turned into its hereditary fiefdom. Why is the situation in Rus' different? The material basis for strengthening of graph authorities became their own land estates, while the royal (imperial) government does not a sufficient means to maintain their power. Meanwhile, *posadniks* in Rus' could not find any significant resources that enable them to resist the prince's power. *Posadniks* did not have (unlike the graphs) and the other local support – extensive private connections. In part with the legacy of the Roman era there was connected the system of vassalage, that was used already by kings of the Merovingian dynasty to consolidate in military service members squads. It is important that the graph found him at the head of the feudal hierarchy on the territory which he had in managing. This has contributed to the consolidation of possessory rights of the leaders of the individual areas of the Frankish state.

*

Stsiapan Tsemushau, *Staroruski posadnik i frankijski hrabia: przyczyny różnic funkcjonalnie bliskich instytucji*

Kiedy porównujemy urzędy wczesnoruskiego *posadnika* i frankijskiego hrabiego, bez wątplenia należy zwrócić uwagę na podobieństwo procesów kształtowania się obu tych instytucji. Hrabowie uzyskali z czasem daleko idące pełnomocnictwa, podczas gdy w znanych nam źródłach nie odnajdujemy ani jednego przykładu przekształcenia oddanego *posadnikowi* miejskiego okręgu terytorialnego w dziedziczną *wotczinę*. Rodzi się pytanie: dlaczego ewolucja urzędów *posadnika* i hrabiego miała zupełnie odmienny charakter? Podstawę materialną, potrzebną do wzmocnienia władzy hrabiów, stanowiły ich posiadłości ziemskie. Działo się to w momencie, gdy królowie (cesarze) nie dysponowali dostatecznymi środkami pozwalającymi na istotne wzmocnienie

monarszej potęgi. Z kolei wczesnoruscy posadnicy nie mieli możliwości zdobycia tych, skądinąd ważnych, zasobów, które dałyby im możliwość przeciwstawienia się sile władzy książęcej. Posadników i innych dygnitarzy nie łączyły, w przeciwieństwie do hrabiów, znaczące powiązania o charakterze prywatnym. Od czasu upadku świata rzymskiego wzrastała na Zachodzie rola systemu wasalnego, którego elementy wykorzystywali już królowie merowińscy w celu utrzymania na służbie członków swoich zbrojnych drużyn. Istotne jest również to, że hrabia zajmował najważniejszą pozycję w miejscowej feudalnej hierarchii na powierzonym mu terytorium. Ten czynnik bez wątpienia był pomocny w przejściu przez zarządców prowincji państwa Franków coraz większych uprawnień.

Adam Mesiarkin
(Bratysława)

Archetyp zgromadzeń wiecowych jako łącznik wschodnich i zachodnich Słowian. Kilka uwag na marginesie przedmiotu historiografii prawa

Wiec ma stałe miejsce w naukowej i podręcznikowej literaturze. Jest opisany jako publiczne zebranie, które jako organ prawa posiada tradycyjnie szerokie kompetencje w społeczeństwie. Początki tego rodzaju zgromadzeń są często poszukiwane w najstarszej przeszłości Słowian i dlatego uważało się, że wiec towarzyszył ewolucji prawnej prawie wszystkich narodów i społeczeństw słowiańskich. Różne zebrania w źródłach średniowiecznych, w łacińskiej terminologii jako colloquium, placitum lub inne zostały pokryte w literaturze nazwą słowiańską znaną z „Powieści minionych lat”, a zatem również z jej wyimaginowanymi kompetencjami. Ten model procesu zgromadzenia, jak pokazali Jacek Banaszkiwicz i Karol Modzelewski, jest oparty na informacjach Tacyty, Thietmara i Helmolda, dopełnianymi tymi z Nowogrodu i Pskowa. Artykuł analizuje uprawnienia i obowiązki takiego modelowego zebrania, porównuje różne zjawiska, które są ze sobą łączone pod jednym pojęciem w literaturze z różnych miejsc w Europie i z różnych etapów historii. Głównym celem tego studium jest zbadanie, czy wiec był instytucją prawną, jak ten problem był tradycyjnie przedstawiany w literaturze, a przede wszystkim czy wiec jest typowym fenomenem dla społeczności zapisanych w średniowiecznych źródłach jako Słowianie.

W literaturze dziejów prawa wiec często pojawia się jako pewny, stabilny i charakterystyczny ideał. Jako koncept zgromadzenia, organu albo instytucji z szerokimi i bardzo ważnymi funkcjami prawnymi. W poniższym artykule będę się starał znaleźć odpowiedź na kilka ważnych pytań. Po pierwsze, czy można mówić o czymś takim, jak wiec słowiański – tj. o modelu, strukturze archaicznego sejmowania, który jest częścią „genetycznego kodu” Słowian, fenomenem ich dziejów od VI wieku prawie do czasów dzisiejszych. Po drugie, co jest charakterystyczne dla tego teoretycznego modelu – ideału, jakie są obowiązki i prawa tak konstruowanego zgromadzenia i jaki jest jego wpływ

na społeczeństwo. Trzecie pytanie związane jest z poprzednim – czy w związku z analizą możliwego zakresu kompetencji można mówić o wiecu jako o „instytucji” prawa.

Zgromadzenia ze znaczącym wpływem na całe społeczeństwo pojawiali się pod różnymi historycznymi nazwami. Ten fakt, również jako szeroka geograficzna przestrzeń (ograniczona na wschodzie wiecami ruskimi a na zachodzie zgromadzeniami Słowian zachodnich) i obszerne ramy chronologiczne porównywanych przykładów nie sprawiają komparacjom, hipotezom i syntezom większych problemów.

Termin „wiec”, którego używamy zarówno w językach słowiańskich jak i w innych, po raz pierwszy odnotowany w *Powieści minionych lat*, w momencie oblężenia Białogrodu przez Pieczyngów w roku 997 [6505]¹. W grodzie, pod nieobecność księcia, odbył się wiec, na którym zdecydowano o poddaniu miasta Pieczyngom.

Zachodnim odpowiednikiem wiecu było *placitum*, zgromadzenie Luticów u Thietmara, które jest czasami przedstawiane prawie jako podręcznikowy opis „wiecu Słowian”². *Placitum* organizował też Samo, kiedy chciał rozpocząć rokowania w sprawie wysłańca Dagoberta, Sichariusza. Co prawda nie wiemy, kto uczestniczył w tym *placitum* i czy chodziło o zinstytucjonalizowaną formę³. Kolejnym łacińskim terminem, który w literaturze bywa symultanicznie nazywany wiecem jest *colloquium*. Jest to zgromadzenie Szczeciniaków w *Żywocie Ottona z Bambergu*⁴, również książęce, dzielnicowe sądy XIII-wiecznej Polski⁵. Potwierdzeniem wspomnianego tłumaczenia na terenie Polski (i w polskiej literaturze) jest polsko-łaciński słownik magdeburgskiego prawa (na podstawie *Kodeksu Kórnickiego*), który połączył te dwa terminy, *colloquium* znaczy *poradzeniye vel vyciecz*⁶. Jest to rzeczywiste potwierdzenie istnienia terminu wiec w innym językowym świecie niż na Rusi – ale w XV wieku.

Ważna jest interpretacja takich połączeń – stworzonych poprzez tłumaczenia, ponieważ wywoływały u części starszych autorów myśl o tym, że jednocześnie z użyciem tego samego terminu można w poszczególnych przypadkach zastosować też archaicz-

¹ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, изд. А. А. Шахматов, Москва 1962, стб. 112.

² *Kronika Thietmara*, trans. et ed. M. Z. Jedlicki, Kraków 2005, s. 131; G. Labuda, *Wiec*, [in:] *Mały słownik kultury dawnych Słowian*, Warszawa 1988, s. 401–402.

³ *Fredgari Chronicon*, [in:] *Magna Moraviae Fontes Historici*, vol. 1, eds. L. Havlík et alii, Praha–Brno 1966, s. 22. Samo chciał zwołać sądy (*placita*) prawdopodobnie żeby decydowały o tym, jakim sposobem można ominąć zadośćuczynienie za szkody powstałe po ataku na frankijską „karawanę” kupiecką.

⁴ *Herbordi Dialogus de Vita Ottonis Episcopi Babenbergensis*, [in:] *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, vol. 7, ed. G. H. Pertz, Hannover 1868, s. 131.

⁵ K. Bracha, *Wiece Bolesława Wstydliwego 1234–1279*, „Kwartalnik Historyczny”, 93, 1986, 3, s. 677.

⁶ *Słowniczek łacińsko-polski wyrazów prawa magdeburgskiego z wieku XV, przedruk homograficzny z kodeksu kórnickiego objaśnił Zygmunt Celichowski*, Poznań 1875, s. 3–4. W porównaniu do Kosmasa, który termin wykorzystuje prawie konsekwentnie na rozmowę „dwóch”. S. Russocki, *Protoparlamentaryzm Czech do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 39. Jednak spotykamy sytuację, kiedy Tyr, „zastępca” Neklana „mówi do swoich”. Wtedy Kosmas używa *colloquium*. *Cosmae Chronicon Bohemorum*, [in:] *Fontes Rerum Bohemicarum*, t. 2, ed. J. Emler, Praha 1874, s. 23. Inaczej rozmowa Strachkvasa i Wojciecha, w *Cosmae Chronicon Bohemorum* (Ibidem, s. 42, por. s. 55). Podobnie planowane spotkanie króla Kolomana z wojewodą Lotaryngii Godefridem w roku 1096 jest *colloquium*. *Diplomata Hungariae Antiquissima*, vol. 1: 1000–1131, ed. G. Györfy, Budapest 1992, s. 320. Zgromadzenia zwoływane przez księżęta z celem podjęcia decyzji w ważniejszych kwestiach życia organizmu państwowego są u Kosmasa *concilium*, *sinodus*, albo *coetus*. Por.: *Cosmae Chronicon Bohemorum*, s. 97, 127, 158. *Coetus*, sejm, który ma „wybierać” biskupa. *Commune consilium* czasów archaicznych *wybierra* Libusza na sądziego (Ibidem, s. 9).

ne struktury modelowego słowiańskiego wiecu. Chodzi właśnie o formułację metody historyczno-filologicznej. Metoda ta zakłada, iż jeśli w jednym języku (wywodzącym się od oryginalnego prajęzyka) znajdujemy konkretny termin – możemy się go dopatrywać i w innych językach (też oderwanych od tego samego prajęzyka), co oznacza, że mógł w tych językach istnieć również jako wyrażenie rzeczywistości⁷. O to podejście bardzo mocno opierały się i opierają badania nad przedmiotem prawa słowiańskiego. Hermenegild Jireček dlatego widział jako pierwszy krok w rozwoju pedagogicznego i naukowego przedmiotu powstanie słownika prawa słowiańskiego, który też opracował pod nazwą *Prove*⁸.

Absolutna etymologizacja historycznych i ahistorycznych terminów od niepamięci była legitymowaną metodą badań. Adam Naruszewicz pisał, że *placitum generale* zasiadało w kręgu – *in coronam*, co znaczy, że *wiec* uzyskał nazwę od kształtu wieńca⁹. Wacław Maciejowski twierdził, że na spotkaniu, zgromadzeniu gminy, starszyzna decydowała na podstawie „wieczyny” głosów¹⁰. Prawie kanoniczna jest etymologia Aleksandra Brücknera, który szuka korzeni słowa „wiec” w pruskim „wajtiat”, które miało odpowiadać słowiańskiemu czasownikowi „vjetiti” w znaczeniu „mówić”¹¹. „Faktor mowy” towarzyszy większości etymologii¹². Jonas Granberg wywodził etymologię odwrotną drogą, czasownik „veštāt” ma być wywiedziony od rzeczownika, i naszego przedmiotu – wiecu¹³. Kolejną alternatywą jest rekonstrukcja wiodąca do „včd-”, którego „bezdźwięczny” wariant „včt-”, funkcjonuje również osobno, w znaczeniu „rada”, albo też ugoda¹⁴. Ponieważ różne terminy w łacińskiej historiografii przekazywano z pomocą właśnie słowiańskiego terminu, warto zastanowić się nad jego semantycznym znacze-

⁷ S. Russocki, *Słowiańskie wiece: Próba historycznej analizy semantyczno-funkcjonalnej*, „Kwartalnik Historyczny”, 83, 1976, 3, s. 563; R. Jäger, *Vývoj právnej terminológie staroslovienskeho práva západných Slovanov. Praca doktorska. Maszynopis*, Trnava 2015; T. Gábršič, R. Jäger, *Sexuálne trestné činy v slovanskom práve na Veľkej Morave*, [in: *Sexuálni trestné činy včera a dnes*, eds. K. Schelle, J. Tauchen, Ostrava 2014, s. 36–59; K. Škrubec, *The old vernacular legal lexis and institutions of the Early Middle Age Alpine Slavs. The reconstruction model*, [in: *Europa und seine Regionen*, eds. A. Bauer, K. H. L. Welker, Wien 2007, s. 81–105; K. Škrubec, *Ritus gentis Slovanov v vzhodnih Alpab. Model rekonstrukcije pravnih razmerij na podlagi najstarejšega jezikovnega gradiva*, Ljubljana 2002.

⁸ H. Jireček, *Prove – Historický slovar slovanského práva*, Praha 1904. T. Saturník poszczególnie elementy prawa rodzinnego, subjekty i związki opisuje w języku bułgarskim, serbskim, a potem je porównuje z czeskim ekwiwalentem, T. Saturník, *Jihoslovanské právo soukromné ve světle právních obyčejů*, Praha 1926, s. 84–88.

⁹ A. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego*, t. 6, Kraków 1860, s. 144.

¹⁰ W. Maciejowski, *Historia prawodawstwa słowiańskich*, t. 1, Warszawa 1856, s. 388.

¹¹ A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. 1: *Od czasów przedhistorycznych do r. 1506*, Kraków 1930, s. 83.

¹² Etymologia powinna prowadzić do domniemanego czasownika *wietati/vietati* – wypowiadać się (w języku słowackim *veťa* znaczy to, co w polskim *zdanie*). Ze słowackich przykładów, R. Krajčovič prasłowiańską formę „včtja” (w słowackim według niego przechodziło do „vččá”) wywodzi tak jako A. Brückner z języka pruskiego, gdzie ma odpowiadać czasownikowi ze znaczeniem „radzić się”. Celem artykułu było połączenie słowackiej miejscowości Veča (obecnie część miasta Šala) z administracyjno-gospodarczą organizacją Wielkich Moraw. R. Krajčovič, *Po stopách staroslovanského zriadenia na Slovensku*, „Slavia. Časopis pro slovanskou filologii”, 26, 1957, s. 42–55. Porównaj też etymologie od „orator – вития”, człowiek, który „ładnie mówi”. *Словарь русского языка*, t. 2: *в–волога*, ред. П. И. Бархударов, Москва 1975, c. 148.

¹³ J. Granberg, *Veche in the Chronicles of Medieval Rus. A Study of Functions and Terminology*, Göteborg 2004, s. 5.

¹⁴ Z nim łączy się czasownik w imperatiwie „vjetij – вѣтій”. Również termin „свьѣтъ – совѣтъ – sovět”. A. Г. Преображенский, *Этимологический словарь русского языка*, t. 1: *А–О*, Москва 1959, c. 147–148. W innym słowniku od „orator – вития”, człowiek, co „ładnie mówi”. *Словарь русского языка*, t. 2, c. 148.

niem na Rusi¹⁵. Tu pojawia się pierwsza destabilizacja tradycyjnego konceptu wiecu w literaturze dziejów prawa i państwa (obecnego nadal przynajmniej w literaturze słowackiej). Mianowicie ruscy kronikarze używali terminu synonimicznie na zupełnie odmienne sytuacje, jak na przykład na sytuacje buntu i rozboju. Podobnie jak jego dalsze derywaty w postaci „вечники” – na rozbójników. Dlatego jest oczywiste, że łącznikiem między znaczeniami i podstawą do użycia terminu (na zgromadzenia wirtualnie uporządkowane i zgromadzenia widocznie bez tak wirtualnie regulowanego porządku) był moment zwoływania, fizycznego zgromadzenia ludzi, „створиша вече”¹⁶.

Różnorodność terminów, epistemologiczna niepewność – przy fenomenach, które są czasami swobodnie, czasami dokładnie tłumaczone i oznaczane jako wiece – *veče* – nie ułatwiają możliwej analizy wiecu – jako instytucji prawa, organu z własnym porządkiem i funkcją prawną.

Łącznikiem tych fenomenów, do takiego stopnia że porównywane są w ramach jednego tematu powiedzmy, w jednym tekście, jednej monografii jest oczywiście fakt, że społeczeństwa, których zgromadzenia są częścią tych komparacji są oznaczone – z zewnątrz albo wewnątrz – jako Słowianie. Kto jest Słowianinem, jaka jest historia tego etnonimu, co oznacza bycie Słowianinem, co jest tożsamością słowiańską – o tym opowiadają tysiące stron literatury naukowej¹⁷. Szerokie ujęcie terminu *Słowianin* jest obecne w literaturze historii prawa i państwa, dlatego dla legitymizowania krytyki właśnie tej literatury i analizy wiecu jako instytucji Słowian również przyjmujemy takie ujęcie¹⁸.

¹⁵ W tym miejscu trzeba przyznać, że musiałem pominąć zgromadzenia południowego arealu Słowian, serbskie *sabory*, słoweńskie *taidinge*, albo zadarskie *sapientum consilium*, które tłumaczy chorwacka literatura jako „wieje stara- ca”, co na pewno dopełniłyby komparatystykę, ale z racji ograniczonej objętości je pomijam. W związku z tym trzeba wspomnieć, że były to specyficzne elementy życia prawnego Słowian w Dalmacji, Sławonii i Serbii, które wpłynęły na rozwój słowiańskiego prawa, szczególnie czeskiej tradycji prawnej. K. Kadlec poświęcił monografię kwestii *zadrugi* i tak domniemanemu *zadrudného zřízení* na podstawie informacji z pracy B. Bogišića *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena* z roku 1874 i pracy *Običajno pravo* J. Jakuškina z 1896. Zob.: K. Kadlec, *Rodinný nedil čili zadruba v právu slovanském*, Praha 1898, s. 10 i nn.; H. Jireček, *Slovanské právo v Čechách a na Moravě. Doba nejstarší: od prvních zpráv do konce X. století*, Praha 1863, s. 66; V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb 1950, s. 50; F. Smiljanić, *Studije o srednjovekovnim slavenskim/hrvatskim institucijama*, Zadar 2010, s. 108.

¹⁶ J. Granberg, *Veche in the Chronicles of Medieval Rus*, s. 19.

¹⁷ Podają tu tylko najnowsze prace: *Spór o Słowian*, ed. Sz. Kobyliński, Warszawa 1986; F. Curta, *The Making of the Slavs*, Cambridge 2001; P. Barford, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, London 2001; M. Parczewski, *Podstawy lokalizacji pierwotnych siedzib Słowian*, [in:] *Archeologia o początkach Słowian*, red. P. Kaczanowski, M. Parczewski, Kraków 2005, s. 72; W. Pohl, *Frontiers and Ethnic Identities. Some Final Considerations*, [in:] *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. F. Curta, Turnhout 2005, s. 263; L. Margetić, *Etnogeneza Slavena*, „Rad HAZU. Društvene znanosti”, 43, 2005, 492, s. 91–143; *Nie-słowianie o początkach Słowian*, ed. P. Urbańczyk, Poznań 2006; N. Profantová, *Kultura s keramikou pražského typu a problém šíření slaviny do střední Evropy. K článku Florina Curty*, „Archeologické rozhledy”, 61, 2009, s. 303–330; M. Homza, N. Rácová, *K vývinu slovenskej myšlienky do polovice 18. storočia*, Bratislava 2010, s. 8–18; A. Mesiarkin, *Otázniy pövodu Slovanov*, „Historická revue”, 2013, 7, s. 46–51; P. Podolan, *Slováci a slovanské starožitnosti*, [in:] *Symboly a mýty národov v stredoveku a v časom novoveku*, eds. M. Homza, A. Mesiarkin, Bratislava 2014, s. 159–175.

¹⁸ Warto dodać iż podział Słowian na trzy odłamy – południowi, wschodni i zachodni jest konstruktem pryzycznawców. Poszczególne terminy przechodziły do innych nauk i ustaliły się jako „historyczne społeczeństwa”. Przeciwny takiej tripartit, zob. O. Pritsak, *The Slavs and the Avars*, [in:] *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo. Conferenza in Spoleto, 15–21. 4. 1982*, Spoleto 1983, s. 367. Już o wiele wcześniej L. Niederle, *Slovanské starožitnosti*, dl. 2, svazek 1: *Původ a počátky Slovanů jižních*, Praha 1906, s. 472.

Historycy XVIII i głównie XIX wieku często podkreślali, że „porządek słowiański jest oryginalny, własnym tylko naszym przodkom i ustawodawcom”¹⁹. Prawo słowiańskie, historycznie wywodzone od wspólnych korzeni, kwitło jako przedmiot naukowy i pedagogiczny w złotych czasach historii prawa, w związku z romantycznymi ideami szkoły historyczno-prawnej²⁰.

Aktualne polityczne imaginacje i demokratyczne wizualizacje wywodzi się często od rodzimej demokracji Słowian. Dekabryści wskazywali na wiece Nowgorodu jako na demokratyczny model dla Rosji czasów im współczesnych²¹. Intelktualiści Środkowo-Wschodniej Europy widzieli korzenie demokracji i samorządu w „rolniczym charakterze gospodarki, decentralizowanej formie systemu administracyjnego i życiu w nieograniczonej miłości do swobody”²². Idealizowana równość wszystkich obywateli między sobą, „tak jak synów jednej rodziny” były głównymi cechami słowiańskiego prawa – zmaterializowanego w koncepcie instytucji wiecu²³.

W polskich pracach doby romantyzmu i rosyjskich studiach odtwarzano kryteria wiecu, na przykład jednogłośność – jako gwarancję obowiązku, moralnej stabilności i tradycji prawa naturalnego²⁴. Dychotomia prawa konstytucyjnego reprezentowana była przez dwie instytucje – księcia i sejm – i w tym fakcie idea nieprzerwanej ewolucji instytucji wiecu – od dób plemiennych – została kanonizowana w pierwszej monografii na temat wiecu, autorstwa Wasilija Sergejewicza na prawie 100 lat²⁵. Później do tej dyskusji włączył się „głos marksistowski”, a wiece w pracach Władimira Paszuto, Borisa Grekowa, Václava Vaněčka, Vladimíra Procházki i Henryka Łowmiańskiego zostało

¹⁹ W. Surowiecki, Z. D. Chodakowskiego *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem i W. Surowieckiego zdanie o piśmie temże z dodaniem krótkiej wiadomości o Chodakowskim i korespondencji jego*, Kraków 1835, s. 8. Podobnie P. Šafárik: „Nade všecko pak, naleznemeli w pozděgáj době u Słowianůw sjdly swými vzdálených, np. U Srbůw polabských a zadunagských, u Polanůw dněprowských a Slowencůw chorutanských, atd. tytéž mravy, obrády a zvyklosti; toť giž s dostatečným sebe přesvědčením twrditi můžeme, že tato shoda ze starěch časůw, nežli gest weliké stěhowánj národůw slowanských w 6tém stol., pocházj, a že tedy z těchto stěgných úkazů w rozptýlensoti na někdegšj staw domácích wěj we spogené vlasti bezpečně zawjrati můžeme”. P. J. Šafárik, *Słowanské starožitnosti. Oddíl děgepisný*, Praha 1837, s. 432.

²⁰ Z pozycji dzisiejszej historii prawa jednak ciężko kategoryzować zakres słowiańskiego prawa ze względu przestrzenne-go, chronologicznego, albo merytorycznego. Jednak dla starszej literatury historii prawa nie było to problemem, dlatego dolna granica chronologicznie obejmowała początek zasiedlenia Słowian a górna – czas aktualny dla autorów. T. Gábriš, *Právo a dejiny. Právnohistorická propedeutika*, Kraków 2012, s. 35, 50, 117.

²¹ J. Granberg, *Veche in the Chronicles of Medieval Rus*, s. 1. Prawda, bardziej rozwinięta i radykalniejsza formę idei „gminowładztwa” już o wiele wcześniej przedstawił J. Lelewel. Gmina jako *polis* – wiec, ma kompetencje sądu i parlamentu. F. Bronowski, *Idea gminowładztwa w polskiej historiografii (geneza i formowanie się syntezy republikańskiej J. Lelewela)*, Łódź 1969, s. 84.

²² F. Palacký, *Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě*, Faksimile vydání z roku 1907, Praha 1998, s. 7. O aktualnych wtedy pytaniach o kierunkach rozwoju przedmiotu prawa słowiańskiego, zob.: O. Balzer, *Historia porównawcza praw słowiańskich*, Sandomierz 2014, s. 38. Nowsza sumaryzacja J. Bardach, *Historia praw słowiańskich. Przedmiot i metody badawcze*, „Kwartalnik Historyczny”, 70, 1963, 2, s. 255–283.

²³ K. Kadlec, *Rodinný nedíl čili zádruba v právu slovanském*, Praha 1898, s. 130.

²⁴ P. Boroń, *Słowiańskie wiece plemienne*, Katowice 1999, s. 32; П. В. Лукин, *новгородское вече в XIII–XV вв. историографические построения и данные ганзейских документов*, [in:] *Res Publica. Споры о новгородском вече. Междисциплинарный диалог. Материалы „круглого стола”*, ред. М. М. Кром, Санкт-Петербург 2012, s. 11–12.

²⁵ В. И. Сергеевич, *Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей*, Москва 1867. Dalej zmieniła się na przykład chronologia ewolucyjnych faz wiecu i jego kompetencje. П. В. Лукин, *Новгородское вече в XIV–XV вв.: политический институт или неорганизованная толпа?* [in:] *Российская государственность: опыт 1150-летней истории. Материалы Международной научной конференции (Москва, 4–5 декабря 2012)*, ред. Ю. А. Петров, Москва 2013, s. 59–71.

przestrzenia dla walki klasowej²⁶. Engelsową wojenną demokrację przedstawiał *thing* Germanów Tacyty, również „wiece” Słowian Prokopjusza, czy Thietmara i stanowił tak w „ewolucyjno-instytucjonalnym związku” swego rodzaju poprzednika średniowiecznych sejmów. Dokładnie o 100 lat później od wspomnianej monografii *Князь и вече* W. Sergejewicza pojawiła się rozprawa Klausa Zernacka²⁷. Ostatni autor skupił się na wiecu jako na produkcie „рода”, tj. miasta. Krytyczne prace K. Zernacka a także Stanisława Russockiego²⁸ i częściowo też późniejsza monografia Piotra Boronia²⁹ nie miały jednak większego wpływu na odbicie tematu wieca w słownikach, podręcznikach albo syntetycznej literaturze. Stwierdzić można, że w tych ostatnich utrwalony był obraz, wytworzony przez Gerarda Labudę w słowniku *Kultura dawnych Słowian* (hasło „wiece”) – z metryką archaicznego wiecu Thietmara jako prekursora wieców książęcych i nawet późniejszych sejmów³⁰. Badacze, skupiający się na komparatystyce fenomenów źródeł opisujących wiece Słowian zachodnich, znaleźli mnóstwo podobieństw do zgromadzeń „Germanów”³¹. Wypowiedź Thietmara o Luticach opisywała takie samo zgromadzenie jak u Tacyty, u niego z kolei można obserwować to samo zrytualizowane zachowanie jak w *Żywocie Ottona z Bambergu*, albo w *Vita Lebuini*³². Takie informacje świadczą przeciw idei etnicznej specjalności „demokratycznie wyglądających” pu-

²⁶ B. D. Grekov, *Dějiny SSSR*, vol. 1, trans. M. Holý, L. Myška, Praha 1953, s. 97; T. V. Pašuto, *Zum Problem des altrussischen Veče*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, 17, 1969, s. 80; V. Vančček, *Prvních tisíc let... Předstátní společenská organisace a vznik státu u českých Slovanů*, Praha 1949; V. Procházka, *Sněmovnictví a soudnictví polabsko-pobaltských Slovanů*, [in:] *Vznik a počátky Slovanů*, dl. 3, ed. J. Eisner, Praha 1960, s. 83–122; H. Łowmiański, *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I. tysiącleciu n.e.*, Warszawa 1970, s. 73–108.

²⁷ Zob.: K. Zernack, *Die burgstädtischen Volksversammlungen beim den Ost- und Westslaven. Studien zur verfassungsgeschichtlichen Bedeutung des Veče*, Wiesbaden 1967. Jednak duża część jej krytyki wobec historiografii radzieckiej straciła aktualność już w czasie wydania pracy. Zob. np. recenzje G. Labudy i T. Paszuto. G. Labuda, *Wczesnośredniowieczne wiece słowiańskie*, „Kwartalnik Historyczny”, 76, 1969, 4, s. 915–920; V. T. Pašuto, *Zum Problem des altrussischen Veče*, s. 80–83.

²⁸ S. Russocki, *Protoparlamentaryzm Czech*, s. 39 i *passim*; Idem, *Zgromadzenia przedstanowe środkowej Europy. Wstępna analiza porównawcza*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 25, 1973, 2, s. 1–17; S. Russocki zdawał sobie sprawę ze zróżnicowania użytych określeń, spróbował więc zrobić przegląd wszystkich terminów w *Typologie des assemblées préreprésentatives en Europe*, [in:] *XIII Congrès International des Sciences Historiques Moscou 1970 – Etudes Présentées à la Commission Internationale pour l’Histoire des Assemblées d’Etats LII*, Varsovie–Moscou 1975, s. 27–38. Do jego „dekonstrukcji” w czeskim przypadku nawiązał J. Žemlička, *Te ducem, te iudicem, te rectorem (sněmovní shromáždění v časněstředověkých Čechách – kontinuita či diskontinuita?)*, „Český Časopis Historický”, 91, 1993, 3, s. 369–383.

²⁹ P. Boroń, *Słowiańskie wiece plemienne*, s. 144.

³⁰ G. Labuda, *Wiece*, s. 401–402.

³¹ D. Třeštík, „*Trh Moravanů*” – *ústřední trh Velké Moravy*, „Československý Časopis Historický”, 21, 1973, 4, s. 869–894; J. Banaszkiewicz, *Otto z Bambergu i pontifex idolorum. O urzędzeniu i obyczajach miejsca wiecowego pogańskiego Szczecina*, [in:] *Biedni i bogaci. Studia z dziejów społeczeństwa i kultury ofiarowane Bronisławowi Geremekowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, ed. M. Aymard, Warszawa 1992, s. 275–284; Idem, *Pons mercati, gradus lignei, stepen i inne. Uwagi o znaku władzy i prawa słowiańskich miejsc wiecowych*, „Discernere vera et falsa. Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F. Historia”, 1990/1992, vol. 45, s. 79–89; K. Modzelewski, *Barbarzyńska Europa*, Warszawa 2004, s. 520. Wyczerpująca recenzja: П. В. Лукин, „*Варварская Европа*” и современные проблемы изучения ранне-средневековых славянских обществ. О новой книге Карола Модзелевского, „Славяноведение”, 2008, 2, s. 25–40. Zob. też artykuł K. Modzelewskiego, *Culte et justice: Lieux d’assemblée des tribus germaniques et slaves*, „Annales. Histoire. Sciences Sociales”, 54, 1999, 3, s. 615–636.

³² *Cornelii Taciti De origine et situ Germanorum liber*, ed. A. A. Lund, Heidelberg 1988, s. 78; *Kronika Thietmara*, s. 131; *Herbordi Dialogus de Vita Ottonis Episcopi Babenbergensis*, s. 131; *Vita Lebuini antiqua*, [in:] *Vita Lebuini antiqua* [in:] *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, vol. 30, pars 2, ed. A. Hofmeister, Lipsae 1934, w przedruku ed. A. Hiersemann, Stuttgart 1976, s. 793.

blicznych zgromadzeń. Nie można ich z naukowego punktu zidentyfikować z jedynym – zbudowanym na kryteriach stworzonych przez intelektualistów – społeczeństwem.

Model słowiańskiego wiecu posiadał kompetencje, które można porównać do funkcji „parlamentu” i jednocześnie grupowego organu wykonawczego – reprezentującego społeczeństwo na zewnątrz, funkcję sądowniczą (karną i cywilną) oraz funkcję połączoną z wybieraniem i mianowaniem przedstawicieli życia publiczno-politycznego³³.

Na funkcje „parlamentu” pośrednio wskazuje tradycyjnie wysoka liczba uczestników na wiecu³⁴. *Universa populi multido*, albo ci *omnes* przy bliższym spojrzeniu są *priores* i *maiores*. Na *festus dies paganorum* w roku 1124, podczas którego Otton z Bambergu swoim kaznodziejstwem wywołał kulturowy konflikt, na wiecu zeszło się 4 tysiące ludzi³⁵. Jednak decyzja o przyjęciu wiary była podjęta drugiego dnia przez *principes*³⁶. W *Żywocie Konstantyna*, Rościśław radził się – „сѣвѣтъ сѣтвори” z książętami, ale też przywoływał wszystkich Morawian przed tym jak wysła list do cesarza³⁷. Możemy wierzyć autorowi, że Rościśław odczuwał potrzebę narady ze wszystkimi swobodnymi poddanymi, ale też możemy myśleć o tym, że chodzi o późniejsze uzasadnienie misji sołuńskich braci na Morawach. Thietmar pisał, że Luticie, po pojawieniu się złych znaków, zdecydowali o przedłużeniu sojuszu z Henrykiem II w roku 1017 na wiecu. Dalej jednak widać, że już przygotowaną decyzję przynieśli na wiec *priores*³⁸. W roku 1214 Mściśław Mściśławowicz rządał od Nowogrodzian, żeby z nim wyszli przeciw Wsiewłodowi Czernemu. W chwili, kiedy książę zostawił miasto, Nowogrodzianie zwołali własny wiec, na którym uzgodnili, że dołączą do kampanii księcia³⁹. We wszystkich tych przypadkach wiec występuje jako publikum, nie wygląda jak organ prawa, jest właśnie zgromadzeniem samym w sobie – momentem zgromadzenia się ludzi. *Thing* Sasów w Marklo, w literaturze jako naczelny organ Vestfalów, Ostfalów a Angarów – nie tylko że w istotnej kwestii wojny z Frankami nie wymagał jednogłośności od reprezentantów poszczególnych plemion, ale przede wszystkim *concilium generale* było przestrzenią publiczną, w której omawiano tę sprawę⁴⁰. Nie słyszymy o systemie głosowania, albo liczenia głosów i to, co zgromadzenie robi jest aklamacją, publicznym potwierdzeniem już przyjętej decyzji. Z późniejszych przykładów ze Pskowa wiadomo, że na znak wynegocjowanego pokoju między Pskowem a Jurjewem w roku 1463

³³ V. Vaněček, *Prvních tisíc let*, s. 52.

³⁴ P. Boroň, *Universa populi multido. Problem uczestnictwa w słowiańskich wiecach plemiennych*, [in:] *Średniowiecze polskie i powszechne*, t. 1, wyd. I. Panic, Katowice 1999, s. 11.

³⁵ *Herbordi Dialogus de Vita Ottonis Episcopi Babenbergensis*, s. 62; K. Zernack, *Die burgstädtischen Volksversammlungen*, s. 238.

³⁶ K. Modzelewski, *Barbarzyńska Europa*, s. 375; S. Rosik, *Conversio gentis Pomeranorum. Świadectwo o nawróceniu Pomorzan (historia w kręgu żywotów Ottona z Bambergu)*, Wrocław 2010, s. 461.

³⁷ *Život Konstantinův*, [in:] *Magna Moravie Fontes Historici*, vol. 2, eds. L. Havlík et alii, Praha–Brno 1967, s. 98.

³⁸ *Kronika Thietmara*, s. 209. Dla porównania odwrotna teoria o wiecu w Nowogrodzie B. И. Сергеевич, *Веche и князь*, s. 92–94.

³⁹ *Новгородская первая летопись, Синодальный список*, [in:] *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ред. А. Н. Насонов, Москва 1950, с. 53; K. Zernack, *Die burgstädtischen Volksversammlungen beim den Ost- und Westslaven*, s. 157; J. Granberg, *Veche in the Chronicles of Medieval Rus*, s. 155.

⁴⁰ *Vita Lebuini antiqua*, s. 793. Sejmny w latach 775 a 779; K. Modzelewski, *Barbarzyńska Europa*, s. 367.

wysłańcy Jurjewa całowali krzyż na wiecu w Pskowie⁴¹. Wiec nie był organem, któremu składana była przysięga, albo organem który rokował o traktacie pokojowym. „Na wiecu” jest synonimem dla „publicznie”. Wiec był sposobem mobilizacji społeczeństwa i wytwarzał przestrzeń dla publicznej komunikacji, jednak jako organ w niej aktywnie nie partycypował, w prawnym sensie był bardziej świadkiem publicznych ogłoszeń.

Legitymizacja sędowniczej funkcji zgromadzeń w polskiej literaturze pochodzi z tłumaczeń terminów jako *colloquia*, *colloquia generalia* a od XV wieku jako „wycze”⁴². Musimy jednak poddać w wątpliwość „charakterystyczny” zbiorowy charakter takiego procesu. Dla porównania, *Псковская судная грамота* zakazuje *posadnikowi* i księciu dokonywać sądu w czasie wiecu!⁴³ Po morderstwie bojara Samuela Ratszynicza w Nowogrodzie w roku 1290 w celu ukarania przypuszczalnych przestępców zwołane zostały dwa wiece, jeden przed cerkwią św. Sofii, drugi przed cerkwią św. Mikołaja⁴⁴. Dwa zwołane wiece, jako spontaniczna akcja zemsty (sprawiedliwości?) nie potwierdzają zbyttno zinstytucjonalizowanego charakteru organu prawa, czy władzy sędowniczej.

Podobne dyskrepancje pojawiają się przy obserwacjach funkcji mianowania przedstawicieli życia politycznego. W Nowogrodzie wiec był obecny przy elekcji biskupa, posadnika, jednak nie ma wzmianki o tym, by wiec odpowiadał za wybór czy mianowanie konkretnej osoby lub by też tę sytuację w sensie procesowym organizował⁴⁵. *Omnes populi regionis iliis* w przypadku władcy czeskiego czy też podobnie św. Wojciecha również nie trzeba przeceniać, chodzi bardziej o figurę literalną, która służy jako potwierdzenie „pospolitej woli”⁴⁶. Źródła o zachodnich Słowianach tylko potwierdzają niesystematyczność działań zgromadzeń w kwestiach namiestnictwa⁴⁷. W roku 823 wybrał *populus Wilzorum* Milegasta, jednak końcowa decyzja była w rękach arbitra sporu dwóch braci cesarza Ludwika Pobożnego⁴⁸. Po morderstwie księcia Obodry-

⁴¹ *Псковская летопись*, [in:] *Псковская летопись*, изд. М. Погодин, Москва 1837, с. 95–96.

⁴² P. Boroń, *Słowiańskie wiece plemienne*, s. 24, 91; F. Bujak, *O wiecach w Polsce do końca wieku XIII ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski*, [in:] *Z dziejów społecznych i gospodarczych Polski X–XX w. Wybór pism Franciszka Bujaka*, red. H. Madurowicz-Urbańska, Warszawa 1976, s. 46; K. Bracha, *Wiece Bolesława Wstydlwego 1234–1279*, „Kwartalnik Historyczny”, 93, 1986, 3, s. 677; *Słowniczek łacińsko-polski*, s. 3–4.

⁴³ *Псковская судная грамота*, изд. Н. Чечулин, Санкт-Петербург 1914, с. 2, статья 3, 4; J. Granberg, *Veche in the Chronicles of Medieval Rus*, s. 213; И. Д. Мартысевич, *Псковская судная грамота. Историко-юридическое исследование*, Москва 1951, s. 49–61.

⁴⁴ *Новгородская первая летопись. Комиссионный список*, [in:] *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ред. А. Н. Насонов, Москва 1950, с. 325. Por.: *Capitulatio de partibus Saxoniae*, [in:] *Die Gesetze des Karolingerreiches: 714–911*, vol. 3: *Sachsen, Thüringer, Chamaven und Friesen*, ed. K. A. Eckhardt, Weimar 1934, s. 9, 11; K. Modzelewski, *Barbarzyńska Europa*, s. 357.

⁴⁵ L. Vojáček et alii, *Dejiny verejného práva a prameňov práva*, Bratislava 2010, s. 258; K. Zernack, *Die burgstädtischen Volksversammlungen*, s. 131; F. Feldbrugge, *Law in Medieval Russia*, [in:] *Law in Eastern Europe*, vol. 59, Leiden 2009, s. 160; J. Granberg, *Veche in the Chronicles of Medieval Rus*, s. 220.

⁴⁶ G. Labuda, *Święty Wojciech. Biskup – męczennik, patron Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 2004, s. 107; S. Adalberti *Pragensis Episcopi et Martyris Vita Prior*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica, Series Nova*, vol. 4, fasc. 1, ed. J. Karwasińska, Warszawa 1962, s. 11; S. Russocki, *Protoparlamentaryzm Czech*, s. 25.

⁴⁷ „Winiowicze sobie zwolili Samona za króla nad sobą”. *Fredegari Chronicon*, [in:] *Magna Moraviae Fontes Historici*, vol. 1, s. 22; J. Beňa, T. Gábriš, *Dejiny práva na území Slovenska 1 (do roku 1918)*, Bratislava 2008, s. 18.

⁴⁸ *Annales regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829. qui dicuntur Annales Laurisenses Maiores et Einhardi*, [in:] *Scriptores Rerum Germanicarum*, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1895, s. 160; P. Boroń, *Słowiańskie wiece plemienne*, s. 208.

tów Gottschalka w roku 1066 na tron wstąpił Budiwoj, jako syn i legalny władca, lecz mordercy jego ojca na zgromadzeniu wystąpili przeciw niemu – jako chrześcijaninowi i przyjacielowi Sasów i wybrali innego księcia, Kruta⁴⁹. W końcowym wyniku widać, że decyzja należała do wąskiego kręgu elity władzy, a ta na pewno nie zawsze ogłaszała publicznie swoje decyzje. Są to *amici – bojari* – elita władzy, która tworzyła i realizowała program polityczny społeczeństwa. Wiec pełnił rolę wirtualnego i literalnego świadka tych decyzji. Nie można zaprzeczać regulowanemu, nawet zrytualizowanemu sposobowi zachowywania się na wiecach pomorskich, połabskich czy też nowogrodzkich. Organizacja miejsca wiecu, okoliczności zwoływania, zbiorowy charakter zgromadzeń, jak je pokazują *Żywot Ottona z Bambergu* i *Kronika Słowian* Helmolda, mają wspólną kultową strukturę. Bez wątpienia publiczność i zbiorowość są niezbędnym elementem przyjmowania, wymiaru – egzekucji prawa. Publiczne zgromadzenie stwarza więź i symbolizuje fakt, że chodzi o decyzje istotne dla społeczeństwa. Decydującym czynnikiem pozostaje to, kto w rzeczywistości podejmuje decyzję i kto wirtualnie próbuje już to, co postanowiono.

Odpowiadając na pytania postawione we wstępie należy zauważyć, że już przy tworzeniu teoretycznego obrazu wiecu słowiańskiego używano opisów Tacyta, albo *Vita Lebuini*, dlatego też Dušan Trěštík, Jacek Banaszekiewicz i Karol Modzelewski, badający kultowe i społeczno-polityczne znaczenie zgromadzeń, umieścili je w szerszym indoeuropejskim kontekście. Dlatego nie możemy mówić o Słowianach, jako o pierwszych demokratkach i o wiecach–sejmowaniu, jako o strukturze wpisanej w słowiańskie geny. W literaturze pojawia się szeroki zbiór pewnych funkcji wiecu, jednak po konfrontacji z przykładami z historycznej rzeczywistości możemy stwierdzić, że nie ma podstaw do interpretacji tych sytuacji jako ustalonej formy władzy ustawodawczej, sadowniczej i wykonawczej. Termin „wiec” odpowiada w literaturze różnym zgromadzeniom, których kompetencje i przebieg nie są tożsame. Podsumowując, wiec był ważną, fizyczną częścią społeczeństwa, bez wątpienia siłą polityczną, ale nie definiowaną i zorganizowaną prawną instytucją.

*

Adam Mesiarkin, *The archetype of a popular assembly as a link factor of Eastern and Western Slavs. Some remarks to the subject of law historiography*

Veche has its regular place in the scientific and textbook literature. It is described as a popular assembly, which as a legal authority has traditionally wide competences in the society. Origins of this type of gathering are often being searched in the oldest past of Slavs and therefore it is believed that veche accompanied the legal evolution of nearly everyone of Slavic nations or societies. Various gatherings in medieval sources, mentioned in Latin as *colloquium*, *placitum* or other were covered in literature by this Slavic

⁴⁹ *Helmold z Bosau: Kronika Slovanů*, trans. J. Zdichynec, ed. M. Moravová, Praha 2014, s. 63; K. Zernack, *Die burgstädtischen Völkerversammlungen*, s. 213.

term known from the *Primary chronicle* and therefore also with its imagined competences. This model of process of the gathering, as was pointed out by Jacek Banaszkiwicz or Karol Modzelewski, is based on the notes of Tacitus, Thietmar and Helmold, compared with those from Novgorod and Pskov. The paper explores the powers and duties of veche, compares the different phenomena that are brought together under this term in literature from various places in Europe and from various stages of history. The main goal of the text is to analyse whether or not veche was a legal institution as it is traditionally believed and most of all if it was typical for communities named in medieval sources as Slavs.

*

Адам Мэсяркин, *Архетип вече как фактор единения восточных и западных славян. Несколько замечаний на полях предмета историографии права*

Вече как институт занимает свое место в научной литературе и учебниках. Оно описывается как народное собрание, которое традиционно имело широкие общественные полномочия. Истоки этого типа собраний ищут в глубоком прошлом славян. Соответственно, считается, что появление вече связано с эволюцией законодательной власти почти у каждого славянского народа или сообщества. В средневековых источниках упоминаются различные собрания, которые именуются на латыне *colloquium*, *placitum*. В научной литературе они известны так же под славянским названием *вече*, запечатленным в *Повести временных лет*. Как показали работы Жерарда Лабуды и Кароля Моджелевского, при изучении вечевой модели развития общины важное значение имеет сравнение информации Тацита, Титмара и Гельмонда с информацией новгородских и псковских источников. В настоящей статье проанализированы полномочия и функции вече, а также сопоставлены различные явления, характерные для различных регионов Европы и разных исторических периодов, но объединенные одним научным названием. Главной целью исследования является поиск ответа на вопрос о том, было ли вече юридической институцией и как эта проблема отображается в научной литературе. Но прежде всего, автор стремился выяснить было ли вече характерной чертой общественного строя средневековых славян.

Viktor Adamovič
(Bratislava)

The Accursed Princes: Boleslaus I the Cruel of Bohemia and Sviatopolk the Accursed of Kiev: an Attempt of Comparison

The purpose of this paper is to compare images of two princes: Boleslaus I from the house of Přemyslids and Sviatopolk Vladimirovich from the house of Rurikids. Both princes have been described as highly negative persons in the historical tradition. Both have been referred to as the fratricides and generally as the accursed princes in the Bohemian or Ruthenian historiography since the earliest times. It is obvious, that the Bohemian tradition about St. Wenceslaus from the 10th century was in a certain manner a base for developing the Ruthenian hagiography in the 11th century, therefore, one can say, that the negative image of Sviatopolk as an accursed prince of Rus', was affected by the image of Boleslaus I in the hagiography of St. Wenceslaus.

There is no doubt, that since the time of its Christianization, Rus' was in a large scale affected by cultural traditions of other Christian and especially Slavic states and thus in many ways also by the Bohemian lands¹. Since the end of the 10th century, but mainly during the 11th century, the Bohemian influence on Rus' was quite clear, not only in literature, but also in the sphere of religion. Particularly in regard to the adoption of cults of the Western saints and different customs². Mainly the cult of St. Wenceslaus – the Bohemian patron saint, in many ways affected the Ruthenian medieval literature, especially hagiography³.

Hagiography, as we know, is a specific form of medieval literature. It is written under the strict rules and according to a precise formula. Generally, when the hagiogra-

---

¹ А. В. Флоровский, *Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.)*, т. 1, Прага 1935, с. 100–101.

² F. Dvorník, *Zrod střední a východní Evropy. Mezi Byzancí a Římem*, Praha 2008, p. 279–280.

³ В. Д. Королюк, *Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв.*, Москва 1964, с. 146; А. I. Rogov, *Slovanské legendy z doby vzniku českého státu a jejich osudy na Rusi*, [in:] *Staroslověnské legendy českého původu*, ed. E. Bláhová, V. Konzal, Praha 1976, p. 11–54.

phers had an opportunity, they used older texts. For instance, older written biographies about another saint with a similar fate. Similarly, St. Wenceslaus and the texts about his life became relatively soon known and popular in Rus'. Thus St. Wenceslaus was in a sense some kind of a model, not only for hagiographic texts about St. Vladimir, but also for the lives of St. Boris and Gleb⁴.

Therefore, this paper is dedicated to comparing the images of two princes: Boleslaus I from the house of Přemyslids⁵ and Sviatopolk Vladimirovich from the house of Rurikids⁶. Both of them were perceived as highly negative persons in the historical tradition. Both were labeled as the fratricides and in general as the accursed princes since the oldest period of the Bohemian or Ruthenian medieval literature. This appellation surely had a connection, on the one hand, with their real historical actions, but on the other hand mainly with the developing of the sacred cults of their saint brothers.

There is no doubt, that shoulder to shoulder with the development of the image about St. Wenceslaus as the patron saint of Bohemia, a negative picture was created about his brother Boleslaus, who was responsible for his death. However, even if in medieval tradition Boleslaus was pictured like a highly negative person, modern historians consider him as the very capable prince and one of the most successful monarchs from house of Přemyslids. Credit for developing of the Bohemian medieval statehood, rise of Přemyslids land, political and economic development of the country is all attributed to him⁷.

Image of Boleslaus was elaborated in the tradition of St. Wenceslaus legends. Similarly, like the images of other persons, for example their mother Drahomíra. It is necessary to say, that in the oldest preserved version – so called the *First Old Slavonic legend*⁸ Boleslaus was pictured quite moderately in contrary to the so called *Legend of Kristian*⁹,

⁴ G. P. Fedotov, *Svatí staré Rusi*, Červený Kostelec 2011, p. 26, 29; V. Vaníček, *Svatý Václav. Panovník a světec v raném středověku*, Praha–Litomyšl 2014, p. 214–219. See also: М. Ю. Парамонова, *Святые правители Латинской Европы и Древней Руси*, Москва 2003.

⁵ D. Trěštitk, *Počátky Přemyslovců – Vstup Čechů do dějin (530–935)*, Praha 1997, p. 209–450; M. Lutovský, *Bratovrah a tvůrce státu. Život a doba knížete Boleslava I.*, druhé doplněné vydání, Praha 2006; Idem, *Po stopách prvních Přemyslovců I. Zrození státu 872–972. Od Bořivoje I. po Boleslava I.*, Praha 2006; P. Charvat, *Zrod českého státu 568–1055*, Praha 2007, p. 179–199; M. Malta-Kozłowska, *Pierwsi Przemysłidzi i ich państwo (od X do połowy XI wieku)*. *Ekspansja terytorialna i jej polityczne uwarunkowania*, Poznań 2008, p. 109–169.

⁶ М. Б. Свердлов, *Известия о Руси в Хронике Титмара Мерзебургского*, [in:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*, Москва 1976, с. 90–101; Г. М. Филлист, *История „преступлений“ Святослава Окаянного*, Минск 1990; И. Н. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*, Москва 1998, с. 336–354; Idem, *Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов*, Москва 2004, с. 177–182; А. Ю. Карпов, *Ярослав Мудрый*, Москва 2001, с. 114–180; *Святослав Окаянный*, [in:] *Биографический указатель, ХРОНОС*, ред. В. Румянцев, http://www.hrono.ru/biograf/bio_sv/svyatopolk1.php [11.03.2016]

⁷ M. Lutovský, *Bratovrah a tvůrce státu*, p. 7–10; J. Stainhübel, *Kapitoly z najstarších českých dějin 531–1004*, Kraków 2011, p. 92, 94, 96.

⁸ *Život sv. Václava*, ed. J. Kolář, [in:] *Fontes rerum Bohemicarum*, vol. 1, ed. J. Emler, Praha 1873, p. 127–134; See also: E. Bláhová, V. Konzal, *Staroslověnské legendy českého původu*, Praha 1976, p. 55–140.

⁹ *Legenda Christiani. Vita et passio sancti Wenceslai et sancta Ludmille ave eius. Kristiánova legenda. Život a umučení svatého Václava a jeho baby svaté Ludmily*, ed. et trans. J. Ludvíkovský, Praha 1978. See also: J. Pekař, *Nejstarší kronika česká, ku kritice legend o sv. Ludmille, sv. Václavu a sv. Prokopu*, Praha 1903, 202 p.

which was the pinnacle of the St. Wenceslaus cycle¹⁰. In the *First Old Slavonic Legend* Boleslaus was not pictured like the initializer of fratricide, but instead he was described a seduced and tricked man, who was manipulated by the evil people¹¹. From the beginnings, tradition knows the murderers of Wenceslaus by names: they were nobles Tuža, Tira, Česta and Hněvsa¹². The murder of his brother was not Boleslaus idea, although in a crucial moment the devil allegedly seduced him to commit it. The ill-natured nobles persuaded Boleslaus that Wenceslaus was going to kill him¹³. In its finishing part the legend even says that Boleslaus had realized his great sin. Allegedly, he was not only seeking forgiveness in praying, but he also tried to expiate his sin by actions – by translation Wencelsaus' body¹⁴. From the canonical point of view, it can be state, that under these circumstances, even for this capital bad deed, he still could hope for absolution and remission from the Church. But, as I pointed out, according to the *Legend of Kristian*, which is considered as the pinnacle of the St. Wenceslaus tradition, Boleslaus was pictured much more negatively. The *Legend of Kristian* also mentions that the evil nobles set up Boleslaus against his brother, but on the other hand the *Legend of Kristian* did not mention that Boleslaus was afraid that he could be murdered, but rather that he desired power at the expense of his brother¹⁵. According to Kristian, Boleslaus was a purely negative person. He was identified with Cain¹⁶ and almost every time referred to as fratricide. And this is the picture of him that is preserved in the Bohemian tradition.

When the princes Boleslaus and Sviatopolk are compared, as the real historical persons or as the images in historical tradition, one can find not only similarities but some differences as well. As was pointed out before, the Bohemian tradition about St. Wenceslaus from the 10th century was in some ways model for the birth of the Ruthenian hagiography during the 11th century. It can be said, that a negative picture of Sviatopolk, as the accursed prince of Rus', was considerably affected by a negative picture of the Bohemian prince Boleslaus I in hagiography about St. Wenceslaus.

Old Ruthenian tradition firmly states, that Sviatopolk was guilty for the murders of his brothers Boris, Gleb and Sviatoslav¹⁷. However there are some allusions in fo-

¹⁰ Generally is assumed, that the first hagiographical texts about St. Wenceslaus have been written in Old Slavonic language, very soon after his murder. It is known so-called *First Old Slavonic legend* from the half of the 10th century. *Crescente fide* (from the last third of the 10th century) is considered to be the first legend written in Latin language. The great scholar on this topic – D. Třeštík concluded, that there was also the earlier text, which he called the *Legend X*. *Crescente fide* had an impact on another legend called *Legend of Gumpold* (c. 980) and later perhaps also on the *Second Old Slavonic Legend*. Besides theses, there was also *Legend of Laurentius* from the half of the 11th century. The pinnacle of St. Wencelsaus's cycle is *Legend of Kristian*, which itself dating to the end of the 10th century was many times questioned by the scholars. See: F. Dvorník, *Život svätého Václava*, Praha 1929, p. 7–12; M. Ю. Парамонова, *Святые правители*, c. 81–104; J. Kalivoda, *Nejstarší svatováclavská hagiografie v evropském literárním kontextu přelomu tisíciletí*, [in:] *Svatý Václav. Na památku 1100. výročí narození knížete Václava Svatého*, ed. P. Kubín, Praha 2010, p. 51–64.

¹¹ *Život sv. Václava*, p. 129, 131.

¹² *Ibidem*, p. 132.

¹³ *Ibidem*, p. 129.

¹⁴ *Ibidem*, p. 134.

¹⁵ „Boleslaus igitur ... undique iam iaculis dyaboli sauciatius cupiditateque regnandi accensus”, *Legenda Christiani*, p. 64.

¹⁶ *Ibidem*, p. 68.

¹⁷ *Лаврентьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 1, издание второе, Ленинград 1926–

reign sources which indicate that maybe he was not. Hypothesis based mainly on the Scandinavian sagas (*Eymund's saga*)¹⁸ says, that in reality the murderer of St. Boris and Gleb was not Sviatopolk, but Yaroslav who took power from him, and who was later canonized by the Orthodox Church.

Ruthenian chronicles build a negative image of Sviatopolk from the very beginning: mention him as the son of two fathers¹⁹: Yaropolk and Vladimir. It is because allegedly, their father Sviatoslav arranged marriage between Yaropolk and a Greek woman, a former nun, who was deprived of monastic vows. But when Yaropolk was killed by Vladimir, during their fight after their father's death, Vladimir married Yaropolk's widow, who was pregnant at that time. Subsequently, Vladimir had intercourse with her and she later gave birth to a son – Sviatopolk Vladimirovich²⁰. Therefore, the Ruthenian texts call him as the son of two fathers and emphasize that Vladimir did not love him²¹. It is known, that medieval authors are very keen on the questions of origins, ancestry, legitimacy and in general on symbolism and images²². Therefore, this picture was especially suitable for a negative person and particularly for a fratricide.

Generally it can be assumed, that there are two possibilities of Sviatopolk's origin. He was either Yaropolk's or Vladimir's son. In both cases, he was obviously older than any other Vladimir's sons. Ergo, he had a very good position in case of succession, because as we know, in Rus' at that time, the agnatic seniority was being applied – the succession order, where the oldest member of a dynasty had the right to rule. The Ruthenian sources also make it clear, that Vladimir treated Sviatopolk as his own son. When Sviatopolk was at a young age, Vladimir granted him the city of Turov²³. Further, he organized his marriage with the Polish princess, the daughter of Boleslaus the Brave²⁴. On the other hand, the origin of the Bohemian prince Boleslaus I is much more clear: there is no doubt that he was the son of Vratislaus and his spouse Drahomira and also a grandson of St. Ludmila. But apart from the origin, another fact is

1928, стб. 130–141; *Чтение о св. мучениках Борисе и Глебе*, [in:] *Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им*, изд. Д. И. Абрамович, Петроград 1916, с. 1–26; *Сказание о св. мучениках Борисе и Глебе*, [in:] *Жития св. Бориса и Глеба*, с. 27–66.

¹⁸ *Прядь об Эймунде Хрингссоне*, [in:] *Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий*, издание второе, в одной книге, исправленное и дополненное, ред. Т. Н. Джаксон, Москва 2012, с. 290–384; И. Н. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков*, с. 346.

¹⁹ „бѣ бо ѿ двою шцю. ѿ Ярополка и ѿ Володимера”. *Лаврентьевская летопись*, стб. 78.

²⁰ „Володимеръ же залече жену братьню. Грекиню. и бѣ непраздна. ѿ неѣже родиса Сѣтополкъ. ѿ грѣховнаго бо корени золь плодъ бываетъ. понеже бѣ была мѣт и его черницею. а второе Володимеръ залечею. не по браку прелюбодѣ бы с оубо”. *Ibidem*, стб. 78.

The fact, that Sviatopolk was actually the son of Yaropolk, modern scholars also demonstrated through his name. They assumed, that the name Sviatopolk was fusion of names of his grandfather Sviatoslav (Sviato-) and his father Yaropolk (-polk). See e. g.: С. В. Алексеев, *Владимир Святой. Создатель русской цивилизации*, Москва 2006, с. 93–94.

²¹ „шць его не любаше”. *Лаврентьевская летопись*, стб. 78.

²² About medieval symbolism see: M. W. Bloomfield, *Symbolism in Medieval Literature*, „*Modern Philology*”, 56, 1958, 2, p. 73–81.

²³ *Лаврентьевская летопись*, стб. 121.

²⁴ Chronieler Thietmar of Merseburg wrote, that one of Vladimir's son was married with a daughter of Boleslaus the Brave. Present scholars assume, that this son was Sviatopolk Vladimirovich. *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*, [in:] *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series*, vol. 9, ed. R. Holtzmann, Berlin 1935, p. 487–488; K. Kollinger, *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)*, Wrocław 2014, p. 34–44.

lineage. Boleslaus I the Cruel was the ancestor for all the next members of the house of Přemyslids²⁵. On the other hand, Sviatopolk's line ended by him and with him, it was also erased from history²⁶.

Another interesting fact is that, according to tradition, Sviatopolk ended his poor life somewhere on the border of Bohemia²⁷. Would it be again a reference to the Bohemian tradition? *The Legend of Kristian* states, that God punished all, who had participated on the murder of St. Wenceslaus. It is directly mentioned, that these people were haunted by evil ghosts and fled far away to the distant desert lands, where they ended their miserable lives. Some of them were paralyzed and most of them were infertile, so their whole families died out and their houses were lost forever²⁸. From the Ruthenian chronicles and other sources it is known that similarly Sviatopolk was also accursed. It is mentioned, that he was physically weakened so much, that he had to be borne on the stretcher²⁹. Similarly, God sent upon him such a great fear and disturbance that he could not remain in one place and was driven mad by paranoia, which made him run to a desert somewhere on the borders between Poland and Bohemia, where he died³⁰. The sources do not mention any of his children, therefore apparently his line ended with him. But his name lived further. Sviatopolk Vladimirovich was the first one from Rurikids with this name – Sviatopolk. But he was not the first one from the Ruthenian tradition, because sources had known this name. Before Sviatopok Vladimirovich, the Great Moravian prince Svatopluk was mentioned by the name in the *Primary chronicle*³¹. Therefore, even when the black legend of Sviatopolk was developed, Ruthenian princes did not stop using this name and later several princes in Rus' were called Sviatopolk (Sviatopolk Izyaslavovich, Sviatopolk Mstislavovich etc). Thus one can assume that this name was resistant toward the black legend of Sviatopok in the dynastical tradition.

The main purpose of the legends about saints – martyrs, who were killed by their own relatives, was to serve as an example for the other members of dynasty. This example had to demonstrate that in the future it is necessary to avoid violent solutions of disputes within one's own dynasty. In both of the cases, as in the case of Saint Wenceslaus, so in the case of Saints Boris and Gleb, the protagonists are regarded as martyrs. But in the Christian tradition, under the term – martyr, it is mainly understood the

²⁵ Genealogical information see: Ch. Cawley, *Boleslav of Bohemia*, [in:] *Medieval Lands. A prosopography of medieval European noble and royal families*, [in:] <http://fmg.ac/Projects/MedLands/BOHEMIA.htm#BoleslavIdied973976A> [11.03.2016]; M. Lutovský, *Vratorrah a tvůrce státu*, p. 20.

²⁶ Genealogical information about Sviatopolk Vladimirovich see: А. В. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 248–254.

²⁷ *Лаврентьевская летопись*, стрб. 145.

²⁸ „Pars enim illorum, qui in sanctum Domini crudeli animo consurrexerunt vel qui solo assensu participens sceleris tanti extiterunt, a demoniis exagitati, per deserta fugientes, miserabili et digna morte multati, ulterius non comparuerunt, pars arida et sicca usque ad interitum permansit. Alii autem ex iis latrantes rictibus ut canes et stridentes dentibus mortui sunt, omnisque eorum prosapia eruta radicitus, ut ita fatear, interiiit”. *Legenda Christiani*, p. 76.

²⁹ *Лаврентьевская летопись*, стрб. 145.

³⁰ *Ibidem*, стрб. 145.

³¹ *Ibidem*, стрб. 26, 27.

particular saint, who was killed – martyred because of his/her Christian faith and belief. For example, during the speared of Gospel or for the objection towards the pagan authority or during the anti-Christian persecutions and so on³². But none of this happened neither in the Bohemian, nor in the Ruthenian case.

Another interesting fact is that in the medieval era, neither murder nor heavy crippling of someone was an obstacle for canonizing and venerating of offender. For instance, the example of Saint Stephan, the king of Hungary – he was canonized despite to the fact that he had laid hands of his relative Vazul³³. Similarly saint grand-prince Vladimir Sviatoslavovich was directly responsible for the death of his brother Yaropolk³⁴. And there are also many other examples, when committing violence inside a dynasty did not automatically mean that its perpetrator was labeled as a violent individual. Even some villains as we see, after their decease began to be venerated as the saints.

Therefore, if the history knows several examples of real fratricide, how can it be explained that, in one case they were not criticized and in another they were firmly condemned? Even in case of Sviatopolk, his real guilt is actually very doubtful. And also in the case of Boleslaus, although his deed is obvious, here are some theories, which suggest that it could have been an accident or involuntary manslaughter³⁵. It can be assumed, that especially in context of spearing the cults of saints, it was necessary to condemn these persons so hard and firmly. It is known that medieval ruling dynasties enjoyed a high sacral status³⁶. Therefore, their members were in some ways sacrosanct and inviolable even in cases, when they acted unjustly. It is also interesting that if the texts about the St. Wenceslaus or about the St. Boris and Gleb are read properly, one can find out that both of our putative fratricides, in reality, did not kill their victims by their own hands. But others acted in their names – the murders³⁷. And these murders and assassins, who were in tradition known by names as it was already mentioned, were condemned even more as their masters, from whom they accepted assassination orders.

In conclusion it can be said that both, Boleslaus and Sviatopolk, were described as highly negative persons, as fratricides and murders of saints in the native traditions. Also in hagiography they were accordingly condemned and pictured as the worst examples. In the case of Boleslaus it is beyond doubt that he is guilty of fratricide, while in case of Sviatopolk there are essential doubts about his actions and his guilt. Boleslaus was the ancestor for all next Přemyslids, while the line of Sviatopolk ended with him. Their close relatives took power after them. Boleslaus II replaced Boleslaus I and Yaroslav the Wise was the successor of Sviatopolk. In both cases their successors fundamentally

³² M. Hassett, *Martyr*, [in:] *The Catholic Encyclopedia*, New York 1910 (<http://www.newadvent.org/cathen/09736b.htm> [11.03.29016])

³³ Gy. Györfly, *King Saint Stephen of Hungary*, New York 1994, p. 169–170.

³⁴ С. В. Алексеев, *Владимир Святой*, с. 92–93. See also: А. Ю. Карпов, *Владимир Святой*, Москва 2004, с. 73–99.

³⁵ D. Třeštil, *Počátky Přemyslovců*, p. 434–435.

³⁶ See: G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, Cambridge 2002, p. 43–60.

³⁷ *Лаврентьевская летопись*, стб. 135, 136; *Život sv. Václava*, p. 131–132.

supported the creation of negative images of their predecessors. Both functioned as the negative persons and villains in the development of hagiography about the first native saints. Story about St. Wenceslaus and his brother Boleslaus happened about 80 years before Sviatopolk became grand-prince of Kiev and it is evident that it was a model for developing the black legend about Sviatopolk. Similarly, the image of St. Wenceslaus served as the model for the images of St. Boris and Gleb and the image for St. Vladimir³⁸; Boleslaus as a fratricide was the model for Sviatopolk.

The whole above described case manifests the Bohemian influence on Rus' during the early development of its own cultural tradition.

*

Viktor Adamovič, *Przekłęci książęta: czeski książę Bolesław I Srogi i ruski książę Świętopelk Przekłęty: próba porównania*

Celem artykułu jest porównanie postaci dwóch książąt: Bolesława I z rodu Przemyślidów i Świętopelka Włodzimierzowicza z rodu Rurykowiczów. Władcy ci byli postrzegani przez historiografię jako postacie negatywne, bratobójcy i książęta przekłęci. Wiadomo, że czeska tradycja legendy o świętym Waclawie z X wieku stanowiła podstawę w procesie kształtowania się ruskiej hagiografii w XI wieku. Można zatem stwierdzić, że negatywny obraz Świętopelka Przekłętego powstał pod wpływem sposobu przedstawienia Bolesława I w żywotach świętego Waclawa.

*

Виктор Адамович, *Проклятые князья: чешский князь Болеслав I Жестокий и русский князь Святополк Окаянный: попытка сравнения*

Целью данной статьи является сравнение двух князей: Болеслава I из дома Пршемысловичей и Святополка Владимировича из дома Рюриковичей. Оба князя были описаны в исторической традиции как весьма негативные личности. Оба были изображены как братоубийцы и как проклятые князья. Очевидно, что чешская традиция о св. Вацлаве с X века была основой для развития русской агиографии в XI веке, поэтому можно предположить, что негативный образ Святополка как проклятого князя был создан под влиянием образа Болеслава I в агиографии св. Вацлава.

³⁸ F. Dvorník, *Zrod střední a východní Evropy*, p. 282–283.

Vasilina Sidorova
(Moscow)

The Relics of St. Clement of Rome, the Veneration of St. Bruno of Querfurt and Representations of Rus' in the 11th century France

There is a rather detailed account of the conversion of Rus' in Ademar of Chabannes' Chronicon. The author knows that finally this land accepted Christianity from Constantinople and is aware of the custom in the Russian Orthodox Church „to grow a beard in the Greek fashion”. But according to Ademar it was Saint Bruno of Querfurt who became the first Christian missionary and baptizer in this land as well as in Hungary and after his martyrdom the Russians „bought his body for a great price and built a monastery in his honor in Rus’”. Why did Ademar think that Bruno was particularly venerated in Rus'? Bruno's visit to Kiev in 1007 is mentioned in his own letter to Emperor Henry II and in some other sources. Without any doubt Bruno learnt that in the Church of the Tithes in Kiev were preserved the relics of St. Pope Clement, who was widely venerated everywhere in the West and particularly in France. It is known that the French ambassadors who negotiated the marriage of King Henri I with Anna, daughter of Great Prince Yaroslav the Wise, expressed a special interest in whether Chersonesus, where St. Clement had died, was situated within the limits of Rus'. It's quite probable that information received by Bruno reached Angouleme in distorted form and was interpreted by Ademar in fanciful way.

The French chroniclers of the 11th century thought of Rus' as a distant and practically unknown periphery. Strictly speaking, the marriage of King Henry I Capetian (1031–1060), the son of Robert II the Pious, and Anne of Kiev, the youngest daughter of Yaroslav the Wise, registered in 1051 was the only official political interaction of two nations in that period. Despite this fact, thanks to its geographical position, political contacts and its joining the family of Christian states during the reign of Prince Vladimir some particular ideas about Rus' had already existed in France by that time.

Unfortunately, although the old Russian chronicles mentioned the marriage of one of Yaroslav's sons Vsevolod and a Byzantine Princess¹, they did not report the marriage of Anne of Kiev, nor did they report the marriages of her elder sisters, Elizabeth and Anastasia, who were wedded to the Kings of Norway and of Hungary respectively. Moreover, none of the ancient Russian texts indicated even the names of Yaroslav's daughters. However, the fresco depicting them still exists in the St. Sophia Cathedral in Kiev. All knowledge of Anna Yaroslavna derives from the French texts written during her lifetime or later. After giving birth to four children, she outlived her crowned spouse and soon after his death married one of his vassals, Raoul de Crépy, count of Valois². Anna had been raised according to the traditions of Eastern Christianity, so her eldest son, the future Philip I, was given a name of Greek origin almost never used in the West at that time, though it was to become very popular after his reign³. Although the French sources allow us to reconstruct some details of Anna's biography, they do not provide information about her life before moving to France. We do not even know the year of her birth, or any particulars about her motherland except different versions of its name (Rabastia, Russia, Ruscia, Ruthenia) as well as the name of her father (Oresclavus and Georgius Sclavus⁴, Juliusclodius⁵, Bullesclot⁶, Buflesdoc⁷) some of which are rather difficult to explain or justify.

The Chronicle, which was composed approximately from 1026 to 1029 by Ademar de Chabannes, a monk from Aquitaine, contains the earliest data about Rus' recorded in France. Besides giving some valuable details of the christening of Rus', the chronicler also tells us about *gens Russorum* in the Byzantine army that defeated the Normans in southern Italy at Cannae (Cannae, South of Ofanto) in 1018. The author wrote: „Contra quos exercitum Basilius intendit, et congressione bis et ter facta, victores Nortmanni existunt. Quarto congressu a gente Russorum victi et prostrati sunt et ad nichilum redacti, et innumeri, ducti Constantinopolim, usque ad exitum vite in carceribus tribulati sunt. Unde exiit proverbium: „Grecus cum carruca leporem capit”. Tunc per triennium interclusa est via Jherosolime; nam propter iram Nortmannorum

¹ *Повесть временных лет*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], т. 1, Ленинград 1926, стб. 160.

² R. Hallu, *Anne de Kiev, reine de France*, Rome 1973; R.-H. Bautier, *Anne de Kiev, reine de France, et la politique royale au XIe siècle: étude critique de la documentation*, „Revue des études slaves”, 57, 1985, 4, p. 545–546; A. В. Назаренко, *Западноевропейские источники*, [in:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, ред. Е. А. Мельникова, Москва, 1999, с. 353–358.

³ J. Dunbabin, *What is in a Name? Philip, King of France*, „Speculum”, 68, 1993, p. 949–968; И. С. Филиппов, *Крещение языческим именем и другие парадоксы западноевропейской антропонимии в раннее средневековье*, [in:] *Именолог. Историческая семантика имени*, ред. Ф. В. Успенский, вып. 2, Москва 2007, с. 96.

⁴ *Glossa Remensis ad Psalterium Odalrici* (B. de Gaiffier, *Odalric de Reims, ses manuscrits et les reliques de saint Clément à Cherson*, [in:] *Etudes de civilisation médiévale (IXe–XIIe siècles). Mélanges offerts à Edmond-René Labande*, Poitiers 1974, p. 315–319).

⁵ *The Gesta Normannorum Ducum of William of Jumièges, Orderic Vitalis and Robert of Torigni*, ed. and tr. E. van Houts, Oxford 1995, p. 152–153.

⁶ *Historia regum francorum monasterii Sancti Dionysii*, [in:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* [further: MGH SS], vol. 9, Hannover 1895, p. 404.

⁷ *Abbreviatio gestorum Francorum regum*, [in:] *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, vol. 11, Paris 1876, p. 213.

quicumque invenirentur peregrini, a Grecis legati Constantinopolim ducebantur, et ibi carcerati affligebantur”⁸.

It remains a matter of debate, whom exactly (the Eastern Slavs, Scandinavians, or both) he had in mind in particular in that case. Nevertheless, we have here clear evidence of an important fact: it was widely known⁹ that in the Byzantine army there were mercenary soldiers who came from Rus’.

Ademar could have learned about that episode from pilgrims. At the end of his story, he adds that the road to Jerusalem through Italy was blocked for three years after these events. As the Byzantines were very suspicious of all travelers, they seized and imprisoned them in dungeons of Constantinople. As the chronicler links the origins of a Greek proverb „A Greek catches a hare with a chariot” with their victory over the Normans, it is probable that the whole story was told to him by Simeon of Trier, a Greek of Sicilian origin who lived for a long time in the Eastern Mediterranean where he was a guide to a high rank group of Western pilgrims and eventually found himself in France. Ademar met him in Angouleme and learned a lot from him about Byzantium¹⁰.

Simeon apparently also informed him that Rus’ had converted to Christianity with the blessing of Constantinople. It is more likely, however, that Ademar got this idea from one of the clerics close to Bruno of Querfurt. Describing Bruno’s mission in Eastern Europe (1004–1009) he states that „Sanctus Brunus convertit Ungriam aliam, que vocatur Russia”. Thus the Aquitanian monk considered „Russia” to be one of the Hungarian regions, perhaps not even belonging to the Slavic world¹¹. Though Alexander Nazarenko suggested that instead of *aliam que* one should read *aliamque*, that is „and another one province called Russia”¹². According to Ademar, „Post paucos dies, quidam Grecus episcopus in Russiam venit et medietatem ipsius provincie, que adhuc idolis dedita erat, convertit, et morem grecum in barba crescenda et ceteris exemplis eos suscipere fecit”¹³. Therefore, Ademar shifted the time Christianization of Rus’ conducted by the Greeks twenty years backwards. It does not correspond to the dating known from the ancient Russian and Byzantine sources (988–989).

⁸ Ademar Cabannensis, *Chronicon*, ed. P. Bourgain, R. Landes, G. Pon, Turnhout 1999, III. 55. (The Normans defeated the Greeks in two or three battles, but in the fourth one the Normans „were beaten and destroyed by the people of Rus’).

⁹ About Russian mercenaries in Byzantium in the 11th century: В. Г. Васильевский, *Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI–XII веков*, [in:] *Труды В. Г. Васильевского*, т. 1, Санкт-Петербург 1908, с. 170–222; А. Филиппчук, *Русь и Византия в последние годы правления Василия II: Хризохир и его воины*, [in:] *Rus’ and Central Europe from the 11th to the 14th century. Publication after the 5th International Conference, Spišska kapitula, 16th–18th October, 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015, с. 55–69 [Serie: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 5].

¹⁰ R. L. Wolff, *How the News was brought from Byzantium to Angouleme; or, the Pursuit of a Hare in an Ox Cart*, „Byzantine and Modern Greek Studies”, 4, 1978, p. 139–189.

¹¹ Ademar Cabannensis, *Chronicon*, III. 31.

¹² А. В. Назаренко, *Накануне Крещения: Ярополк Святославич и Оттон II (70-е гг. X в.)*, [in:] Idem, *Древняя Русь на международных путях*, Москва 2000, с. 343.

¹³ Ademar Cabannensis, *Chronicon*, III. 31 („After a while, the Greek bishop came „to Russia” and „converted to Christianity half of the region, the population of which still venerated idols, and introduced Greek customs, such as the fashion of growing a beard and many others”).

His version of Rus' baptism was widely discussed in historiography¹⁴, but it is not the core subject of this article. Its main purpose is to examine another mysterious assertion of the chronicler from Aquitaine. According to Ademar, after the martyrdom of Bruno in „Pincenatorum” land, „corpus ejus Russorum gens magno precio redemit, et in Russia monasterium ejus nomini construxerunt, magnis que miraculis coruscare cepit”¹⁵.

What is the reason for Ademar's misconception that Bruno was highly revered in Rus'?

Bruno of Querfurt actually visited Kiev on the way from Hungary to the Pechenegs in the first half of 1008 and spent at least a month there. He wrote a letter to Emperor Henry II reporting on his mission among the nomads¹⁶. Prince Vladimir helped him to get to a fortification line stretching along the border. It took Bruno five months to Christianize thirty Pechenegs, but then he returned to the West, namely to Poland, and met the Prince of Kiev again on the way back. Following the example of St. Adalbert of Prague, he went to preach the Gospel to the Prussians who were equally inveterate pagans, but sedentary inhabitants at least, a fact that he probably believed would bring more success. Apparently, Bruno was not good at persuading and lacked the diplomacy required for converting a whole nation to Christianity. The Prussians almost immediately killed him together with eighteen companions (in 1009). Bruno's disciple Wibert supported his teacher during this trip and had his eyes torn out. Still, he managed to come back alive, and about 1020 dictated the story about what had happened in the land of the Prussians¹⁷. Thietmar of Merseburg, a relative and a contemporary of Bruno, determined the place of his death on the border of Prussia (*Prucia*) and Rus' (*Russia*)¹⁸. It was confirmed by *The Annals of Quedlinburg*, which specifies Lithuania instead of Prussia („in confinio Rusciae et Lituae”)¹⁹. In *The Life of St. Romuald* written by Peter Damiani between 1033 and 1042 the story coincides with the Wibert's narrative. The author believed that Bruno was murdered in Rus' by the brother of the „rex Russorum”²⁰. Probably, there is a confusion of toponyms *Russia* and *Prussia*. A. Nazarenko assumes that the story of Peter Damiani, as well as the testimony of Ademar, reflected echoes of the German mission in Rus' in the 970s during the reign of Prince Yaropolk²¹. Ademar used the ethnonym „Pincenati” that often referred in those days to

¹⁴ A. В. Назаренко, *Западноевропейские источники*, с. 303–317; Idem, *Накануне Крещения*, с. 339–391; D. Baronas, *The year 1009: St Bruno of Querfurt between Poland and Rus'*, „Journal of Medieval History”, 34, 2008, 1, p. 1–22; M. Font, *Пребывание Бруно Кверфуртского в Киеве – факты, вопросы, гипотезы*, „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 58, 2013, 1, с. 39–48.

¹⁵ Ademar Cabannensis, *Chronicon*, III. 31 („The people of Rus' bought his body for a high price and built a monastery in his honor”).

¹⁶ *List Brunona do króla Henryka*, ed. J. Karwasińska, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova series*, vol. 4, pars 3, Warszawa 1973, p. 97–106.

¹⁷ Wibertus, *Historia de praedicatione episcopi Brunonis cum suis capellanis in Prussia, et martirio eorum*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica*, vol. 1, Lwów 1864, p. 229–230.

¹⁸ Thietmarus Merseburgensis, *Chronicon*, [in:] *MGH SS rerum Germanicarum. NS*, vol. 9, Berlin 1955, VI. 95.

¹⁹ *Annales Quedlinburgenses*, [in:] *MGH SS*, vol. 72, Hannover 2004, a. 1009, p. 527.

²⁰ Petrus Damianus, *Vita Beati Romualdi*, ed. G. Tabacco, Roma, 1957, cap. 27, p. 57–60.

²¹ A. В. Назаренко, *Западноевропейские источники*, с. 308–313; Idem, *Накануне Крещения*, с. 339–391.

the Pechenegs. Firstly, it shows that he had a very vague idea of Eastern Europe's geography; secondly, he misunderstood the information, which was veracious initially but was recorded in a distorted way.

It is noteworthy that Wibert and Peter Damiani mentioned a monastery or a temple built in the place of Bruno's death²², which is extremely doubtful when taking into account how long the Baltic peoples remained pagan. According to Thietmar of Merseburg, bodies of Bruno and of his companions were bought by the Polish King Boleslaw II, but nothing was said about building a church²³. While there is no other evidence that Bruno was buried in Poland, information from the Saxon chronicler is usually considered to be the most reliable.

Ademar's version of buying the body and construction of a monastery might be explained by another confusion of the chronicler from distant Aquitaine. However, I would venture to hypothesize that Ademar's ideas about the veneration of St. Bruno by the people of Rus' and the transferring of his relics to a monastery built there in his honor, were not groundless. They are based, perhaps, on the misinterpreted rumors that the relics of St. Clement of Rome were located in the Church of the Tithes in Kiev.

Whereas St. Clement's biography is unclear and contradictory, the question of what exactly was his feat is still disputable. Jerome, for instance, among many Fathers of the Church, did not recognize him as a martyr. However, Clement, while the third bishop of Rome after Saint Peter and one of the Seventy Apostles (i. e. a successor of Christ's disciples), was one of the most venerated saints in almost the entire Christian world. Suffice to say, his *Epistle to the Christian congregation in Corinth* was read in some Christian communities during church service along with the epistles of Christ's disciples²⁴.

Clement was widely revered in France as an early preacher of the Gospel in Gaul²⁵. The ancient Latin books translated later in Greek narrate the version of his banishment and execution in Chersonesus, where he is considered to have been tied to an anchor and thrown into the sea²⁶; the earliest manuscripts asserting this fact date back to the second half of the 8th century. Gregory of Tours (late 6th century) was the first to mention the version writing about two miracles of St. Clement²⁷. The first miracle relates to his underwater tomb, the precise location of which, however, is not specified. Every year on the martyr's memorial day the sea receded three miles and everyone who wished could honor the remains. One woman had forgotten her little son during the celebrations, so he was swallowed by the waves; but in a year when the sea parted again, she found the child alive and healthy. The other miracle concerning the relics of

²² *Historia de praedicatione episcopi Brunonis*, p. 230 („supra illorum corpora constructa sunt monasteria”); Petrus Damianus, *Vita Beati Romualdi*, p. 60 („super corpus quoque beatissimi martiris ecclesiam construunt”).

²³ Thietmarus Merseburgensis, *Chronicon*, VI.95.

²⁴ J. Quasten, *Patrology*, Allen TX 1996, p. 50.

²⁵ *Климент, сммч., еп. Римский*, [in:] *Православная энциклопедия*, т. 35, Москва 2014, с. 439.

²⁶ *Ibidem*, с. 434–436.

²⁷ Gregorius Turonensis, *Liber in gloria martyrum*, 35, [in:] *MGH SS rerum Merovingicarum*, vol. 1, pars. 2, Hannover 1969, p. 60.

St. Clement occurred in Gaul, around Limoges. St. Aredius (or Aridius), an abbot of the monastery of Attanum, got them from a stranger. After that a stream, which had dried up before, filled up with water again. In 861, St. Cyril and Methodius discovered the relics in Crimea, and solemnly brought to Rome a part of them in late 867 – early 868²⁸.

Neither Chersonesus nor Rome was discussed in Ademar's *Chronicle* concerning the relics of St. Clement. In fact, the author did not say anything about Clement at all. However at that time, the French probably realized the connection between the saint and the territory of Rus'. Ademar was interested in this country mainly because of Christianization of outlying European lands that almost simultaneously accepted the Gospel about 1000. In any case, when in 1048 the French embassy headed by Bishop Roger de Chalons arrived in Kiev to negotiate the marriage of Henry I and Anna, at the request of Odalric, the prior of the Reims Cathedral, the bishop wanted to know if Chersonesus belonged to Rus'. It was from Yaroslav the Wise the ambassadors found out that the heads of Clement and of his revered companion Thebe were preserved in the Church of the Tithes²⁹. And this is not surprising. According to *The Tale of Bygone Years*, when capturing Chersonesus, Vladimir Sviatoslavich took these relics to Kiev honoring them as the greatest shrine³⁰.

While a new information was something of a surprise to the French king's ambassadors, it could not have been a mystery to Bruno, who arrived in Kiev in January 1008 and could not miss the Church of the Tithes, which the locals probably called by the name of Clement. Thietmar of Merseburg (d. in 1018) noted the same name in his story of the of Prince Vladimir's funeral, apparently recorded from an eyewitness: „Rex... sepultus in civitate Cuiewa in ecclesia Christi martiris Clementis iuxta predictam coniugem suam”³¹. As it follows from *The Tale of Bygone Years*, Vladimir was buried in the Church of the Assumption of the Virgin, i.e. the Church of the Tithes³².

There is a probable linkage between the cult of St. Clement of Rome and Ademar's statement of the burial and veneration of Bruno Querfurth in Rus', so there is evidence to confirm our hypothesis. Undoubtedly, stories about Bruno's missions were very common in church circles of Western Europe of the first half of the 11th century. Some passages which Bruno and his companions narrated firsthand got through multiple interpretations, so when reaching far away Aquitaine, they were distorted. Ademar, inquisitive by nature and attentive to news from distant lands, embedded the stories into his *Chronicle*.

²⁸ Е. В. Уханова, *Обретение мощей св. Климента, папы Римского, в контексте внешней и внутренней политики Византии середины IX в.*, „Византийский временник”, 59 (84), 2000, с. 116.

²⁹ *Glossa Remensis ad Psalterium Odabricsi*, p. 315–319.

³⁰ See: А. В. Назаренко, „Слово на обновление Десятинной церкви”, или к истории почитания святителя Климента Римского в Древней Руси, Москва–Брюссель 2013.

³¹ Thietmarus Merseburgensis, *Chronicon*, VII.74 („The King” was buried beside his wife in the Church „of the martyr of Christ and Pope Clement”).

³² *Повесть временных лет*, год 6523 (1015), стб. 130.

*

Vasilina Sidorova, *Relikwie św. Klemensa Rzymskiego, kult św. Bruno z Kwerfurtu a wyobrażenia o Rusi we Francji XI wieku*

W *Kronice* Ademara z Chabannes zawarta została szczegółowa opowieść o chrzcie Rusi. Kronikarz informuje, że ostatecznie Ruś przyjęła chrzest z Konstantynopola, zaś duchowni ruskiej Cerkwi „zapuszczają brody na grecką modłę”. Jednocześnie w opinii Ademara pierwszym chrześcijańskim misjonarzem, a także chrzcicielem Rusi oraz Węgier był święty Brunon z Kwerfurtu. Po jego męczeńskiej śmierci Rusini jakoby „wykupili jego ciało za wysoką cenę i utworzyli na Rusi monaster nazwany na jego cześć”. Dlaczego Ademar uważał, że to właśnie święty Brunon był na ziemiach ruskich szczególnie czczony? Wizyta Brunona w Kijowie w 1007 r. jest znana chociażby z jego listu do cesarza Henryka II, a także potwierdzona przez szereg innych źródeł. Niezaprzecalnie Brunon opisuje, że w Cerkwi Dziesięcinniej złożono relikwie św. Klemensa Rzymskiego, którego kult był rozpowszechniony na Zachodzie, w szczególności we Francji. Co ciekawe, francuscy posłowie, przybyli do Kijowa w celu prowadzenia rozmów w sprawie małżeństwa Henryka I z Anną Jarosławówną, dopytywali się, czy Chersonesz, miejsce śmierci św. Klemensa, leży w granicach Rusi. Jest w pełni prawdopodobne, że przekaz Brunona dotarł do Angoulême w zmienionej formie i mógł być błędnie interpretowany przez Ademara.

*

Василина Сидорова, *Мощи св. Климента Римского, почитание св. Бруно Кверфуртского и представления о Руси во Франции XI века*

В *Хронике* Адемара Шабаннского содержится относительно подробный рассказ о крещении Руси. Автор сообщает, что, в конце концов, эта земля приняла христианство от Константинополя, и знает об обычае священников Русской православной церкви „отращивать бороды на греческий манер”. Но, согласно Адемару, первым христианским миссионером и крестителем Руси, а также Венгрии, был св. Бруно Кверфуртский. После его мученической смерти руссы якобы „выкупили его тело за высокую цену и построили у себя в честь него монастырь”. Почему Адемар считал, что именно Бруно особо почитался на Руси? Посещение Бруно Киева в 1007 г. известно из его собственного письма к императору Генриху II и из ряда других источников. Несомненно, Бруно узнал там о нахождении в Десятиной церкви мощей св. Климента Римского, который широко почитался на Западе, в частности во Франции. Известно, что французские послы, отправленные в Киев для переговоров о браке Генриха I с Анной Ярославной, интересовались вопросом, находится ли Херсонес, где погиб св. Климент, в границах Руси. Вполне вероятно, что информация, полученная Бруно, дошла до Ангулема в искаженном виде и была интерпретирована Адемаром причудливым образом.

Małgorzata Smorąg-Różycka
(Kraków)

Kijów – królewskie miasto w czasach Gertrudy Piastówny Izjasławowej

Z dawnej olśniewającej sztuki Kijowa w okresie od przyjęcia chrztu do najazdu mongolskiego (988–1240) pozostały zaledwie okruchy: malowidła w soborze Sofijskim i w soborze Archaniola Michała oraz miniatury w czterech rękopisach – w Ewangeliarzu Ostromira i w Ewangeliarzu Mściława oraz w Kodeksie Światostawa i w Kodeksie Gertrudy. Dodać do nich należy ocalałe fragmenty fresków w soborze Sofijskim w Nowogrodzie, słusznie przypisywane kijowskim malarzom. Natomiast proveniencja artystyczna ikon z tego czasu, rozproszonych dziś w wielu kolekcjach muzealnych Ukrainy i Rosji, nadal jest przedmiotem naukowej dyskusji. Tym dobitniej wybrzmiewa uznanie, a może nawet zachwyt, dla tej sztuki książęcej Gertrudy Piastówny Izjasławowej, wyrażone nie słownie wprost, lecz za pośrednictwem pięciu miniatur wykonanych przez kijowskich mistrzów i dołączonych do prywatnego łacińskiego modlitewnika książęcej, znanego w literaturze pod nazwą Kodeks Gertrudy (Codex Gertrudianus). Gertruda, której upodobania estetyczne kształtowały się w otoczeniu najwyższej klasy dzieł sztuki romańskiej Nadrenii, gdzie zapewne przebywała po wyjeździe z Polski w 1031 r., dopiero w Kijowie zetknęła się z kulturą artystyczną Bizancjum i to w skali monumentalnej, nadanej kijowskiemu grodowi przez księcia Jarosława Mądrego (zm. 1054), teścia polskiej księżniczki. Łacińska obediencja książęcej nie ograniczała jej wyborów artystycznych. Gertruda jako ruska władczyni – regina Russorum sięgnęła do miejscowych wzorów, podkreślających splendor i majestat sprawowanej władzy, podobnie jak to uczynili przed nią inni władcy Kijowa.

Z dawnej olśniewającej sztuki Kijowa w okresie od przyjęcia chrztu do najazdu mongolskiego (988–1240) pozostały zaledwie okruchy: malowidła w soborze Sofijskim i w soborze Archaniola Michała oraz miniatury w czterech rękopisach – w Ewangeliarzu Ostromira i w Ewangeliarzu Mściława oraz w Kodeksie Światostawa i w Kodeksie Gertrudy. Dodać do nich należy ocalałe fragmenty fresków w soborze Sofijskim w Nowogrodzie, słusznie przypisywane kijowskim malarzom. Natomiast proveniencja artystyczna ikon z tego czasu, rozproszonych dziś w wielu kolekcjach muzealnych Ukrainy i Rosji, nadal jest przedmiotem naukowej dyskusji. Z tych ocalałych reszt

badacze od dawna próbują odtworzyć artystyczny obraz stołecznego grodu państwa kijowskiego, wzbudzający zachwyty wielu przybyszów także z krajów Europy łacińskiej. Wśród nich była także polska księżniczka, Gertruda Piastówna, która pozostawiła nad wyraz wymowne świadectwo tego zachwyty – miniatury w swoim prywatnym modlitewniku znanym w literaturze przedmiotu pod nazwą *Kodeks Gertrudy*.

Gertruda, córka Mieszka II i Rychczy, przybyła do Kijowa około 1043 r., by poślubić księcia Izjasława (ur. 1024 r.), syna Jarosława Mądrego i przyszłego wielkiego księcia kijowskiego (1054–1068)¹.

Jedenastowieczny Kijów, rozbudowywany w nowym obszarze zakreślonym przez kijowskiego władcę Jarosława Mądrego (1019–1054) przyciągał artystów z rozległych obszarów cywilizacji bizantyńskiej. W przekazach pisanych mowa jest przede wszystkim o Grekach z Konstantynopola, którzy na miejscu uczyli nowej sztuki pierwsze pokolenie ruskich twórców, wśród nich pierwszego znanego z imienia malarza Alimpija z monasteru pieczerskiego (zm. 1114?)². Gertruda zastała w Kijowie w pełni ukończoną cerkiew Zaśnięcia Matki Boskiej zw. Dziesięcinną, wzniesioną w latach 991–996 przez budowniczych przybyłych z Bizancjum na wysokim brzegu Dniepru w obrębie grodu księcia Włodzimierza I Światosławowicza (980–1015). W *Powieści minionych lat* odnotowano dwukrotnie to ważne wydarzenie. Pod datą 991 [6499] czytamy, że Włodzimierz „помысли создати каменую цркъвь стѣпа Бѣа . и пославъ приведе мастера . ѿ Грькъ . заченшоудати”³. Następnie pod datą 996 [6504] – „Володимиръ же видивъ цркъвь свѣршену . и вшедь в ню помолиса Бѹ [...] рекъ сице се даю цркви сеи . стѣи Бѣѹ ѿ имѣнїа своего . и ѿ мойѣ граѣ . десатую часть”⁴. Była to pierwsza w Kijowie monumentalna świątynia chrześcijańska, choć o jej formie architektoniczno-przestrzennej możemy jedynie snuć domysły na podstawie dostępnych archeologicznie fragmentów rzutu budowli o wyraźnych cechach bizantyńskiego typu kościoła krzyżowo-kopułowego czteropodporowego⁵. Wynika z tego bezsprzecznie, że już u zarania kultury chrześcijańskiej na Rusi przyswajano przede wszystkim bizantyńskie wzory architektoniczno-artystyczne, modyfikując je według doraźnych lokalnych potrzeb⁶.

W czasach Gertrudy centrum Kijowa wyznaczała już inna budowla usytuowana w centrum nowego grodu – sobór Świętej Mądrości (Sofijski) wzniesiony przez księcia

¹ W kwestii stanu badań nad kijowską biografią Gertrudy Piastówny, zob.: *Gertruda Mieszkówna i jej rękopis*, red. A. Andrzejuk, Warszawa 2013 (tam starsza literatura przedmiotu); *Gertruda Mieszkówna i jej modlitwy*, red. B. Listkowska, A. Andrzejuk, Warszawa 2016.

² Por.: *Киево-Печерский патерик*, Москва 1980 (Seria: *Памятники литературы Древней Руси: XII в.*), s. 313–626, 692–704; *Ратерик Кієво-Печерський czyli оповієсти о свѣтѣх оцѣх в печєрѣх кїєвських положєных*, tłum. i oprac. L. Nodzyńska, Wrocław 1993, s. 244–252.

³ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, изд. А. Шахматов, Санкт-Петербург 1908, стб. 106.

⁴ Ibidem, стб. 109.

⁵ Por.: П. А. Раппопорт, *Русская архитектура X–XIII веков. Каталог памятников*, Ленинград 1982, с. 7–8; *Церква Богородиці Десятина в Києві*, ред. П. Толочко, Київ 1996.

⁶ O bizantyńskiej genezie sztuki Rusi w różnych aspektach, zob. m.in.: В. Н. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской*, Москва 1960; Idem, *Древнерусские фрески и мозаики*, Москва 1973; А. И. Комеч, *Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции*, Москва 1987.

Jaroslawa Mądrogo około lat 1037–1046⁷. Była to budowla nad wyraz imponująca, znacznie przewyższająca rozmiarami (ok. 55 x 42 m) cerkiew Dziesięciną (ok. 27 x 18 m). Jej budowniczości znacznie zmodyfikowali tradycyjny bizantyński schemat kościoła krzyżowo-kopułowego, poszerzając go o dodatkowe nawy – po dwie z każdej strony zamknięte od wschodu półkolistymi apsydami, a całość tak rozbudowanego korpusu ujęli z trzech stron dwoma rzędami sklepionych galerii i w obrębie zachodniej wzniesli dwie wieże mieszczące klatki schodowe prowadzące na zachodnią emporę. Prace nad wystrojem malarskim świątyni trwały jeszcze kilka lat, może do roku 1050, później ponawiane kilkakrotnie aż do wielkiej renowacji świątyni przeprowadzonej w latach 1631–1633 na polecenie metropolity kijowskiego Piotra Mohyły. Pierwsza warstwa malowideł średniowiecznych wykonana została w dwóch technikach – mozaiki w strefie kopuły i w sanktuarium oraz fresków w pozostałych partiach budowli⁸. Warstwa ta zachowała się jedynie we fragmentach, jednak nadal można odczytać główne wątki pierwotnego programu rozwijające się wzdłuż dwóch głównych osi ideowych. Pierwszą oś teofaniczno-eklezjalną wyznaczają przedstawienia w kopule i w sanktuarium, rozmieszczone zgodnie z porządkiem gradualistyczno-zstępującym. Oś drugą wzdłużną wyznacza monumentalna figura Matki Boskiej Orantki w konsze apsydy i kompozycja fundacyjna na ścianach królewskiej empory. Nad całością tego monumentalnego wnętrza dominuje obraz Boga-Człowieka (*Theántropos*) w kopule, którego otaczają czterej archaniołowie w dworskich szatach – strojnych sakkosach i lorosach obficie naszywanych perłami. Każdy trzyma w prawej dłoni sferę, w lewej zaś rypidion z grecką majuskulną inskrypcją „Święty, święty, święty” (*AITHOC*). Na tamburze, pomiędzy oknami, mozaicyści przedstawili dwunastu apostołów, z których zachowała się tylko półfigura Pawła. Przedstawienie apostołów w tym miejscu uważa się na ogół za odstępstwo od przyjętego w literaturze przedmiotu paradygmatu, gdyż w tej części bizantyńskiego programu zwykle przedstawiano proroków zgodnie z historycznym porządkiem narracji o Wcieleniu. Wiktor Łazariew dostrzegając ten wyróżnik kijowskiego programu, wskazuje na podobny zamysł ideowy w programie kopuły klasztornej kościoła Nea Moni na Chios z fundacji cesarza Konstantyna IX Monomacha⁹. Trop ten wskazywałby na powiązania kijowskich fresków ze stołecznym środowiskiem sztuki bizantyńskiej, lecz musi to pozostać w sferze jedynie badawczego domysłu, ponieważ nie zachował się żaden zespół monumentalnych malowideł w Konstantynopolu z okresu środkowo-bizantyńskiego. W pendentywach widniały postaci czterech Ewangelistów piszących swe teksty. Do naszych czasów dotrwała niemal w całości jedynie figura Marka siedzącego przy stole. Zachwyca niezwykłą precyzją w sposobie przedstawienia narzędzi średniowiecznego kopisty – pióra, szklanego kałamarza, pumeksu, kredy, noża do cięcia i wyrównywania krawędzi pergaminowych

⁷ O datowaniu soboru sofijskiego, por.: A. Poppe, *The Building of the Church of St. Sophia in Kiev*, „Journal of Medieval History”, 7, 1981, p. 15–66; Idem, *Кто и когда строил каменную Софию в Киеве?*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2 (52), 2013, s. 17–24.

⁸ Zob.: Г. Н. Логвин, *Собор Святої Софії в Києві: Книга-альбом*, Київ 2001.

⁹ В. Н. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской*, с. 85.

kart, narzędzia o dwóch ostrzach do linii poziomych oraz ostrego narzędzia do punktowania wzdłuż linii pionowej.

Program sanktuarium, na który składają się obecnie trzy rzędy przedstawień – Matka Boska w konsze apsydy, *Komunia apostołów* na ścianie apsydy i poniżej rząd świętych hierarchów i diakonów Kościoła – jest tradycyjny. Warto jednak podkreślić znaczenie monumentalnego rzędu świętych ukazanych w hieratycznych, frontalnych pozach, w strojach odpowiednich do ich funkcji w Kościele – biskupich i diakońskich, o zróżnicowanych typach fizjonomii. Jest to bowiem najstarszy zachowany zespół wizerunków świętych tej kategorii i jako taki stanowi pierwszorzędne źródło ich bizantyńskiej ikonografii. Szczególnie że precyzyjne inskrypcje imienne pozwalają na jednoznaczną identyfikację każdej postaci. Są to po stronie północnej – Grzegorz Teolog (zm. 389 r.), Epifaniusz z Cypru (zm. 403 r.), Klemens Rzymski (zm. 101 r.), Mikołaj z Myrry (zm. 345 r.) oraz Stefan archidiacon (zm. ok. 34 r.), zaś po stronie południowej – Bazyli Wielki (zm. 379 r.), Grzegorz Taumaturg (zm. ok. 266/270 r.), Grzegorz z Nyssy (zm. 395 r.), Jan Złotousty (zm. 407 r.) oraz Wawrzyniec archidiacon (zm. 258 r.).

Lokalny, kijowski akcent stanowi obecność w rządzie hierarchów św. Klemensa Rzymskiego, papieża w latach ok. 91–101. Według legendy korsuńskiej o znalezieniu relikwii, włączonej do *Powieści minionych lat*, Włodzimierz miał przewieźć relikwię św. Klemensa i jego ucznia Teba z Korsunia do Kijowa i następnie złożyć w cerkwi Dziesięcinnej. Kwestia ta była przedmiotem rozważań wielu badaczy, nie wymaga więc ponownego omówienia¹⁰. Obecność wizerunku św. Klemensa w soborze Sofijskim upoważnia do domysłu, że podobne przedstawienie znajdowało się w cerkwi Dziesięcinnej – miejscu szczególnego kultu patrona Rusi skupionego wokół relikwii sprowadzonej z Chersonesu. Choć wiadomo, że głównym miejscem dewocji szczątków św. Klemensa był Rzym, dokąd miał je przewieźć z Krymu święty Cyryl, to jednak nie można całkowicie ignorować bizantyńskiego wątku w historii kultu św. Klemensa. Wprawdzie dawniejszy pogląd, że oratorium przy Nea Eklessia wzniesione przez cesarza Bazylego I było dedykowane Klemensowi Rzymskiemu, osnute na kanwie przekazu w *Kontynuacji* Teofanesa, odrzucił Chrystopher Walter przekonująco wykazując, że chodzi o św. Klemensa z Ankyry. Pewne przesłanki źródłowe i ikonograficzne świadczą jednak o początkach kultu tego świętego w stolicy Bizancjum około wieku X¹¹. Tym dobitniej wybrzmiewa kijowski kult świętego, poświadczony także liturgiczną kommemoracją aż dwóch świąt mu dedykowanych, jak tego dowodzą wpisy

¹⁰ Ch. Walter, *S. Clement in the Chersonese and the Iconography of his miracle*, „Археион Повтов”, 35, 1978, p. 246–259; Ю. К. Бегунов, *Русское Слово о чуде Климента Римского и кирилломефодиевская традиция*, „Slavia”, 43, 1974, s. 26–46; Е. В. Уханова, *Культ св. Климента, папы Римского, в истории Византийской и Древнерусской церкви IX – первой половины XI вв.*, „Aion Slavistica”, 5, 1997–1998, s. 548–567; Eadem, *Обретение мощей св. Климента, папы Римского, в контексте внешней и внутренней политики Византии середины IX в.*, „Византийский временник”, 59 (84), 2000, s. 116–128; Crawford B. E. *The Cult of St. Clement of Rome in North Europe*, [in:] *Климентовский сборник. Материалы VI Международной конференции „Церковная археология: Херсонес – город святого Климента”*, Севастополь 2013, s. 187–212.

¹¹ Ch. Walter, *S. Clement in the Chersonese*, p. 356.

kalendarsowe w *Ewangeliarzu Ostromira*, na fol. 242v pod datą 25 listopada, gdy obchodzona była pasja, oraz na fol. 26v pod datą 30 stycznia, gdy wspomniano odnalezienie relikwii w Chersonzie w 861 r.

W programie apsydialnym soboru Sofijskiego uwagę przykuwa przede wszystkim monumentalna, licząca prawie pięć i pół metra wysokości, figura Matki Boskiej Orantki w szafirowej sukni, purpurowo-złotym maforionie i purpurowych trzewikach, która z wyciągniętymi ramionami w geście opieki stoi na straży Królestwa Boskiego, jak wyraził to autor akathysty, nazywając Marię „niezwyciężonym murem”¹². Ponad nią, na archiwolcie apsydy widnieją greckie słowa *Psalmu 45*, werset 6–7: „Bóg jest w jego wnętrzu. Bóg mu pomoże o brzasku poranka”¹³. Jak zauważył to Sergiej Awierincew, są to kluczowe słowa dla zrozumienia sensu tego obrazu. W *Psalmie 45* mowa jest o Mieście Bożym utożsamianym z Syjonem – Świętym Miastem Jeruzalem, gdzie Salomon wznosił świątynię. Greckie słowo *polis* jest rodzaju żeńskiego, co nadaje inny jeszcze sens wyróżnionym słowom – przywołuje myśl o Wcieleniu: „Bóg jest w Jej wnętrzu”. To uniwersalne w kulturze chrześcijańskiej przesłanie w Kijowie mogło zyskać szczególnie sens: oto Matka Boska wyciąga swe ramiona w kierunku władcy miasta – Jarosława Mądrego zasiadającego w czasie nabożeństwa w królewskiej emporze, zapewniając mu swą odwieczną i szczególną zarazem protekcję¹⁴. Nie ma potrzeby wątpić, że tak odczytywano sens tego obrazu w Kijowie, podobnie jak w Konstantynopolu, utrwalany w słowie pisanym i wygłaszanym publicznie, jak tego dowodzi przykład X. homilii Focjusza, w której opisane zostały mozaiki w pałacowym kościele Matki Boskiej: „w apsydzie umieszczonej ponad sanktuarium lśni wizerunek Dziewicy wyciągającej swoje nieskalane ramiona w opiece nad nami, strzegącej cesarza i jego wypraw przeciw wrogom”¹⁵. Obraz ten na trwałe wpisał się w kijowską symbolikę, dopełniony na osi wzdłużnej po przeciwnej stronie tego cerkiewnego wnętrza monumentalną kompozycją upamiętniającą fundatora budowli – księcia Jarosława i jego rodzinę.

Z kompozycji pierwotnie rozciągającej się na ścianie zachodniej i przechodzącej północną i południową, zachowały się jedynie trudno czytelne fragmenty, stopniowo odsłaniane spod późniejszych przemalowań, najpierw w latach 1843–1846 (cztery figury na południowej ścianie), następnie w 1935 r. (dwie figury na ścianie północnej i dwa niewielkie fragmenty na ścianie zachodniej), które następnie poddano bada-

¹² W innych tłumaczeniach pojawia się określenie „nieporuszona ściana”, por. tekst grecki: *Patrologia Graeca*, ed. J. P. Migne, t. 92, col. 1335–1398; polskie tłumaczenie: *Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy. Teksty o Matce Bożej*, tłum. i wstęp ks. W. Kania, Niepokalanów 1981, s. 265–281. Akathystowy kontekst wyobrażenia kijowskiej Oranty omówili: H. П. Кондаков, *Иконография Богоматери*, т. 2, Санкт Петербург 1914–1915, c. 72–74; B. H. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской*, c. 28–30 i 99–102; A. Cutler, *Transfigurations. Studies in the Dynamics of Byzantine Iconography*, Park–London 1975, p. 111–141. Asocjacje z Pallas Ateną wskazał S. Awierincew, zob.: С. С. Аверинцев, *К уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии киевской*, [in:] *Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси*, Москва 1972, c. 25–49.

¹³ Cyt. za: *Biblia Tysiąclecia*, Poznań 1971.

¹⁴ O różnych aspektach ideowych przedstawienia kijowskiej Oranty, zob. m.in.: H. П. Кондаков, *Иконография Богоматери*, т. 2, c. 71–75; B. H. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской*, c. 29–31.

¹⁵ Focjusz, patriarcha Konstantynopola, *Homilia X*, tłum. M. Dzielska, wstęp A. Różycka-Bryzek, „Znak”, 466, 1994, s. 60; por. także: C. Mango, *The Date and Significance of the Tenth Homily of Photius*, „Dumbarton Oaks Papers”, 9–10, 1956, s. 125–140.

niom w podczerwieni (1955) i w promieniach rentgenowskich (1980). Od tego czasu nie ustaje dyskusja nad interpretacją tego przedstawienia. Najbardziej znaczące interpretacje przedstawili Nikodim Kondakow w 1906 i Jurij Smirnow w 1908 r., a w późniejszym okresie – Wiktor Łazariew w 1959 r., Andrzej Poppe w 1968 i Sergij Wysocki w 1987 r. Nadal decydujące znaczenie w tym zakresie mają rysunki Abrahama van Westervelda, obecnie znane jedynie z osiemnastowiecznych kopii opublikowanych przez J. Smirnowa w 1908 r.¹⁶ Oryginały wykonane przez holenderskiego rysownika podczas kampanii kijowskiej wielkiego hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła w 1651 r. zaginęły w nadal niewyjaśnionych okolicznościach. Na obecnym etapie badań przyjmuje się, że kompozycja ukazywała pośrodku tronującego Chrystusa Pantokratora, po Jego lewicy – księcia Jarosława z modelem świątyni w dłoni i jego pięciu synów, po prawicy zaś Ingigerdę-Irenę i pięć córek. Dyskusyjna pozostaje hipoteza S. Wysockiego, że przy tronie Chrystusa widniały frontalne figury księcia Włodzimierza i księżnej Olgi – pierwszych chrześcijańskich władców Rusi, które mogły zostać domalowane podczas prac renowacyjnych prowadzonych w soborze na zlecenie metropolity Piotra Mohyły.

Gertruda mogła być świadkiem prac prowadzonych w soborze Sofijskim, a nawet uczestniczyć w uroczystej konsekracji świątyni 11 maja 1046 r., nawet jeśli w tym czasie na stałe przebywała w Turowie, którym władał jej mąż Izjasław, zanim objął Nowogród w 1052 r., a później Kijów po śmierci Jarosława. Bywała zapewne również w cerkwi Dziesięcinnej, niedawno odnowionej przez Jarosława i ponownie konsekrowanej w 1039 r. Gdy przeniosła się wraz z małżonkiem do Kijowa, już jako *regina Russorum*¹⁷ była świadkiem budowy soboru Zaśnięcia Bogurodzicy monasteru pieczerskiego, cerkwi Matki Boskiej Blacherneńskiej kłowskiego monasteru założonego około lat 70–80-ch XI wieku¹⁸, oraz cerkwi grobowej Jaropelka przy monasterze św. Dymitra. Z tych trzech budowli jedynie sobór monasteru pieczerskiego jest nam bliżej znany. Fundację w 1073 [6581] r. odnotował autor *Powieści minionych lat*: „Тогоꙗ дѣѣ. ѡснована быѣ цркви Печерьскаѣ . Стославомъ . княземъ . сномъ Иррославимъ . игуменомъ . Федосьемъ . епѣпомъ Михаиломъ [...] Стославу в Кыевъ сѣдащю”¹⁹. Właściwe prace budowlane rozpoczęto dopiero w 1075 [6583] r., jeśli tak rozumieć zapis „Поцата быѣ церкви Печерьскаѣ . надъ ѡснованьемъ . Стефаномъ игоуменомъ . изъ ѡснованья бо Федосии почѣ . а на ѡснованьи Стефанъ почѣ”²⁰. Konsekracja nastąpiła dopiero w 1089 [6597] r.: „Сщѣна быѣ цркви Печерьскаѣ стѣѣта Бѣѣ . манастира Федосьева [...] при бѣговѣрноꙗ кнзи Всеволодѣ”²¹. Wskazane tu daty są istotne w kontekście biografii Gertrudy i jej małżonka. Główne prace prowadzone były,

¹⁶ Szerzej o tym, zob.: M. Smorąg-Różycka, *Bizantyńsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy. O kontekstach ideowych i artystycznych sztuki Rusi Kijowskiej XI wieku*, Kraków 2003, s. 110–118.

¹⁷ Podążam tu tropem wskazanym przez A. Poppego, por.: A. Poppe, *Gertruda-Olisawa, regina Russorum. Materiały do życiorysu*, [in:] *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, red. D. Zydorek, Poznań 2001, szczególnie s. 575, przyp. 1.

¹⁸ П. А. Раппопорт, *Русская архитектура X–XIII веков*, с. 21–22.

¹⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 173.

²⁰ *Ibidem*, стб. 189.

²¹ *Ibidem*, стб. 199.

gdy Izjasław odzyskał tron kijowski 15 lipca 1077 r., jak czytamy w *Powieści minionych lat*. Wprawdzie książę zmarł rok później, 3 października 1078 r., ale na Rusi pozostała Gertruda. Jak wykazała A. Poppe, Gertruda zyskała szacunek mnichów monasteru pieczerskiego, którzy mimo dawniejszego konfliktu z Izjasławem opowiedzieli się po jego stronie, gdy został wygnany z Kijowa w 1073 r.²² I znów, wobec braku jednoznacznych przekazów pisanych, trzeba odwołać się do domysłu, że Gertruda była w pieczerskim monasterze i widziała jego olśniewające mozaiki przypominające wnętrze soboru sofijskiego. Mozaiki te nie przetrwały do naszych czasów, znamy je jednak dzięki szczegółowej relacji Pawła z Aleppo, przebywającego w Kijowie od 26 czerwca do 10 lipca 1653 r. Dwudziestosześcioletni podówczas Paweł towarzyszył w tej podróży swemu ojcu Makaremu, od 1647 r. pełniącemu godność patriarchy antiochijskiego. W swej relacji z pobytu w Kijowie opisał dokładnie trzy świątynie tego grodu – sobór Sofijski, sobór Archanioła Michała oraz pieczerski pod wezwaniem Zaśnięcia Matki Boskiej. W opisie Pawła czytamy m.in.: „We wnętrzu wielkiej kopuły namalowany jest Nasz Pan – Chrystus [...]. Świąty ołtarz w tej Wielkiej Cerkwi jest bardzo wysoki, sięga niebios. Ponad nim od góry sklepienia sanktuarium aż do jego połowy widnieje wizerunek Matki Boskiej, która ukazana jest w pozycji stojącej, z chusteczką za paskiem, z rękami wzniesionymi do modlitwy. Poniżej zaś na złotym tle mozaiki przedstawiony jest Chrystus z arcykapłanami...”²³. Słowa te przekonują, że monumentalny program w soborze pieczerskim powtarzał programowy wzór soboru Sofijskiego, a przypuszczalnie – także cerkwi Dziesięcinnej. W ten sposób w głównych świątyniach Kijowa olśniewała blaskiem artystycznego kunsztu oraz finezją teologicznego wykładu wyrażonego za pośrednictwem obrazów, a dopełnionego greckimi inskrypcjami wyjaśniającymi ich sens, sztuka bizantyńska, celowo i umiejętnie przeniesiona tu w ślad za bizantyńskim modelem chrześcijaństwa.

Splendoru kijowskiej sztuki dopełniają iluminowane rękopisy, choć nieliczne – prezentują najwyższy artystyczny kunszt sztuki bizantyńskiej i jej ruskiego odziorowania. Warto podkreślić, że trzy najstarsze zachowane rękopisy z miniaturami powstały w kręgu bliskim księżnej Gertrudy: wspomniany już *Ewangeliarz Ostromira* wykonany został dla nowogrodzkiego *posadnika* księcia Izjasława, *Kodeks Światosława* – dla brata księcia oraz jej własny modlitewnik znany pod nazwą *Kodeks Gertrudy*. Zadziwiającym zrzędzeniem losu prezentują one trzy różne zbiory tekstów, świadcząc tym samym o różnicowaniu i bogactwie piśmiennictwa Rusi średniowiecznej.

Ewangeliarz Ostromira (F.n.I.5) należy do kategorii ewangeliarzy – aprakosów (gr. ἀπρακος), w których wybór fragmentów czterech *Ewangeli* uporządkowany jest według kalendarza liturgicznego²⁴. *Ewangeliarz Ostromira* prezentuje typ tzw. krótkiego aprakosu, zawiera bowiem czytania ewangeliczne na pięćdziesiąt dni od Wielkanocy do Zesłania Ducha Świętego. Rękopis jest dziełem diakona Grzegorza, który

²² A. Poppe, *Gertruda–Olisawa*, s. 587–591.

²³ Cyt. za: M. Kowalska, *Ukraina w połowie XVII wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo*, Warszawa 1986, s. 55–56.

²⁴ Szczegółowy opis rękopisu oraz wykaz bibliografii, zob.: Я. П. Запачко, *Пам'ятники книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*, Львів 1995, c. 123–131.

wykonał swą pracę pomiędzy 21 października 1056 a 12 maja 1057 r., za panowania księcia kijowskiego Izjasława Jarosławowicza, jak to zostało odnotowane na fol. 294v. Zleceniodawcą rękopisu był Ostromir-Józef, pozostający w służbie kijowskiego księcia w Nowogrodzie Wielkim. Odnotujmy przy okazji, że zdaniem A. Poppego, Teofana, żona Ostromira, była córką księcia Włodzimierza I i Anny Porfirogenetki²⁵.

Trzy spośród czterech zaplanowanych miniatur całostronicowych prezentują konwencjonalne wizerunki ewangelistów ukazanych w skryptoriach podczas pracy: Jana z Prochosem (fol. 1v), Łukasza (obecnie na fol. 87v, pierwotnie – na fol. 88v?) oraz Marka (fol. 126). Pięknie malowane postaci, delikatny modelunek światłocieniowy oraz niezwykła dbałość o każdy najdrobniejszy nawet szczegół świadczą o wybitnym i doświadczonym twórcy, ukształtowanym w środowisku sztuki bizantyńskiej.

Kodeks Światosława z 1073 r. (Moskwa, Muzeum Historyczne) jest księgą szczególną, zawiera bowiem zbiór różnego typu tekstów teologicznych i etycznych m.in. Bazylego Wielkiego, Cyryla Aleksandryjskiego, Justyna i wielu innych²⁶. Pierwowzór zbioru powstał w Bizancjum, lecz ruski przekład pochodzi od bułgarskiego *izbornika* sporządzonego dla cara Symeona I (913–927). Kijowski egzemplarz jest ekskluzywną formą pochwały władcy, wyrażoną zarówno słownie przez skrybę Jana w uroczystej *Pochwale Światosława* (fol. 2v), jak i w obrazie ukazującym księcia wraz z rodziną ofiarowującego kodeks tronującemu Chrystusowi (fol. 1v-2r). Chrystus w niebieskim himationie i purpurowo-złocistym chitonie zasiada na tronie z purpurową poduszką okrytą delikatną jasnyniebieską tkaniną. Prawą rękę unosi błogosławiąc książęcą rodzinę, przedstawioną na sąsiedniej karcie, zaś w lewej trzyma zamkniętą księgę *Ewangeli*. Jego głowę otacza złoty nimb z krzyżem pokrytym delikatnym ornamentem. Z lewej strony zwraca się ku niemu książę Światosław z księgą w dłoniach. Ubrany jest w we wzorzystą (?) niebieską tunikę w typie bizantyńskiego skaramangionu z wąskimi złotymi mankietami, lamowany złotem niebieski płaszcz spięty na prawym ramieniu oraz wysokie niebieskawo-zielone buty. Na głowie ma kołpak z futrzanym otokiem, podobnie jak stojących za nim jego pięciu synów, czterech dorosłych stojących za księżną, zaś piąty – najmłodszy przed nią, którego matka czule obejmuje prawą dłoń. Każdą z postaci określa inskrypcja – imienna księcia i jego synów – kolejno Jarosława, Romana, Dawida, Olega i Gleba, tytułarna zaś, z pominięciem imienia – księżnę (*князьиня*). Jest nią niemiecka księżniczka Oda o dyskutowanym w literaturze przedmiotu pochodzeniu.

Miniatura jest bardzo zniszczona, w wielu miejscach ubytki warstwy malarzkiej utrudniają właściwe rozpoznanie pierwotnej kolorystyki, nadal jednak uchwytne jest znakomite poziom artystyczny obu zestawionych obrazów – Chrystusa na tronie i książęcej rodziny. Miniaturzysta wprawdzie powtórzył obiegowy w sztuce średniowiecznej wzór kompozycji fundacyjnej, nadał jej jednak wyraziste rysy indywidualne, zgodne z utrwaloną już w Kijowie – jak tego dowodzi przykład sofijskiego malowidła fundacyjnego – własną tradycją „portretowania” miejscowych władców.

²⁵ A. Poppe, *Theophana von Novgorod*, „Byzantinoslavica”, 58, 1997, 1, s. 131–158.

²⁶ Opis rękopisu wraz z wykazem literatury, zob.: Я. П. Запасско, *Пам'ятники книжного мистецтва*, с. 131–139.

Przyglądając się wskazanym wyżej dziełom sztuki kijowskiej łatwiej zrozumieć decyzję księżnej Gertrudy, by to właśnie miejscowym iluminatorom powierzyć ozdobienie przywiezionego z Niemiec osobistego modlitewnika znanego w literaturze pod nazwą *Kodeks Gertrudy* (Cividale, Museo Archeologico Nazionale del Friuli, cod. CXXXVI).

Rękopis od 1229 r. przechowywany jest w Cividale ofiarowany miejscowej kapitule przez św. Elżbietę z Turynii (zm. 1231 r.), córkę króla Węgier Andrzeja II (1205–1235). Jego trzon stanowi łaciński psalterz wykonany w latach osiemdziesiątych IX wieku przez benedyktyńskiego mnicha Ruodprehta na zlecenie arcybiskupa Trewiru Egberta, ozdobiony trzydziestoma czterema całostronicowymi miniaturami w stylu ottońskim, złożonymi inicjałami i motywami ornamentalnymi²⁷. W wieku XI jego właścicielką została Gertruda, córka Mieszka II i Ryczezy. Rękopis, otrzymany zapewne w wianie od matki, Gertruda dopełniła zbiorem łacińskich modlitw i pięcioma całostronicowymi miniaturami figuralnymi, rozmieszczonymi na wolnych kartach psalterza oraz w obrębie nowego poszytu dołączonego na początku kodeksu. Są to kolejno: *Modlitwa do św. Piotra* (fol. 5v), *Boże Narodzenie* (fol. 9v), *Ukrzyżowanie* (fol. 10r), *Koronacja Jaropelka i Kunegundy przez Chrystusa w majestacie* (fol. 10v) oraz *Tronująca Matka Boska Kyriotisę* (fol. 41). W takim zestawieniu tworzą dwa wątki tematyczne: książęcorodowy oraz dogmatyczno-religijny²⁸. Tych pięć całostronicowych obrazów utrzymanych w ikonograficzno-stylowej konwencji sztuki bizantyńsko-ruskiej dodanych do ottońskich miniatur arcybiskupa Egberta nadało *Kodeksowi Gertrudy* heterogeniczny rys artystyczny, skłaniając wielu badaczy do postrzegania rękopisu jako symbolu zespolenia (unii?) łacińskiej i greckiej kultury chrześcijańskiej. Oczywiście, zindywidualizowana współczesna autopsja dzieła sztuki uprawnia także i do takiej interpretacji, jednak nie wyjaśnia zamysłu fundatorki. Jej łacińska obediencja, podkreślana szczególnie mocno w polskiej literaturze przedmiotu, nie ograniczała wyborów artystycznych pobożnej księżnej. Gertruda jako ruska władczyni – *regina Russorum* sięgnęła do miejscowych wzorów, podkreślających splendor i majestat sprawowanej władzy, podobnie jak to uczynili przed nią inni władcy Kijowa.

*

Małgorzata Smorağ-Różycka, *Kyiv – the royal city during the time of the wife of Izjaslav, Gertrude Piast*

There were remained only fragments from the dazzling ancient art of Kyiv in the period from the adoption of Christianity till the Mongol invasion (988–1240): the frescoes in St. Sophia Cathedral and the Cathedral of the Archangel Michael, as well as miniatures in four manuscripts – *the Ostromyr Gospel, the Gospel of Mstyslav, the Izbornyk of Svyatoslav* and *the Codex of Gertrude*. The surviving fragments of frescoes in the St. Sophia Cathedral in Novgorod, rightly attributed to the Kyiv masters,

²⁷ Por. przyp. 1.

²⁸ Szerzej wątek ten rozwijam w książce *Bizantyńsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy*.

should be added to them. In turn, the origin of artistic icons of that time scattered in different museum collections of Ukraine and Russia now, are still the subject of scientific debate. In connection with this the art of Princess Gertrude, the wife of Prince Izyaslav Yaroslavovych, submitted not directly but through a group of five thumbnails created by the Kyiv masters and included in to the special Latin prayer of the Princess, known in the literature under the name of *the Codex of Gertrude* (*Codex Gertrudianus*) evokes special recognition and even admiration. Gertrude, whose aesthetic tastes were formed among the artistic works of the highest level in the Romance Rhineland, where she, most likely, stayed after the departure from Poland in 1031, only in Kyiv faced with the artistic culture of the Byzantine Empire. In fact, it was a touch first of all with the monumental culture, which actively developed during the reign in Kyiv of her father-in-law, Yaroslav the Wise (died in 1054). Latin obedience of the Princess did not limit her artistic choice. Gertrude, being the ruler of Rus' – regina Russorum, – appealed to local tradition, emphasizing the splendor and grandeur of power, as that did the other rulers of Kyiv before her.

*

Малгожата Сморонг-Ружицкая, Киев – королевский город во времена жены Изяслава, Гертруды Пястовны

От древнего ослепительного искусства Киева в период от принятия христианства до монгольского нашествия (988–1240) остались только осколки: фрески в Софийском соборе и в соборе Архангела Михаила, а также миниатюры в четырех рукописях – *Остромировом Евангелии*, *Евангелии Мстислава*, *Изборнике Святослава* и *Кодексе Гертруды*. К ним следует добавить уцелевшие фрагменты фресок в Софийском соборе в Новгороде, справедливо приписываемые киевским мастерам. В свою очередь художественное происхождение икон того времени, разбросанных сейчас по разным музейным коллекциям Украины и России, остается предметом научной дискуссии. В связи с этим особое признание и даже восхищение вызывает искусство княгини Гертруды, жены князя Изяслава Ярославовича, представленное не напрямую, а через группу из пяти миниатюр, созданных киевскими мастерами и включенных в частный латинский молитвенник княгини, известный в литературе под названием *Кодекс Гертруды* (*Codex Gertrudianus*). Гертруда, чьи эстетические вкусы формировались в среде художественных произведений наивысшего уровня в романской Рейнской области, где она, скорее всего, пребывала после выезда из Польши в 1031 г., только в Киеве столкнулась с художественной культурой Византии. При том, это был контакт прежде всего с монументальной культурой, активно развивавшейся во время правления в Киеве ее тестя, князя Ярослава Мудрого (ум. в 1054 г.). Латинское послушание княгини не ограничивало ее художественный выбор. Гертруда, будучи русской правительницей – regina Russorum, – обратилась к местной традиции, подчеркивающей пышность и величие власти, как это делали перед ней другие правители Киева.

Konrad Lewek
(Kraków)

Odzież kobieca na Rusi i jej wybrane zachodnio-europejskie analogie X–XI wieku w świetle badań archeologicznych

Archeologiczne znaleziska stanowią jedno ze źródeł do rekonstrukcji kobiecej odzieży z okresu wczesnego średniowiecza. Przy opracowaniu tego tematu badacze bazują w znacznej mierze na znaleziskach pochodzących ze stanowisk sepulkralnych. Dostarczają nam one przede wszystkim tych elementów odzieży, które wykonane były z materiałów nieorganicznych, dzięki czemu nie uległy dezintegracji w środowisku glebowym. Sporadycznie w pochówkach zachowały się także elementy organiczne jak strzępki tkanin, a w kilku przypadkach duże fragmenty odzieży, umożliwiające częściowe odtworzenie ich wykrojów. Dane te w zestawieniu z informacjami pochodzącymi z innych źródeł historycznych takich, jak teksty pisane, ikonografia czy numizmatyka, dają nam możliwość stworzenia ogólnego szkicu. Artykuł ma na celu zaprezentowanie ustaleń dotyczących odzieży kobiecej w świetle danych archeologicznych, pochodzących z terenu środkowej i północnej Rusi, datowanych na X–XI wiek.

Temat odzieży i stroju kobiecego na terytorium wczesnośredniowiecznej Rusi jest systematycznie od wielu lat eksplorowany przez naukowców. W nowszych badaniach zwrócono szczególną uwagę na systematyzowanie znalezisk grobowych, a dokładnie na ich lokalizację w jamie i na szkielecie¹. Ważnym punktem ostatnich ustaleń jest odnajdywanie coraz większej ilości dowodów na nawiązania do „mody” skandynawskiej. Były one widoczne nie tylko w stylistyce ozdób, ale także rozpoznane na podstawie zachowanych fragmentów tkanin². Dzięki tym relacjom oraz coraz większej liczbie dowodów

¹ Ю. В. Степанова, *Древнерусский погребальный костюм Верхневолжья*, Тверь 2008; Е. П. Зоц, С. А. Зоц, *Женский костюм и его детали по материалам курганного могильника Новоселки 2*, [in:] *Женская традиционная культура и костюм в эпоху Средневековья и Новое время*, т. 2, ред. Ю. В. Степанова, Москва–Санкт-Петербург 2011, с. 126–129; А. Н. Артамкин, *Украшения погребального костюма по материалам курганных могильников территории современного зубцовского района Тверской области*, [in:] *Женская традиционная культура и костюм*, т. 2, с. 90–100; П. Н. Травкин, *Верхневолжский средневековый костюм. Ивановский край*, Иваново 2012, с. 8–63.

² Н. Т. Климова, *Технология шелковых тканей из коллекций государственного исторического музея*, [in:] *Исто-*

na dominację kultury maaterialnej Skandynawów na Rusi w okresie wczesnego średniowiecza, ilość danych o stroju kobiecym mogła ulec znacznemu powiększeniu³.

Niniejszy artykuł ma na celu ogólne zaprezentowanie ustaleń dotyczących odzieży kobiecej, dlatego też nie podaje szczegółowych danych, związanych ze statystyką występowania poszczególnych rodzajów zabytków. Pominięto również wyniki badań ze słabiej rozpoznanych stanowisk. Z punktu widzenia tematu nie wiele wnoszą one do rozważań nad problemem. Główną uwagę skupiono przede wszystkim na północno-wschodnich obszarach Rusi, z częściowym uwzględnieniem południowo-ruskich ziem, a także odwołano się do terenów skandynawskich i zachodnioeuropejskich. Ominięto także kwestie etniczne, aby nie wprowadzać dodatkowego zamieszania – mimo że dany obszar był zamieszkiwany przez ludy słowiańskie, fińskie, bałtyckie oraz skandynawskie⁴ i odzież noszona przez poszczególne grupy mogła się różnić między sobą. Jednak te niuanse są dla nas w tym momencie bardzo słabo uchwytny. Starano się także zawęzić ramy chronologiczne do X–XII wieku. Jednakże ze względu na małą ilość danych oraz problemy z precyzyjnym datowaniem poszczególnych kategorii zabytków, w niektórych sytuacjach wspomniane ramy czasowe zostały naaruszone.

Badania archeologiczne prowadzone na wczesnośredniowiecznych stanowiskach sepulkralnych dostarczają znalezisk zabytków wykonanych z tworzyw nieorganicznych. Często zachowały się razem z nimi małe fragmenty tkanin, do których były one dożyte lub po prostu na nich położone. Owe zabytki nie pozwalają wnikać w szczegóły dotyczące wykrojów czy wyglądu poszczególnych elementów odzieży, dostarczają natomiast informacji bardziej ogólnikowych.

Do metalowych elementów strojów kobiecych należały różnego rodzaju pierścionki oraz bransolety. Były one noszone pojedynczo jak i po kilka sztuk jednocześnie, zapewne w zależności od zamożności właścicielki. Najpopularniejszymi spośród pierścionków były egzemplarze wykonane ze zwiniętego drutu, rzadziej pojawiały się pierścienie półowalne w przekroju. Jeśli chodzi o bransolety, to zwinięty drut cieszył się dużą popularnością. Końce tych drutów były w różny sposób kształtowane, między innymi rozklepywane na płasko, zagięte pod kątem prostym, formowane w kształt trąbki, a sporadycznie zdarzały się zoomorficzne przedstawienia⁵. Jeszcze jeden element stroju

---

рия и культура Восточной Европы по археологическим данным, ред. С. М. Орешников, Москва 1971, с. 228–244; О. И. Давибан, *Ткани курганов юго-восточного Приладожья*, [in:] *Памятники юго-восточного Приладожья и Прионежья*, ред. С. И. Кочуркина, Петрозаводск 1989, с. 216–237; М. А. Сабурова, *Ткани XII – начала XIII в. из Суздаля*, [in:] *Культура славян и Русь*, ред. Ю. С. Кукушкин, Москва 1998, с. 290–296.

³ I. Hagg, *Viking Women's Dress at Birka, reconstruction by Archaeological Methods*, [in:] *Cloth and Clothing in Medieval Europe: Essays in Memory of Professor*, ed. E. M. Carus-Wilson, London 1983, p. 316–350; T. Ewing, *Vikings Clothing*, Stroud 2006.

⁴ M. Salamon, *Kształtowanie Średniowiecza*, [in:] *Wielka Historia Świata*, t. 4, Kraków 2005, s. 107–112; W. Duczko, *Ruś Wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa 2006, s. 25–28.

⁵ П. Н. Травкин, *Верхневолжский средневековый костюм*, с. 52–54; Ю. В. Степанова, *Древнерусский погребальный костюм*, с. 128–130.

stanowiły koraliki wykonane z gliny, metalu i szkła. Szklane koraliki bywały często dodatkowo zdobione polichromią, złożonymi paskami lub posiadały ornament oka⁶.

Metalowe ozdoby pasa były noszone nie tylko przez mężczyzn, jednakże w pochówkach kobiet odnajdywane są one znacznie rzadziej. Jako przykład można podać Koćkińskie cmentarzysko, gdzie odnaleziono nabijki oraz okucie końca pasa. Na Cholujskim cmentarzysku ilość nabijek w kobiecych pochówkach była tak duża, że autorzy odkrycia sugerują, iż na tym obszarze mógł nawet istnieć zwyczaj ich używania⁷. Jednak poza tymi wyjątkami skórzane pasy z metalowymi elementami nie cieszyły się dużą popularnością wśród kobiet i zazwyczaj odziewały one pasy tkane z wełnianych nici. Charakterystyczne dla północnej i wschodniej części Rusi jest także podwieszanie przy pasie metalowych elementów w kształcie smoków/krokodyli lub w formie spiral⁸.

Ciekawym zjawiskiem, zaobserwowanym na stanowiskach ze wschodniej części Rusi (na pograniczu z etnosem fińskim), są metalowe elementy naszywane bezpośrednio na odzież. Były to zawieszki z dzwoneczkami, często w kształcie zoomorficznym, które mocowano w okolicy piersi lub noszono na szyi, oraz wisiorki w kształcie trójkąta, naszywane w okolicy serca. Największy unikat stanowią napierśniki, które wykonywane były z prostokątnej tkaniny wełnianej i ozdobione doszytymi do nich koralikami i metalowymi blaszkami. Egzemplarz znany z cmentarzyska weselowskiego był doszyty bezpośrednio do koszuli, chociaż etnografowie sugerują, że mógł on być noszony na sznurku lub przypięty za pomocą spinek⁹.

Osobną część stanowiły kobiece nakrycia głowy. Także są rekonstruowane na podstawie znalezisk metalowych i strzępków materiału zachowanych w ich sąsiedztwie. W pochówkach zazwyczaj odnajdywane są dwa kabłączki skroniowe, noszone po jednym z każdej strony. Rzadziej kobiety posiadały cztery sztuki i w tej sytuacji analogicznie noszono po dwa z każdej strony, z tym że druga para była umiejscowiona nieco niżej¹⁰. Badania na cmentarzysku w Nowosielkach dostarczyły ciekawych informacji na temat mocowania kabłączków do nakrycia głowy, jak i ogólnych danych o wyglądzie kobiecych nakryć głowy. W kurhanie 11 w pochówku 1 na wspomnianym stanowisku została pogrzebana kobieta w wieku 20–29 lat. Jej głowa była nakryta lnianą tkaniną, ta natomiast związana wełnianą taśmą wykonaną z czerwonych i niebieskich nici i tkana w romby. Do taśmy przyczepione były okrągłe kabłączki, a do nich przywiązane cienką taśmą kabłączki z siedmioma wypustkami. Dodatkowo kobieta ta w lewym uchu nosiła kolczyk¹¹. Nakrycia głowy były także sporadycznie zdobione paciorkami z kryształu górskiego¹² lub metalowymi blaszkami¹³.

⁶ П. Н. Травкин, *Верхневолжский средневековый костюм*, с. 38–39.

⁷ Ibidem, с. 51.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem, с. 42.

¹⁰ Ю. В. Степанова, *Древнерусский погребальный костюм*, с. 156.

¹¹ Ibidem, с. 129.

¹² Ibidem, с. 130.

¹³ Ibidem, с. 150.

Jednym z tradycyjnych nakryć głowy był kokosznik. Jego nazwa wywodzi się od fińskiego słowa „koka”, który oznacza kurę. Badacze uważają, że były one noszone przez kobiety zamężne¹⁴. Niektóre kobiety także chodziły bez nakryć głowy. Świadectwem tego są pozostałości kosmyków włosów splecionych z kawałkami tkanin oraz skórzanych pasków, czasem z przymocowanymi do nich dzwoneczkami w liczbie od jednego do czterech¹⁵.

Wiele informacji na temat rekonstrukcji kobiecego wczesnośredniowiecznego stroju wnoszą znaleziska zapinek owalnych, określanych także jako żółtówate. Oprócz ozdobnej, pełniły one funkcję konstrukcyjną odzienia, mianowicie spinano nimi paski fartuchów. Do ustalenia tego faktu badacze zastosowali tak zwane wnioski wsteczne, wychodząc od okresu wikingów (gdzie wspomniane zapinki wykazywały największą popularność i poniekąd stanowiły wyznacznik etniczny dla Skandynawów)¹⁶, i wędrówek ludów cofając się do czasów antycznych¹⁷.

Zapinki owalne były odnajdywane w pochówkach parami, zazwyczaj dwie identyczne. Jeśli był to pochówek szkieletowy były umiejscowione na wysokości piersi lub obojczyków¹⁸. Podobną sytuację zaobserwowano w pochówkach z epoki żelaza, przypisywanych plemionom germańskim. W ich grobach były odnajdywane pary identycznych zapinek, określanych w polskiej literaturze fibulami¹⁹. Jaki zatem rodzaj odzieży spinano owymi przedmiotami? Odpowiedź odnaleziono w źródłach pochodzących ze starożytnej Grecji. Pośród licznych przedstawień kobiet odzianych w peplos spięty na ramionach dwoma szpilami można podkreślić przedstawienie Europy na Byku, wykonanym na talerzu ozdobionym w stylu czarnofigurowym²⁰ oraz przedstawienie kobiety z nagrobku odnalezionego w Panonii, (*il. 1*) obecnie w zbiorach muzeum w Klagenfurcie²¹.

Starożytny grecki peplos był prostokątnym fragmentem tkaniny o przeciętnych wymiarach 140 cm na 170 cm, zszyty po krótszym boku w ten sposób, że tworzył coś na kształt tuby. Ową tubę spinano na górnej krawędzi w dwóch miejscach w ten sposób, że powstawał otwór na głowę i na ręce²². Czy właśnie taki rodzaj odzieży mógł być noszony prawie 2 tys. lat później przez mieszkańców Rusi? Pewności nie mamy, wydaje się że uległ on zmianom, chociaż znaleziska odzieży zachowanej w bagnach z terenu Danii wskazują, iż był on używany jeszcze w II wieku naszej ery przez ludność germańską²³. Z naszego punktu widzenia jest to o tyle istotne, że ludy germańskie są bezpośrednimi

¹⁴ П. Н. Травкин, *Верхневолжский средневековый костюм*, с. 8.

¹⁵ Ibidem, с. 38.

¹⁶ W. Duczko, *Ruś Wikingów*, s. 110.

¹⁷ M. Hald, *Ancient Danish Textiles From Bogs And Burials: A Comparative Study Of Costume And Iron Age Textiles*, Copenhagen 1980, p. 359–379.

¹⁸ T. Ewing, *Vikings Clothing*, p. 24–39.

¹⁹ M. Hald, *Ancient Danish Textiles*, p. 363–364.

²⁰ Ibidem, p. 367.

²¹ Ibidem, p. 366.

²² K. Kubalska-Sulkiewicz, M. Bielska-Łach, A. Manteuffel-Szarota, *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 2003, s. 307.

²³ M. Hald, *Ancient Danish Textiles*, p. 359–360.

przodkami wczesnośredniowiecznych Skandynawów, wraz z którymi ten rodzaj odzienia zawędrował na Ruś.

Brosze owalne stanowią dość solidny kawałek miedzi lub jej stopów. Dzięki szczególnym właściwościom tego metalu możliwe było zachowanie się wewnątrz zapinek fragmentów tkanin. Co ważne, zachowały się nie tylko strzępy, do których były one przypięte, ale także te, które znajdowały się poniżej i czasami powyżej zapinek. Szeroka analiza tkanin pochodzących z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Birce (Szwecja) została przeprowadzona przez Ige Hagg²⁴. Badaczka zwróciła uwagę nie tylko na elementy konstrukcyjne fartuchów, do których zapinki były przymocowane, ale także na stratyfografię tkanin. W ten sposób uzyskała informacje, jaki rodzaj materiału znajdował się wewnątrz (najbliżej ciała) i jakie były kolejne warstwy odzieży²⁵.

W większości przypadków zapinki były umocowane na paskach tkaniny. Dowodzi to, że w okresie skandynawskim wykonany z prostokąta peplos został zaopatrzony dodatkowo w ramiączka. Owe ramiączka, czyli pasy materiału idące od tylnej i przedniej części odzieży, były łączone ze sobą za pomocą zapinek na wysokości obojczyków. Czasami paski idące od tylnej części były łączone bezpośrednio do górnej krawędzi sukni. W niektórych pochówkach zapinki odnajdywane są na wysokości ramion. Badacze sugerują, że w takich sytuacjach możemy mieć do czynienia ze starszą wersją fartucha, przypominającego antyczny peplos, nie zaopatrzony jeszcze w ramiączka²⁶. Możliwe było także określenie kształtu owego fartucha. W kilku egzemplarzach tkanina zachowała się w tak dobrym stanie, że możliwe było ustalenie, iż fartuch opasał bez żadnego rozcięcia klatkę piersiową, a domyślnie całą talię. Daje nam to dodatkowe informacje na temat kroju i w pewnej mierze wskazuje na jego grecki rodowód²⁷. W tym miejscu zaznaczę, że nie została wypracowana ostateczna wersja kroju tej części odzieży. Badacze opierając się na przesłankach etnograficznych sugerują, iż mógł on być rozcięty na jednym lub obu bokach²⁸. Do tej pory archeologia nie dostarczyła w tym zakresie informacji innych niż wyżej wspomniane.

Znaleziska zapinek owalnych z obszaru Rusi wskazują na ich dużą popularność wśród ludności zamieszkującej te tereny w okresie wczesnego Średniowiecza. Na stanowiskach archeologicznych zlokalizowanych nad rzeką Wołchow, środkowym i górnym Dnieprem oraz na obszarze zlewni Wołgi i Kamy były one odnajdywane często. O ich popularności na Rusi świadczy także statystyka znalezisk. Dla porównania w samej Skandynawii odnaleziono 1700 egzemplarzy natomiast na Rusi 200, przy czym należy zaznaczyć, że w innych obszarach Europy odkrywano je tylko sporadycznie²⁹.

²⁴ I. Hagg, *Viking Women's Dress*, p. 316–350.

²⁵ Ibidem, p. 332–350.

²⁶ T. Ewing, *Vikings Clothing*, p. 32–37.

²⁷ Ibidem, p. 29.

²⁸ Ibidem, p. 31.

²⁹ W. Duczko, *Ruś Wikingów*, s. 110.

Wyjątkowe znaczenie dla rekonstrukcji stroju ma fragment tkaniny odnaleziony w Pskowie i interpretowany jako fartuch. Fragment ten posiadał 1,52 m długości i szerokość 0,3 m (w najszerszym punkcie). Był on skomponowany z kilku pasów materiału, a na krawędzi obszyty innym fragmentem tkaniny szerokim na 0,5 cm. Centralna część odzienia były zszyta z 3 pasów o długości 1,02 m. Zewnętrzne pasy były szerokości 9,5 i 9,8 cm, środkowa 6,2 cm. Całkowita szerokość wynosiła 25,5 cm. Na górnej krawędzi były zidentyfikowane ślady po lnianej tkaninie z dziurkami po szwie. Były one umiejscowione 10,5 cm od zewnętrznych boków fragmentu³⁰. Zdaniem badaczy były to pozostałości konstrukcyjne pętli do połączenia ramion fartucha. Ramiona te były spięte zapinkami owalnymi. Do trzeciego dolnego pasa doszyto dwa fragmenty tkaniny, ułożone przy jej prawym i lewym dolnym rogu. Wskazują one, że poniżej trzeciego pasa fartuch ulegał rozszerzeniu³¹. Cały fragment wykonany był z lnianej i jedwabnej tkaniny. Wszystkie elementy jedwabne były podszyte płótnem (*il. 2*).

Oprócz przedmiotów metalowych w pochówkach zachowały się także fragmenty tkanin. Są one zazwyczaj zbyt małe by przekazać dane o całościowym wyglądzie danego typu odzieży. Dostarczają natomiast informacji z jakich materiałów i w jaki sposób wykonane były tkaniny. Oraz pozwalają w szczególnych przypadkach na rekonstrukcję warstwy ubioru.

Odzież wykonywano z włókien roślinnych, (zazwyczaj lnu, ale także z włókien pokrzywy lub innych niezidentyfikowanych roślin) oraz zwierzęcych (wełna oraz jedwab). Znaleziska archeologiczne dostarczają w głównej mierze fragmenty wełny. Wynika to z faktu, że przedmioty roślinnego pochodzenia ulegają szybszemu rozkładowi. Badania fragmentów tkanin przeprowadzone na znaleziskach ze Starej Ładogi dobrze prezentują to zjawisko. Odnaleziono tam bowiem 2 fragmenty jedwabiu, 4 fragmenty lnu, 3 fragmenty z innych tkanin roślinnych oraz 111 fragmentów wełny. Odnotowano także, że wszystkie skrawki charakteryzowały się jednorodnością, czyli wykonane były tylko z jednego rodzaju włókien³².

Stosunkowo często w grobach odnajdywane są fragmenty jedwabiu. W interesującym nas okresie ludność wczesnośredniowieczna ozdabiała paskami jedwabnymi krawędzie szat, szczególnie kołnierze. Tego typu lamówki znane są między innymi ze Smoleńska, Włodzimierskich Kurhanów czy Czernichowa³³. Owe kołnierze składały się z szerokiego na kilka centymetrów paska materiału plecionego we wzory.

³⁰ О. В. Орфинская, Е. С. Зубкова, *Предварительные итоги исследования текстиля из погребения № 3 Старовознесенского IV раскопа в Пскове*, [in:] *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар им. ак. В. В. Седова: Материалы 53 заседания*, Псков 2008, с. 64–65.

³¹ *Ibidem*, с. 65–66.

³² Е. А. Миколайчук, *Исследование состава тканей и войлоков по волокну из раскопок Старой Ладogi*, [in:] *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, Санкт-Петербург 1981, с. 114–118.

³³ Н. Т. Климова, *Технология шелковых тканей*, с. 228–244; О. И. Давибан, *Ткани курганов юго-восточного Приладожья*, с. 216–237; М. А. Сабурова, *Ткани XII – начала XIII в. из Суздаля*, с. 290–296; М. В. Фехнер, *Ткани Гнездова*, [in:] *Труды Государственного Исторического музея*, Москва 1999, с. 8–10; К. И. Комаров, *Импортные ткани во Владимирских Курганах*, „Краткие Сообщения Института Археологии”, 210, 1993, с. 78–85.

Zachowane egzemplarze zazwyczaj były przetykane złotymi lub srebrnymi nićmi. W kilku przypadkach taśma jedwabna była umocowana na pasku kory brzozonej, aby usztywnić konstrukcję kołnierza³⁴. Jako element kołnierza badacze traktują także pojedyncze guziki odnalezione w grobach szkieletowych na wysokości szyi³⁵. Na podstawie badań stanowisk znad górnej Wołgi datowanych na XI wiek udało się ustalić, że kołnierz był spinany guzikiem pośrodku szyi. Sugeruje to, że odzież była rozcięta z przodu. Jedynie w 3% grobów guz znajdował się z lewej strony. Sytuacja ta uległa zmianie w następnych stuleciach. W pochówkach datowanych na XI–XII wiek już 31% posiadało guz umiejscowiony na lewo od szyi. Co ciekawe, cechą charakterystyczną XIX-wiecznej koszuli ruskiej także jest rozcięcie umiejscowione po lewej stronie³⁶.

Jak wyżej wspomniano, nawet fragmentarycznie zachowane skrawki odzieży pozwalają na rekonstrukcję warstw stroju. Ustalenia te mogą być opatrzone pewną dozą błędu, ponieważ nie zawsze wiadomo, jaką dokładnie funkcję pełnił dany fragment tkaniny. Zachowując ostrożność przyjrzyjmy się ustaleniom badaczy. Fragmenty odnalezione na terytorium Smoleńska dały podstawę Marii Saburowej do stwierdzenia, że odzież wierzchnia składała się z podszewki wykonanej z włókien roślinnych, wełny i obszyta była na krawędzi jedwabną taśmą³⁷. Dużą rolę odegrały w tym zakresie także już wspomniane badania przeprowadzone na podstawie znalezisk zapinek owalnych z Birki³⁸.

Szczęśliwie do naszych czasów przetrwały nie tylko małe przedmioty metalowe, czy strzępki tkanin, ale także duże fragmenty odzienia. Dwa z nich pochodzą z Pskowa. Jest to fragment koszuli oraz opisane już wyżej pozostałości fartucha. Koszula była wykonana z cienkiej lnianej tkaniny niebieskiego koloru, kołnierz jej był plisowany, a na krawędzi zawinięty w ten sposób, że tworzył swego rodzaju tunel. Przezeń przepuszczona była tasiemka, a rękawy koszuli były ozdobione mankietami³⁹.

Plisowanie sukni spodniej rozpoznawanej jako koszula (w tym kontekście odziewanej pod fartuch) wydaje się być stosunkowo powszechnym zabiegiem. Oba fragmenty odnalezione w Skandynawii (Birka, Kostrup) datowane na X–XI wiek były wykończone w tej technice⁴⁰. Jako uzupełnienie można dodać przedstawienie kobiet w samych sukniach zilustrowane w IX wieku w *Augsburg Gospel Book*. Widoczne są na nim kobiety w bardzo obszernych szatach, które zapewne, aby utrzymać się na ciele, musiały być w jakiś sposób zwężone – możliwe, że właśnie za pomocą plisowania. Nie wskazuje to oczywiście, że dokładnie taka odzież była używana we wczesnośredniowiecznej Rusi,

³⁴ B. Zawadzka-Antosik, *Czekanowskie cymelia*, [in:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulińcz, Lublin–Warszawa 2002, s. 327–333.

³⁵ M. A. Сабурова *Находки деталей одежды в суздальской земле и их значение для изучения русского национального костюма*, [in:] *Женская традиционная культура*, т. 2, с. 154.

³⁶ *Ibidem*, с. 154.

³⁷ *Ibidem*, с. 151–152.

³⁸ T. Ewing, *Vikings Clothing*, p. 28–30.

³⁹ О. В. Орфинская, Е. С. Зубкова, *Предварительные итоги исследования текстиля*, с. 63–64.

⁴⁰ T. Ewing, *Vikings Clothing*, p. 29.

ale może sugerować pewną modę, która mogła istnieć w tym okresie w Europie⁴¹. Nieco późniejszą analogię, stanowią XIII-wieczne bransolety odnalezione w Starym Riazaniu⁴². Na nich zostały przedstawione tańczące kobiety. Ich szaty nie są obszerne, wyraźnie widoczne są natomiast przesadnie wydłużone rękawy.

Trzeci fragment odzieży stanowi unikat na skalę Rusi. Jest to suknia, która zachowała się praktycznie w całości. Z tego względu pozwolę sobie przytoczyć prawie w całości jej opis w publikacji jej odkrywców – Olgi Orfinskiej i Tamary Puszkiny. Jak podają autorki, była to tunikokształtna suknia rozszerzająca się od pasa w dół. Zaopatrzona w długie rękawy z mankietami. Fragment kołnierza zachował się w tylnej części stroju na wysokość 8 cm. Suknia szeroka z rękawami na ponad 2 metry. Całkowita długość sukni nie może zostać określona. Maksymalna długość zachowanej części to 89 cm. Została ona wykonana z tkaniny ozdobionej wzorem wyszytym złotymi nićmi. Główny wzór jest umiejscowiony na wysokości torsu z przodu oraz z tyłu, natomiast spódnica została zszyta z umiejscowionych horyzontalnych pasów, na przemian zdobionych i niezdobionych. Podobne pasy biegną wzdłuż górnej części rękawów. Całość prawego rękawa składa się z 2 kawałków mierzących 40 i 20 cm, lewy zachował się we fragmencie mierzącym 50 cm. Głębokie plisowanie sukni jest widoczne na plecach. Kołnierz i mankiety były wycięte z nieudokorowanego fragmentu tkaniny. Mała wewnętrzna fałda dzieliła kołnierz na dwie części w proporcji 1:2. Na podstawie zachowanego fragmentu rekonstrukcja tylnej części była stosunkowo prosta, natomiast przednia część przysporzyła badaczkom trudności. Ostatecznie założyły one dwie alternatywy. Suknia mogła być rozcięta z przodu na wzór kaftana, albo posiadała jedynie rozcięcie pod szyją na długość kilkunastu centymetrów (*il. 3*)⁴³.

Badania nad kobiecym wczesnośredniowiecznym strojem w północnej i środkowej Rusi, prowadzone w ostatnich latach, przyniosły wiele nowych informacji, pozwalających na dokładniejszą ich rekonstrukcję. Wciąż jest jednak wiele problemów, które wymagają rozstrzygnięcia. Zróżnicowanie etniczno-kulturowe na Rusi na pewno odbijało się na ubiorze jej mieszkańców. Różnice istniały w stroju Finów, Bałtów, Słowian, Wikingów, czy zamieszkujących część tych obszarów koczowników. Także zróżnicowanie społeczne ma tutaj ogromne znaczenie. Zachowane w dużych, bogato wyposażonych kurhanach fragmenty odzieży prawdopodobnie należały do elity, dlatego ich wykrojów nie można skopiować przy rekonstrukcji stroju warstw mniej zamożnych.

⁴¹ Ibidem, p. 54–56.

⁴² Б. А. Рыбаков, *Язычество древней Руси*, Москва 1987, с. 154.

⁴³ О. Орфинская, Т. Пушкина, *10th century AD textiles from female burial II-301 at Gnëzdovo, Russia*, „Archaeological Textiles Newsletter”, 53, 2011, p. 31–54.

*

Konrad Lewek, *Female's clothing in Rus' and its chosen Western European analogies of the 10th–11th centuries in the light of archaeological researches*

Archaeological finds are one of the sources, support us with some information about women's clothing from early Middle Ages. Researchers based mainly on artefacts from burials sites. Generally they were inorganic objects, luckily preserved in a soil. Occasionally in graves endured organic remains, like pieces of textile or even large fragments of it, which delivered information about pattern. Archaeological data in connection with historical, ethnographic, iconographic and numismatic sources created possibility to reconstruct basic view about female's clothing. The aim of this article is to present information established by archaeologists.

*

Конрад Лэвэк, *Женская одежда на Руси и ее избранные западноевропейские аналогии X–XI веков в свете археологических исследований*

Археологические находки составляют один из источников реконструкции женской одежды в период Раннего средневековья. При изучении указанной проблемы исследователи в основном базируются на археологических находках, в первую очередь на тех элементах одежды, которые были сделаны из неорганических материалов и благодаря этому сохранились в земляной среде. Иногда в погребениях можно обнаружить также органические элементы, такие как фрагменты тканей или даже отдельные фрагменты одежды, которые позволяют частично реконструировать их крой. Эти данные, при сравнении с информацией других – письменных, иконографических, нумизматических – источников, позволяют создать зарисовки раннесредневековых женских костюмов. В статье сделана попытка представить результаты исследований женской одежды на Руси и в странах Центральной и Северной Европы X–XI веков в свете новых археологических данных.

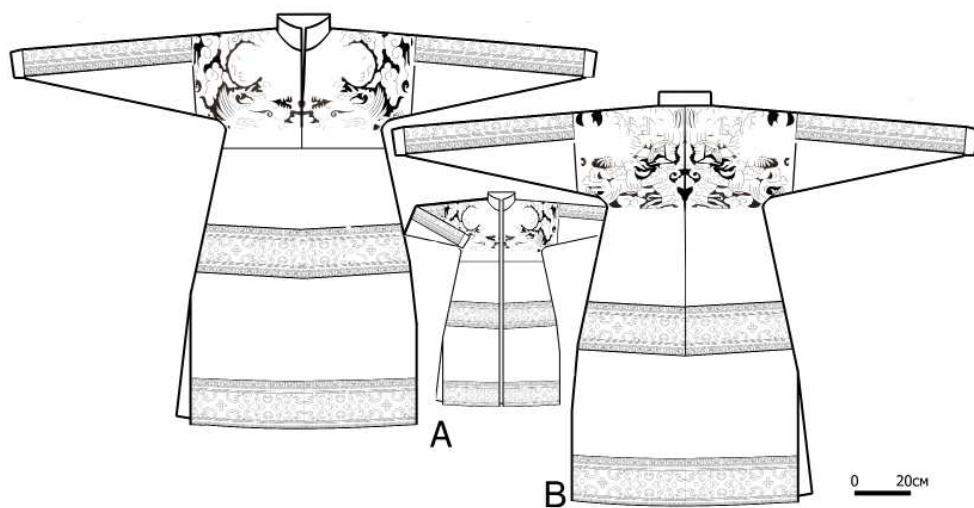

Ил. 1. Nagrobek z Panonii.
Landesmuseum Kärnten, Rudolfinum,
[in:]<http://www2.rgzm.de/transformation/noricum/tracht/Abb02.htm>
[20.07.2016]

Ил. 2. Fragment fartucha z Pskowa.

О. В. Орфинская, Е. С. Зубкова, *Предварительные итоги исследования текстиля из погребения № 3 Старовознесенского IV раскопа в Пскове*, [in:] *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар им. ак. В. В. Седова. Материалы LIII заседания*, Псков 2008, с. 65.

Il. 3. Rekonstrukcja sukni z Gniezdowa z kurhanu IJ-304.

O. Orfinskaya, T. Pushkina, *10th century AD textiles from female burial IJ-301 at Gnëzdovo, Russia*, „Archaeological Textiles Newsletter”, 53, 2011, p. 39.

Radosław Liwoch
(Kraków)

Militaria jako ślady kontaktów między Wschodem a Zachodem Europy w średniowieczu

W artykule przedstawiono militaria z kolekcji Muzeum Archeologicznego w Krakowie, które świadczą o różnego rodzaju kontaktach – handlowych, politycznych, wojskowych, a nawet religijnych – między Wschodem a Zachodem Europy w średniowieczu. Pochodzenie tych przedmiotów wskazuje na powiązania Niemiec, Skandynawii, Polski, Węgier, Rusi, Imperium Mongolskiego i/lub Złotej Ordy między X a XV wiekiem. Zabytki omówione w artykule to: dwa miecze z Podhorzec–Pleśniska (druga połowa X – początek XI w.), miecz z Lidawki (druga połowa X – XI w.), miniaturowy toporek z Siemienic (połowa XI – początek XII w.), trzy groty strzał z Zabierzowa (XIII w.), głowica buławy z Librantowej (koniec XIII w.), głowica buławy z Żeliborów (chronologia niepewna) i kord z Iwachnowiec (XV w.).

W bogatych zbiorach dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie przechowywana jest niewielka grupa militariów będących bez wątpienia świadectwami różnego rodzaju kontaktów – handlowych, politycznych, wojskowych, a nawet religijnych – między Wschodem a Zachodem Europy w średniowieczu. W niniejszym artykule przedstawione są one w kolejności chronologicznej, poczynając od najstarszego, zarówno w części analitycznej, jak i w katalogu, który zawiera opisy zabytków.

W kurhanach stanowiących część niewielkiej nekropolii druzynnej¹ w Podhorcach, latopisowym Pleśniku, znajdowały się dwa miecze – typów S i V według Jana Petersena [nr kat. 1; 2], które wykonane zostały najpewniej na zachodzie dzisiejszych Niemiec². Na Ruś trafić mogły jako zakup/import przez Skandynawię lub krótszą, ale mniej prawdopodobną, drogą przez Polskę. Oba okazy były wyznacznikiem wysokiego

¹ Zmarłych pochowanych w wielkich mogiłach w Podhorcach zaliczyć można do przedstawicieli tzw. kultury druzynnej, którą da się zaobserwować we wczesnym średniowieczu w znacznej części Europy. Charakteryzowała się ona obecnością w otoczeniu władców najemnych wojowników różnoplemiennego (głównie skandynawskiego) pochodzenia z wielokulturowym wyposażeniem.

² Por.: J. Petersen, *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*, Kristiania 1919, s. 149, 156; Idem, *Норвежские мечи эпохи викингов. Типохронологическое изучение оружия эпохи викингов*, Санкт-Петербург 2005, s. 177, 184.

statusu społecznego właścicieli – może Waregów, których groby pozwalają na przypuszczenie, iż wczesnośredniowieczne Pleśńsko było ze względu na korzystne strategicznie położenie u źródeł Bugu, Styru i Seretu (dorzecza Wisły, Prypeci i Dniestru) siedzibą przedstawicieli ruskiego władcy. Trudno określić granice czasowe funkcjonowania tego hipotetycznego ośrodka administracji książęcej. Powstał prawdopodobnie w związku z ekspansją terytorialną Rurykowiczów na zachód w początkach panowania Włodzimierza I Wielkiego (980–1015) i funkcjonował jeszcze przez część XI wieku³.

Miecz typu S według J. Petersena [nr kat. 1; ryc. 1a; 2a] Teodor Ziemięcki odkrył w eksplorowanej w 1881 r. wielkiej mogile na gruntach włościańskich⁴. Mierzyła ona 2,5 m i miała ślady wcześniejszego rozkopywania. Na głębokości 3,0 m od jej wierzchołka odsłonięto dwa mocno rozłożone szkielety leżące na wznak z głowami skierowanymi ku zachodowi. Po prawej stronie mężczyzny leżał omawiany miecz ze śladami pochwy z drewna i skóry, nad prawym ramieniem nieokreślone narzędzie żelazne, na piersiach zaś żelazna kolczuga. Pozostałościami pasa są dwa brązowe kółka i brązowa sprzączka lirowata, prawdopodobnie wyrób rzemieślników z Naddnieprza. Obok szkieletu znajdowały się szczątki wiadra z kośćmi zwierzęcymi i lepiej zachowane drugie wiadro, oselka i kościana oprawka. Między zębami mężczyzny leżała złota blaszka – obol zmarłych. Przy szkielecie kobiecym znaleziono małe naczynie gliniane, karneolowe paciorki importowane z Azji oraz nietypową dla Rusi bransoletę z taśmy złotej, która ma analogie staromadziarskie. Kurhan skrywał niewątpliwie małżeński pochówek przedstawicieli dawnych elit. Zmarli nie mieli – w przeciwieństwie do opisanych poniżej – dewocjonaliów chrześcijańskich, co pozwala na domysł, iż byli poganami. Mogiła pochodzi z ostatniego dwudziestolecia X lub – co mniej prawdopodobne – z pierwszej połowy XI wieku⁵.

Miecz typu V według J. Petersena [nr kat. 2; ryc. 1b, 2b] T. Ziemięcki znalazł w badanej w 1882 r. wielkiej mogile bliźniaczej nr 1⁶. Kurhan ten położony był na wzniesieniu pola w pobliżu klasztoru Bazyliańów. Miał wysokość ok. 2,0 m i średnicę ok. 16,0 m. Natrafiono w nim na pozostałości konstrukcji drewnianej. Na głębokości mniej więcej 2,75 m od szczytu kopca spoczywały na wznak z głowami ku zachodowi dwa szkielety. Inwentarz grobowy był bogaty i różnorodny. Przy prawym boku mężczyzny znajdował się wspomniany miecz bałtyjskiego pochodzenia z brązowym dolnym okuciem pochwy typu IIIc według Vytautasa Kazakevičiusa⁷. Obok miecza leżał żelazny czekan typu I według klasyfikacji Anatolija Kirpicznikowa⁸. Na prawej

³ R. Liwoch, *Wielkie kurhany latopisowego Pleśńska*, „Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”, 11, 2007, s. 377.

⁴ T. Ziemięcki, *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1881 dokonanej (Sieniawa, Trynca, Grodzisko, Leżajsk, Podhorce)*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, 6, 1882, s. 60; R. Liwoch, *Wielkie kurhany*, s. 367–368.

⁵ R. Liwoch, M. Müller-Wille, „Družbina” graves dating to the time around AD 1000 in Pidgirci (western Ukraine), „Archäologisches Korrespondenzblatt”, 42, 2012, 3, p. 423–426.

⁶ T. Ziemięcki, *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Podhorzec w roku 1882 dokonanej*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, 7, 1883, s. 43–45; R. Liwoch, *Wielkie kurhany*, s. 369–375.

⁷ V. Kazakevičius, *Is vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (kalavijų makštų galų apkalai)*, „Lietuvos archeologija”, 15, 1998, s. 287–332.

⁸ А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв., [in:] *Археология СССР. Свод археологических источников*, Е1-36, Москва–Ленинград 1966.

ręce szkieletu męskiego odkryto srebrną bransoletę sztabkową, być może wyrób skandynawski, oraz pierścień ze złotej taśmy, natomiast na palcu lewej ręki pierścień z płasko-wypukłej taśmy srebrnej. Przy mężczyźnie znaleziono też okucia pasa będące produktem rzemiosła węgierskiego, trzy noże żelazne, ułamek przedmiotu szklanego oraz pozostałości dwóch wiader i kości zwierzęce. Szkielet kobiety ozdobiony był zdecydowanie najznakomitszym wyrobem złotniczym w tym grobie – na palcu prawej ręki miał srebrny pierścień z malinową tarczką-grzechotką, który odpowiada stylistycznie dziełom z pracowni jubilerów książąt ruskich. Na palcach prawej ręki znajdowały się dwa skromniejsze pierścienie srebrne. Przy czaszce leżały paciorki z karneolu, kryształu górskiego i szkła, które przywieziono z Azji i Bizancjum, oraz srebrne esowate kabłączki skroniowe charakterystyczne dla zachodniej Słowiańszczyzny. Obok kobiety znaleziono też srebrne kółeczko, brązową zawieszkę, żelazny nóż, gliniany przęślik, drewniane(?) naczynie obłożone dziczymi szabłami, resztki brązowego okucia, krzemień i żelazne kółko. Uwagę zwracają znalezione przy obojgu zmarłych dwa srebrne krzyżyki typu nazywanego niesłusznie skandynawskim, w schemacie zaś Jörna Staeckera⁹ wariantem B.1 typu 1.4.3. Odlane pod bizantyjskim wpływem na Rusi mogą być pamiątką jednoczesnego chrztu właścicieli. Przyjąć można, że w mogile złożono między końcem X a połową XI wieku, prawdopodobnie niedługo po 1000 r., zwłoki małżonków należących do grupy uprzywilejowanej w państwie Rurykowiczów¹⁰.

W jednym z kurhanów – znacznie skromniejszym niż omówione powyżej – cmentarzyska w nieistniejącym chutorze Lidawka odkryto w okresie międzywojennym miecz typu X według J. Petersena [nr kat. 3; ryc. 3], który datować można na drugą połowę X – XI wiek. Miecze tego typu są formą ogólnoeuropejską, licznie występującą w państwach skandynawskich, bałtyckich, w Polsce, Francji i in.¹¹ Okaz z Lidawki mógł być przywieziony z któregoś z wymienionych krajów, ale nie można wykluczyć, iż wykonano go na Rusi¹². Znaleziony został z trzema ruskiej produkcji przęślikami z łupku owruckiego w kurhanie z końca X – początku XII wieku¹³. Wobec niedawnej zmiany poglądu o początkach wytwórczości przęślików – przyjęto, że toczono je już przed połową X wieku¹⁴ – uprawnione może być zawężenie chronologii miecza do drugiej połowy X – początku XI wieku.

Na cmentarzysku kamiennym¹⁵ w Siemienicach znaleziono przypadkiem, podczas usuwania najpewniej w 1852 r. kamieni pod uprawę, brązową miniaturę topora

⁹ J. Staecker, *Rex regum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*, „Lund Studies in Medieval Archaeology”, 23, 1999.

¹⁰ Szerzej o tym: R. Liwoch, M. Müller-Wille, „Druzhdina” graves, p. 425–429.

¹¹ Ф. А. Андрощук, *О первой археологической находке из Шестовицы*, [in:] *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.*, ред. О. П. Моця, Київ 2004, с. 6.

¹² *Ibidem*, с. 7.

¹³ R. Liwoch, *Wczesnośredniowieczne zabytki z Lidawki na Wołyniu w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego*, „Materiały Archeologiczne”, 34, 2003, s. 153–155.

¹⁴ А. П. Томашевський, С. В. Павленко, А. В. Петраусас, *Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія*, [in:] *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*, ред. О. П. Моця, Київ 2003, с. 134.

¹⁵ Autor używając określenia „cmentarzysko kamienne” ma na myśli zespół grobów, do których budowy użyto znacznej ilości kamieni. Podobnie nazywane są za wschodnią granicą Polski. W literaturze krajowej zbliżone obiekty określa się

[nr kat. 4; ryc. 4]. Można przypuszczać, że ten wykonany na Rusi symboliczny oręż trafił do Polski z wojownikami skandynawskiego lub ruskiego pochodzenia, którzy być może służyli Kazimierzowi I Odnowicielowi w zwycięskiej walce z Miecławem, a w ramach wynagrodzenia osadzeni zostali przez polskiego władcę na mazowieckim pograniczu¹⁶. Poza miniaturowym toporkiem na inwentarz jednego(?) z grobów składały się najpewniej lokalnego pochodzenia: żelazne grot włóczni oraz kabłak i fragmenty obręczy wiadra, a także miniaturowe naczynie gliniane. Zabytki ruchome pozwalają datować grób, a pośrednio stanowisko, na stosunkowo niedługi okres od około połowy XI do początku XII wieku¹⁷.

Szczególnie istotnym zagadnieniem jest interpretacja miniaturowych toporków, które mogły być zawieszane na szyi lub umocowane przy pasie, odnotowano bowiem okazy z pozostałościami toporzyska raczej nienadające się do zawieszania na szyi, w grobach zaś znajdowano je zwykle przy boku zmarłego na wysokości bioder lub ud¹⁸. Ich monografści podsumowali swe rozważania następująco: „zabytki wymagają raczej ponownego rozpatrzenia możliwości ich interpretacji przy równoczesnym zaznaczeniu, że żadna z dotychczas proponowanych koncepcji nie <<posiada>> argumentów na tyle twardych, aby uznać je za rozstrzygające w dyskusji nad objaśnianiem funkcji miniaturowych toporków we wczesnym średniowieczu. Wydaje się, że najśluszniejszym rozwiązaniem będzie zasugerowanie zmiennej atrybucji toporków miniaturowych”¹⁹. Zdaniem autora nie ma takiej potrzeby, natomiast konieczne jest uściślenie chronologii tych zabytków. Najprawdopodobniej obie ich klasyczne formy – typy I i II według Nikołaja Makarowa²⁰ – były swego rodzaju wczesnośredniowiecznym epizodem, niewiarygodne jest bowiem przypuszczenie, by te stosunkowo nieliczne i niemające funkcji użytkowej przedmioty wytwarzano aż przez ponad dwa stulecia, tj. od końca X do XIII wieku. Korzystając z zestawienia w monografii²¹ wymienić można kilka stosunkowo dobrze datowanych obiektów: dla typu I grób z Dziekanowic (druga połowa XI – pierwsza połowa XII wieku), dwa groby z miejscowości Nikolskoje (trzecia ćwierć XI wieku, połowa XI wieku) oraz grób z Sarkela – Białej Wieży (XI wiek), dla typu II zaś dwa kolejne groby z Nikolskiego (połowa XI wieku, druga połowa XI wieku) i grób z Kołczina (druga połowa XI – początek XII wieku); a także zauważyć, iż wiele miniaturowych toporków obu typów pochodzi z XI-wiecznych warstw kulturowych na osadach (Sigtuna, Hjelmsøllille, Nowogród, Suzdal). Daje to podstawę do przypuszczenia, że miniaturowe toporki były w użyciu około połowy i w drugiej połowie XI wieku,

jako „cmentarzyska typu mazowieckiego”, „groby/nekropole z konstrukcjami kamiennymi”, „cmentarzyska w obudowach kamiennych”, ale też jako „groby/nekropole kamienne”, por.: R. Liwoch, *Wczesnośredniowieczny grób kamienny z importem ruskim w Siemienicach nad Bzurą (gm. Krzyżanów, pow. kutnowski, woj. łódzkie)*, „Наукoвi студиї”, 7, 2014, s. 323–334 (tam literatura).

¹⁶ Podobnie T. Kiernowska, *Głos w dyskusji*, [in:] *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 236–237.

¹⁷ R. Liwoch, *Wczesnośredniowieczny grób*, s. 324–327.

¹⁸ P. Kucypera, P. Pranke, S. Wadył, *Wczesnośredniowieczne toporki miniaturowe*, Toruń 2011, s. 36–37.

¹⁹ Ibidem, s. 54.

²⁰ H. A. Макаров, *Древнерусские амулеты-топорки*, „Советская археология”, 2, 1992, s. 41–56.

²¹ P. Kucypera, P. Pranke, S. Wadył, *Wczesnośredniowieczne toporki miniaturowe*, s. 55–63.

może jeszcze przez część wieku XII. Tak określona chronologia pozwala odrzucić rozpowszechnioną przez Władysława Darkiewicza interpretację miniaturowych toporów jako symboli gromowładnego Peruna²². Zauważyć trzeba, że pomysł, by epigoni pogańskich wierzeń ostentacyjnie – tworząc niefunkcjonujące wcześniej w życiu codziennym symbole dawnych bogów – manifestowali swój światopogląd religijny w chrześcijańskim państwie, jest niedorzeczny. Inaczej może być tylko na nieschrytlanizowanych w XI wieku ziemiach bałtyjskich. Sugerowana węższa chronologia uwiarygodnia objaśnianie miniaturowych toporków jako dewocjonaliów – chrześcijańskich amuletów związanych z kultem norweskiego konunga św. Olafa (Olaf II Haraldsson, 995–1030, król Norwegii w latach 1016–1028, zginął 29 VII 1030 r. w bitwie z wojskami Knuta Wielkiego złożonymi z Duńczyków i norweskiej antyolafowskiej opozycji pod Stiklestad), którego jednym z atrybutów jest topór, a który rozwinął się po elewacji relikwii w 1031 r. i ich depozycji w Trondheim (Nidaros). W uzasadnieniu odwołać się można do opinii znawców symboliki hagiograficznej: „Toporowi lub siekierze używanym przez Olafa przypisywano cudowną moc. Między innymi używano ich do leczenia chorób i ran. Pocierano nimi dziewięciokrotnie chore części ciała a następnie zwracano je Olafowi, aby odzyskiwały swą moc”²³. Z taką interpretacją w najmniejszym stopniu nie kłóci się łączenie miniaturowych toporów typu II z symboliką łodzi, co zasugerował w oparciu o znalezisko z Kałdusa Wojciech Chudziak²⁴, łódź bowiem również należy do atrybutów św. Olafa²⁵. Postać wojowniczego władcy chrystianizatora – znanego w Skandynawii i na Rusi za życia, a po śmierci czczonego jako męczennik – doskonale nadawała się na patrona drużynników książęcych i ich synów, miniaturowe toporki zaś na jej symbol, może nawet wyróżnik wojów wareskiego pochodzenia²⁶. Zauważyć trzeba, że rolę w propagowaniu kultu Olafa odegrać mógł jego przyrodni brat Harald III Srogi Sigurdsson, zięć Jarosława Mądrego i król Norwegii, który przez długi czas był najemnikiem na Rusi i w Bizancjum, a także to, iż w samej Norwegii ceść dla męczennika upowszechniła się bardzo wcześnie, o czym świadczy przekaz *Glælogn-skvidy* Þórarina z początku lat 30. XI wieku, której fragmenty warto zacytować:

*En herr manns,
Es heilagr es
konungr sjalfr,
krýpr at gagni,
ok beiðendr
blindir sækja
þjóðan máls,
en þaðan heilir.*

²² В. П. Даркевич, *Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве*, „Советская археология”, 4, 1961, с. 91–102.

²³ J. Marecki, L. Rotter, *Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*, Kraków 2009, s. 473.

²⁴ W. Chudziak, *Niektóre okoliczności przepływu rzeczy i idei we wczesnym średniowieczu – instruktywne przykłady „chełmińskie”*, [in:] *Wędrówki rzeczy i idei w średniowieczu*, Wrocław 2004, s. 193 [Seria: *Spotkania Bytomskie*, 5].

²⁵ J. Marecki, L. Rotter, *Jak czytać wizerunki*, s. 472.

²⁶ Пор.: Н. А. Макаров, *Древнерусские амулеты-топоры*, с. 51.

oraz:

*Bið Áleif,
at unni þér
(hann's gods maðr)
grundar sinnar;
hann of getr
af goði sjölfum
ár ok fríð
ollum monnum²⁷.*

Tak więc przyjąć wolno, że ruskiego pochodzenia miniaturowy toporek z grobu w Siemienicach jest przedmiotem z grupy dewocjonaliów chrześcijańskich – świadectwem wyznawania nowej religii, a zwłaszcza czci żywej dla św. Olafa, może też symbolem przynależności do kręgu drużynnego.

Na Skale Kmity w Zabierzowie Gotfryd Ossowski przeprowadził w 1879 r. niewielkie wykopaliska, podczas których odkrył zabytki²⁸ średniowieczne, w tym groty strzał wschodniego pochodzenia. Szczególnie wyraźna jest koczownicza proveniencja dwóch grocików typu 42 [ryc. 5a, c] oraz jednego grocika typu 90 [ryc. 5b] według Aleksandra Miedwiediewa²⁹ [nr kat. 5–7]. O grotach typu 42 badacz ów pisze, iż stosunkowo szeroko rozpowszechnione były w IX–X wieku, zaprzestano ich używania w początku XI wieku, a młodsze są bardzo rzadkie i znacząco różne od podstawowej formy³⁰. Okazy zabierzowskie nie potwierdzają tego poglądu. Groty typu 90 z narożami kolca ściętymi przy trzpieniu znajdowane były na południowym zachodzie Rusi w grodach zniszczonych przez Mongołów, a datuje się je na XII – pierwszą połowę XIII wieku³¹. Nie ma wątpliwości, że omawiane groty strzał są śladem potyczki polsko–mongolskiej, która była epizodem z jednego z XIII-wiecznych najazdów mongolskich na Polskę³². Nie można wiarygodnie stwierdzić, czy był to najazd z 1241 r., czy z lat 1259–1260, czy też z 1287–1288 r., ponieważ oddziały napastnicze operowały w rejonie Zabierzowa podczas wszystkich tych wojen.

W 1910 r. na polach wsi Librantowa wyorano głowicę buławy [nr kat. 8; ryc. 6]. Przypuszczać można, że był to zarówno oręż, jak i atrybut dowódczy węgierskiego pochodzenia, znajduje bowiem kilka analogii na Węgrzech i w krajach sąsiednich³³.

²⁷ Cytat za J. Morawcem, *Knut Wielki. Król Anglii, Danii i Norwegii (ok. 995–1035)*, Kraków 2013, s. 298–299; który jest też autorem przekładu: „Tlum ludzi kłęcząc modląc się o pomoc i wstawiennictwo tam spoczywa święty król; i ślepi żebracy szukają rozmowy z królem i wychodzą stamtąd uleczeni” oraz „Módl się do Olafa, który obdarzył Cię swoją ziemią, on jest człowiekiem Boga (świętym), Bóg obdarza jego samego dobrami i pokojem dla wszystkich ludzi”.

²⁸ G. Ossowski, *Sprawozdanie z badań geologiczno–antropologicznych dokonanych w r. 1879 w jaskiniach okolic Krakowa*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, 4, 1880, s. 52.

²⁹ Zob.: А. Ф. Медведев, *Ручное метательное оружие (дуг и стрелы, самострел) VIII–XIV вв.*, Москва 1966.

³⁰ Ibidem, c. 66.

³¹ Ibidem, c. 83.

³² Por.: S. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956, s. 119–223; W. Świątosławski, *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową*, Łódź 1997, s. 19–22, ryc. 51.

³³ R. Liwoch, *Węgierska buława z Librantowej*, [in:] *Od Bachorza do Światowida do Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu archeologicznym, historycznym i językoznawczym. Studia źródłoznawcze dedykowane Profesorowi Michałowi Parczewskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. M. Wojenka, M. Wołoszyn, Kraków – Rzeszów 2016 (w druku).

Należą one do odmiany Tustań³⁴ typu IV według László Kovácsa³⁵, którą wstępnie datować można na drugą połowę XIII – pierwszą połowę XIV wieku.

Obecność przedmiotu pochodzenia węgierskiego na Sądecczyźnie – przy dawnej granicy Polski z Królestwem Węgierskim – nie powinna dziwić, był to bowiem teren intensywnych i różnorodnych obustronnych kontaktów. W wypadku omawianej buławy wyrazić można przypuszczenie, iż jest ona śladem bitwy stoczony w styczniu 1288 r. pod (Starym) Sączem. Otrzymała się ona podczas trzeciego najazdu mongolskiego, który spadł na ziemie polskie – głównie na Małopolskę – w grudniu 1287 r. i trwał jeszcze na początku roku następnego. Armia Telebogi, chana Złotej Ordy, prowadziła działania wojenne na ziemi sandomierskiej, natomiast w ziemi krakowskiej operowały oddziały Nogaja, namiestnika chańskiego i zarządcy regionu nadczarnomorskiego. Po nieudanym szturmie na Kraków część wojska tatarskiego ruszyła na (Stary) Sącz, który bezskutecznie oblegała. Tymczasem na wezwanie Leszka Czarnego, księcia krakowskiego, przybyła odsiecz węgierska pod dowództwem Jerzego z Sówáru (Sóvári Soós György), która właśnie pod Sączem zadała Mongołom ciężką klęskę. Porażka ta była zapewne bodźcem, który spowodował wycofanie się armii Nogaja na Ruś³⁶. Domysł ten uwiarygodnić zdoła jedynie odkrycie na polach librantowskich XIII-wiecznego pobojuwiska.

Szczególną uwagę zwraca swą odmiennością brązowa głowica buławy z Żeliborów [nr kat. 9; ryc. 7], którą odkryto około połowy XIX wieku w grobie szkieletowym, zdaje się, że bez innego wyposażenia. Dwie analogie do niej znane są z nieznanymi miejscowościami we Włoszech oraz być może w Irlandii³⁷. Autor przyjął kiedyś hipotetycznie, że jest to zabytek średniowieczny³⁸. Nasunęło mu się przypuszczenie – oparte na rozkładzie geograficznym znalezisk – o związku obu zabytków z Węgrami, a to w kontekście działań wojennych prowadzonych około połowy XIV wieku przez króla Ludwika I Wielkiego w Neapolu i na Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Jednak wobec obecności kolejnego zabytku w zbiorach w irlandzkim Limericku uznaje, że chronologia i pochodzenie buław podobnych do żeliborskiej (typ Żelibory³⁹) nie są na razie możliwe do ustalenia.

Nieznane są okoliczności znalezienia w podolskich Iwachnowcach korda [nr kat. 10; ryc. 8]. Jest to okaz doskonale odpowiadający średniowiecznym zapisom łacińskim – *magnus cultellus dicto kord* lub po prostu *longus cultellus*⁴⁰. Podobne były popularnym rodzajem broni – głównie plebejskiej – u schyłku średniowiecza i na

³⁴ Por.: Idem, *Buławy z zachodniej Ukrainy*, „Acta Militaria Mediaevalia”, 2, 2006, s. 67, 70–75.

³⁵ L. Kovács, *A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai*, „Folia Archaeologica”, 22, 1971, old. 165–181.

³⁶ Por.: S. Krakowski, *Polska w walce*, s. 202–223; W. Świętosławski, *Archeologiczne ślady najazdów*, s. 21–22.

³⁷ L. Lindenschmit, *Die Alterthümer unserer heidnische Vorzeit. Nach dem öffentlichen und privatsammlungen befindlichen Originalien*, t. 1, Mainz 1852, 8, tabl. 2: 6; http://test.huntmuseum.com/search_objects.asp. [25.05.2016].

³⁸ R. Liwoch, *Buławy z zachodniej Ukrainy*, s. 68, 76.

³⁹ Ibidem, s. 68, 76.

⁴⁰ Idem, *Kord z Iwachnowiec na Podolu*, „Acta Militaria Mediaevalia”, 9, 2013, s. 241–242.

początku czasów nowożytnych w krajach Europy Środkowej⁴¹. Kord iwachnowiecki pochodzi zapewne z XV wieku. Jest archeologicznym świadectwem ekspansji Królestwa Polskiego na Ruś i śladem przenoszenia elementów polskiej kultury materialnej w środowisko ruskie.

KATALOG:

1.

Podhorce, rejon brodzki, obwód lwowski, Ukraina
miecz (nr inw. MAK/3744), il. 1a, 2a

wykuty z żelaza, ozdobiony techniką damaskinażu srebrem, miedzią i mosiądzem; głowica z szerokim zbroczem, jelec rozszerzony na końcach, głowica dwudzielna – niemal prosta podstawa o bokach nieznacznie rozszerzonych ku górze i trójdzielna nakładka, jelec i głowica zdobione motywem wstęgowych plecionek polichromicznych (barwy: srebrna, czerwona i złocista); źle zachowany; wymiary: długość całkowita – 86,0 cm (zachowana), długość głowicy – 69,0 cm (zachowana), szerokość głowicy – 5,2 cm (zachowana), grubość głowicy – 0,4 cm (zachowana), długość rękojeści – 17,5 cm, długość jelca – 10,9 cm (zachowana), wysokość jelca – 2,8 cm, grubość jelca – 2,7 cm, szerokość trzpienia – 2,3 cm (zachowana), grubość trzpienia – 0,5 cm, szerokość głowicy – 9,6 cm, wysokość głowicy – 6,8 cm, grubość głowicy – 3,6 cm, waga – 780,0 g (zachowana).

2.

Podhorce, rejon brodzki, obwód lwowski, Ukraina
miecz (nr inw. MAK/3744), il. 1b, 2b

wykuty z żelaza, damascenizowany, ozdobiony techniką damaskinażu srebrem i miedzią; jelec prosty, głowica półkolista, obie części zdobione motywem łańcuchoplecionki na jelicu oraz zygzaków na podstawie i wolut na nakładce głowicy (barwy srebrna i czerwona), trzpień z pozostałościami drewnianej okładziny; źle zachowany; wymiary: długość całkowita – 80,0 cm (zachowana), długość głowicy – 63,0 cm (zachowana), szerokość głowicy – 3,9 cm, grubość głowicy – 0,4 cm, długość rękojeści – 17,1 cm, długość jelca – 10,1 cm, wysokość jelca – 1,9 cm, grubość jelca – 2,4 cm, szerokość trzpienia – 2,2 cm, grubość trzpienia – 0,6 cm, szerokość głowicy – 6,5 cm (zachowana), wysokość głowicy – 4,4 cm, grubość głowicy – 2,3 cm, waga – 570,0 g (zachowana).

⁴¹ Por. np.: M. Gosek, *Kordy*, [in:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej. 1450–1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 2003, s. 38–39; L. Marek, *Średniowieczne i nowożytne kordy ze Śląska*, „Acta Militaria Mediaevalia”, 2, 2006, s. 189–206; P. Žákovský, *Středověká a raně novověká militaria ze sbírek Lovecko-lesnického muzea v Úsově na Moravě*, „Acta Militaria Mediaevalia”, 7, 2011, s. 114–124; K. Rickevičiūtė, *Karmėlava Old Cemetery According to the 1998–2005 Excavation Data*, [in:] *Archaeological Investigations in Independent Lithuania 1990–2010*, ed. G. Zabiela, Vilnius 2012, p. 173–175.

3.

Lidawka (Paszuki), rejon hoszczański, obwód rówieński, Ukraina
miecz (nr inw. MAK/7641), il. 3

wykuty z żelaza; głownia z szerokim, płytkim zboczem, jelec prosty, soczewkowaty, głowica zbliżona do półkola, jednodzielna; stan zachowanej części (rękojeść i zastawa) dobry; wymiary: długość całkowita – 33,1 cm (zachowana), szerokość głowni – 5,2 cm, długość rękojeści – 13,2 cm, długość jelca – 10,3 cm, wysokość jelca – 1,4 cm, grubość jelca – 1,8 cm, szerokość trzpienia – 2,6 cm, grubość trzpienia – 0,4 cm, szerokość głowicy – 5,8 cm, wysokość głowicy – 3,3 cm, grubość głowicy – 2,5 cm.

4.

Siemienice, gmina Krzyżanów, powiat kutnowski, województwo łódzkie
toporek miniaturowy (MAK/3664), il. 4

odlany z brązu; część ostrzowa wysoka, wachlarzowata, z haczykowatymi występami skierowanymi ku szyjce, nieco niesymetryczna, z ostrzem łagodnie łukowatym, obustronnie zdobiona – wzdłuż łukowatych krawędzi bordiura (wzór geometryczny, ledwie widoczny po jednej stronie) oraz centralne koliste wgłębienie (niewyraźne z jednej strony), szyjka przy obuchu uformowana w żeberko, obuch symetryczny, z kapturkiem i słabo zaznaczonymi wąsami, kolor zgniłozielony z odbarwieniami; zachowany bardzo dobrze wyjąwszy zarysowania z jednej strony; wymiary: wysokość – 5,2 cm, wysokość ostrza – 5,0 cm, długość – 4,2 cm, najmniejsza wysokość szyjki – 0,4 cm, szerokość szyi – 0,7 cm, wysokość kapturka – 1,9 cm, wysokość wąsów – 1,4 cm, szerokość obucha – 1,2 cm, średnica światła osady – 0,8 cm, waga – 12,2 g.

5.

Zabierzów (Skala Kmity), powiat krakowski, województwo małopolskie
grot strzały (MAK/4889), il. 5a

wykuty z żelaza; liść romboidalny, w przekroju bardzo spłaszczony romboidalny, grubiejący i przechodzący w niemal czworoboczny przy trzpieniu, krawędzie od strony wierzchołka proste, od strony trzpienia lekko łukowato wklęsłe, nieco dłuższe od przeciwnych, trzpień w przekroju czworoboczny, wyraźnie zaznaczone przejście między liściem a trzpieniem; stan zachowania dobry wyjąwszy niewielkie wyszczerbienia krawędzi, ubytki powierzchniowe na liściu oraz ubytek i zgięcie trzpienia przy końcu; wymiary: długość – 5,1 cm, długość trzpienia – 1,9 cm, szerokość – 1,6 cm (zachowana), grubość liścia przy trzpieniu – 0,45 cm, waga – 4,7 g.

6.

Zabierzów (Skala Kmity), powiat krakowski, województwo małopolskie
grot strzały (MAK/4889), il. 5b

wykuty z żelaza; kolec szydłowaty, w przekroju czworoboczny, naroża przy trzpieniu ścięte (przekrój osmiokątny), trzpień w przekroju bliski czworobokowi, wyraźnie

zaznaczone przejście między liściem a trzpieniem; stan zachowania dobry wyjąwszy spore ubytki około połowy kolca i lekko zgięty wierzchołek; wymiary: długość – 7,0 cm, długość trzpienia – 2,6 cm, przekrój poprzeczny kolca – do 0,51x0,54 cm, waga – 6,6 g.

7.

Zabierzów (Skała Kmity), powiat krakowski, województwo małopolskie
grot strzały (MAK/4889), il. 5c

wykuty z żelaza; liść romboidalny, w przekroju bardzo spłaszczony romboidalny, grubiejący przy trzpieniu, krawędzie od strony wierzchołka lekko łukowato wypukłe, od strony trzpienia lekko łukowato wklęsłe, wyraźnie zaznaczone przejście między liściem a trzpieniem; stan zachowania bardzo dobry wyjąwszy niewielkie ubytki powierzchniowe; wymiary: długość – 4,8 cm, długość trzpienia – 1,4 cm, szerokość – 1,64 cm, grubość liścia przy trzpieniu – 0,6 cm, waga – 6,5 g.

8.

Librantowa, gmina Chełmiec, powiat nowosądecki, województwo małopolskie
głowica buławy (MAK/10657), il. 6

odlana z brązu; gwiazdzista z guzami ostrosłupowymi w dwu rozmiarach, tuleją i kołnierzem, cztery duże guzy środkowe piramidalne, stosunkowo smukłe, sześć (z pierwotnie ośmiu) małych guzów skrajnych trójgraniastych, wszystkie pełne w środku, u podstaw guzy rozdzielają słabo zaznaczone żeberka układające się w „X”-y, tuleja profilowana – nieco poniżej połowy długości i u wylotu ma po jednym dookólnym żeberku z ukośnymi korbami, kołnierz krótki, w formie ściętego stożka, barwa brązowa (ciemnozłocista); stan zachowania stosunkowo dobry wyjąwszy brak dwóch małych guzów, zniekształcenia guzów oraz zbiccia ich krawędzi i wyszczerbienia (użytkowe), a także duży ubytek przy włocie tulei, powierzchnia chropowata, z widocznymi porami po pęcherzach gazowych, w miejscach uszkodzeń wżery; wymiary: wysokość – 9,5 cm, szerokość – 7,8–8,0 cm, wysokość guzów dużych – 2,2 cm, długość boków podstaw guzów dużych – 1,7–1,9 cm, wysokość guzów małych (bez stępionych) – 1,6–2,0 cm, długość boków podstaw guzów małych – 1,5–1,7 cm, szerokość żeberka rozdzielającego guzy – 0,3 cm, wysokość tulei – 5,3 cm, średnica zewnętrzna tulei (z żeberkiem; rekonstruowana) – 3,2 cm, średnica otworu tulei u wlotu (rekonstruowana) – 2,4 cm, grubość ściany tulei – 0,25 cm, wysokość żeberka na tulei – 0,2 cm, szerokość żeberka na tulei – 0,5 cm, wysokość kołnierza – 0,8 cm, najmniejsza średnica zewnętrzna kołnierza – 2,4 cm, średnica otworu kołnierza – 1,6 cm, waga – 374,5 g.

9.

Żelibory, rejon rohatyński, obwód iwano-frankiowski, Ukraina
głowica buławy (MAK/3385), il. 7

odlana z brązu; w formie tulei otoczonej gwiazdzicie trzema rzędami płaskich kołców, po sześć w poziomie, po trzy w pionie, odcinki między wierzchołkami

sąsiadujących kołców w rzucie bocznym soczewkowate, barwa ciemnozielona; wymiary: wysokość – 1,9 cm, średnica z kołcami – 3,5 cm, średnica tulei – 2,0 cm, waga – 34,6 g.

10.

Iwachnowce, rejon czemerowiecki, obwód chmielnicki, Ukraina
kord (MAK/10243), il. 8

wykuty z żelaza, inkrustowany mosiądzem; jednosieczny, na lewym płazie zdobienie w formie dwóch współśrodkowych kół, na prawym dwa – długie i krótkie – płytkie zboczca równoległe do prostego tyłca, trzpień lekko asymetryczny, z wzdłużnym, prawostronnym zagłębieniem z pięcioma otworami, zakończenie złożone z zaokrąglonego kapturka (skute blaszki żelazne) poprzedzonego podobnie ukształtowanym „przedkapturkiem” (cienki detal ze skutyk blaszek); zachowany w dobrym stanie wyjąwszy brak okładziny rękojeści oraz jelca i/lub tarczki bocznej, a także nieco wyszczerbione ostrze; wymiary: długość – 61,0 cm, długość głowni – 45,6 cm, szerokość głowni – 5,2 cm, grubość głowni – 0,5 cm, długość rękojeści – 15,4 cm, szerokość trzpienia – 3,5 cm, grubość trzpienia – 0,7 cm, wysokość kapturka (głowicy) – 3,8 cm, szerokość kapturka – 2,7 cm, grubość kapturka – 1,0 cm, waga – 490,0 g.

*

Radosław Liwoch, *Military items as the traces of Contacts between the Eastern and Western Europe in the Middle Ages*

This paper describes military items from the collection of the Archaeological Museum in Krakow, which testify to the different kinds – commercial, political, military and even religious – relations between the Eastern and Western Europe in the Middle Ages. Provenance of these objects indicates the connections with Germany, Scandinavia, Poland, Hungary, Rus', the Mongol Empire and/or the Golden Horde from the 10th to the 15th century. Such artefacts are presented in this paper: two swords from Podhorce–Pleśnisko (the second half of the 10th – the beginning of the 11th century), the sword from Lidawka (the second half of the 10th – 11th century), the miniature axe from Siemienice (the middle of 11th – the beginning of 12th century), three arrowheads from Zabierzów (13th century), the mace head from Librantowa (late 13th century), the mace head from Żelibory (chronology uncertain) and the falchion from Iwachnowce (15th century).

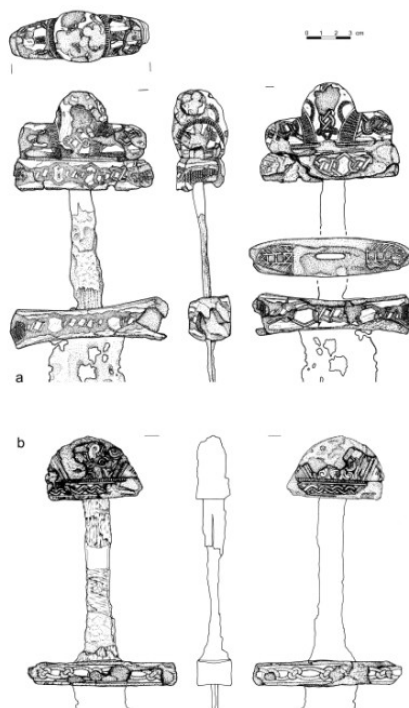
*

Радослав Ливох, *Вооружение как свидетельство контактов между Восточной и Западной Европой в средневековье*

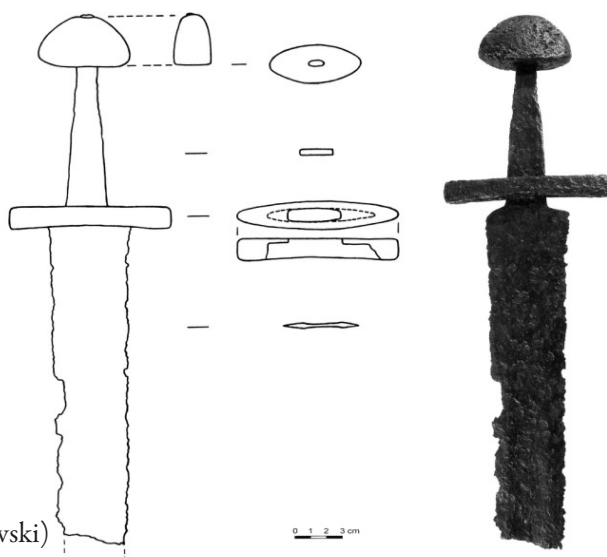
В статье представлены предметы вооружения с коллекции Археологического музея в Кракове, которые свидетельствуют о разносторонних – торговых, политических, военных и даже религиозных – контактах между Восточной и Западной Европой в средневековье. Происхождение этих предметов подтверждают связи Священной империи, Скандинавии, Польши, Венгрии, Руси, Монгольской империи и/или Золотой Орды в X–XV столетиях. В статье описаны такие предметы вооружения: два меча с Подгорцев–Плисненска (вторая половина X – начало XI века), мечь Лидавки (вторая половина X – XI в.), миниатюрный топор из Семенниц (половина XI – начало XII века), три наконечника стрел из Забежова (XIII век), навершие булавы с Либрантовой (конец XIII века), навершие булавы с Желиборов (хронология не установлена) и корд с Ивахновцов (XV век).

Ил. 1. Miecze z Podhorzec (fot. A. Susuł)

Il. 2. Rękojeści mieczów z Podhorzec
(rys. A. Dziedzic)

Il. 3. Fragment miecza z Lidawki
(rys. A. Dziedzic, fot. R. Łapanowski)

Il. 4. Miniaturowy topór z Siemienic (fot. A. Susuł)

Il. 5. Groty strzał z Zabierzowa (fot. A. Susuł)

Il. 6. Głowica buławy z Librantowej (fot. A. Susuł)

Il. 7. Głowica buławy z Żeliborów
(fot. R. Łapanowski)

Il. 8. Kord z Iwachnowiec (fot. A. Susuł)

Norbert Mika
(Racibórz)

„Крестъное целование” – geneza i praktyka stosowania przez władców ruskich, polskich i węgierskich (do końca XII wieku)

Stosowany na Rusi gest całowania krzyża stanowił liturgiczny znak, zobowiązujący strony do pojednania i zachowania pokoju. Wywodził się ze wczesnochrześcijańskiego obrzędu, określanego w krajach kultury łacińskiej mianem „ritus pacis”, którego integralną część stanowił pocałunek pokoju – „osculum pacis”, określane po grecku „φιλήματα ειρήνης”, „φιλήματα αγίων”, lub „φιλήματα αγάπης”. Gest ten, w miarę rozchodzenia się dróg zachodniego i wschodniego chrześcijaństwa, w obrębie Kościoła wschodniego zaczął zyskiwać nowe znaczenie, przekraczając granice modlitewnej akcji i zaczął być stosowany z użyciem krzyża przy czynnościach religijno-prawnych. Omawiany zwyczaj największą karierę zrobił na Rusi, jako tzw. „крестъное целование”, towarzysząc składanym przysięgom, zawierającym traktatom politycznym, wzajemnym umowom, a nawet ingresom władców. Książęta ruscy, wchodząc w relacje z przedstawicielami niższych warstw społecznych, inspirowali do jego stosowania również swoich poddanych. Należy zauważyć, że przysięga krzyżowa nie zawsze była przestrzegana. Według wyliczeń, do końca XII wieku około 1/3 składanych publicznie zobowiązań, potwierdzonych całowaniem krzyża, było łamanych. Spośród przedstawicieli państw kultury łacińskiej gest całowania (krzyża) w czasie składania przysięg praktykowali członkowie rodów panujących z Polski i Węgier. Pierwszy odnotowany przypadek układu politycznego ruskiego księcia z obcym monarchą, któremu prawdopodobnie towarzyszył pocałunek krzyża, zamieścił na kartach swojego dzieła polski kronikarz, tzw. Gall Anonim, informując o wkroczeniu w 1076 r. do Kijowa wojsk Bolesława Śmiałego, kiedy to namawiany przez księcia Iziastawa Jarosławowicza, władca Polski, zdecydował się wykonać publicznie „pacis osculum”. Ten i inne przykłady ukazują nie tylko barwny świat ludzkich zachowań, ale również wzajemne oddziaływanie na siebie przedstawicieli odmiennych kręgów kulturowych w Europie.

Do bardziej interesujących zwyczajów, funkcjonujących od wieków na Rusi, można zaliczyć gest całowania krzyża („крестъное целование”), towarzyszący składanym

przysięgom i zawieranyim układom. O jego wczesnośredniowiecznym rodowodzie świadczą wyraźnie najstarsze zapiski kronikarskie. Wzmianki znaleźć można również w przekazach źródłowych z okresu późnego średniowiecza i doby nowożytnej, a nawet najnowszej. Ze względu jednak na wyraźnie określone w tytule artykułu ramy chronologiczne i charakter pracy, badania autora skupiać się będą na początkowym okresie jego stosowania, czyli do końca XII wieku.

Zagadnienie nie jest obce literaturze przedmiotu. Tematykę – co jest zrozumiałe – podejmowali jednak głównie historycy rosyjscy i ukraińscy. Należy tutaj wymienić między innymi prace Izmaila Sriezniewskiego¹, Wasyla Siergiejewicza², a z nowszych – Aliksieja Tołoczki³, Aleksandra Filjuszki⁴, Pietra Stefanowicza⁵ i Dmitrija Antonowa⁶. Gdy chodzi o badaczy polskich na uwagę zasługują publikacje Henryka Łowmiańskiego⁷, Edwarda Goranina⁸, Franciszka Sielickiego⁹, a także Jolanty Kazimierczyk¹⁰ i Mariusza Bartnickiego¹¹. Nie sposób tutaj pominąć prac, jakie w ostatnim czasie wydała drukiem czeska badaczka Jitka Komendová¹², jak również historycy niemieccy – Hartmut Rüss¹³ i Stefan Rohdewald¹⁴. W sprawie całowania krzyża wypowiedzieli się ponadto autorzy kanadyjscy – Horace Dewey i Ann Kleimola¹⁵.

¹ И. И. Срезневский, *Материалы для Словаря древнерусского языка*, т. 1: А–К, Санкт-Петербург 1893, стб. 1235–1237.

² В. И. Сергеевич, *Русскія юридическія древности*, т. 2: *Власти*, вып. 1: *Вече и Князь*, Санкт-Петербург 1893, с. 190–210.

³ А. П. Толочко, *Князь в Древней Руси. Власть, собственность, идеология*, Киев 1992, с. 78–79.

⁴ А. И. Филюшкин, *Институт крестоцелования в средневековой Руси*, „Клио. Журнал для ученых”, 2, 2000, с. 42–48.

⁵ P. S. Stephanovich, *Der Eid des Adels gegenüber dem Herrscher im mittelalterlichen Rußland*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, 51, 2003, s. 497–505; Idem, *Крестоцелование и отношение к нему церкви в Древней Руси*, „Средневековая Русь”, 5, 2004, с. 86–113.

⁶ Д. И. Антонов, *Клятва на кресте как феномен русской средневековой книжности*, „Источниковедение культуры: Альманах”, 1, 2007, с. 93–153; Idem, *Клятва и крест: проблема судебной присяги в древнерусской правовой культуре XVI–XVII вв.*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 1, 2009, с. 42–53; Idem, *Клятва, присяга и крестоцелование в Средневековой Руси (XI–XVII вв.): общественная практика и ее культурное осмысление*, „Труды Историко-архивного института Российского государственного гуманитарного университета”, 38, 2011, с. 363–372.

⁷ H. Łowmiański, *Dokumenty i listy ruskie do początku XIII*, [in:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński, t. 1: А–Е, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 361–366.

⁸ *Latopis kijowski*, przekł. i oprac. E. Goranin, Cz. 1: *Opracowanie*, Wrocław 1994, s. 11–141 (Seria: *Slavica Wratislaviensia*, t. 40).

⁹ F. Sielicki, *Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku*, Wrocław 1997, s. 50 (Seria: *Slavica Wratislaviensia*, t. 93).

¹⁰ J. Kazimierczyk, *Zrozumieć Rosję. Uniwersalizm w kulturze Rusi od IX do XVI wieku*, Kraków 2008, s. 50–70.

¹¹ M. Bartnicki, *Ceremoniał powoływania władców na Rusi w XII wieku na przykładzie intronizacji książąt Igora Swiatostawowicza i Izjasława Mścistawowicza w 1146 roku*, „Res Historica”, 36, 2013, s. 73–85; Idem, *Władca i poddani w historiografii ruskiej XI–XIII wieku*, Lublin 2015, s. 113–119.

¹² J. Komendová, *Středověká Rus a vnější svět*, Olomouc 2005, s. 110–114; Eadem, *Rituály a komunikace mezi kulturami ve středověké východní Evropě*, [in:] *Rituály, ceremonie a festivity ve střední Evropě 14. a 15. století*, přípr. M. Nodl, F. Šmahel, K. Kowalewski, Praha 2009, s. 137–146 (Seria: *Colloquia mediaevalia Pragensia*, t. 12); Eadem, *Světec a šaman. Kulturní kontenty ruské středověké legendy*, Praha 2011, s. 105–113; Eadem, *Ritual in Intercultural Communication in Medieval Eastern Europe*, [in:] *Processes of Cultural Exchange in Central Europe, 1200–1800*, red. V. Čapská in coll. R. Antonín, M. Čapský, Opava 2014, s. 331–343.

¹³ H. Rüss, *Eid-Altrussland*, [in:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 3, München–Zürich 1986, s. 1690–1691.

¹⁴ S. Rohdewald, *„I stvorista mir”. Friede als Kommunikationselement in der Rus’ (10.–12. Jahrhundert) und im spätmittelalterlichen Novgorod*, [in:] *Wege der Kommunikation in der Geschichte Osteuropas. Carsten Goerke zum 65. Geburtstag*, ed. N. Boškowska, Köln 2002, s. 147–172.

¹⁵ H. W. Dewey, A. M. Kleimola, *Promise and Perfidy in Old Russian Cross-Kissing*, „Canadian Slavic Studies”, 2, 1968, 3, s. 327–341.

Zwrot „całować krzyż” jest określeniem potocznym. W źródłach znaleźć można różne słowa na oznaczenie tej samej czynności religijno-prawnej. Oprócz wspomnianej tutaj, najczęściej stosowanej nazwy, „целовать крестъ”, średniowieczni autorzy rusczy używają określeń: „укрепить честнымъ крестомъ”, „водитъ къ кресту”, „водитъ къ роте”, „целовать сватого Спаса”, a nawet po prostu „целовать” lub „присягать”¹⁶.

Pierwsze ślady stosowania przez ruskich Rurykowiczów gestu całowania krzyża w czasie składania przysięgi odnoszą się do wypadków, jakie miały miejsce w związku z wydarzeniami w 1059 r.¹⁷ Jak podaje autor *Powieści minionych lat*, a także tzw. zwo- du komisijnego *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego*, tego roku trzech bracia, książe- ta Izjasław, Światosław i Wsiewołod, uwolnili swojego stryja Sudzisława z więzienia, gdzie przesiedział 24 lata, a przyprowadziwszy go do roty przysięgi i krzyża, uczynili mnichem¹⁸.

Już na przykładzie przytoczonego przykładu można się zorientować, że przysięga krzyżowa na Rusi miała wymiar nie tylko polityczny, ale i sakralny, gdyż trudno sobie wyobrazić inny scenariusz, gdy w centrum wydarzeń znajdował się symbol męki Zbawiciela, a złożona przez Sudzisława rota dotyczyła przyjęcia przez niego mnisiego habitu. Z całą pewnością też ceremonii towarzyszyła liturgiczna modlitwa celebransa i wspólnoty zakonnej, do której stary książę był przyjmowany. Mając na uwadze powyższy stan rzeczy, można powiedzieć, iż gest całowania krzyża, wykonany przez Sudzisława, należy odczytywać, jako sakralny znak zawieranej ugody (pokoju), zobowiązujący go do pojednania z bratankami i dochowania wierności podjętym zobowiązaniom.

Sferę *sacrum*, w jakiej poruszały się osoby biorące udział w ceremonii całowania krzyża, odsłaniają również inne przykłady prezentowane na kartach staroruskich latopisów. Analizując dokładnie ich treść, można stwierdzić, iż miejscem wydarzeń, o których mowa, były najczęściej obiekty kościelne. Ruscy kronikarze wymieniają tutaj między innymi cerkiew św. Eliasza w Kijowie, sobór św. Zofii w Kijowie, sobór św. Spasa w Czernihowie, sobór św. Zofii w Nowogrodzie Wielkim. Gromadzącym się tam wiernym przewodziły osoby duchowne, głównie przedstawiciele wyższej hierarchii kościelnej. Źródła wzmiankują biskupów czernihowskich Onufrego i Antoniego, metropolitę Nicefora, a także innych¹⁹. Dokonywana się w cerkwi lub soborze ceremonia z udziałem duchowieństwa wyraźnie wskazuje, że publiczne całowanie krzyża miało charakter zgromadzenia liturgicznego. Na taką okoliczność zaś przewidziany był określony rytuał gestów i zachowań, szczegółowo opisany w księgach obrzędowych,

¹⁶ *Даврентьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей [dalej: ПСРА], т. 1*, вып. 1–2, Санкт-Петербург 1846, стб. 32, 53–54, 162, 172–173, 219, 230, 256–257, 258, 265, 335, 362; *Ипатьевская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 23, 41–42, 151, 210, 221, 231, 233, 239, 299–300, 312, 315, 318, 322, 324, 333–334, 342–343, 345–346, 360, 362, 399, 418, 445–446, 448–454, 461–462, 474–475, 487–490, 494–495, 501, 505, 509–511, 533, 536, 542–543, 561, 596–597, 661–662, 667–668, 670, 674, 685, 701, 858, 931–931, 934; *Новгородская первая летопись старшего и младшего извода [dalej: НПЛ]*, ред. А. Н. Насонов, Москва–Ленинград 1950, с. 21, 22, 51, 54, 55, 56, 59, 60, 63, 68, 70, 85–89, 183, 186, 190, 204–205, 325; *Летопись по Воскресенскому списку*, [in:] *ПСРА*, т. 7, Санкт-Петербург 1856, с. 80.

¹⁷ П. С. Стефанович, *Крестоцелование*, с. 87.

¹⁸ *Даврентьевская летопись*, стб. 162; *Ипатьевская летопись*, стб. 151; *НПЛ*, с. 183.

¹⁹ Пор.: *Даврентьевская летопись*, стб. 54; *Ипатьевская летопись*, стб. 42, 324, 522–523.

którymi posługiwał się Kościół wschodni. Jak podają autorzy latopisów, osoby całujące symbol męki Chrystusa ukazywały czynionym gestem i słowem, że pragną pokoju i publicznie zobowiązują się dotrzymać danej obietnicy.

„Całowanie” w czasie zgromadzeń liturgicznych trudno uznać za zjawisko marginalne, stosowane wyłącznie na Rusi, gdyż zwyczaj ten był znany w całym świecie chrześcijańskim. Chodzi tutaj o praktykowany – nie tylko we wschodnim, ale i w zachodnim Kościele – stary obrzęd, określany mianem „ritus pacis”. Jego integralną część stanowił pocałunek pokoju – „osculum pacis”, z różnymi wariantami stosowania²⁰. Występowanie pocałunku pokoju w liturgii chrześcijańskiej, oprócz kart *Nowego Testamentu*, poświadczane jest w pismach św. Justyna (przed 163)²¹, Tertuliana (przed 207)²² i św. Cyryla Jerozolimskiego (przed 386)²³. Autorzy piszą o wyjątkowości tego znaku przebaczenia i pojednania na zgromadzeniach wiernych. Po grecku gest, o którym mowa, jest nazywany pocałunkiem pokoju – „φιλήματι ειρήνης”, względnie pocałunkiem świętym – „φιλήματι άγιω” lub pocałunkiem miłości – „φιλήματι άγάπης”²⁴.

Z upływem wieków, w miarę rozchodzenia się dróg wschodniego i zachodniego chrześcijaństwa, poszczególne zwyczaje liturgiczne zaczęły ulegać zmianom i zyskiwać nowe znaczenia²⁵. Tak też miało miejsce z wczesnochrześcijańskim pocałunkiem pokoju.

W kościele katolickim gest pozostał w niezmienionej formie i pełnił funkcje typowo religijne, głównie w czasie zgromadzeń eucharystycznych²⁶. Oprócz pocałunku pokoju („osculum pacis”) istniał także zwyczaj całowania krzyża („osculum crucis”), jednak w obrębie zachodniego chrześcijaństwa zwyczaj ten stosowany był jedynie w liturgii paschalnej, w czasie obrzędów wielkopiątkowych, nie zaś w czasie składania przysięg²⁷. Ciekawostkę stanowi tutaj obrzęd praktykowany w okresie całego roku kalendarzowego, na uroczystych mszach w świątyniach diecezji na Górnym Śląsku,

²⁰ L. E. Phillips, *The Ritual Kiss in Early Christian Worship*, Cambridge, 1996, s. 12–34; D. Serra, *The Kiss of Peace*, „Ecclesia orans”, 14, 1997, s. 79–94; P. de Clerck, *Le geste de paix, usages et significations*, [in:] *Liturgie et charité fraternelle. Conférences Saint-Serge XLV semaine d'études liturgiques, Paris, 30 Juin – 3 Juillet 1998*, red. A. M. Triacca, A. Pistoia, Roma 1999, s. 97–112; B. Nadolski, *Leksykon liturgii*, Poznań 2006, s. 1184–1192; M. Konieczny, *Pocałunek pokoju*, [in:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 15, red. E. Gigilewicz, Lublin 2011, kol. 901–902.

²¹ *Justinus – Apologia I*, ed. E. J. Goodspeed, [in:] *Die ältesten Apologeten*, Göttingen 1915, rozdz. 65, w. 2.

²² *Quinti Septimii Florentis Tertulliani presbyteri Carthaginiensis opera omnia – Liber de oratione*, [in:] *Patrologiae cursus completus – Ecclesiae Latinae*, ed. J. P. Migne, Parisiis 1844, kol. 1176–1177.

²³ *Eucharystia pierwszych chrześcijan. Ojcowie Kościoła nauczają o Eucharystii. Ojcowie żywi*, t. 7, opr. M. Starowieyski, Kraków 1987, s. 259. Por. także J. Brinktrine, *Msza Święta*, Warszawa 1957, s. 218; C. Kościelniak, *Chrześcijańskie i laickie konteksty idei braterstwa i ich polityczne konsekwencje*, „Przegląd Zachodni”, 1, 2015, s. 7–20, zwłaszcza s. 10.

²⁴ *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznym*, tłum. R. Popowski, M. Wojciechowski, Warszawa 1993 [dalej: GPNT]: *List do Rzymian*, 16,16; *1 List do Koryntian*, 16,20; *2 List do Koryntian*, 13,12; *1 List do Tesaloniczan*, 5,26; *1 List Piotra*, 5,14.

²⁵ J. Meyendorff, *Teologia bizantyjska. Historia i doktryna*, przekł. J. Prokopiuk, Kraków 2007, s. 78–89.

²⁶ G. Nickl, *Der Anteil des Volkes an der Messliturgie im Frankenreiche von Chlodivig bis Karl den Grossen*, Innsbruck 1930, s. 47–51 (Seria: *Forschungen zur Geschichte des innerkirchlichen Lebens*, Heft 2); P. Sczaniecki, „Ritus pacis” w liturgii mszalnej na terenie Polski, [in:] *Studia z Dziejów Liturgii w Polsce*, Lublin 1973, s. 245–296.

²⁷ L. A. Clodoaldi, *Caeremoniale Parisiense*, Parisiensis 1703, s. 178; E. Kayser, *Manuale sacerdotis curati fratrum misericordiae: continens compendium vitae divi, ac amabilis Fundatoris Joannis de Deo*, Vratislaviae 1789, s. 108.

w czasie tzw. ofiarowania, kiedy to wierni okrażają ołtarz, składając swoje datki do skarboxy, a następnie całują przedkładany im krucyfiks.

W kościele prawosławnym natomiast wczesnochrześcijański zwyczaj uległ znaczącej transformacji. Aczkolwiek również tutaj od wieków praktykowany był w liturgii eucharystycznej pocałunek pokoju („φιλήματα ειρήνης”, „целование мира”)²⁸, jednak na Rusi odrębny status zyskał gest całowania krzyża („целование креста” lub „крестное целование”), który przekroczył granice modlitewnej akcji i zaczął być stosowany przy czynnościach religijno-prawnych, takich jak przysięga, zawieranie traktatów politycznych, wzajemnych umów oraz ingresów władców²⁹.

Osoba składająca publiczne przyrzeczenie i całująca krzyż, dotykała ustami świętego symbolu wiary na dowód, że mówi prawdę i odwołuje się do najwyższego testatora, czyli samego Chrystusa, określanego w *Biblii* mianem „świadek wierny i prawdomówny” („μάρτυς ὁ πιστός καὶ ἀληθινός”)³⁰. Można rzec, że wypowiedziane zobowiązanie i wykonywany gest zyskiwały nadprzyrodzony status, gdyż nie przywoływały na świadka śmiertelnego człowieka lecz nieśmiertelnego Syna Bożego. Innymi słowy, krzyż – symbol Jezusa, w przypadku złamania przysięgi lub jej dotrzymania, zaczął spełniać funkcję sędziego, który potępia daną osobę lub ją wybawia. Zastosowanie miały tutaj słowa *Biblii*, odnoszące się do Chrystusa: „Ten przeznaczony jest na upadek i na powstanie wielu”³¹.

Osoby składające przysięgę krzyżową niewątpliwie zdawały sobie sprawę, że uczestniczą w wyjątkowej ceremonii, do której zaproszone były siły nadprzyrodzone. Tym bardziej, że swoje zobowiązanie manifestowały zarówno przed ludźmi, jak i Bogiem, nie tylko słowem – wypowiadając rotę, ale i czynem – całując krzyż. Mało przekonujące jest natomiast twierdzenie, że całowanie krzyża miało wyrażać odpowiedzialność władcy tylko przed Bogiem i współrodowcami³². Teologia krzyża z samego założenia uwypukla jego uniwersalizm w wymiarze wertrykalnym – jednoczącym Boga z ludźmi, a także horyzontalnym – odnoszącym się do wszystkich wierzących, bez wyjątku. Akcentowany jest nawet aspekt kosmiczny tego wyjątkowego symbolu chrześcijaństwa, wywodzony z konkretnych zapisów na kartach *Biblii*³³. Ta

²⁸ Rog.: Н. Д. Успенский, *Византийская литургия*, Москва 1983, s. 5–45; И. [Зизиулас], *Евхаристия: некоторые библейские аспекты*, „Символ”, 24, 1990, s. 9–56; А. К. Байбурун, А. Л. Топорков, У истоков этикета. *Этнографические очерки*, Ленинград, 1990, s. 49–64; *Православное богослужение*, вып. 1, 1999, s. 95; К. Ware, *Kościół Prawosławny*, tłum. W. Misijuk, Białystok 2002, s. 200–368; З. Дашевская, *Целование мира*, „Свет Христов просвещает всех: Альманах Свято-Филаретовского православно-христианского института”, 3, 2011, s. 130–146; А. И. Колобова, *Символическое значение поцелуя в христианстве*, „Magister Dixit: научно педагогический журнал Восточной Сибири”, 2 (06), Июнь 2012, s. 42–50.

²⁹ В. И. Сергеевич, *Русскія юридическія древности*, т. 2, вып. 1, s. 190–210; А. И. Филошкин, *Институт крестоцелования*, s. 42–48; П. С. Стефанович, *Крестоцелование*, s. 86–113.

³⁰ GPNT: *Objawienie Jana*, 3,14.

³¹ Ibidem, *Ewangelia św. Łukasza*, 2,34.

³² А. П. Толочко, *Князь в Древней Руси*, s. 78–79; А. И. Филошкин, *Институт крестоцелования*, s. 42–48; М. Bartnicki, *Władca i poddani*, s. 114.

³³ А. Rickert, *Über Kreuz und schrägkreuz als Figuren im Raum*, „Symbolon. Jahrbuch der Gesellschaft für Wissenschaftliche Symbolforschung”, 6, 1968, s. 62–64; M. Kurdzialek, *Der Mensch als Abbild des Kosmos*, „Miscellanea Mediaevalia”, 8, 1971, s. 35–75; P. S. Minear, *The Crucified World: The Enigma of Galatians 6,14*, [in:] *Theologia Crucis – Signum Crucis. Festschrift für Erich Dinkler zum 70. Geburtstag*, hrsgb. C. Andersen, G. Klein, Tübingen 1979,

ostatnia zaś była niewątpliwie znana, zarówno wyższemu duchowieństwu ruskiemu, które dawało krzyż do całowania i objaśniało wiernym znaczenie tego gestu, jak również niemałej rzeszy popów i ihumenów. Aby podnieść poziom wiedzy teologicznej wśród kleru, a co za tym idzie wśród nauczanych przezeń wiernych, skryptoria na Rusi dokonywały licznych przekładów pism Ojców Kościoła na zrozumiały dla wszystkich język słowiański³⁴.

Praktyka udowodniła jednak szybko, bo już w końcu XI wieku, że żadna symbolika, nawet oparta o sferę *sacrum*, nie jest dostatecznie mocna, by nie mogła być naruszona. Przykładem tutaj może być, opisana na kartach *Powieści minionych lat*, sprawa Światopełka kijowskiego, który w 1097 r. na zjeździe w Lubeczu, wraz z innymi Rurykowiczami, całował krzyż, deklarując dobrą wolę w czasie zawieranej ugody, a następnie kazał pojmać i oślepić sygnatariusza tej samej ugody – księcia Wasylka z Trembowli. Tragedii nie zapobiegła, dobitnie wypowiedziana wcześniej, przez uczestników spotkania w Lubeczu, rota złożonej przysięgi: „Да аще ѿселѣ кто на кого встанеть . то на того будемъ вси и честьныйи крѣтъ”³⁵. Najgorsze jednak świadectwo wydał autor *Latopisu kijowskiego* dwóm braciom, Izjasławowi i Włodzimierzowi Dawidowiczom. Książęta ci, w latach 1146–1147 kilkakrotnie nie dotrzyмали obietnic złożonych w czasie całowania krzyża. Knuli i intrygowali, planując pozbawić życia swojego krewniaka Igora Olegowicza. Pojmawszy go w końcu, zdradziecko zamordowali. Co więcej, byli całkowicie świadomi swojego niemoralnego postępowania, na co wskazują wypowiedziane przez nich słowa: „се есѣвъ зачала дѣло зло . а свершивѣ до конца . братоубиство . поидивѣ искоренивѣ Стослава . и переимевѣ волость его . сгадаша”³⁶.

Należy tutaj zauważyć, iż przypadki łamania przysięgi krzyżowej, rzadkie na początku występowania tego zjawiska, z upływem kolejnych wieków stawały się coraz częstsze. Można powiedzieć, iż zbyt powszechne odwoływanie się do *sacrum* prowadziło do jego stopniowej dewaluacji. Życie polityczne na Rusi, podobnie jak w innych krajach, w miarę postępowania rozbitcia dzielnicowego, stawało się coraz bardziej skomplikowane i częstokroć prowadziło do prawdziwego zdziczenia obyczajów³⁷. Widać to

s. 395–407; E. Testa, *Il simbolismo dei Giudeo-Cristiani*, [in:] *Studium Biblicum Franciscanum – Collectio Maior*, vol. 14, Jerusalem 1981, s. 300–302; S. Kobielius, *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*, Warszawa 2000, s. 211–214, 252–255. Por. także: И. Н. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*, Москва 1998, s. 253–254.

³⁴ А. А. Шахматов, *Сказание о предложении книг на славянский язык*, [in:] *Jagić-Festschrift: Zbornik u slavu Vatroslava Jagića*, Berlin 1908, s. 181–193; Б. Н. Флоря, *Сказание о предложении книг на славянский язык. Источники, время и место написания*, „Byzantinoslavica”, 46, 1985, s. 121–130. Por. też: J. Kazimierczyk, *Zrozumieć Rosję*, s. 50–70.

³⁵ „Jeżeli ktoś odtąd będzie przeciw komu, to przeciw temu będziemy [my] wszyscy i krzyż święty”. *Ипатьевская летопись*, стб. 230.

³⁶ „Skoro zaczęliśmy sprawę niegodziwą, to doprowadzimy do końca bratobójstwo. Pojedźmy i wykorzeźmy Światosława [brata Igora Olegowicza] i przejmijmy włość jego”. *Ibidem*, стб. 330.

³⁷ Por.: А. Е. Пресняков, *Лекции по русской истории*, т. 2, вып. 1: *Западная Русь и литовско-русское государство*, Москва 1939, s. 13–21; L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji. Szkice z historii etnicznej*, przekł. E. Rojewska-Olejarczuk, Warszawa 1996, s. 75–82; H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*, przyg. K. Stopka, Kraków 1996, s. 313–314, 324–326; Idem, *Wzrost potęgi Moskwy*, Kraków 2000, s. 85–86; N. Miika, *Mechanizmy postępującego rozbitcia dzielnicowego i zjednoczenia Polski w XIII wieku (z uwzględnieniem roli Śląska)*, „Śląski Notes Historyczny”, 1, 2011, s. 8–17; P. Сухар, *Роль галицкого боярства у князівській усобиці 1153–1154 рр.* [in:] *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in inter-*

zwłaszcza na kartach *Latopisu kijowskiego*, gdzie podane są liczne przykłady stosowania gestu całowania krzyża przez przedstawicieli rozradzającej się w szybkim tempie dynastii Rurykowiczów. Warto zauważyć, iż około 1/3 opisanych w tym źródle przysięg nie była dotrzymywana. Nie oznacza to oczywiście, że tak należy określać algorytm tego zjawiska. Z całą pewnością autor *Latopisu kijowskiego*, zresztą jak i inni ruscy latopisarze, nie opisywał wszystkich przypadków całowania krzyża i dotrzymywania lub niedotrzymywania wierności powziętym zobowiązaniom, a jedynie te, które były wyraziste i służyły funkcji dydaktyczno-moralnej dzieła³⁸.

Aby zapobiec przypadkom łamania przysięgi krzyżowej przez władców, kościół na Rusi, ustami swoich dostojników i mnichów, potępiał złe przykłady, zachęcając Rurykowiczów do wiarygodności i uczciwości³⁹. Wymowne są tutaj słowa, odnotowane na kartach *Latopisu kijowskiego*, a wypowiedziane przez ihumena peczerskiego Polikarpa: „вамъ Бѣ тако велѣлъ быти . правду дѣлати на семъ свѣтѣ . въ правду судъ судити . и въ хрѣстномъ цѣлованьи вы стоѣти”⁴⁰. Dewizę tę autor *Latopisu woskresienskiego* uzupełnia zwrotem: „и земли Русскіе блюсти”⁴¹. Stosując działania prewencyjne, duchowieństwo na Rusi stawiało za wzór tych spośród Rurykowiczów, którzy postępowali prawdomównie. Zjawisko to można zaobserwować, czytając zamieszczone na kartach latopisów, noty obituarne. Charakterystyczną jest niewątpliwie zapiska dotycząca śmierci księcia Gleba Aleksandra Jurewicza, zamieszczona w związku z datą 20 stycznia 1171 r. – „В то же время престависа . бѣговѣрны князь . Глѣбъ снѣ Юрьевъ . внукъ Володимеръ . въ Кисвѣ княживъ . в . лѣтъ сеи бѣ князь . братолобець . къ кому любо крѣстъ цѣловашеть . то не ступашеть его и до смрѣти . баше же кротокъ . бѣгонравенъ . монастырѣ люба . чѣрнѣцький чинъ чѣсташе . нищага добрѣ набдаше”⁴².

Zdaniem autorów latopisów, którymi były najczęściej osoby duchowne, władców niedotrzymujących przysięg czekała kara, którą wymierzał Bóg. Wymownym tego przykładem są słowa włożone przez kijowskiego latopisarza w usta Izjasława

national relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20th–22th October, 2011, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2012, s. 65–70 (Seria: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 2); A. Kijas, *Rus*, Poznań 2014, s. 65–71, 79–91 (seria: *Początki Państwa*).

³⁸ Por.: A. A. Шапиро, *Историография с древнейших времен по XVIII век. Курс лекций*, Ленинград 1982, s. 47–66; A. A. Шайкин, *Этические герои и персонажи „Повести временных лет” и способы их изображения*, „Русская литература”, 3, 1986, s. 89–108; И. Н. Данилевский, *Библизмы Повести временных лет*, „Герменевтика древнерусской литературы X–XVI вв.”, 3, 1992, s. 75–103; Idem, *Библия и Повесть временных лет (К проблеме интерпретации летописных текстов)*, „Отечественная история”, 1, 1993, s. 78–94; idem, *Повесть временных лет. Герменевтические основы источниковедения летописных текстов*, Москва 2004, s. 234–239, 241–258; A. С. Дѣмин, „Киевская летопись”: официозность летописца „Вестник славянских культур”, 2, 2012, s. 63–66.

³⁹ И. Н. Данилевский, *Древняя Русь*, s. 228–233.

⁴⁰ „Wam [kniaziom] Bóg tak nakazał postępować: prawdę czynić na tym świecie, sprawiedliwie sądy sprawować i krzyżowego całowania przestrzegać”. *Ипатьевская летопись летопись*, стб. 530.

⁴¹ „I ruskiej ziemi strzec”. *Летопись по Воскресенскому списку*, стб. 80.

⁴² „Zmarł prawowierny książę Gleb, syn Juriewowy, wnuk Włodzimierzowy, będąc we władaniu w Kijowie 2 lata. Ten książę braci miłował, a jeżeli komuś krzyż pocałował, to przysięgi aż do śmierci nie przestępował. Był pobożny, przykładowy, o klasztorzy się troszczył, stan mniszcy czcił, nędzarzy hojnie obdarowywał”. *Ипатьевская летопись*, стб. 563. Datę śmierci księcia Gleba uznaje się za wiarygodną, por.: Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, s. 563.

Mściławowicza, w związku z wydarzeniami z 1152 r. – „аче Володимеръ оумреть а Бѣ оубиль его . зане ступиль естъ хрѣстьного чѣлованиа”⁴³. Sprawiedliwość Bożą wykonywali również ludzie mszczący się na krzywoprzysięzcy. Tak miało miejsce w przypadku księcia Włodzimierza Mściławowicza, który zapadł na ciężką chorobę i zmarł 10 maja 1171 r.⁴⁴, zaś wcześniej „се же много подѣа . бѣды бѣгаа . передо Мьстиславомъ . ово в Галечь . ово Оугры ово в Рязань . ово . в Половцихъ . за свою вину. занеже не оустоаше въ крѣтномъ . цѣловании всегда же и то гонаше”⁴⁵.

Zdarzało się jednak, że przysięgę krzyżową łamali nawet przedstawiciele hierarchii kościelnej. Do negatywnych przykładów można zaliczyć biskupa czernihowskiego Antoniego. Dostojnik ten, w 1164 r., jako pierwszy całował krzyż, zobowiązując się, że nie powiadomi o śmierci Światosława Olegowicza, jego bratanka Światosława Wsiewołodowicza, by ten nie objął władzy w Czernihowie, a następnie, jako pierwszy, przysięgi nie dotrzymał. Szczycem hipokryzji wspomnianego tutaj hierarchy kościelnego były słowa, jakie wcześniej wygłosił do pozostałych osób, biorących udział w obrzędzie całowania krzyża, członków księżęcej drużyny: „Да Бѣ ми будеть . и того рожшиаа тако не послати ми къ Всеволодичю . никимже . вобразомъ . ни извѣта положити . паѣ же снѣве вамъ молваю . да не погинете дшею и будете предателие тако Июда”⁴⁶.

Zdaniem opisującego to wydarzenie autora *Latopisu kijowskiego*, głównymi winowajcami, gdy chodzi o łamanie zobowiązań krzyżowych, byli jednak nie tyle duchowni, a nawet książęta, co mieszkańcy odległego Nowogrodu, którzy przez lata nauczyli się swoich władców oszukiwać i nie dotrzymywać przysięg, zawieranych w czasie całowania krzyża⁴⁷.

Opinii tej nie potwierdza autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego*, który prezentując przykłady łamania przysięg, obwinia o to kolejnych ruskich książąt⁴⁸. Działała tutaj zasada, że o swoich rzadko pisało się źle, zaś grzech widziało się przede wszystkim w obcych, zwłaszcza gdy pochodzili z odległych stron. Pojawia się jednak pytanie, kto nauczył mieszkańców Nowogrodu łamać przysięgi krzyżowe, czy aby nie ci, którzy te przysięgi składali? Nie ulega żadnym wątpliwości, że poddani brali wzorce od swoich władców. Z kart latopisów wynika, że zwyczaj całowania krzyża upowszechnił się w lokalnych społecznościach dopiero w drugiej połowie XII wieku⁴⁹. Słusznie jednak

⁴³ „Jeżeli Włodzimierz umrze, to [znaczy, że] Bóg go zabił, ponieważ przestąpił przysięgę krzyżową.” *Ипатьевская летопись*, стр. 451.

⁴⁴ D. Dąbrowski, *Genealogia Mściławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków 2008, s. 175–177. *Ите погляды в теј справіе*: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 2, Львів 1905, с. 366, ргуур. 4; Н. Г. Бережков, *Хронология русского летописания*, Москва 1956, с. 186–187, 337–338; Л. Войтович, *Княжа доба на Русі*, с. 463.

⁴⁵ „Wiele biedy zaszła, uciekając przed Mściławem [Iziasławiczem] – to do Halicza, to na Węgry, to do Rязania, to do Polowców – za swoją winę, ponieważ nie dotrzymywał przysięg krzyżowych”. *Ипатьевская летопись*, стр. 567.

⁴⁶ „Niech Bóg mi będzie świadkiem i Jego Rodzicielka, że nie posłę do Wsiewołodowicza w żadnym wypadku ani przysięgi nie naruszę. Nadto wam synowie powiadam, abyście nie zgubili duszy i nie byli zdrajcami, jak Judasz”. *Ibidem*, стр. 522–523.

⁴⁷ *Лаврентьевская летопись*, стр. 362; *Ипатьевская летопись*, стр. 561.

⁴⁸ *НПЛ*, с. 21, 22, 51, 54, 55, 56, 59, 60, 63, 68, 70, 85–89, 183, 186, 190, 204–205, 325.

⁴⁹ W tej sprawie, zob.: А. И. Филюшкин, *Институт крестоцелования*, с. 43.

zauważono, że brak wcześniejszych informacji o całowaniu krzyża przez przedstawicieli gminu może wynikać z samego charakteru latopisów, jako źródeł proveniencji dworskiej, opisujących zasadniczo czyny poszczególnych książąt, ich rodzin i najbliższego otoczenia⁵⁰.

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na relacje władców ruskich z władcami krajów ościennych. Co ciekawe, pierwszy – jak się wydaje – odnotowany przypadek układu politycznego ruskiego księcia z obcym monarchą, któremu towarzyszył pocałunek, zamieścił na kartach swojego dzieła polski kronikarz, zwany Gallem Anonimem. Opisując wkroczenie do Kijowa w 1076 r.⁵¹ wojsk Bolesława Śmiałego, zwanego też Szczodrym, z dynastii Piastów, który zamierzał osadzić na tamtejszym tronie swojego krewniaka Izjasława Jarosławowicza z rodu Rurykowiczów, wspomina, że polski władca otrzymał od ruskiego księcia osobliwą propozycję. Mianowicie ten poprosił Bolesława, by ten wyjechał mu naprzeciw i dał pocałunek pokoju, aby uszanować jego naród („ob reverentiam sue gentis”). Śmiały wyraził na to zgodę, ale kazał sobie słono zapłacić, taką ilością grzywien złota, ile kroków zrobi jego koń z kwatery do miejsca spotkania z Izjasławem. Następnie, gdy już dotarł do celu, nie zsiadł z konia lecz z uśmiechem, ciągnąc Izjasława za brodę, dał mu ten dość kosztowny pocałunek⁵². Rodzi się pytanie: jaki to pocałunek pokoju („pacis osculum”) miał na myśli Izjasław Jarosławowicz mówiąc, że czyniąc go, Bolesław uszanuje ruski naród? Poza tym: dlaczego polski władca ciągnął Izjasława za brodę („barbam eius subridendo”)?

Usiłując odpowiedzieć na postawione tu pytania warto przytoczyć kilka faktów. Typowo ruskim znakiem pokoju i zawieranego porozumienia było całowanie krzyża. Zwyczaj ten nie był w XI wieku znany na ziemiach polskich, a także w innych krajach zachodniej Europy. Wymownym tego przykładem jest brak informacji na jego temat we wczesnośredniowiecznych przekazach źródłach, które wzmiankują jedynie przysięgę na krzyż, bez jego całowania. Osoby dokonujące aktu publicznego przyrzeczenia, wyciągały rękę w kierunku krzyża, ewentualnie krucyfiksu, lub też kładły na nim palce, a następnie wypowiadały słowa odpowiedniej roty⁵³. Krzyż nie był jedynym przedmiotem, na który zawierana była przysięga w krajach kultury łacińskiej. Fachowcy wspominają także o relikwiach, uchwycie drzwi z kościoła, pierścieniu, mieczu, tro-

⁵⁰ Por.: M. Bartnicki, *Władca i poddani*, s. 115, przyp. 389.

⁵¹ J. Powierski, *Kryzys rządów Bolesława Śmiałego. Polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze średniowiecznej*, Gdańsk 1992, s. 157, 199; T. Grudziński, *Bolesław Śmiały-Szczodry i biskup Stanisław. Dzieje konfliktu*, Kraków 2010, s. 20–25; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 2, с. 59–60, przyp. 4. Ostatni z autorów twierdzi, że wydarzenie miało miejsce w 1074 r.

⁵² *Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, ed. K. Maleczyński, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series* [dalej: MPH. NS], t. 2, Kraków 1952, s. 48–49.

⁵³ J. Kapras, *Mezni přísaha v českém právu. Příspěvek k dějinám českých ordálů*, Praha 1915, s. 3–15; S. Borowski, *Przysięga dowodowa w procesie polskim późniejszego średniowiecza*, Warszawa 1926, s. 37–62; M. Duda, S. Józwiak, *Ze świata średniowiecznej symboliki. Gest i forma przysięgi w chrześcijańskiej Europie (X–XV w.)*, Kraków 2014, s. 68–150.

nie monarszym, insygniach władzy, jak również słońcu⁵⁴, kiju przyrzeczenia, włosach, a nawet o brodzie.⁵⁵

Mając na uwadze powyższy stan rzeczy, można pokusić się o próbę interpretacji cytowanego wcześniej fragmentu kroniki Galla Anonima. Niewykluczone, że sprawy przedstawiały się tutaj następująco. Pragnąc pokazać swoim rodakom na Rusi, jak również kościelnej hierarchii w tym kraju, że wprowadzający go na tron kijowski katolicycy Lachowie są takimi jak oni chrześcijanami (było już ponad 20 lat po wielkiej schizmie), Izjasław Jarosławowicz zaproponował, aby polski władca, ruskim zwyczajem, dokonał gestu pocałunku pokoju („paxis osculum”), czyli prawdopodobnie całowania krzyża na znak zawartego pojednania. Stąd tajemniczo brzmiące słowa kronikarza, mówiące, iż czyniąc ten gest, katolicki władca uszanuje ruski naród. Zdając sobie sprawę, że pocałunek krzyża jest poważnym ukłonem w stronę Izjasława, a nie chcąc zrażać sobie katolickich dostojników kościelnych, którzy towarzyszyli mu w wyprawie na Kijów, a być może był wśród nich nawet nieprzychylny polskiemu władcy biskup krakowski Stanisław, Bolesław Śmiały wybrał rozwiązanie kompromisowe. Mianowicie zażądał dla siebie, a być może także dla swojego duchowieństwa i wojów, wszak miał przydomek Szczodry, ogromnej gratyfikacji finansowej za poniesione koszty wyprawy i wspomniany wcześniej „paxis osculum”. Do wykonanego przez siebie na koniu gestu całowania dodał jednak, zwyczajową i nie budzącą podejrzeń w swoim otoczeniu, czynność chwywania za brodę w czasie składania przysięgi. Aczkolwiek polski kronikarz *expressis verbis* nie wspomniał, że Bolesławowy „paxis osculum” wiązał się konkretnie z całowaniem krzyża, to jednak praktyka zawierania wzajemnych porozumień i układów pokojowych na Rusi była właśnie taka. Warto ponadto nadmienić, że również autorzy latopisów nie zawsze nazywali gest publicznego przyrzeczenia mianem „całowanie krzyża” („крестъное целование”), zadowolając się częstokroć krótkim określeniem „całowanie” („целование”)⁵⁶.

W tym miejscu warto dodać, że Gall Anonim, utożsamiany ostatnio z Mniczem z Lido i wiązany z Wenecją, był z pewnością człowiekiem obcym kulturowo względem Rusi i tamtejszych zwyczajów⁵⁷. Najpewniej też nigdy nie zetknął się osobiście z gestem całowania krzyża w czasie składania przysięg lub zawierania układów. Znał natomiast „osculum paxis”, jako stosowany w kręgu zachodniego chrześcijaństwa znak pokoju, bo z takowym, jako osoba duchowna, stykał się uczestnicząc w zgromadzeniach liturgicznych. Przebywając zatem w Polsce i słysząc w swoim otoczeniu, o mającej miejsce

⁵⁴ W. Semkowicz, *Przysięga na słońce. Studium porównawcze prawnno-etnologiczne*, [in:] *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, t. 2, Lwów 1916, s. 304–377.

⁵⁵ L. Kolmer, *Promissorische Eide im Mittelalter*, Kallmünz 1989, s. 233–243 (Seria: *Regensburger Historische Forschungen*, Bd. 12).

⁵⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 347, 664, 934; *Софійская первая летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 5, Санкт-Петербург 1851, с. 245; *Воскресенская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 8, Санкт-Петербург 1859, с. 215, 216, 222–223; *Московский летописный свод конца XV века*, [in:] *ПСРА*, т. 25, Москва–Ленинград 1949, с. 333; *Никаноровская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 27, Москва–Ленинград 1962, с. 110.

⁵⁷ T. Wojciechowski, *Szkice historyczne jedenastego wieku*, Poznań 2004, s. 197–199; D. Borawska, *Gallus Anonim czy Italus Anonim*, „Przegląd Historyczny”, 56, 1965, s. 111–119; T. Jasiński, *O pochodzeniu Galla Anonima*, Kraków 2008, s. 107–110.

blisko 40 lat wcześniej wyprawie zbrojnej Bolesława Śmiałego na Ruś, jak również o osobliwej propozycji tamtejszego księcia, dotyczącej uszanowania ruskiego zwyczaju i złożenia pocałunku na znak zawartego porozumienia, mógł to rozumieć tylko przez pryzmat zwyczajów świata kultury zachodniej, w której się wychował. Określił zatem, zasłyszany zwrot „pocałunek pokoju”, po rusku „целование” lub „крестъное целование”, łacińskim terminem „osculum pacis”, jakże podobnym do „osculum crucis”, oznaczającym „całowanie krzyża”.

Tak więc można przyjąć, iż pierwszym udokumentowanym przykładem zawarcia układu między prawosławnym księciem ruskim a władcą katolickiego państwa, w czasie którego ten ostatni dokonał czynności całowania krzyża na znak pokoju i zawartego porozumienia, jest scena opisana na kartach kroniki Galla Anonima, rozgrywająca się w 1076 r. w Kijowie w momencie spotkania księcia Izjasława Jarosławowicza z Bolesławem Śmiałym (Szczodrym). Historycy nie potrafili, jak dotąd, dostatecznie jasno wyjaśnić przytoczonego fragmentu dzieła XII-wiecznego polskiego dziejopisa⁵⁸.

Można powiedzieć więcej. Podobnie jak na Rusi, również na ziemiach polskich, pocałunek pokoju („osculum pacis”), choć nie był równoznaczny z całowaniem krzyża, stanowił ważny znak pojednania i zawarcia wiążącej umowy. Stosując go, strony decydowały się niekiedy wzmocnić gest pocałunku pokoju poprzez złożenie stosownej przysięgi. Fakt taki odnotował anonimowy autor *Rocznika kapituły poznańskiej*, pisząc o spotkaniu władcy wielkopolskiego Przemysła I z księciem wschodniopomorskim Świętopełkiem II. Oto interesujący fragment: „Convenerunt dicti duces Przemisl et Swanthopelk inter castrum antiquum et novum; et cum paucissimis hominibus sine gladiis et totaliter inermes et visis ad invicem osculabantur mutuo unus alium et insidentibus equis tractaverunt inter se negocia sua. Dux autem Przemisl rediit ad suas staciones et dux Swanthopelk ad castrum Nakel antiquum firmata pace. In crastino vero, hoc est ipso die beati Jacobi apostoli, descendit dux Przemisl cum suis militibus in castrum antiquum Nakel. Quem benigni suscipiens in castrum dux Swanthopelk inter se per iuratorium caucionem firmaverunt pacem”⁵⁹.

Należy zauważyć, że „osculum pacis” był znany nie tylko w Polsce ale także w innych krajach zachodniego chrześcijaństwa, w tym także na Węgrzech. Fakt jego stosowania w tym kraju poświadcza dokument Kolomana, syna króla Władysława I z dy-

⁵⁸ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 2, с. 59–60, przyp. 4; С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. 1, Москва 1960, с. 358–364; А. Мironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 81; E. Fabia, *Gest i rytuał w spotkaniach władców polskich i ruskich w najstarszej historiografii Polski i Rusi*, [in:] *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion 10th–16th centuries. Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14th–16th November 2013*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014, s. 56–58 (Seria: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 4).

⁵⁹ „Spotkali się pomiędzy starą a nową twierdzą [Nakło – N.M.], książęta, Przemysł i Świętopełk, wraz z kilkoma zaledwie ludźmi, bez mieczy, całkiem nieuzbrojeni, i mając się nawzajem na oku, pocałunek wymienili, i siedząc na koniach rozprawiali o swoich sprawach. Przemysł powrócił zatem do swoich stanowisk, a książę Świętopełk do dawnej twierdzy Nakło, po zawarciu trwałego pokoju. Nazajutrz zaś, czyli w samym dniu błogosławionego Jakuba Apostoła, wjechał książę Przemysł ze swoimi rycerzami do dawnej twierdzy Nakło. Przyjmując go gościnnie na zamku, książę Świętopełk potwierdził przysięgą zawarcie z nim pokoju”. *Rocznik kapituły poznańskiej*, ed. B. Kürbis, [in:] *MPH. NS*, t. 6, Warszawa 1962, s. 40.

nastii Arpadów, sporządzony w 1096 r., w którym znaleźć można następujący zwrot: „Rex ad osculum pacis eos [comitem Guran, comitem Hugrinum etc. – przyp. *N.M.*] recipiens, et honorifice eos tractans, ad talem concordiam deuenerunt”⁶⁰.

Praktykowanie stosowania pocałunku pokoju potwierdza również autor *Kroniki węgiersko-polskiej*. Opisując ceremonię koronacyjną pierwszego króla Węgier (25 XII 1000 lub 1 I 1001), kronikarz nadmienia, że przed Stefanem I Świętym noszono krzyż, a władca ten – „osculum pacis omnibus prebet”⁶¹. W tym miejscu należy zadać sobie pytanie, jak praktycznie miałyby wyglądać udzielanie przez węgierskiego władcę pocałunku pokoju wszystkim obecnym na uroczystości? Wszak było to wydarzenie ogromnej wagi i w ceremonii mogło uczestniczyć co najmniej kilkuset, o ile nie kilku tysięcy ludzi⁶². Gdzie tu miejsce na bezpieczeństwo władcy i ile czasu musiałaby trwać taka uroczystość? Łatwiej przyjąć, że król Stefan – tak jak to czynili ruscy książęta – pocałował noszony w jego obecności krzyż i wypowiedział słowa odpowiedniej roty, co uniwersalnie skutkowało wobec wszystkich zgromadzonych tam wiernych⁶³. Tego jednak kronikarz nie odnotował, określając jedynie wykonany przez węgierskiego króla gest mianem „osculum pacis”, zgodnie z nomenklaturą pojęć świata, w którym funkcjonował. Oczywiście interpretacja taka jest jedną z możliwych. Należy nadmienić, że pozostałe, bardziej wiarygodne źródła, wzmiankujące to wydarzenie, w ogóle nie informują o pocałunku pokoju, którego podczas uroczystości koronacyjnych miał udzielić Stefan I Święty⁶⁴.

Na temat pocałunku pokoju autor *Kroniki węgiersko-polskiej* wspomina w jeszcze innym miejscu, a mianowicie w związku z wydarzeniami z drugiej połowy XI wieku. Chodzi o gest, jaki mieli wykonać pretendenci do tronu węgierskiego, Piotr i Bela, a także książę polski Bolesław, krótko przed wyprawą wojenną przeciwko swojemu zdeklarowanemu wrogowi, królowi Węgier Henrykowi⁶⁵. Dokonując pocałunku pokoju, wspomniani tutaj koalicjanci z pewnością zawarli przymierze. Trudno jednak jednoznacznie stwierdzić czy autor dzieła, określając towarzyszący zawartemu układowi gest, jako „osculum pacis”, miał na myśli publicznie wykonany znak zawartej przysięgi, czy też tylko odruch zwykłej ludzkiej życzliwości, jaką okazali sobie nawzajem Piotr, Bela i książę Bolesław, przed decydującym starciem ze śmiertelnym wrogiem⁶⁶.

⁶⁰ „Król, przyjmując ich [hrabiego Gurana, hrabiego Hugrina i innych – *N.M.*] pocałunek pokoju i ze złością traktując, przyprowadził ich do pojednania”. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* [dalej: *CDH*], ed. G. Fejér, t. 2, Budaë 1829, s. 18–19.

⁶¹ „Przekazał wszystkim pocałunek pokoju”. *Chronicon Hungarico-Polonicum*, ed. I. Deér, [in:] *Scriptores rerum Hungaricarum* [dalej: *SRH*], vol. 2, Budapestini 1938, s. 310.

⁶² Por.: G. Kristó, *Magyarország története 895–1301*, Budapest 2006, s. 93–94.

⁶³ Por.: J. Kazimierczyk, *Zrozumieć Rosję*, s. 64.

⁶⁴ Por.: Z. Tóth, *Szent István legrégibb életnata nyomán*, „Századok”, 81, 1947, s. 23–94; R. Prażák, *The Legends of King Stephen*, „Hungarian Studies”, 1, 1985, 2, s. 163–177; G. Kristó, *Szent István király*, Budapest 2002, s. 56–78. Gdy chodzi o polskojęzyczną literaturę na ten temat, zob.: A. Fijałkowski, *Koronacje królów węgierskich w średniowieczu. Zarys problematyki badawczej w kontekście polskim*, [in:] *Przemysł II. Odnowienie Królestwa Polskiego*, red. J. Krzyżaniakowa, Poznań 1997, s. 213–224; R. Grzesik, *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu*, Poznań 1999, s. 102–125.

⁶⁵ *Chronicon Hungarico-Polonicum*, s. 318.

⁶⁶ Trudno stwierdzić o jakiego księcia Bolesława, sojusznika Beli węgierskiego, tutaj chodzi. Kwestii tej nie wyjaśnia Je-

Należy jednak wspomnieć, że *Kronika węgiersko-polska*, gdy chodzi o prezentację politycznych realiów wzmiankowanych wydarzeń, jest dziełem dość bałamutnym⁶⁷. Niemniej jej autor, z całą pewnością, opisywał kulturowe i obyczajowe realia swoich czasów. Stąd niewątpliwie zaczerpnął informacje o istniejącym na Węgrzech zwyczaju, określanym mianem „osculum pacis”, manifestowanym przy okazji koronacji lub też w czasie zawierania przymierza. Należy więc przyjąć, że wzmiankowane przez kronikarza opisy odzwierciedlają węgierskie realia epoki, w której zredagowane zostało źródło, prawdopodobnie w drugiej połowie XII lub pierwszej połowie XIII wieku⁶⁸.

W tym miejscu warto zauważyć, że źródła polskie czy węgierskie, aczkolwiek wzmiankują „osculum pacis”, stosowany podczas zawieranych układów, bynajmniej jednak *expressis verbis* nie wspominają, że gest ten był łączony z całowaniem krzyża w czasie składanej przysięgi, tak jak to miało miejsce na Rusi. Informując o publicznych przyrzeczeniach składanych przez poszczególnych przedstawicieli dynastii Piastów i Arpadów, autorzy średniowiecznych tekstów znad Wisły i Dunaju ukazują jedynie te gesty, które były powszechnie stosowane w kręgu kultury zachodniej⁶⁹. Wszystkie bez wyjątku przypadki przysięg, którym towarzyszył zwyczaj całowania krzyża, a odnoszące się w interesującym okresie do władców Polski i Węgier, odnotowane zostały jedynie w źródłach ruskich.

Zdaniem autora *Latopisu kijowskiego*, w 1145 r. doszło do spotkania synów Bolesława Krzywoustego – polskich juniorów Bolesława Kędzierzawego i Mieszka Starego z ich starszym bratem Władysławem II Wygnąncem, którego wspierali ruscy sojusznicy: Igor i Światosław-Mikołaj Olegowicze, Włodzimierz Dawidowicz i Światosław Wsiewołodowicz. Wydarzenie miało miejsce na jakimś błotnistym terenie w centralnej Polsce, prawdopodobnie w okolicach Sieradza i Łęczycy⁷⁰. Zawierając układ pokojowy, strony spotkania wykonały gest pocałunku krzyża. Niewątpliwie osobami zachęcającymi skonfliktowanych synów Krzywoustego do zastosowania tej nieznannej na ziemiach polskich formy przysięgi byli wspomniani przed chwilą książęta ruscy. Wypowiadając rotę publicznego zobowiązania, uczestnicy zawartego w 1145 r. w centralnej Polsce układu pokojowego wypowiedzieli sentencję podobną do tej,

rzy Dowiat w swojej cennej skądinąd rozprawie na temat stosunków Arpadów z Piastami w pierwszej połowie XI wieku, por. Idem, *Bela I węgierski w Polsce (1031/32–1048)*, „Przegląd Historyczny”, 56, 1965, s. 1–23.

⁶⁷ Por.: G. Labuda, *Mieszko II król Polski (1025–134)*. *Czasy przelomu w dziejach państwa polskiego*, Kraków 1992, s. 179. Autor wydaje bardzo surowy sąd nad *Kroniką węgiersko-polską*, określając informacje w niej zawarte jako „cicer cum caule”. Bardziej ostrożnie w tej sprawie wypowiada się R. Grzesik, *Polska Piastów i Węgry Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 roku)*, Warszawa 2003, s. 52–54; Idem, *Kronika węgiersko-polska*, s. 136–163.

⁶⁸ B. Hóman, *A szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*, Budapest 1925, s. 55–108; Gy. Györffy, *Az Árpád-kori magyar krónikák*, „Századok”, 127, 1993, s. 391–412; R. Grzesik, *Książę węgierski żonaty z córką Mściława Halickiego. Przyczynek do problemu czasy i miejsca powstania Kroniki węgiersko-polskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 102, 1995, 3–4, s. 32–35, zwłaszcza s. 35; *Żywot św. Stefana króla Węgier czyli kronika węgiersko-polska*, przekł., wstęp i komentarz R. Grzesik, Warszawa 2003, s. 26–27.

⁶⁹ *CDH*, t. 3, vol. 2, s. 319–326; *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, t. 1, ed. R. Marsina, Bratislava 1971, nr 79, s. 77, nr 88, s. 85, nr 407, s. 295–298. Por. także: V. Procházka, *Przysięga w postępowaniu dowodowym narodów słowiańskich do końca XIV wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 12, 1960, s. 9–84; S. Szczur, *Traktaty między państwami polski piastowskiej*, Kraków 1990, s. 75–84; M. Duda, S. Józwiak, *Ze świata średniowiecznej symboliki*, s. 23–150.

⁷⁰ M. Kuczyński, *Stosunki polsko-ruskie do schyłku wieku XII*, „Slavia Orientalis”, 7, 1959, s. 247–251; G. Labuda, *Zabiegi o utrzymanie jedności państwa polskiego w latach 1138–1146*, „Kwartalnik Historyczny”, 66, 1959, s. 1153–1159.

którą ongiś posłużyli się Rurykowicze na zjeździe w Lubeczu w 1097 r., a mianowicie: „аще кто перестоупить крѣстное цѣлование на того . быти всимъ”⁷¹. Rozwój późniejszych wydarzeń pokazał jednak, że poparta przysięgą umowa nie została dotrzymana, zaś w Polsce rozgorzała zacięta wojna domowa, której skutkiem było wygnanie z kraju w 1146 r. seniora piastowskiego rodu Władysława II, jego żony Agnieszki oraz synów Bolesława Wysokiego i Mieszka Laskonogiego⁷².

Złamane zostało także publiczne przyrzeczenie z 1153 r., wzmacnione gestem całowania krzyża, złożone królowi węgierskiemu Gejzie II z dynastii Arpadów przez Włodzimierza (Wołodymirka) Wołodarewicza, księcia halickiego. Ruski władca zobowiązał się, że zwróci wszystkie zagarnięte wcześniej grody sojusznikowi i teściowi Gejzy, księciu kijowskiemu Izjasławowi Mściśławowiczowi. Co ciekawe – zdaniem autora *Latopisu kijowskiego* – stroną zachęcającą Włodzimierza do całowania krzyża był katolicki król Węgier⁷³. Mając na uwadze wcześniejsze ustalenia, dotyczące praktyki składania przysięg na Węgrzech, opisany przez ruskiego latopisarza scenariusz musi budzić określone wątpliwości. Można ewentualnie przyjąć, że Gejza II był na tyle zorientowany w ruskich zwyczajach, iż dając księciu halickiemu do pocałowania krzyż, czyli odwołując się do zrozumiałego i akceptowanego przez Wołodarewicza znaku, chciał zachęcić, a nawet wymóc, aby ten rzetelnie przestrzegał powzięte ustalenia. Jakkolwiek jednak było, Włodzimierz, po wahaniach, ostatecznie złożył przysięgę, dokonując gestu całowania krzyża⁷⁴. Niewykluczone, że do ust przystawiono mu, należący do królów Węgier, symbol męki Zbawiciela, zawierający relikwię Krzyża Świętego⁷⁵. Przyjmując taki wariant wydarzeń, należałoby uznać, iż całowana przez halickiego księcia świętość była relikwiarzem o kształcie krzyża z partykułą Drzewa Życia. Mając na uwadze fakt, że relikwie były świętością, na którą składano przysięgi w obrębie zachodniego chrześcijaństwa⁷⁶, wydaje się, iż Gejza II mógł tutaj piec przysłowiowe dwie pieczenie

⁷¹ „Jeżeli kto przestąpi to krzyżowe całowanie, przeciwko temu będą wszyscy.” *Ипатьевская летопись*, стрб. 318. Podane przez autorów *Powieści minionych lat i Latopisu kijowskiego*, rotę przysięg krzyżowych, złożonych w Lubeczu (1097) i w centrum Polski (1145), choć bardzo podobne, nie były jednak identyczne, jak tego chce F. Sielicki, *Polsko-ruskie stosunki*, s. 50. Być może wypowiadając słowa publicznego zobowiązania, strony posługiwały się wypracowaną przez lata na Rusi gotową sentencją, którą powtarzano, dostosowując tylko do nowej sytuacji. Nie można jednak wykluczyć ewentualności, że drobne zmiany w wypowiedzianych słowach poszczególnych rot są dziełem samych kronikarzy lub nawet kopistów poszczególnych latopisów.

⁷² G. Labuda, *Zabiegi o utrzymanie jedności*, s. 1159–1163; M. Dworsatschek, *Władysław II Wygnaniec*, Wrocław 1998, s. 80–113; M. Biniś-Szkopek, *Bolesław IV Kędzierzawy – książę Mazowsza i princeps*, Poznań 2009, s. 107–112, 123–138; N. Miśka, *Mieszko, książę raciborski i pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski (ok. 1142–1211)*, Kraków 2010, 2013, s. 59–60.

⁷³ *Ипатьевская летопись*, стрб. 451–452.

⁷⁴ М. Ф. Котляр, *Галицко-Волинская Русь*, [in:] *Україна крізь віки*, т. 5, Київ 1998, с. 123–124; Idem, *Княжеский двор Галича в XII веке*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 4 (26), 2006, с. 60–62; J. Ząborski, *Dejiny kráľovstva uhorskeho od podatku do časov Zigmundových*, Bratislava 2012, s. 280–281.

⁷⁵ М. Волощук, *Животворящий Христ Господа нашего Иуса Христа в історії середньовічного Галича (на маргінесі студій Ельжбети Домбровської та Олександра Майорова)*, [in:] *Галич. Збірник наукових праць*, вип. 1, Івано-Франківськ 2016, с. 35–67, з zwłaszcza с. 42–44.

⁷⁶ L. Kolmer, *Promissorische Eide im Mittelalter*, s. 233–243. Niektórzy autorzy zauważają nawet, że w krajach zachodniego chrześcijaństwa funkcjonowały specjalne relikwiarze z szybką zakrywającą święte szczątki, do której w czasie składanej przysięgi przykładano usta, wykonując gest całowania. Należy jednak zauważyć, że przykłady takie udokumentowane są dopiero w połowie XV w., por.: M. Duda, S. Józwiak, *Ze świata średniowiecznej symboliki*, s. 69–150,

na jednym ogniu. Z jednej strony uszanował ruski zwyczaj całowania krzyża w czasie przysięgi, z drugiej zaś wprowadził do ceremonii swój własny relikwiarz. Udaremniał w ten sposób ewentualne zarzuty duchowieństwa o odstępstwo w katolickiej wierze, które mogły go dyskredytować w oczach papieskiego konsystorza i narazić na niepotrzebne problemy, których w relacjach z kurią rzymską i tak już miał niemało⁷⁷.

Interesujący jest jednak dalszy rozwój wydarzeń. Gdy po pewnym czasie Włodzimierz Włodarewicz nie wywiązał się z podjętych zobowiązań i odstąpił od krzyżowego całowania, a poseł Izjasława Mściśławowicza, Piotr Borysławicz, zarzucił mu krzywoprzysięstwo, książę halicki miał odrzec lekceważąco, że nie boi się siły małego krzyżyka. Widocznie węgierski relikwiarz nie był takich rozmiarów, jak krzyże całowane zazwyczaj na Rusi⁷⁸. Na co Piotr odparł mu, iż krzyż rzeczywiście był mały, ale jego moc jest wielka na niebie i na ziemi. Po czym dodał: „тобѣсть єсть кнѣже король ѿвлалъ того чѣстнаго хѣа . вже Бѣ своєю волею на томѣ руци свои простерлъ єсть . и привелъи и Бѣ по своєї мѣсти кѣ стѣму Степану и то ти ѿвиалъ вже цѣлова всечѣстнаго хѣа а съступиши . то не будєши живѣ”⁷⁹. Słowa te faktycznie zdają się świadczyć, że całowany przez halickiego księcia przedmiot, w kształcie symbolu męki Zbawiciela, zawierający, jak wierzone, partykułę Krzyża Świętego, był traktowany jako wyjątkowy relikwiarz⁸⁰, co potwierdzają zresztą następane zdarzenia. Włodzimierz, po usłyszeniu tych słów, i po wieczornym nabożeństwie, niespodziewanie zaniemógł i nie był w stanie chodzić o własnych nogach, tak że podejrzewano atak dny (mocznowej?) lub innej choroby⁸¹. Musiano też go odnieść do komnaty na spoczynek. Jednak z upływem kolejnych godzin stan jego zdrowia znacznie się pogorszył i w nocy zmarł⁸². Widocznie krzywoprzysięzca nie był w sercu aż tak wielkim sceptykiem, jak to wyrażał swoimi ustami w obecności posła kijowskiego księcia⁸³.

Kolejne dwie wzmianki dotyczące krzyżowej przysięgi z udziałem władcy węgierskiego, znaleźć można w *Latopisie kijowskim* w związku z wydarzeniami z 1188 r., a dotyczą króla Beli III. Pierwsza informuje, że wspomniany tu monarcha, spiesząc z pomocą Włodzimierzowi Jarosławowiczowi, wygnanemu z Halicza przez nieprzychylnych mu bojarów, wspieranym przez Romana Mściśławowicza, wkroczył

zwłaszcza s. 123.

⁷⁷ Por.: E. K. Grandpierre, *Magyarok titkos története. Királygyilkosságok. Hogyan haltak meg a magyar királyok?*, Budapest 1991, s. 118–123; G. Kristó, *Magyarország története*, s. 166–171; A. Buskó, *Magyar királyok könyve Árpád házi fejedelmek. Magyarország királyai, Erdély fejedelméi és a kormányzók*, Budapest 2011, s. 233.

⁷⁸ Średniowieczne relikwiarze z partykułą Krzyża Świętego zasadniczo nie były zbyt wielkich rozmiarów, por.: M. Starawska, *Świętych życie po życiu. Relikwie w kulturze religijnej na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2008, s. 108.

⁷⁹ „Tobie, kniazu, król [Gejza II – N.M.] powiedział o tym świętym krzyżu, że Bóg dobrowolnie na nim ręce swe rozpostarł, a [następnie – N.M.] dostarczył go Bóg z woli swojej świętemu Stefanowi. Powiedział ci także, iż jeśli pocałujesz ten najświętszy krzyż, a [przysięgę – N.M.] przestąpisz, to nie będziesz żywy”. *Ипатьевская летопись*, стр. 461–462.

⁸⁰ M. Волощук, *Животворящий Хрест Господа*, с. 42–44.

⁸¹ J. Ciok, *Co to jest dna mocznowa?*, Kielce 2008, s. 4–7, 13–14; M. Majdan, O. Borys, *Dna i schorzenia towarzyszące podwyższonemu stężeniu kwasu moczowego. Gout and comorbidities associated with hyperuricemia*, „Annales Academiae Medicae Stetinensis – Roczniki Pomorskiej Akademii Medycznej w Szczecinie”, 56, 2010, suppl. 1, s. 34–39.

⁸² *Ипатьевская летопись*, стр. 463.

⁸³ H. Łowmiański, *Religia Słowian*, s. 370.

z wojskiem do stolicy księstwa. Nie oddał jednak tronu halickiego Włodzimierzowi, do czego zobowiązał się wcześniej, całując krzyż, tylko osadził tam swojego syna, późniejszego króla węgierskiego Andrzeja (II)⁸⁴. Druga wzmianka zawiera wiadomość, że Bela III przypomniał Światosławowi Wsiewołodowiczowi o obietnicy, jaką dał mu wcześniej w czasie całowania krzyża, a mianowicie, że wprowadzi go na tron halicki. Dowodem lojalności ze strony Światosława miało być przysłanie na dwór węgierski syna Gleba⁸⁵.

Dokładne losy Gleba Światosławowicza nad Dunajem, jeżeli w ogóle tam dotarł, nie są znane. Wiadomo tylko, że Węgrzy nie wycofali się z zajętego wcześniej Halicza i nie przekazali władzy w grodzie Światosławowi Wsiewołodowiczowi. Nie czując się jednak zbyt pewnie na halickim tronie, syn Beli III, królewicz Andrzej – według autora *Latopisu kijowskiego* – zdecydował się na dość stanowczy krok. Otóż miał on zmusić miejscowych bojarów do całowania krzyża i zobowiązać, że będą bronić jego sprawy i nie udzielą wsparcia, zagrażającej węgierskim rządóm na tym terenie, koalicji ruskich książąt⁸⁶. Część bojarstwa należała do antywęgierskiego spisku, część jednak była nieświadoma kulisów rozgrywających się wydarzeń. Wymowne są tutaj słowa kijowskiego latopisarza – „королевичъ же има имѣ вѣрѣи почѣ ихъ водити ко крѣстоу правии же целоваша не вѣдающе а виноватии блюдоучиса Оугорѣ”⁸⁷. Należy jednak wątpić czy pomysł przysięgi krzyżowej zrodził się w głowie młodziutkiego Andrzeja, dwunastoletniego lub trzynastoletniego naówczas chłopca⁸⁸, wychowanego w tradycji Kościoła zachodniego, gdzie zwyczaj ten praktycznie nie funkcjonował, a jeżeli istniał, to z pewnością nie był w powszechnym użyciu. Prawdopodobnie myśl, aby Haliczanie na znak wierności całowali krzyż, podsunął węgierskiemu królewiczowi ktoś z najbliższego otoczenia, kto dobrze znał ruskie realia. Niewykluczone, że był to któryś z miejscowych bojarów, zwolennik nowych rządów. Jak podaje kronikarz: „Моужи же Галичкии не бахоуть вси во шдиной мѣсли . но чи бахоуть снѣве и братьита оу корола то ти держахоуться крѣпко по королевичи”⁸⁹. Ewentualnie w grę mógłby tutaj wchodzić nieznan z imienia ojciec Władysława Kormilczyca⁹⁰. Czynione przez niego, jak również królewicza Andrzeja, chytre zabiegi, aby przymusić nieprzychylną część halickiego bojarstwa do zachowania wierności, poprzez udział w ceremonii całowania krzyża, na nic się zdały. W 1189 r. Węgrzy zmuszeni byli opuścić Halicz⁹¹. Być może

⁸⁴ *Ипатьвская летопись*, стб. 660–661.

⁸⁵ *Ibidem*, стб. 662.

⁸⁶ М. Ф. Котляр, *Галицко-Волинская Русь*, с. 129; *Idem*, *Княжеский двор Галича*, с. 64–66.

⁸⁷ „Królewicz przestał im [bojarom halickim – *N.M.*] wierzyć i zaczął prowadzić do krzyża. Prawi całowali go, nie wiedząc [o niczym – *N.M.*], a winowajcy [robili to – *N.M.*], bojąc się Węgrów”. *Ипатьвская летопись*, стб. 664.

⁸⁸ Syn Beli III – Andrzej II urodził się w 1176 r., por.: W. K. v. Isenburg, *Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten (Europäischen Stammtafeln)*, Bd. 2: *Die außerdeutschen Staaten*, Marburg 1965, tab. 104.

⁸⁹ „Mężowie halicy nie wszyscy byli jednej myśli, gdyż ci, których synowie i bracia byli u króla [Beli III – *N.M.*], to ci twardo obstawali za królewiczem [Andrzejem – *N.M.*]”. *Ипатьвская летопись*, стб. 664.

⁹⁰ Zdaniem B. Włodarskiego, ojciec Władysława Kormilczyca miał być „znaczniejszym dostojnikiem ostatniego Rościsławicza”, czyli usuniętego z tronu halickiego – księcia Włodzimierza, por.: *Idem*, *Polityka ruska Leszka Białego*, Lwów 1925, s. 33 (Seria: *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie*, dz. 2, t. 3, z. 3); *Idem*, *Polska i Ruś 1194–1340*, Warszawa 1966, s. 36–37.

⁹¹ А. В. Майоров, *Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период*.

w drodze nad Dunaj towarzyszył im wspomniany już ojciec Władysława Kormilczycza. Natomiast sam Władysław Kormilczyc, określane w źródłach łacińskojęzycznych jako „Ladislus Ruthenus”, w późniejszym okresie przebywał jakiś czas na Węgrzech, będąc związany z politycznym obozem króla Andrzeja II, później przez tego ostatniego uwięziony⁹².

Podsumowując należy stwierdzić, iż stosowany na Rusi gest całowania krzyża stanowił liturgiczny znak, zobowiązujący strony do pojednania i zachowania pokoju. Wywodził się ze wczesnochrześcijańskiego obrzędu, określanego w krajach kultury łacińskiej mianem „ritus pacis”, którego integralną część stanowił pocałunek pokoju – „osculum pacis”, określane po grecku „φιλήματι ειρήνης”, „φιλήματι άγιω”, lub „φιλήματι άγάπης”. Wspomniany tutaj wielokrotnie gest całowania, w miarę rozchodzenia się dróg zachodniego i wschodniego chrześcijaństwa, gdy poszczególne zwyczaje liturgiczne zaczęły ulegać zmianom, w obrębie Kościoła wschodniego zaczął zyskiwać nowe znaczenie, przekraczając granice modlitewnej akcji, i zaczął być stosowany z użyciem krzyża przy czynnościach religijno-prawnych. Zwyczaj, o którym mowa, największą karierę zrobił na Rusi, jako tzw. „крестное целование”, towarzysząc składanym przysięgom, zawierającym traktatom politycznym, wzajemnym umowom, a nawet ingresom władców. Tamtejsi książęta, wchodząc w relacje z przedstawicielami niższych warstw społecznych, inspirowali do jego stosowania również swoich poddanych. Należy zauważyć, że przysięga krzyżowa, aczkolwiek odwołująca się do najważniejszego symbolu chrześcijaństwa i wchodząca w sferę *sacrum*, nie zawsze była przestrzegana. Według wycień, do końca XII wieku około 1/3 składanych publicznie zobowiązań, potwierdzonych całowaniem krzyża, było łamanych. Spośród przedstawicieli państw kultury łacińskiej gest całowania (krzyża) w czasie składania przysięg praktykowali członkowie rodów panujących z Polski i Węgier. Pierwszy odnotowany przypadek układu politycznego ruskiego księcia z obcym monarchą, któremu prawdopodobnie towarzyszył pocałunek krzyża, zamieścił na kartach swojego dzieła polski kronikarz, tzw. Gall Anonim, informując o wkroczeniu w 1076 r. do Kijowa wojsk Bolesława Śmiałego, kiedy to namawiany przez księcia Izjasława Jarosławowicza, zwycięski władca Polski, zdecydował się wykonać publicznie „paxis osculum”. Ten i inne przykłady ukazują nie tylko barwny świat ludzkich zachowań, ale również wzajemne oddziaływanie na siebie przedstawiciele odmiennych kręgów kulturowych w Europie.

Князь, бояре и городская община, Санкт-Петербург 2001, s. 288–290; М. Фонт, *Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время (Памяти Владимира Павловича Шушарина)*, Москва 2004, s. 104–106; М. Юрасов, *Роль Перемишля в борьбе Владимира Ярославича за возвращение Галича (1189–1190)*, [in:] *Прзетемьл i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.*, red. V. Nagirnyy, T. Pudlocki, Kraków 2013, s. 67–77 (Seria: *Colloquia Russica. Seria II*, vol. 1).

⁹² Szczegółowo na ten temat М. Волощук, „Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції, Івано-Франківськ 2014, s. 145–174.

*

Norbert Mika, „Крестъное целование” – genesis and practice observed by Ruthenian, Polish and Hungarian rulers (to the end of the 12th century)

Kissing the cross („крестъное целование”) that was practised in Rus' was a liturgical sign, which obliged to reconciliation and keeping peace. It derived from an old, early-Christian ritual, named in Latin culture as „ritus pacis”, its main part was a kiss of peace – „osculum pacis”, defined in Greek „φιλήματι ειρήνης”, „φιλήματι άγιώ”, or „φιλήματι άγάπης”. The sign of kissing which is mentioned here gained a new meaning in Eastern Church, going beyond an act of prayer and began to be practised with the use of cross during religious legal acts at the time when the western and the eastern ways of Christianity started to go apart and some particular liturgical customs began to change. The described custom, the so called „крестъное целование” was the most popular in Rus', used while swearing oaths, concluding peace treaties, agreements and even other rulers' enthronements. In their relationships with the lower social class, Ruthenian dukes encouraged also their subjects to practise the custom. It should be noted that the cross oath, though it referred to the most important symbol of Christianity and entered the state of *sacrum* was not always observed. According to calculations, by the end of 13th century about one third of public commitments that were confirmed with kissing the cross, were broken. Within the Latin countries the sign of kissing the cross made during public oaths was practised among the families of rulers from Poland and Hungary. The first political treaty made by a Ruthenian duke with a foreign ruler, when they probably kissed the cross, was described by a Polish chronicle writer Gallus Anonymus. He gave information about the invasion of the army of Bolesław II the Generous to Kiev in 1076, when the victorious Polish ruler, being encouraged by duke Iziasław Jarosławowicz, decided to make „paci osculum” in public. These and other examples show not only how attractive human behaviour is, but also the interaction of representatives of various cultures in Europe.

*

Норберт Мика, „Крестъное целование” – генезис и практика использования русскими, польскими и венгерскими правителями (до конца XII века)

Практикуемый на Руси ритуал целования креста был литургическим обрядом, обязывающим стороны к заключению и сохранению мира. Его истоки берут начало в раннехристианском обычае, называемом в странах латинской культуры „ritus pacis”, интегральной частью которого и было крестоцелование – „osculum pacis”, по-гречески – „φιλήματι ειρήνης”, „φιλήματι άγιώ” или „φιλήματι άγάπης”. Обряд этот, по мере расхождения путей западного и восточного христианства, в восточной Церкви получил новое религиозно-юридическое значение, которое выходило за рамки молитвенного. Обязательной составной частью нового

обрядом стало использование креста. Этот обычай наибольшее распространение получил на Руси, где был известен как „крестное целование” и встречался как при принесении разного рода частных обязательств, так и при заключении политических договоров. Русские князья также требовали его исполнения своими подданными. Необходимо отметить, что присягающие на кресте не всегда придерживались данных обязательств. Согласно проведенным подсчетам, до конца XII века ок. 1/3 принесенных публично обязательств, скрепленных целованием креста, были нарушены. Среди представителей стран латинской культуры обряд крестоцелования во время принесения присяги практиковали представители правящих династий Польши и Венгрии. Первый известный нам пример заключения договора между русским князем и иностранным монархом, который, правдоподобно, был скреплен крестоцелованием, описал на страницах своей хроники Галл Аноним. Речь идет о событиях 1076 г. и заключении договора между Болеславом Смелым и Изяславом Ярославичем, во время которого польский князь решился на публичный „*racis osculum*”. Этот и другие примеры показывают не только яркий мир человеческого поведения, но и взаимные влияния разных культурных течений в средневековой Европе.

Филип Подберёзкин
(Минск)

Братья-ефремляне: Русь начала XIII века глазами ливонских пилигримов

В первой половине XIII века в Прибалтике столкнулись две христианские организации – Римская церковь и Русская церковь восточного обряда. Для Католической церкви возникла потребность объяснить новообращенным ливам и пилигримам, как относиться к православным христианам. Русь стала объектом аллегорических конструкций, которые отобразились в папских буллах и Хронике Генриха Латвийского. Главы 9–11 Книги Пророка Исаяи были ключевыми библейскими текстами, на основе которых создана „библейская генеалогия” Руси начала XIII века. Дихотомия „иудеи – сыны Ефрема” была также взята из этих частей; это было впервые озвучено в булле Папы Иннокентия III русскому духовенству. Католическая традиция называла русских неверными „сынами Ефремовыми” и идентифицировала себя с правоверными „Иудеями”. Использование библейского тематического ключа для анализа папских документов и хроник крестоносцев дает возможность объяснить совместные кампании русских и братьев Немецкого ордена против язычников, а также захват православных реликвий крестоносцами.

В начальный период христианизации Прибалтики (первая половина XIII века) Римская церковь столкнулась в этом регионе с другой христианской организацией – Русской церковью восточного обряда. Возникла потребность объяснить новообращенным ливам и пилигримам¹, как относиться к православным христианам. Для средневековых интеллектуалов восприятие соседних народов основывалось на их ветхозаветном прошлом (пример сарацин – потомков Авраама от сына Измаила). Если прямая библейская „генеалогия” не представлялась

---

¹ „Пилигримами” называл отправлявшихся в Ливонию братьев папа Гонорий III в своих письмах графу Альберту Альдатскому, королю датскому, а также самому магистру и братьям Ордена меченосцев, см.: *Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек*, т. 1: *Выписки из Ватиканского тайного архива и из других римских библиотек и архивов с 1075 по 1584 год*, д. ст. сов. А. И. Тургеневым, Санкт-Петербург, 1841, с. 8, 10, 19.

возможной, конструировались аллегории, основанные на священных текстах². На основе сравнительного анализа библейских текстов, папских посланий и *Хроники Ливонии* Генриха Латвийского представляется возможным раскрыть ту роль, которую „схизматики” играли в богословских конструктах Римской церкви начала XIII века.

В 1207 году папа Иннокентий III, обращаясь к русскому духовенству, писал следующее: „Licet hactenus elongati fueritis ab uberibus matris vestrae tanquam filii alieni, nos famen qui sumus in officio pastorali a Deo, licet immeriti constituti, ad dandam scientiam plebe suae, non possumus affectus paternos exuere, quin vos sanis exhortationibus et doctrinis studeamus tanquam membra vestro capiti conformare, ut Ephraim convertatur ad Judam, et ad Jerusalem Samaria revertatur”³. Таким образом, по мнению папы, русские удалены от груди Римской матери-церкви как чужие дети. Выражение „tanquam filii alieni” носит признак противопоставления, т. е. восточные христиане все же являются братьями латинян, и только в силу некоторых обстоятельств теперь не находятся „у одной груди” с ними. „Братское” восприятие русских подтверждают следующие аллегории, употребленные папой: колено Иудино и город Иерусалим как наследие царя Давида есть образ лона Католической церкви, а колено Ефрема и город Самария есть прообразом неверного брата.

Нам представляется, что ключевыми библейскими текстами, на основании которых в начале XIII века создавалась „библейская генеалогия” Руси, были главы 9–11 *Книги Пророка Исаяи*. Отсюда была взята дихотомия „иудеи – ефремляне”, впервые озвученная в булле папы Иннокентия III русскому духовенству. В ветхозаветной традиции „ефремляне” – это представители колена Ефремова, которые отказались совершать храмовые жертвоприношения в Иерусалиме – духовном центре иудеев. Соответственно, католическая традиция называла русских неверными „ефремлянами”, а себя отождествляла с правоверными „иудеями”.

Отношения братских колен Израиля, Иуды и Ефрема характеризовались соперничеством за гегемонию в избранном народе Божиим. Об этом свидетельствуют, например, следующие слова пророка Исаяи: „И будут резать по правую сторону, и останутся голодны; и будут есть по левую, и будут сыты; каждый будет пожирать плоть мышцы своей, Манассия Ефрема, и Ефрем Манассию, оба вместе Иуду” (*Ис.* 9:20–21). Тем не менее, в тексте уже 11 главы содержится эсхатологический мотив примирения двух братьев: „И прекратится зависть Ефрема, и враждующие против Иуды будут истреблены. Ефрем не будет завидовать Иуде, Иуда не будет притеснять Ефрема” (*Ис.* 11:13).

Другим образом, которым воспользовался папа Иннокентий для характеристики русских, был образ самаритян. Город Самария стал столицей северного

² Подробнее о библейских аллегориях в русских летописях, см.: И. Н. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*, Москва 2001. В данной статье мы работаем в русле парадигмы И. Н. Данилевского, применявшего библейский тематический ключ к текстам *Slavia orthodoxa*.

³ *Акты исторические*, т. 1, с. 3.

царства Израиль во времена царя Ваасы. Таким образом, новая столица была противопоставлена старому духовному центру – Иерусалиму, столице Иудейского царства, где правили помазанники Господни, потомки Давида. Следовательно, по Иннокентию, Иерусалим есть Рим, а латиняне – сыны Иудины. Русские выступают в этой системе как ефремяне – часть народа Божия, предавшаяся расколу. Самария является сборным символом отдалённости, раскола, противопоставленным Риму – любящей „матери”. Ефремяне враждуют с иудеями и завидуют им. Но Господь предусмотрел благое: два брата обязательно примирятся: „at Ephraim convertatur ad Judam, et ad Jerusalem Samaria revertatur”⁴.

Представляется, что, приводя данную фразу, папа Иннокентий использовал идейный лейтмотив 11 главы *Книги Пророка Исаии*. Возвращение „ефремян” к первоисточнику (Иерусалиму) мыслится как возвращение к изначальному Божественному определению, сокрытому в словах Христа, цитируемых папой в послании к русскому духовенству: „Tu vocaberis Serphas; et Tue s Petrus, et super hanc petram aedificabo Ecclesiam meam”⁵.

Таким образом, в папских посланиях начала XIII века русские еще не определяются ни как еретики, ни как язычники – они „свой”. Их разъединение с католиками – временное явление. Возникает вопрос, воспринимали ли ливонские пилигримы русских „братьев-ефремян” подобно тому, как воспринимал их в своих письмах папа?

В отличие от более позднего текста *Старшей Рифмованной Хроники*, где русские воспринимаются уже наравне с язычниками⁶, в тексте Генриха оценка первых не несет отчетливо негативного характера. Русские у Генриха Латвийского – такие же христиане, как и латиняне, и именно поэтому однажды „отступавших в замок русских не решились убивать”⁷.

Российский исследователь Борис Флоря подчёркивал отсутствие конфессиональных мотивов в конфликте русских и латинян во время христианизации Ливонии: „Как враги крестоносцев, выступавшие против них в согласии с язычниками, русские, конечно, постоянно осуждаются хронистом. Однако, хотя автор *Хроники*, несомненно, знает о различии между „истинной” верой крестоносцев и иной верой русских, эта вера нигде не подвергается осуждению, термин „схизматик” на страницах *Хроники* ни разу не встречается. Может быть, наиболее интересно, что, противопоставляя истинной матери – ливонской церкви „русскую мать всегда бесплодную и бездетную”, Генрих Латвийский упрекал её за то, что она покоряла

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ *Die Livländische Reimchronik*, ed. Franz Kluge, Reval 1848, s. 45. Здесь интересно провести параллель с литературными памятниками средневековой Австрии, в частности с эпосом *Битерольф и Дитлиб*, где русские также ассоциируются с язычниками, см.: А. В. Мартынюк, *Когда схизматики стали язычниками: к генезису стереотипа восприятия средневековой Руси*, [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье. Материалы XXVI Чтений памяти В. Т. Паушто*, Москва 2014, с. 179–184.

⁷ Генрих Латвийский, *Хроника Ливонии*, изд. АН СССР, Москва 1938, с. 102.

„страны не для возрождения к вере Христовой, а ради податей и добычи...” Такие же выпады, как по адресу русских, делаются в *Хронике* и по адресу датчан⁸.

Об отсутствии конфессионального фактора в конфликте русских и латинян в первой трети XIII века свидетельствует следующий текст из *Хроники* Генриха: „Летты [в данном контексте союзники пилигримов – Ф. П.] добрались до церкви недалеко от Новгорода, захватили иконы, колокола, кадила и тому подобное”⁹.

Такое сообщение можно бы считать случайным, если бы его нельзя было отнести к более широкому контексту многочисленных упоминаний захвата церковных реликвий ортодоксов как в западноевропейских, так и в византийских хрониках и русских летописях.

В данной связи приведем историю, описанную в *Римской истории* Никифора Григоры, о никейском императоре Михаиле, который, вернув себе Константинополь: „вошёл в него не прежде, чем была внесена в так называемые золотые ворота икона Пречистой Богоматери Одигитрии. Здесь, совершив перед ней благодарственный молебен, он медленно пошел пешком, между тем как впереди его несли святую икону Богоматери”¹⁰. Знаменательно, что лик Одигитрии был сохранен Господом при взятии Константинополя „неверными”: „Одигитрию же чудную, иже по граду хожаше, святую богородицу, съблюде ю богъ добрыми людьми, и ныне есть, на нюже надемся”¹¹. Лик Богоматери Одигитрии был особо чтимым священным атрибутом восточного христианства и, как мы видим, сопутствовал успехам и неудачам его почитателей. Факт сохранности лика Богоматери после захвата Константинополя латинянами в 1204 г. как бы указывал на будущее восстановление могущества ромеев, т. к. она не попала в плен к первым. Нам также известно и об особой популярности палестинских святынь у крестоносцев из Франции¹².

Все вышесказанное позволяет говорить о том, что захват ливонскими пилигримами церковных реликвий не был случаен. Представляется, что к началу XIII века между русскими и латинянами ещё не прослеживалось чёткого разделения на „своих” и „чужих” святых. Более того, в Северной Руси были распространены изображения святых, равно почитаемых и в католической церкви, – например, апостолов Петра и Павла, Пресвятой Девы, св. Георгия¹³. Важно и то, что Генрих Латвийский отделяет церковную утварь от остального захваченного добра.

На наш взгляд, сюжет о захвате сакральной атрибутики крестоносцами можно понимать в русле образа русских, который транслировался пилигримам

⁸ Б. Н. Флоря, *Истоки религиозного раскола славянского мира. XIII век*, Санкт-Петербург 2004, с. 129.

⁹ Генрих Латвийский, *Хроника Ливонии*, с. 209.

¹⁰ Григоря Никифор, *Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами*, т. 1, Рязань 2004, с. 84.

¹¹ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 3, Москва 2000, с. 245.

¹² См.: J. Riley-Smith, *Early Crusades to the East and the Costs of Crusading, 1095–1130*, [in:] *The Crusades*, ed. T. Madden, Oxford 2002, p. 158.

¹³ Т. Б. Виллибахова, *Новгородская икона XII–XVII вв.*, Санкт-Петербург 2006, с. 19.

посредством папских посланий и рождественских мистерий¹⁴. Если понимать данное происшествие в русле противостояния „двух братьев” – „иудеев” и „ефремян”, становится ясным, почему для католиков-пилигримов православные атрибуты священства имели сакральное значение: в силу того, что „верные сыновья одной матери” (латиняне) обладают большим правом на священство, данные атрибуты должны находиться у них. В русле понимания русских как „неверных братьев-ефремян” можно интерпретировать и отдельные летописные сюжеты, которые не вписываются в традиционную трактовку христианизации Прибалтики XIII века как „войны на выживание” („Existenzkrieg”): такие как совместные походы братьев Ордена меченосцев и русских против язычников (например, битва при Сауле в 1236 г.). Таким образом, в русле понимания взаимодействия двух конкурирующих (но еще братских!) ветвей библейского древа – „колена Иудина” и „колена Ефремова” – можно рассматривать период первой трети XIII века, когда в богословских построениях Римской церкви преобладали установки на консенсус, а не конфронтацию.

*

Philip Padbiarozkin, *Brothers of Ephraim: how the Livonic Pilgrims perceived Rus' at the beginning of the 13th century*

In the initial period of the Christianization of the Baltic region (the first half of the 13th century) the Roman Church faced with another Christian organization – the Ruthenian Church. There was a need to explain converted Livonians and pilgrims, how to perceive the Orthodox Christians. Rus' became the object of allegorical constructions, which were illustrated in the texts of papal bulls and Heinrich Lettus' *Chronicle*. The chapters 9–11 of *the Book of Isaiah* were the key biblical texts, on the basis of which „the Biblical genealogy” of Rus' of the beginning of the 13th century was created. The dichotomy „the Jews – sons of Ephraim” was also taken from these chapters; it was at first voiced through the bull of Pope Innocent III to the Ruthenian clergy. The Catholic tradition called the Ruthenians as unfaithful „sons of Ephraim” and identified itself with the orthodox „Jews”. Using of the biblical theme key in the analysis of the papal documents and Crusade chronicles gives the opportunity to explain the joint campaigns of the Russians and brothers of the German Order against the Gentiles as well as the capture of the Orthodox Church relics by the Crusaders.

¹⁴ Рождественские мистерии также были одним из средств трансляции идей духовенством своей пастве, см. сюжет о мистериях в *Хронике* Генриха: Генрих Латвийский, *Хроника Ливонии*, с. 82.

*

Philip Padbiarozkin, *Bracia-efraimejczycy: Ruś początku XIII wieku oczami liwońskich pielgrzymów*

W pierwszej połowie XIII wieku w regionie nadbałtyckim zetknęły się ze sobą dwie instytucje chrześcijańskie – Kościół Rzymskokatolicki i ruska Cerkiew obrządku wschodniego. Kościół zachodni dostrzegł potrzebę wyjaśnienia dopiero co nawróconym ludom, jak należy odnosić się do prawosławia. Ruś stała się obiektem alegorycznych konstrukcji, których odzwierciedlenie odnaleźć można w papieskich bullach i w kronice Henryka Łotewskiego. Rozdziały 9–11 *Księgi Izajasza* stały się fundamentem, na którym budowana była „biblijna genealogia” Rusi z początku XIII wieku. Dychotomia idei „synów Efraima” również została zaczerpnięta z tych rozdziałów, czego wydzwięk odnaleźć można w bulli papieża Innocentego III, skierowanej do ruskiego duchowieństwa. Tradycja katolicka nadała mieszkańcom Rusi miano „niewiernych synów Efraima”, identyfikując się jednocześnie z prawowiernymi „Judejczykami”. Ów biblijny klucz tematyczny oraz analiza papieskich dokumentów i kronik krzyżowców pozwalają uzasadnić wspólne kampanie Rusów oraz braci Zakonu Krzyżackiego przeciw poganom, ale i przechwycenie przez łacińskich krzyżowców prawosławnych relikwii.

Дюра Гарди
(Новый Сад)

„Религиозная принадлежность” князя Ростислава Михайловича во время его жизни в Венгрии

Биографию князя Ростислава Михайловича из черниговской династии можно разделить на „русский” и „венгерский” периоды относительно его динамичной жизни. Будучи вынужденным оставить русские земли, он ок. 1242 г. стал зятем венгерского короля Белы IV. После неудачи в борьбе за галицкий престол в 1245 г. его судьба (до смерти в 1264 г.) была связана с Венгрией. Как член королевской семьи, он получил область на южной венгерской границе, называемую Мачвой. В историографии часто отмечалось, что Ростислав стал орудием и защитником венгерских интересов на Балканах. Однако это утверждение можно поставить под сомнение. Русский князь действительно оказался в чужой, католической стране, в которой его положение зависело от его жены, принцессы Анны, и от тестя. Автор делает вывод, что Ростислав все-таки сохранил православную веру несмотря на факт, что его венгерский брак, скорее всего, был заключен согласно латинскому обряду. Для такого предположения есть несколько оснований. Как венгерский претендент на Галичину, Ростислав имел больше шансов в случае, если бы остался православным князем. Вместе с венграми в его окружении мог находиться и изгнанный галицкий епископ Артемий. На основании источников знаем, что Мачва, которой руководил Ростислав, была заселена православным – славянским и греческим населением. Ростислав и его семья были связаны с прославленным греческим монастырем святого Димитрия на реке Саве. Как „болгарский царь” (с 1257 г.), Ростислав, несомненно, наладил хорошие отношения с болгарской церковью. Относительно самостоятельный во многих своих действиях, Ростислав из-за своего происхождения и веры был идеальным представителем венгерского правящего дома на Балканах. Наконец, одно письмо Белы IV к папе (примерно 1247 г.) может указывать на православную веру Ростислава. Когда речь идет о религиозной принадлежности потомков Ростислава, то эта тема остается открытой для обсуждения. Правдоподобно, что они были верны Западной церкви.

Биографию русского князя Ростислава Михайловича, представителя династии черниговских князей, родившегося примерно во второй половине двадцатых годов XII века, можно разделить на два хронологических периода. Если учитывать географическое пространство как определяющий фактор, то мы могли бы выделить „русский” и „венгерский” этапы его достаточно насыщенной жизни¹.

В данной работе мы сконцентрируемся на венгерском периоде в биографии Ростислава Михайловича. Ему предшествовало недолгое княжение на галицком престоле с параллельной борьбой за Галичину, которую молодой князь, вместе с отцом Михаилом Всеволодовичем, вёл против своего родственника Даниила Романовича, князя Волыни. Будучи изгнанным из русских земель, Ростислав, вероятно, уже в 1242 г. стал зятем своего нового сюзерена, венгерского короля Белы IV, женившись на его дочери Анне. Однако после поражения в битве под Ярославом в 1245 г. и заключенного в Зволене мирного договора между венгерским королём и Даниилом Романовичем, Ростислав вынужден был оставить Русь и вся его последующая жизнь (вплоть до его смерти) оказалась связана с Венгрией². Оставшись без престола на Руси, Ростислав, благодаря супруге Анне, как зять венгерского короля получил во владение область Мачву (по другую сторону Срема) на южной границе Венгрии³.

¹ Биографии русского князя Ростислава Михайловича посвящено несколько специальных работ. См.: F. Palacky, *O Ruském knížeti Rostislavovi, otci královny české Kunhuty, a rodu geho*, „Časopis Českého Museum”, 16, 1842, 1, s. 23–41; С. Н. Палаузов, *Ростислав Михайлович, князь Мачвы*, „Журнал Министерства Народного Просвещения”, 1851, 8, с. 27–49; G. Wenzel, *Rostizlaw galicziai herczeg, IV. Béla királynak veje*, Budapest 1887, s. 20–80; M. Wertner, *Boris und Rostislav, II (Rostislav von Halics und seine Familie)*, „Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie”, 22, 1889, 2, s. 178–194; Idem, *Az Árpádok családí története*, Nagy Becskerek 1892, old. 463–475; В. Г. Прокофьев, *Ростислав Михайлович, русский князь XIII века*, [in:] *Юбилейный Сборник Русского Археологического Общества*, Белград 1936, с. 131–159; Ъ. Харди, *О пореклу мачванског „бана” Ростислава Михаиловича*, „Споменица Историјског Архива Срем”, 2, 2003, s. 15–32; Idem, *Ростислав Михайлович „Domitius de Machou”*, „Studia Balcanica Bohemo–Slovaca”, 6, 2006, 1, с. 60–72; В. Мандзяк, *Ростислав Михаилович – „Dux Galiciae et imperator Bulgarorum”*, „Княжа доба: історія і культура”, 5, 2013, с. 131–143. См. также: О. М. Рапов, *Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в.*, Москва 1977, с. 129–130; Н. Grala, *Rurukowicze na Balkanach w XII i XIII w.*, „Balcanica Posnaniensia. Studia et acta”, 4, 1989, s. 138–139; А. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 418–419.

² В новейшей историографии обзор этой исторической эпохи и проблематики дают: А. В. Майоров, *Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община*, Санкт-Петербург 2001, с. 527–606; М. Фонт, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, Szeged 2005, old. 233–263; М. Волощук, *Вассальная зависимость Даниила Романовича от Белы IV (1235–1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверти XIII в.* [in:] *Specimina Nova. Pars Prima. Sectio Mediaevalis III*, Pécs 2005, с. 83–113; О. Б. Головки, *Корона Даниила Галицкого. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*, Київ 2006, с. 300–337; D. Dąbrowski, *Stosunki polityczne między królem Węgier Belą IV, niektórymi książętami polskimi i Romanowiczami w latach 1242–1250 (ze szczególnym uwzględnieniem kwestii matrymonialnych)*, [in:] *Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. Maksymiliana Grzegorza*, ed. Z. Zyglewski, Bydgoszcz 2007, s. 45–63; Idem, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264)*, *Biografia polityczna*, Kraków 2012, s. 139–272; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*, Kraków 2011, s. 196–291 (Seria: *Rozprawy Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU*, t. 12); А. Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, Львів 2015, с. 196–207.

³ Подробнее см.: Дж. Гарді, *Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви?* [in:] *Actestest tantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича*, Львів 2011, с. 197–203 (Серія: *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Вип. 20).

Следствием женитьбы Ростислава стало также то, что остаток своей жизни он провёл в кругу венгерской семьи и был одним из вельмож при дворе своего тестя, Бель IV, о чём нам недвусмысленно свидетельствует *series dignitatum* венгерских королевских грамот⁴. Одним словом, он оказался в среде, где преобладала западная культура и христианство латинского обряда. С „венгерским” периодом жизни Ростислава Михайловича связан логичный вопрос – принял ли он католическую веру после женитьбы на венгерской принцессе Анне или остался верен православной вере своих предков?

Следует обратить внимание на то, что для династических союзов это была необычная ситуация, поскольку жених полностью зависел от своего тестя – брак был заключён на венгерском дворе и жених остался жить в доме своей невесты, что по меньшей мере подразумевало принятие обычаев и законов страны, которая стала его новой родиной. Вопрос становится еще более занимательным, если примем во внимание целый ряд случаев, когда княгини православного вероисповедания, вступая в брак с Арпадами и становясь венгерскими королевами, по неписанному правилу принимали и латинский обряд, и католическую веру⁵. Кажется, что тогда в Европе это уже был устоявшийся обычай заключения династических браков. Такая же ситуация была и с венгерскими принцессами, которые, становясь византийскими царицами, принимали православие⁶. Поэтому здесь уместно задать вопрос – могло ли такое „женское правило” заключения браков между биконфессиональными супругами быть применимым и в отношении Ростислава Михайловича?

В ранней исторической литературе доминировало слишком упрощенное мнение, что Ростислав, являясь зятем венгерского короля, был лишь орудием в его руках и защитником венгерских и католических интересов на Балканах⁷. Но Ростислав все-таки был мужчиной, а не женщиной-принцессой, происходил из княжеской династии, т. е. был правителем, который, хоть и потерял свои владения,

⁴ См. 1247: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér, Budapest 1829–1844 [далее: *CDH*], vol. 4, pars 1, p. 454; 1254: *CDH*, vol. 4, pars 2, p. 218; 1255: *CDH*, vol. 4, pars 2, p. 314; 1264: *CDH*, vol. 4, pars 3, p. 197; ср.: *CDH*, vol. 4, pars 1, p. 396.

⁵ Например, Анастасия, дочь киевского князя Ярослава Мудрого, супруга венгерского короля Андрея I, окончила свою жизнь как монахиня в известном женском монастыре Адмонте (Австрия). Также в этом монастыре умерла и дочь сербского великого жупана Уроша I, венгерская королева Елена – супруга Бель II Слепого. Её невестка Евфросиния, дочь киевского князя Мстислава Владимировича Великого, будучи супругой венгерского короля Гейзы II и королевой-матерью, приняла новый обряд. Сюда можно отнести, конечно же, и тещу Ростислава, супругу короля Бель IV, греческую принцессу Марию Ласкарис. См.: M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, old. 116–123, 297–302, 311–315, 460–462; J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, [in:] *Idem, Европа и Срби, средњи век*, Београд 2006, s. 154–155; Л. Войтович, *Княжа доба на Русі*, с. 311–312; D. Dąbrowski, *Genealogia Mściławowiczów, Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków 2008, s. 166–175.

⁶ Например, царица Пирושка-Ирина, дочь венгерского короля Владислава Святого и жена византийского императора Иоанна II Комнина или царица Маргарита-Мария, дочь Бель III и супруга императора Исаака Ангела. M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, old. 210–213, 394–406; *Idem, Margit császárné fiaí*, „Századok”, 1903, old. 593–611; L. Tautu, *Margherita di Ungheria imperatrice di Bisanzio*, [in:] *Antemurale. Institutum Historicum Polonicum Romae*, vol. 3, Romae 1956, s. 51–79; F. Makk, *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest 1989; G. Nagymihályi, *Árpád-bázi Szent Piroksa – Az idegen szent*, Budapest 2007.

⁷ В. Г. Прокофьев, *Ростислав Михайлович*, с. 141.

но по понятиям средневековья не мог быть лишён роли *patris familias* – господина своей супруги и семьи. Пример молодого Бела, будущего венгерского короля Бела III, который провёл молодость на византийском дворе в качестве несостоявшегося наследника и зятя императора Мануила I Комнина и который был воспитан как настоящий православный „ромей“ и принял новое имя Алексей – может оказаться полезным при рассмотрении судьбы Ростислава в Венгрии⁸. Однако вес и значимость политического контекста, различный статус этих двух участников, а также разные эпохи и места, в которых они действовали, на наш взгляд не подлежат генерализации и обобщению.

Вопрос о религиозной принадлежности Ростислава во время его проживания в Венгрии является значительным не только как деталь биографии князя, но представляет собой более широкий культурный, конфессиональный и цивилизационный дискурс в истории этой части Европы и её правящих династий. К сожалению, не существует ни одного источника папской, венгерской или русской провиниенции, который бы непосредственно свидетельствовал о вероисповедании князя после его прибытия в Венгрию. Тем не менее, мы предполагаем, что Ростислав во время пребывания в Венгрии сохранил веру своих предков.

Нам известно, что брак между Ростиславом и Анной был заключен на венгерском королевском дворе. Единственный источник, лаконично и без комментариев информирующий нас об этом, – это *Галицко-Волынская летопись*, автор которой, будучи придворным „историографом“ Даниила Романовича, не был благосклонен к Ростиславу⁹. Вполне правдоподобно, что венчание было совершено по латинскому обряду и связано с какой-то венгерской придворной церемонией интронизации Анны и Ростислава как княгини и князя Галичины – „владения венгерского короля“. В свите Ростислава, вероятно, находился некий русский священник, возможно с ним был также его сторонник, недавно изгнанный с Руси галицкий епископ Артемий¹⁰. Однако они вряд ли официально участвовали в бракосочетании, поскольку церемония венчания была внутренним событием венгерского двора и должна была проходить согласно венгерским обычаям. Таким образом, Ростислав признавал верховную власть венгерского правителя и согласился повиноваться ему как своему тестю и господину.

Но означало ли такое признание суверенитета Бела IV, а также венчание по латинскому обряду, что Ростислав должен был отречься от своей веры? По нашему мнению – нет. Во-первых, у нас нет сведений о том, что венгерский двор принуждал русского князя изменить веру. Во-вторых, это был двусторонний союз, в заключении которого, вероятно, участвовали и галицкие бояре, противники

⁸ О Беле III подробнее, см.: Gy. Kristó, F. Makk, *III. Béla emlékezete*, Budapest 1981, old. 5–33; F. Makk, *Béla és Bizánc*, „Századok“, 1, 1982, old. 33–61.

⁹ „...и бѣжа [Ростислав – Д. Г.] Оутры . и вдасть зань . паки король Оугорьскыи дочѣрь свою.“ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 794.

¹⁰ Ср.: Ђ. Харди, *Руски духовници и монаси на тлу Срема у средњем веку*, „Споменица историјског архива Срем“, 4, 2005, с. 83–84; М. Волощук, „Русь“ в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції, Івано-Франківськ 2014, с. 177–178.

Романовичей. Результатом этого союза должно было стать возвращение Ростислава, при поддержке венгерского короля, на галицкий трон. Сохранив веру своих предков, Ростислав оставался единоверным с русским населением Галицкого княжества и таким образом существенно увеличивал свои шансы на трон. В свою очередь, принятие князем католичества без сомнения уменьшило бы его шансы на успех и поддержку местного населения. Ставка была велика, так как с утверждением Ростислава в Галиче венгерский двор получил бы верного и зависимого союзника на своих восточных границах, что усилило бы защиту королевства от монголов. Таким образом, Беле IV более выгодным было иметь православного зятя на галицком престоле, чем зятя-католика, который бы остался при его дворе. И этот сценарий вполне мог быть реализован, если бы поход Ростислава Михайловича на Галич в 1245 г. оказался успешным. Но, как нам хорошо известно, планы Беле IV и Ростислава провалились, последнему пришлось покинуть Русь и поселиться в Венгрии.

Оставив в стороне обширное поле предположений, которые из-за отсутствия достоверных источников мы не в состоянии доказать, обратимся к конкретным фактам, которые могут подкрепить наш тезис о сохранении Ростиславом веры своих предков.

После изгнания с Руси Ростислав получил от своего тестя область Мачву и противоположный берег Срема, который в своё время Бела III отвоевал у Византии, а затем снова вернул империи в качестве приданого своей дочери Маргариты-Марии, вышедшей замуж за Исаака II Ангела. В начале XIII века, после падения Византии, эта область опять вернулась под контроль Венгрии¹¹. Можно дискутировать о том, почему Бела IV подарил своему зятю и дочери именно эту область, но надо обратить внимание на то, что её населяли православные греки и славяне (*Sclavi et Greci*), о чём свидетельствует папская булла (грамота) с 1229 г.¹² Без сомнения, православному Ростиславу было легче и естественнее управлять регионом с такими подданными. Надо обратить внимание также на то, что и до, и после Ростислава в Среме или Мачве правили члены венгерской правящей династии, которые находились под сильным византийским влиянием. Например, в 1220-тые гг. правительницей Срема была дочь Беле III и вдова Исаака II Ангела, Мария-Маргарита, которая хотя и вернулась в католичество в 1205 г., но все же осталась активной защитницей православия перед лицом ла-

¹¹ M. Wertner, *Margit császárné fiai*, old. 593–611; L. Tautu, *Margherita di Ungheria*, s. 51–79; Б. Ферјанчић, *Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији*, [in:] Ваљево. *Постанак и успон градског средишта*, Ваљево 1994, с. 49–58; А. Zsoldos, *Az Árpádok és asszonyaik, A királynéi intézmény az Árpádok korában*, Budapest 2005, old. 108, 158–159, 189; С. Бирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, „Прилози за књижевност, језик, историју, фолклор”, 74, 2008, 1–4, с. 3–20; Ђ. Бубало, К. Митровић, Р. Радић, *Јурисдикција Католичке цркве у Срему*, Београд 2010, с. 43–51.

¹² 1229: „ut Sclavi et Greci, qui inhabitant terram illam [ulterior Sirmia], in divinis officiis et ecclesiasticis sacramentis ad Latinorum ritum et obedientiam Romane ecclesie, si potest fieri, convertantur”. *Vetera Monumenta historica Hungariorum sacram illustrantia* [далее: VMH], ab A. Theiner, vol. I, Romae 1859, p. 88–89; Ср.: М. Динић, *Средњовековни Срем*, [in:] Idem, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, с. 270–284.

тинских крестоносцев. Позже здесь правили её сыновья, а потом ещё один зять венгерской королевской семьи – бывший сербский король Стефан Драгутин¹³. Ещё одна важная деталь – на территории католической Сремской епископии, образованной в 1229 г., находился известный православный монастырь Святого Димитрия в Сирмиуме, расположенный в центре новых владений Ростислава¹⁴. После смерти Ростислава (*datum ante quem*: 15 VII 1264) Бела IV подарил „*terras et possessiones... de sancto Demetrio*“, (а с ними, без сомнения, и сам монастырь) своей дочери Анне и её сыновьям („*mulieri Agne vidue Ducisse Galitie, de Bosna et de Mazo domine, ac nobiles viris Michaeli et Bele natis eiusdem*“)¹⁵. Таким образом король хотел сохранить наследство Ростислава за его вдовой и её детьми, а не за своим сыном и противником, младшим королём Стефаном¹⁶. Всё это указывает на то, что во время правления Ростислава монастырь Святого Димитрия находился под защитой его семьи. Не исключено также, что он стал местом захоронения русского князя¹⁷, что является ещё одним свидетельством сохранения Ростиславом православной веры.

Очередной аргумент, подтверждающий наше предположение, может скрываться в болгарской политике Ростислава. В 1255 г. князь стал тестем и опекуном болгарского царя Михаила Асеня. После убийства зятя он завладел болгарской столицей в Тернове, освободил свою дочь и, судя по всему, короновался сам или, по крайней мере, самовольно занял болгарский трон¹⁸. Болгарская политика и царские амбиции негласно подразумевали связь Ростислава с болгарской церковью и его „правочность“ в отличие от „латинской ереси“. В свое время Александр Авенариус отмечал видную роль Ростислава в болгарско-никейских переговорах в 1256 г., что проявилось в титуловании Ростислава Михайловича византийцами „*Rosoi Arhon*“ и „*Rosos Ug-os*“. Словацкий византолог пришёл к выводу, что Никейская империя после коронации Даниила Романовича короной, полученной от папы (1253), начала поддерживать Ростислава в его притязаниях на Галич¹⁹. Несмотря на дискуссионность тезиса А. Авенариуса, к которому мы относимся с осторожностью, он в определенной степени подтверждает нашу позицию о православном вероисповедании Ростислава Михайловича.

Нужно также обратить внимание на, возможно ключевой, источник, свидетельствующий о „вере“ Ростислава Михайловича во время его проживания в Венгрии. Речь идёт об известном в науке письме Бела IV от 11 ноября (1247 г.), адре-

¹³ См.: Ђ. Харди, *Господари и банови оностраниг Срема и Мачве у XIII веку*, „Споменица Историјског Архива Срем“, 8, 2009, с. 65–79.

¹⁴ С. Ђирковић, *Civitas sancti Demetri*, [in:] *Сремска Митровица*, С. Митровица 1969, с. 60–69.

¹⁵ *УМН*, vol. 1, p. 273.

¹⁶ Ср.: А. Zsoldos, *Családi ügy, IV Béla és István ifjabb király viszállya az 1260-as években*, Budapest 2007, old. 30–31.

¹⁷ Ђ. Харди, *Kada je umro gospodar Мачве Ростислав Михайлович?*, „Споменица Историјског Архива Срем“, 11, 2012, с. 22–34.

¹⁸ Подробнее, см.: Х. Димитров, *Българско-унгарски отношения през средновековието*, София 1998, с. 157–166.

¹⁹ А. Avenarius, *Tatári ako problém byzantskej politiky a diplomacie*, „Historický Časopis“, 32, 1984, 6, s. 860–861. См. также: *Theodori Ducae Lascari Epistolae*, ed. N. Festa, Firenze 1898, p. 280; Georgii Acropolitae, *Annales*, [in:] *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, ed. A. Heisenberg, Bonnæ 1836, p. 134.

сованном папе Иннокентию IV²⁰. В нем венгерский король информировал главу Западной церкви, что из-за опасности нового монгольского нападения, а также „propter bonum christianitatis maiestatem regiam humiliando“ („для блага христианства, унижая своё королевское величество“), он выдал замуж двух своих дочерей за русских князей, а третью – за польского князя²¹. Упомянутых женихов дочерей Белы IV можем идентифицировать без труда: речь идет о Ростиславе, женившемся на Анне; Льве, сыне Даниила Романовича, женатом с младшей дочерью венгерского короля, Констанцией; краковском князе Болеславе Стыдливым, за которого была выдана старшая дочь венгерского короля, Кинга²². Принимая во внимание правительственную идеологию Белы IV, можно быть уверенным, что сам факт выдачи замуж королевских дочерей за князей, которые иерархически „были ниже венгерского короля“, являлся для Арпадов унижительным. С другой стороны, учитывая то, что письмо адресовалось именно папе и было пронизано христианской риторикой, посредством которой венгерский король старался представить себя как единственного истинного защитника европейского христианства от монголов, можно предположить, что наиболее унижительным для Белы IV был факт, что двух из своих дочерей ему пришлось выдать замуж за православных князей. В том же письме король красноречиво дополнил картину о своей „жертве правоверного христианского монарха“, сообщая папе, что против своей воли и со всей болью („proh dolor“) принял в свое государство язычников половцев, а своего сына-первенца Стефана женил на половчанке-язычнице (будущей королеве Елизавете Половчанке)²³.

Таким образом, мы можем сделать вывод, что русский князь Ростислав Михайлович в течение „венгерского периода“ своей жизни, оказавшись в чужой стране, хранил память о своем происхождении, о чем говорят его поступки. На южных границах Венгрии он являлся посредником между интересами венгерской королевской семьи, в которую вошел после заключения брака с Анной, и областями, где преобладало влияние славянской и византийской православной традиции. В этом смысле Ростислав не был исключением, если принять во внимание похожие судьбы бывшей византийской царицы Маргариты-Марии с династии Арпадов или бывшего сербского короля Стефана Драгутина.

²⁰ О письме Белы IV специально и подробнее писал Т. Сенга, см.: T. Senga, *IV Béla külpolitikája és IV Ince pápához intézett „tatár-levele“*, „Századok“, 1987, 1–2, old. 584–612.

²¹ „Nos vero ad id, quod potuimus recurrentes, propter bonum christianitatis maiestatem regiam humiliando, duas filias nostras duobus ducibus Ruthenorum et terciam duci Polonie tradidimus in uxores...“ *CDH*, vol. 4, pars 2, p. 220–221; *VMH*, vol. 1, p. 231.

²² M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, old. 463–479, 484–487; T. Senga, *IV Béla külpolitikája*, old. 584–604.

²³ „Cumanos etiam in regno nostro recepimus, et proh dolor ... amplius propter defensionem fidei Christianae filio nostro primogenito Cumanam quamdam thoro coniunximus maritali“ *CDH*, vol. 4, pars 2, p. 221; *VMH*, vol. 1, p. 231; См. также: M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, old. 501–505.

*

Сыновья и дочери Ростислава Михайловича и Анны являлись, как бы зеркальным отражением смешанного брака своих родителей. Их старший сын был назван в честь отца Ростислава, черниговского князя Михаила, а младший – в честь другого деда, венгерского короля Белы²⁴. Русское влияние в этом случае получило преимущество! О вероисповедании сыновей Ростислава источники, к сожалению, почти ничего не говорят. Однако нам кажется, что вопрос веры в этой семье был заранее определен: сыновья правдоподобно были православными, а дочери скорее всего принадлежали к венгерской римско-католической традиции. Об этом, по крайней мере, свидетельствуют их имена: Кунигунда (Кинга) (выданная за чешского короля Пшемисла II Отокара), Гриффина (выданная за краковского князя Лешка Черного) и Маргарита, которая стала монахиней в венгерском королевском монастыре на острове Маргариты возле Буды²⁵. В определенном смысле это подтверждается косвенными аргументами. Например, бывший сербский король Стефан Драгутин Неманич в начале XIV века (ок. 1308–1309 гг.) выдвинул своего старшего сына Владислава, рожденного в браке с венгерской принцессой Каталиной, в кандидаты на венгерский престол, хотя тот, как свидетельствовал папский легат Гентилис, был *scismaticus*. С другой стороны, как известно, одна из его дочерей, как и дочь Ростислава Михайловича, окончила свою жизнь как католическая монахиня в упомянутом родовом женском монастыре Арпадов²⁶.

Перевод на русский язык: Галина Лукић

*

Dura Hardi, Religious Affiliation of Prince Rostislav Mikhailovich during his stay in Hungary

The biography of the relatively dynamic life of Prince Rostislav Mikhailovich of the Chernigov dynasty can be divided into two parts: the „Ruthenian” and the „Hun-

²⁴ *VMH*, vol. 1, old. 273. В последнее время М. Волошук выдвинул интересную гипотезу о существовании третьего сына у Ростислава Михайловича, которого идентифицировал как краковского епископа Прокопия. М. Волошук, *Епископ Кракова Procopius de Russia (1293–1295 pp.): етничност та генеалогична належност* (в печати). Хотим поблагодарить автора за возможность ознакомиться с рукописью работы.

²⁵ О детях Ростислава Михайловича и Анны, см.: F. Palacky, *O Ruském knížeti Rostislavowii*, s. 36–41; M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, old. 473–474; O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Kraków 2005, s. 581–583; А. Войтович, *Князю доба на Русі*, с. 420–421; Ђ. Бубало, *Бела Ростислављевић*, [in:] *Српски биографски речник*, т. 1: А–Б, Нови Сад 2004, с. 465–466; Ђ. Харди, *Михаило Ростислављевић*, [in:] *Српски биографски речник*, т. 6: Мар–Миш, Нови Сад 2014, с. 844.

²⁶ *Acta legationis cardinalis Gentilis. II. Gentilis bibornok magyarországi követségének okiratai. 1307–1311*, Budapest 1885, p. 271–272 (Серия: *Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrantia*, vol. 1, pars 2); М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, „Зборник радова Византолошког института”, 3, 1955, с. 64–65; Idem, *Из наше раније прошлости. Кћери краља Драгутина*, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор”, 30, 1964, 3–4, с. 239–242; Г. Ружичић, *Црквена припадност краља Драгутина*, „Зборник за историју Матице српске”, 6, 1972, с. 85–86; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, с. 89, 95.

garian” period. As the exile from Rus’ he most likely became the son-in-law of Bela IV, the king of Hungary in 1242. After his failure in attempt to take the throne of Galicia in 1245, his fate (until his death in 1264) remained attached to Hungary where, as a member of the royal family, he was granted authority over the region at the southern boarder of Hungary, Machva, becoming the Duke of Machva. It is often emphasized in historiography that Rostislav, after receiving Machva from his father-in-law, Bela IV, became the tool and the representative of the Hungarian interests in the Balkans. The Rus’ prince found himself in a strange Catholic land, where his situation depended on his wife Anna and his father-in-law. The author of this paper seeks to find out whether Rostislav kept the Orthodox faith in which he grew up in his fatherland, or adopted the religious practices of his new home country. The author’s conclusion is that Rostislav kept his faith even though it is most likely that the marriage ceremony was held according to the Latin rite. Several circumstances are in favour of this assumption. As the Hungarian pretender to the throne of Galicia, Rostislav had a greater chance of success as an Orthodox prince. It is fairly likely that Artemiy, the exiled Galician Orthodox Episcopo, was among his Hungarian entourage. We are familiar with the fact that Machva, (Lower Sirmia) under the authority of Rostislav was populated by people of Orthodox religion. Rostislav’s family was connected to the famous Greek Monastery of St. Demetrious on the River Sava. Crowned as Tsar of Bulgaria (1257), Rostislav was obliged to maintain good relations with the Bulgarian Church. Finally, the letter of Bela IV sent to the Pope (around 1247) also seems to indicate that Rostislav belonged to the Orthodox faith.

*

Đura Hardi, „Przynależność religijna” księcia Rościława Michajłowicza w czasie jego pobytu na Węgrzech

Życiorys księcia Rościława Michajłowicza, pochodzącego z czernihowskiej linii Rurykowiczów, można podzielić na dwa okresy: ruski i węgierski, co znajduje odzwierciedlenie w jego działalności jako władcy. Zmuszony do porzucenia swoich ruskich ziem, został w 1242 r. zięciem króla Węgier, Beli IV. Po porażce w walce o tron halicki w 1245 r. resztę swojego życia związał z Królestwem Węgierskim. Jako członek rodziny panującej objął w zarząd Maczwę – region położony w południowej części kraju Arpadów. W historiografii przyjęło się uważać, że Rościław był reprezentantem i obrońcą węgierskich interesów na Bałkanach, ale to twierdzenie można poddać w wątpliwość. Ruski książę przebywał w obcym, katolickim kraju, gdzie jego pozycja zależała w pełni od żony, księżniczki Anny, oraz teścia. Autor uważa, że Rościław w czasie swojego pobytu na Węgrzech zachował wiarę prawosławną, nawet jeśli jego ślub odbył się w obrządku łacińskim, ku czemu istnieją pewne przesłanki. Po pierwsze Rościław jako pretendent do tronu halickiego z ramienia Beli IV miał większe szanse będąc dynastą prawosławnym. Jest możliwe, że oprócz Węgrów w jego otocze-

niu przebywał biskup halicki Artemiusz. W oparciu o źródła wiadomo, że rządzona przez ruskiego księcia Maczwa była zasiedlona między innymi przez słowiańskich i greckich osadników wyznania prawosławnego. Rościsław i jego rodzina byli związani z prawosławnym monasterem św. Dymitra nad rzeką Sawą. Jako samozwańczy car Bułgarii (od 1257 r.) utrzymywał on bliskie stosunki z cerkwią bułgarską. Samodzielny w wielu swoich działaniach, z powodu swojego pochodzenia i wyznania był idealnym przedstawicielem węgierskiego domu królewskiego na Bałkanach. O tym, że Rościsław pozostał przy wierze prawosławnej świadczyć może pochodzący z 1247 r. list Beli IV do papieża. Jeżeli zaś chodzi o przynależność religijną potomków Rościsława to wciąż stanowi to pole do dyskusji, lecz wydaje się prawdopodobne, że byli oni członkami kościoła katolickiego.

Tamás Péderi
(Pécs)

Military culture of Novgorod in the 13th century according to Western and Novgorodian sources

The aim of this paper is to propound how the Novgorodian warriors fought, what was their equipment like and what tactics and logistics the generals of Novgorod used during wartime in the 13th century – in the era of the famous battles at the River of Neva (1240), Lake Peipus (1242) and Rakvere (1268) against the Western crusaders. The result shows that the Novgorodian armature was similar to the ones of the other parts of Rus' but also had elements influenced by Western warfare. Their tactics were capable to be adapted to actual military situations, for example facing fearsome charges of heavily armoured knights successfully. To do these, Novgorod had its armies well organized and had advanced logistic system which were as important as the skills of its military leaders like Alexander Nevsky.

The military history of the independent Ruthenian „city-state” of Novgorod the Great is barely known among wider audience. The only part many may know is the period of great battles and wars against the Western crusaders in the 13th century, especially the era of Prince Alexander Nevsky and his famous victories at the River of Neva (1240) against the Swedes and at Lake Peipus (1242) against the Teutonic Order. While the chivalric warfare of Novgorod's Latin enemies is well-known, only a few we know about the military culture of the Northwestern Rus'. In the following I am going to summarize the most important aspects of the Novgorodian warfare of the era according to local and Western primary sources¹ and secondary literature briefly².

---

¹ I used three different editions of the *Novgorod Chronicles*. The editions I used: *The Chronicle of Novgorod, 1016–1471*, ed. C. R. Beazley and A. A. Shakhmatov, London 1914; *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва–Ленинград 1950 (http://www.lrc-lib.ru/rus_letopisi/Novgorod/contents.htm [30.12.2015]); *Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского*. [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 42, Москва 2004 (<http://www.lrc-lib.ru/?id=6> – last visited [30.12.2015]), (hereafter: *NL*). Other primary sources used: Hermann de Wartberge, *Chronicon Livoniae*, ed. E. Strehlke, Leipzig 1863 [hereafter: *HWCL*]; *Livländische Reimchronik*, ed. F. Pfeiffer, Stuttgart 1844 [hereafter: *LRC*].

² Only a few monographs gives short summaries about this question: E. A. Разин, *История военного искусства*. т. 2: *VI–XVI вв.*, Москва 1999; D. Nicolle, *Armies of Medieval Russia 750–1250*, Oxford 1999; D. Nicolle, V. Shpakovsky, *Armies of Medieval Russia 1250–1500*, Oxford 2002. On the other hand lots of other works include elements of the topic but in this essay I cite only a very selected bibliography as my aim is to give brief synopsis.

The first question is the organization of the armies of Novgorod. According to the sources, originally the Novgorodian armies had similar structure as the armies of the other Ruthenian principalities but during the 12th–13th centuries many unique elements appeared. The so called *druzhina* („companions”) or princely retinue was the core of the Ruthenian armies. The retinue was usually lead by the prince himself or the local governor (*posadnik* or *namestnik*) or by aristocrat-born generals (*voevoda*) who were loyal confidants of the prince which shows the importance of this unit³. During the 12th century the retinues were divided into „older” and „younger” *druzhinas* which marked the different social positions of the members. In Novgorod the younger retinue was called *grid'* which came from the Old Norse word for retinue (*hird*)⁴. After the Mongol invasion the phrase *druzhina* slowly disappeared and *dvor* („court”, „courtyard”) came into use possibly due to the influence of the Mongol term *ordu*⁵. The retinue became mounted, cavalry unit in the 11th century⁶.

Initially the infantry were recruited from local tribes but the fast-growing towns started to deploy militias (*polk*, literally „army”) and these units became dominant everywhere in Rus' soon⁷. Due to this change the poorly armed tribal and rural units almost disappeared and were only brought up when it was really necessary. Instead of armed service the villagers mostly supported the professional armies with supplies, especially food and horses⁸.

This system was more differentiated in Novgorod after it gained independence in 1136. As the prince was only an invited military leader and not a ruler, we can call his retinue a sort of elite, professional mercenary army. But as most princes left after a few years, it was necessary for the city to have own regular units. The *vladyka* („bishop”) as the ecclesiastic leader of the city had his own unit. The elected governor of Novgorod, the *posadnik* also had a regular retinue, the *grid'* – this troop was garrisoned in the satellite-towns around Novgorod so they ensured the Novgorodian rule in the core territory. The local aristocracy assured the financial background for drilling and the supplies of these soldiers. Each boyar was obliged to equip a horseman after every 10 acres of land but in the times of emergency they were obliged to do so after every 4 acres⁹.

Due to the advanced urban culture in the Novgorodian Land the militia was also more differentiated. Each „ends” or quarters of Novgorod and each satellite-town had its own militia¹⁰. In the sources they are called the „men of Ladoga”, „men of Russa” and

³ D. Nicolle, *Armies of Medieval Russia 750–1250*, p. 19; I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, Lancing 1989, p. 46. Although I. Heath's work is a kind of popular science book, he uses authentic primary sources and scientific secondary sources which make it a useful and creditable synthesis for this matter.

⁴ I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, p. 46–47; D. Nicolle, *Armies of Medieval Russia 750–1250*, p. 18–19.

⁵ I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, p. 47.

⁶ D. Nicolle, *Armies of Medieval Russia 750–1250*, p. 19.

⁷ E. A. Разин, *История военного искусства*. т. 2, с. 142.

⁸ I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, p. 46; D. Nicolle, *Armies of Medieval Russia 750–1250*, p. 16, 20.

⁹ E. A. Разин, *История военного искусства*. т. 2, с. 148–149.

¹⁰ I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, p. 46; E. A. Разин, *История военного искусства*, т. 2, с. 148; D. Nicolle, *Armies of Medieval Russia 750–1250*, p. 20.

so on¹¹. As sustaining an efficient army was an elemental interest for the rich republic, their militia was recruited via selective military service: every two citizen were obliged to equip their third co-resident except for the members of the sacerdocy¹². About the training of these militiamen we have no information but the way of recruitment and the successful military actions show that there were some kinds of regular training and drilling¹³.

The prince was on the top of the Novgorodian military organization but in his absence the *posadnik* was the leading general¹⁴. The prince directly commanded his retinue and the *posadnik* commanded the episcopal troops and the *grid'*. The *tysyatsky* (lit. „thousand-leader”) lead the main urban units, the divisions (*tysyacha*, lit. „thousand”). According to the sources of Novgorod and Pskov, the urban divisions were organized by analogy with the administrative system. The division of the city of Novgorod contained 5 regiments (*polks*) as the city had 5 quarters and each regiments were lead by an appointed general (*voevoda*). Each *polk* had 2 „hundreds” lead by a *sotsky* (lit. „hundred-leader”) who commanded several „tens” lead by *desyatskys*, or „ten-leaders”, which were also called *ulitskys* (lit. „street-leaders”) possibly meaning that every „ten” were organized by analogy with the local streets so the neighbours fought side by side. The designations show a decimal system but we might not take it up literally as a „hundred” might contained more or less soldiers¹⁵.

Briefly the army of Novgorod contained two main units: the core retinues with professional warriors and the backbone with somehow trained urban militia. However besides the regular troops we often find temporary, irregular units in the local chronicles. The warriors of conquered and allied Finnic tribes often fought in the wars of Novgorod as auxiliaries¹⁶. Sometimes even nomadic warriors from the southern steppes emerged as mercenaries or auxiliaries. For example in the battle at Lake Peipus (1242) nomadic horse-archers played an important role in the Novgorodian victory – there is a debate among historians that who exactly were these steppe warriors: fleeing „Black Hat” Turks (*chernye klobuki*) or the Mongol unit¹⁷. From the mid-13th century the Lithuanian mercenary war bands also became frequent – most of them were lead by exiled chieftains and contained a few hundred light horsemen¹⁸.

It is always an important and difficult topic to estimate the fighting strength of medieval armies. The main problem is that most sources exaggerate the number of the armed men. Surprisingly in the *Novgorod Chronicles* most numbers seem to be real – usually the chroniclers wrote about few hundred or few thousand strong forces. For

¹¹ *Новгородская первая летопись*, с. 322 (1273), с. 322–323 (1274).

¹² E. A. Разин, *История военного искусства*, т. 2, с. 149.

¹³ I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, p. 46.

¹⁴ E. A. Разин, *История военного искусства*, т. 2, с. 148.

¹⁵ I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, p. 46; E. A. Разин, *История военного искусства*, т. 2, с. 142, 149.

¹⁶ *Новгородская первая летопись*, с. 270–271 (1227–1228), с. 295 (1241), с. 319–321 (1270).

¹⁷ I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, p. 46–47; D. Nicolle, *Armies of Medieval Russia 750–1250*, p. 21–22; D. Nicolle, V. Shpakovsky, *Armies of Medieval Russia 1250–1500*, p. 8.

¹⁸ I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, p. 47, 117.

example in 1236 Pskov sent only two hundred soldiers to aid the Livonian Order against the pagan tribes¹⁹. But there are only a few mentions with actual data so most researchers use analogies to estimate the numbers. For example *Heath* hypothesizes that in the early 13th century the militia of Novgorod – which was the half of the whole army of the Novgorodian Land – consisted of about 3000–5000 soldiers²⁰. *Nicolle* mentions similar numbers: he thinks that even in large-scale campaigns the city-state was able to muster 10.000 men at most which amount was close to the strength of the contemporary Livonian German and Scandinavian armies. For example in the battle of Lake Peipus circa 6000 Novgorodians faced 4000 crusaders²¹. However it was very rare that so many fighters were mustered because the towns and forts always needed garrisons and the features of ground and the immature communication made it very difficult to call to arms too many warriors at the same time. So only a few hundred soldiers took part in most expeditions – they marched organized but their equipment (weapons, siege machines, tents and food) were transported by supply carts or sleighs and ships on the rivers²². Horses were another important feature of military logistics in the region. These animals were used both to carry supplies and warriors and played an important role in the quick successes of the Latin crusaders in the Baltic region. In Novgorod there were fewer horses because of climatic and geographical reasons so they were really prestigious and we often read in the local chronicles that horsemen had also fought dismounted on the battlefield and mounted only after gaining victory to pursue the enemy²³.

After surveying the organization and the logistics, we should also take a look on the equipment of the Novgorodian warriors. In this question not only written sources but archaeological finds and contemporary pictures help us²⁴. Similarly to everywhere else in the era, swords were the most prestigious weapons in Novgorod. They were expensive and rare because this region had only low quality iron ore. As a result they had to import those weapons: many of them were two-edged arming swords from the Northern and Central Europe but they also imported good quality iron or steel from the West to forge swords. The sabre forms of the southern steppes were also popular among the aristocracy²⁵. Poorer common soldiers generally used thrusting and throwing spears and different types of smashing weapons in hand-to-hand combat like axes, flails

¹⁹ *Новгородская первая летопись*, с. 285 (1236).

²⁰ I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, p. 46.

²¹ D. Nicolle, *Armies of Medieval Russia 750–1250*, p. 37.

²² E. А. Разин, *История военного искусства*. т. 2, с. 148–149; D. Nicolle, *Armies of Medieval Russia 750–1250*, p. 34–36.

²³ I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, p. 55; D. Nicolle, V. Shpakovsky, *Armies of Medieval Russia 1250–1500*, p. 5; E. А. Разин, *История военного искусства*. т. 2, с. p. 148. For the role of horses in the region see: S. Ekdahl, *Horses and Crossbows: Two Important Warfare Advantages of the Teutonic Order in Prussia*, [in:] *The Military Orders*, vol. 2: *Welfare and Warfare*, Aldershot 1998, p. 119–151.

²⁴ For detailed information about the weaponry in the Rus' see: А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, Вып. 1–3, Москва 2006.

²⁵ Idem, *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.*, Москва 1976, p. 21–24; I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, p. 125–127; D. Nicolle, V. Shpakovsky, *Armies of Medieval Russia 1250–1500*, p. 14–15.

and the flanged maces. The latter became widespread after the Mongol invasion and were highly effective against the armours of the Livonian and Scandinavian knights²⁶. According to written sources, almost all Novgorodian warriors (at least the infantrymen) used bows and from the early 1200s crossbows also appeared (adopted from the Westerners)²⁷. Good and effective protection was as important as strong weapons in the 13th century. Most warriors protected themselves with round and teardrop-shaped wooden shields and different types of leather and metal helmets and the richer also used several types of body armour²⁸.

Warfare can be divided into two parts in the era: siege warfare and field warfare. The first one was very important in the Middle Ages and especially in the Northwestern Rus' due to topographical reasons. After the intensive enemy attacks of the early 1200s the Novgorodians built many stone forts and also raised new stone fortifications around the old settlements under the influence of the highly advanced castle architecture of the crusaders²⁹. In sieges catapults and other engines played important role. Like the crossbow, catapults (*poroki*) came from the West during the 13th century but probably had been developed with the help of Mongol siege engineers³⁰.

In the field warfare the Western European trend was determinant from the late 11th century: charging armoured cavalry became the main assault force not only in the Western chivalric armies but also in the Eastern Europe from the Byzantine Empire to Rus'³¹. In Rus' only the richest members of the *druzhinas* could afford the equipment for this kind of warfare and most warriors used lighter armours. In the southern region cavalry (both heavily and lightly armed) started to play more important role due to the wars against steppe nomads but it barely had effect in the Northwestern Rus'. Most of the Novgorodian militiamen remained infantrymen and fought in shield-wall like in the earlier period. As cavalry became the main attacking force also in that region, this shielded infantry got a defensive role³².

Detailed extant descriptions about two very important battles between the Novgorodian-Pskovian and Teutonic armies from the 13th century show that local ar-

²⁶ А. Н. Кирпичников, *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.*, с. 20–26; I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, p. 125–127; D. Nicolle, V. Shpakovsky, *Armies of Medieval Russia 1250–1500*, p. 14–17, 35.

²⁷ I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, p. 127; Е. А. Разин, *История военного искусства*, т. 2, с. 147–148; D. Nicolle, *Armies of Medieval Russia 750–1250*, p. 34–36, 45; D. Nicolle, V. Shpakovsky, *Armies of Medieval Russia 1250–1500*, p. 44–45.

²⁸ А. Н. Кирпичников, *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.*, с. 56–59; S. Ekdahl, *Horses and Crossbows*, p. 121–122; Е. А. Разин, *История военного искусства*, т. 2, с. 312; D. Nicolle, V. Shpakovsky, *Armies of Medieval Russia 1250–1500*, p. 17–18, 35.

²⁹ А. Н. Кирпичников, *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.*, с. 46–47; S. Ekdahl, *Horses and Crossbows*, p. 119–122; Е. А. Разин, *История военного искусства*, т. 2, с. 147. For detailed information about the fortifications of Novgorod and its possessions, see: А. Н. Кирпичников, *Каменные крепости Новгородской земли*, Москва 1984.

³⁰ А. Н. Кирпичников, *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.*, с. 59–62; S. Ekdahl, *Horses and Crossbows*, p. 126; Е. А. Разин, *История военного искусства*, т. 2, с. 143, 261, 309–312; D. Nicolle, V. Shpakovsky, *Armies of Medieval Russia 1250–1500*, p. 7–8, 24–25. The earliest mentions of siege engines in the *Novgorod Chronicles: Новгородская первая летопись*, с. 315–318 (1268), с. 330–331 (1300) – in the English translation *porok* is incorrectly translated as „battering ram” instead of catapult.

³¹ I. Heath, *Armies of Feudal Europe 1066–1300*, p. 4–56.

³² *Ibidem*, p. 45–47, 55; Е. А. Разин, *История военного искусства*, т. 2, с. 148–164.

mies adapted to the Western chivalric tactics with success. Both in the battle at Lake Peipus (1242)³³ and at Rakvere (1268)³⁴ the united northwestern Ruthenian armies followed the same tactics: the infantry in the centre stopped the cavalry assault of the heavily armed knights of the crusader centre with their bows, spears and shields while the Ruthenian cavalry had beaten the Teutonic infantry on the wings and attacked the enemy centre on its flanks gaining victory with this move. It was a successful adaptation to the usual knightly tactics which were built on the shocking cavalry charge in the centre and gave only supporting role for the infantry. On the other side, the Novgorodians gave equally important role for both units – a defensive one for the infantry and an offensive one for the cavalry³⁵.

To sum up we can say that the Novgorodian military culture in the 13th century was as developed as in other parts of Europe. Their weaponry was basically similar to the ones of the other parts of Rus' but also had elements influenced by the Western warfare including crossbows, siege engines and fortifications. The battlefield tactics was capable to be adapted to actual military situations, for example facing fearsome and infamous charges of heavily armoured knights successfully. To do these Novgorod had its armies well organized and had advanced logistic system which were as important as the skills of military leaders like Alexander Nevsky.

*

Tamás Péderi, *Kultura wojenna Nowogrodu w XIII wieku na podstawie źródeł zachodnich i nowogrodzkich*

Celem artykułu jest omówienie metod uprawniania sztuki wojennej przez wojów nowogrodzkich, w tym używanej przez nich broni oraz taktycznych i logistycznych działań nowogrodzkich dowódców w XIII wieku – epoce sławnych starć z zachodnimi krzyżowcami nad rzeką Newą (1240), Jeziorem Czudzkim (1242) i pod Rakvere (1268). Można zauważyć, że z jednej strony nowogrodzkie siły zbrojne funkcjonowały podobne do formacji z innych części Rusi, z drugiej – dostrzec można także elementy zaczerpnięte z zachodniej sztuki wojennej. Nowogrodzka taktyka była dostosowywana do konkretnych sytuacji, jak chociażby atak ciężkozbrojnego rycerstwa. Powyższe czynniki sprawiły, że Nowogród dysponował dobrze zorganizowaną armią i wykształcił sprawny system logistyki wojennej. Odegrało to równie ważną rolę, co osobiste zdolności dowódców pokroju Aleksandra Newskiego.

³³ *Новгородская первая летопись*, с. 295–297 (1242).

³⁴ *Ibidem*, с. 315–318 (1268.) *LRC*, p. 204–207; *HWCL*, p. 38.

³⁵ E. A. Разин, *История военного искусства*. т. 2, с. 158–164; D. Nicolle, V. Shpakovsky, *Armies of Medieval Russia 1250–1500*, p. 7–8. For a detailed summary see: D. Nicolle, *Lake Peipus 1242 – Battle of the Ice*, Oxford 1997.

*

Тамаш Педери, *Военная культура Новгорода в XIII веке по западным и новгородским источникам*

В статье сделана попытка проанализировать методы ведения боевых действий новгородскими воинами, их тактику, вооружение и логистику во время войн в XIII веке – эпоху знаменитых сражений с западными крестоносцами на реке Неве (1240), Чудском озере (1242) и под Раковором (1268). Автор приходит к выводу, что новгородское вооружение было похожим на вооружение воинов с других регионов Руси, но в нем присутствовали также элементы западного вооружения. Тактика новгородцев успешно адаптировалась к реальным военным ситуациям, например, к угрозе, исходящей от тяжело вооруженной рыцарской конницы. В результате этого, Новгород имел хорошо организованную армию и передовую систему логистики, которые были так же важны, как навыки военных лидеров, например Александра Ярославовича Невского.

Володимир Александрович
(Львів)

Українське „повернення обличчям до Заходу”: досвід релігійної іконографії XIII–XVI століть

У статті проаналізовано спадщину українського середньовічного релігійного живопису з точки зору відображення в ньому контактів із західноєвропейською художньою традицією. Найбільш ранні сліди впливу датуються XIII століттям. Число таких артефактів різноманітного характеру збільшується з другої половини XV ст., але з середини XVI ст. виявляється виключно в декоративних прикрасах. Ікони зі слідами західних запозичень є рідкісним явищем, які не стали поширеною тенденцією і займають скромне місце в еволюції української іконописної традиції.

Прийняття в Україні християнства константинопольського зразка стало запорукою історичної східнохристиянської орієнтації національної релігійної мистецької культури. Водночас як сусідство з країнами латинського Заходу й породжені ним закономірні різноманітні контакти, так і завершене щойно з реалізацією Люблінської унії (1569) розпочате від середини XIV ст. включення українських земель до орбіти утвердженої в латинському культурному колі Речі Посполитої визначили довготривале поступове повернення України „обличчям до Заходу” (Дмитро Чижевський)¹. На ширшому загальноєвропейському тлі воно набирало ознак „тріумфу молоді Європи над старою Візантією” в одному з численних регіональних його виявів. При практикованому досі зверненні до цього аспекту національної традиції незмінно через поверхове й побіжне сприйняття мало враховувалася буквальна й водночас – найважливіша його вимова. Адже йдеться про „повернення обличчям” цілісного організму, складеного

¹ Про цей процес у контексті мистецької історії українських земель пізньосередньовічної доби див.: В. Александрович, *Українська мистецька культура XVI ст.: перші кроки до західноєвропейської традиції*, [in:] *Діалог культур. Матеріали Перших наукових читань пам'яті Дмитра Чижевського, Кіровоград–Київ, 17–19 жовтня 1994 р.*, Київ 1996, с. 99–109; Idem, *Українське мalarstwo religijne drugiej połowy XIV–XVI wieku*, „spotkanie Wschodu i Zachodu”, [in:] *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, pod red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko, Lublin 2000, s. 56–83; Idem, *Українське релігійне малярство другої половини XIV–XVI століть: „зустріч Сходу та Заходу”*, [in:] *Молода нація, 2001*, ч. 3, *Україна і Польща: сторінки спільної історії (XIV–XVIII ст.)*, с. 5–51.

на зовсім іншій основі, з власним, розбудованим внутрішнім життям, чималим індивідуальним досвідом та самобутнім історичним наповненням, організму, який так і не влився до західного світу. Це неминуче провадило до довготривалого засвоєння на місцевому ґрунті поодиноких особливостей відмінної традиції. Як окреме самостійне явище національного досвіду цей аспект історичних контактів із Заходом у багатьох конкретних виявах досі все ще навіть не відкрито, внаслідок чого за актуального стану студій над національною мистецькою спадщиною він виявляється сприйнятим без належного врахування усієї палітри конкретних виявів, а тому неминуче поверхово.

Релігійна іконографія на яскравих і вимовних прикладах засвідчує немало розкладену в часі поступову еволюцію українського контакту із Заходом. Її доробок переконає насамперед у послідовному дотриманні визначального для національної культури східнохристиянського канону як незмінної основи „консервативної” за самою природою релігійної мистецької практики не тільки Середньовіччя, а й Нової доби – така залежність значною мірою визначала й немало відмінний за внутрішнім складом від попередньої традиції характер мистецької культури Нового часу. Водночас із поглибленням осмислення відповідної сторони національної практики все виразніше виявляються докази присутності західного елемента й у мистецькому синтезі в основі українського середньовічного малярства. Проте досі зазначений комплекс виявів не завжди навіть відкрито, не кажучи про його систематизування та сприйняття з належною увагою² окремим самостійним явищем національної традиції. Це стосується насамперед періоду з-перед складення передумов активнішого зближення українських земель до західного світу внаслідок входження їх західної частини до Речі Посполитої та подальшого тривалого існування у її складі на тлі наростаючої експансії, прогресуючої різномірної колонізації.

Найновіші дослідження вказують на визначальну роль у започаткуванні звернення до західного досвіду історичного й культурного контексту часів короля Данила Романовича (†1264)³, відповідний напрям активності якого продовжили й розвинули найближчі спадкоємці. Відкриття упродовж останніх десятиліть нових об’єктів зі спадщини найстаршого західноукраїнського релігійного малярства поряд із переосмисленням окремих давніше відомих його позицій допривело до переконання про збереження саме відтоді й перших на західноукраїнських

² Хоча само явище зауважене ще на початках студій над доробком українського релігійного малярства, в його трактуванні досі, здебільшого, переважали дві крайності. При першій західний елемент українських середньовічних ікон сприймався епізодичним явищем, відображеним у невеликій групі зразків кінця XV – початку XVI ст. (Г. Логвин, А. Міляєва, В. Свенціцька, *Український середньовічний живопис*, Київ 1976, с. 17–18), або ж безмірно перебільшувався, внаслідок чого з ним безпідставно співвідносилися численні об’єкти, насправді ніяк не узалежені від західної традиції, – таку позицію найпоєднаніше запрезентовано: Патріарх Димитрій (Ярема), *Іконопис Західної України XII–XV ст.*, Львів 2005.

³ Початок цього процесу зафіксований від 1230-х років активізацією контактів з папством та Імперією: О. Майоров, *Невідомий епізод 1237 року у взаєминах князя Данила Романовича з імператором Фрідріхом II*, „Княжа доба: історія і культура”, 4, 2011, с. 180–186; І. Паславський, *Римська політика князя Данила Романовича в 30-х роках XIII століття*, „Княжа доба: історія і культура”, 7, 2013, с. 167–173.

землях ікон⁴. Їх вивчення доводить також появу вже тоді та відображення ще серед найдавнішого фонду релігійного малярства запозичень від західного, латинського досвіду. За відзначеної послідовної переваги в мистецькій культурі незмінної східнохристиянської орієнтації, як і малочисельності тогочасних пам'яток, такі перекази, закономірно, уже тільки поодинокі. Однак ідентифіковані досі серед доробку західноукраїнського малярства ранні приклади його західних контактів достатньо виразні, яскраві й вимовні та, безперечно, відображають скромно засвідчене ширше явище. За ними виступає не зауважений при давніших, здебільшого немало поверхових і побіжних зверненнях до відповідної сторони культурного життя його окремих самостійний вияв, хоча й однозначно скромнішого для нього самого значення.

Через нечисленність найраніших об'єктів – княжої доби – початковий період присутності елементів західного культурного кола в українській іконописній традиції не тільки виявлений достатньо скромно. Сама проблема постала щойно зі стосовно недавнім (2005) впровадженням до наукового вжитку унікальної під багатьма оглядами ікони святої великомучениці Параскеви з чотирма сценами історії з церкви Архангела Михаїла в Ісаях Турківського р-ну Львівської обл. (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрія [(Шептицького)], далі при пам'ятках цієї збірки місцезнаходження не подається)⁵. Вона належить до декількох ідентифікованих прикладів початкового „мініатюрного стилю” серед найдавнішої західноукраїнської малярської спадщини⁶. Унікальною особливістю композиції є вміщення усіх сцен історичного циклу від гори додолу при правому краї дошки – поки єдиний для східнохристиянської іконографії такий приклад. Іншою виявляється відтворення поодиноких сюжетів у рідкісній для так само всієї мистецької спадщини східнохристиянського кола найкоротшій редакції – з самотньою постаттю святої⁷. В Україні – поза історичними сценами, сюжет яких передбачав самотній персонаж, – такий уклад залучено ще тільки у двох уцілілих сценах молодшої, другої половини XIV століття, ікони святої великомучениці з каплиці в Кульчицях Самбірського р-ну Львівської обл. (Львівська національна галерея мистецтв імені Б. Г. Возницького, далі: ЛНГМ)⁸.

⁴ В. Александрович, *Відкриття малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII століття*, „Княжа доба: історія і культура”, 4, 2011, с. 154–179; Idem, *Західноукраїнські ікони „мініатюрного стилю” – невідомий аспект мистецької культури XIII століття*, „Княжа доба: історія і культура”, 5, 2011, с. 163–188; Idem, *Ікони часів князя Лева Даниловича*, [in:] *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 11, Київ 2011, с. 307–326; Idem, *Два стилі найстаріших ікон Перемішля*, „Княжа доба: історія і культура”, 8, 2014, с. 271–298.

⁵ До наукового вжитку впроваджена: Св. Параскева з житієм XIV (?) ст. з Ісаїв, [Львів 2005]; М. Гелитович, *Нововідкриті з-під пізніших перемалювань пам'ятки іконопису із збірки Національного музею у Львові ім. Андрія Шептицького*, [in:] *Літопис Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького*, вип. 4(9), Львів 2006, с. 91–93 (побіжно, без наведення підстав висновку відзначено „виразно готизуючий характер зображення”, уже без застережень віднесено до XIV ст.: Ibidem, с. 92, 93).

⁶ Див.: В. Александрович, *Західноукраїнські ікони*, с. 179–182. Пор.: Idem, *Ікони часів князя Лева Даниловича*, с. 312–313; Idem, *Два стилі*, с. 279–281.

⁷ Коротко про цю її особливість див.: Idem, *Західноукраїнські ікони*, с. 182; Idem, *Два стилі*, с. 280.

⁸ Репродукції див.: *Львівська галерея мистецтв*, Львів 2007, с. 15; Л. Міяєва за участю М. Гелитович, *Українська*

Однак ісаївська реліквія вирізняється не тільки унікальними іконографічними особливостями. Уважніший аналіз переконує водночас у достатньо своєрідному – щодо звичної тогочасної східнохристиянської норми – трактуванні вузької, підкреслено видовженої постаті з безперечними елементами, сприйнятими досі насамперед у пізнішій версії, – класичної готичної схеми. Так само з-поза візантійського канону виводяться не знані в його практиці червоні стіни темниці тла однієї зі сцен. У зіставленні з ними найочевиднішим елементом західного походження виявляється відтворена при них скромна деталь тюремної будівлі – невелика вежа на зразок готичного пінакля при зовнішній стіні, увінчана високим конусоподібним дахом. До відповідного контексту відсилає також характерний завужений розріз очей святої, серед візантійської спадщини знаній хіба поміж пам'ятками, створеними під найвизраźнішим впливом латинського досвіду, з очевидною перевагою латинського наповнення. До тих же взірців нав'язує й послідовно відмежована від візантійського канону стилізація рук святої і їх своєрідний рисунок, принципово відмінний від звичної практики східнохристиянського кола, а також спосіб моделювання білими синьою туніки. Встановлення вірогідного конкретного взірця потребує дальшого цілеспрямованого пошуку, наперед ускладненого малочисельністю малярської спадщини відповідної традиції. Мотив подібного пінакля в іншій, інакше стилізованій, немало пізнішій редакції відтворено в знаній перемишльській іконі кінця XV століття *Святий Юрій Змієборець* із Хрестовоздвиженської церкви у Здвижені (Київ, Національний художній музей України, далі: НХМ)⁹, де одразу група таких „веж” супроводжує зображення „Трапезунду”. Немало переосмислені, віддалені відкликання до близького мотиву присутні також у сценах *Свята перед царем* та *Падіння царя* із *Святої великомучениці Параскеви* з церкви Святого Дмитрія у Жогатині (Музей народного будівництва у Сяноку, далі: МНБ)¹⁰.

Водночас окремі з-поміж найдавніших позицій західноукраїнського малярства виказують також безперечні сліди італійських пов'язань. Уже відзначено таку паралель однієї з поширених на місцевому ґрунті скорочених версій історії, при якій поодинокі сюжети вміщено вертикально тільки обабіч центральної постаті¹¹. В Україні цей не властивий класичній візантійській спадщині варіант

ікона XI–XVIII століть, Київ 2007, с. 156, іл. 93. Коротко про датування ікони див.: В. Александрович, *Мистецтво Галицько-Волинської держави*, Львів 1999, с. 40; Idem, *Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво*, [in:] *Історія української культури: У 5 т.*, т. 2: *Українська культура XIII – першої половини XVII століття*, Київ 2001, с. 284, 288, 289.

⁹ Репродукції див., зокрема: Г. Логвин, Л. Міляєва, В. Свенціцька, *Український середньовічний живопис*, табл. XLIII; *Шедеври українського іконопису XII–XIX ст.*, Київ 1999, № 4, с. 25; *Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ*, Київ 2005, № 5, с. 39; А. Міляєва за участю М. Гелитович, *Українська ікона*, с. 154, іл. 90.

¹⁰ *Ікона карпачка. Альбом виставу „Ікона карпачка” в Парку Етнографічному в Санокі*, тексти наукове А. Czajkowski, R. Grządziela, A. Szczepkowski, Sanok 1998, іл. 8; *Ікони. Najpiękniejsze ikony w zbiorach polskich*, Olszanica 2001, s. 130.

¹¹ В. И. Свенцицкая, *Мастер иконы второй половины XIV в. „Архангел Михаил с деянциями” из села Сторонна на Бойковщине*, [in:] *Памятники культуры: новые открытия. Письменность, искусство, археология. Ежегодник 1988*, Москва 1989, с. 193. Пор.: В. Пуцко, *Композиційна схема української житійної ікони XIV–XVI ст.*, [in:] *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2005 рік*, кн. 2, Львів 2005, с. 714.

укладу виступає від створеної близько зламу XIV–XV століть ікони святого Миколая з церкви Святого Георгія у Вільшаниці Яворівського р-ну Львівської обл.¹² Втім, подібні приклади так само нечисленні, хоча зафіксовані й у новій мистецькій практиці XVII–XVIII століть¹³. Найпоширеніша українська версія іконографії цього зразка пропонує скорочений історичний цикл, обмежений до – найчастіше – двох (зрідка також чотирьох) сцен, який серед візантійської спадщини в зазначеному зіставленні зафіксований тільки в поодиноких пізніх об'єктах. Одним з таких прикладів може бути кіпрська поясна намісна ікона святого Іоана Предтечі з трьома сценами історії обабіч голови в тлі (1536) роботи маляра Тітуса Хартофілакаса (Емба, церква Панагії Хриселеуси)¹⁴.

Як переконують новіші дослідження, для української практики вказаний уклад виявляється одним з важливих самостійних аспектів релігійної іконографії¹⁵. Найранішими його зразками є обидві згадані найдавніші ікони святої великомучениці Параскеви. Несиметричне розташування історичних сцен старшої ісаївської, як уже відзначено, виявилось унікальним. Втім, версія кульчицької, де чотири сцени розташовані в горішніх і долішніх кутах (долішні сюжети втрачені – вцілів тільки незначний слід, очевидно, обрамлення правого), так само одинока. Вдалося віднайти докладний аналог такого компонування в одному з ранніх (близько 1260 р.) зразків італійської іконографії святого Франциска Ассізького – приписаного Джуліо ді П'єтро монументальному образі (173x83), де чотири сцени історії розташовані за тією ж схемою (Орте, Музей релігійного мистецтва)¹⁶. Найправдоподібніше, саме від якогось подібного взірця¹⁷ виводиться найпоширеніша українська версія скороченого укладу – з двома симетрично розташованими сценами на поземі. Правда, оригінальні такі композиції відомі щойно від другої половини XV століття. Цю початкову (для нас) стадію фіксують ікони святого Миколая зі згаданої церкви у Здвижені¹⁸ та церкви

¹² Репродукована: Л. Міляева за участю М. Гелитович, *Українська ікона*, с. 143, іл. 75; М. Гелитович, *Святий Миколай з житієм. Ікони XV–XVIII ст. Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*, Львів 2008, кат. № 2, с. 16; Idem, *Українські ікони XIII – початку XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*, Київ 2014, кат. № 11, с. 50.

¹³ Для прикладу можна вказати насамперед декілька опублікованих ікон святого Миколая (М. Гелитович, *Святий Миколай*, кат. № 35, с. 118; кат. № 36, с. 120; кат. № 38, с. 124; кат. № 39, с. 126; кат. № 40, с. 131), а з-поза його іконографії, зокрема, – четвертий образ намісного ряду *Святий Іоан Предтеча з історією Успенської церкви у Моряцях Яворівського р-ну Львівської обл.* (репродукцію див.: М. Пелех, *Своєрідність стилістики сакральних сюжетів з церкви Успення Пресвятої Богородиці XVII ст. у Моряцях на Яворівщині*, [in:] *Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Львівська філія*, Бюлетень 11, Львів 2010, с. 44).

¹⁴ Електронний ресурс: <http://noctoc-noctoc.blogspot.com/2012/09/cypriot-byzantine-masterpieces-from.html> [30.07.2016]

¹⁵ В. Александрович, *Українські ікони святих зі скороченим історичним циклом (недооцінений аспект традиції книжкої доби у мистецтві пізнього Середньовіччя та Нового часу)*, [in:] *Збірник матеріалів Міжнародної конференції „Християнська сакральна традиція: історія і сьогодення” 6–7 грудня 2013 р., м. Львів*, Львів 2013, с. 15–31.

¹⁶ J. Robson, *Franciscan art Florence*, „The Burlington Magazine”, 2015, Septembre, p. 636, il. 72.

¹⁷ За цілковитої відсутності будь-яких свідчень з відповідного приводу випадає тільки здогадуватися про можливе перенесення такої схеми власне через образ чи образи святого Франциска Ассізького з виникненням у 1360-х рр. францисканських монастирів у Перемишлі та Львові. Не зайвим буде нагадати й про належність саме до цього ордену першого перемишльського католицького єпископа Еріка.

¹⁸ Л. Міляева за участю М. Гелитович, *Українська ікона*, с. 114, іл. 32; М. Гелитович, *Українські ікони*, кат. № 12, с. 51.

Святого Дмитрія у Бінчаровій (Окружний музей у Новому Сончі)¹⁹. Можливо, вони відтворюють конкретні італійські зразки, оскільки така схема зафіксована серед фресок печерних храмів Апулії XIII–XIV століть²⁰. В українській іконографії святого Миколая не зауважений досі очевидний італійський слід випадає вбачати також у зображенні кошика на щоглі корабля в сценах врятування під час бурі на морі найстарших ікон – з церкви Святої Параскеви Тирновської в Радружі²¹ та згаданої з церкви у Вільшаниці.

Зазначений уклад поширився не тільки за пізньосередньовічної доби. Він посів помітне місце й у новому малярстві XVII–XVIII століть, знаний і в тогочасній графіці, під вказаним оглядом досі не систематизованій. Відзначена схема зберігалася до середини XIX століття, поки останні елементи іконографії візантійського родоходу не відійшли перед „новомодними” академічними західними тенденціями²².

Інший аспект тієї ж традиції віддзеркалюють сліди італійської іконографії так само другої половини XIII століття. До цього явища привертну увагу насамперед на прикладі *Богородиці на престолах* початку XVI століття з церкви Архангела Михаїла у Флоринці (ІМС)²³, а також – церкви Святої Великомучениці Параскеви в Крампній²⁴, у яких його зауважено вперше²⁵. Новіші студії показали більше поширення тронної версії намісного образу Богородиці²⁶, проте інші українські звернення до цієї теми здебільшого пізніші й виходять поза контекст теми. В обох вказаних ранніх іконах зазначеного взірця вловлюється насамперед та лінія розвитку, яку фіксує перемальований наприкінці XIII століття монументальний намісний фресковий образ 961 р. *Протату* на Афоні²⁷. Хоча сам цей історичний прообраз стверджує безперечний візантійський родовід, проте окремі деталі обох ікон перемишльської школи відсилають водночас і до досвіду західного культурного кола, зафіксованого в італійських візантизуючих *Мадоннах* з-перед кінця XIII століття. Найяскравішим свідченням звернення до

¹⁹ М. Т. Maszczak, *Ikony w zbiorach Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2010, kat. nr 2, s. 24 (датована XVI ст., хоча за стилістичним ознаками могла бути намальована щонайпізніше на самому його початку).

²⁰ И. Протасов, *Изображение св. Николая Мирликийского в пещерных храмах Апулии*, „Светильник”, 1915, № 2, с. 14–29.

²¹ З новіших репродукцій, див.: Г. Логвин, Л. Міляєва, В. Свенціцька, *Український середньовічний живопис*, табл. XLIV; В. Александрович, *Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво*, с. 285; М. Гелитович, *Святий Миколай*, кат. № 9, с. 39; *Ibidem*, кат. № 1, с. 14; В. Александрович, *Монументальне малярство*, [in:] *Історія українського мистецтва: У 5 т., т. 2: Мистецтво середніх віків*, Київ 2010, с. 909; М. Гелитович, *Українські ікони*, кат. № 93, с. 201.

²² До найпізніших її зразків належить намальована близько середини XIX ст. не зафіксованого походження ікона святого Миколая (Національний Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Йосафа Кобринського). До наукового вжитку впроваджена: В. Александрович, *Українські ікони*, с. 20.

²³ К. Winnicka, *Ikony z XVI wieku w Muzeum Historycznym w Sanoku. Katalog zbiorów*, т. 2, Sanok 2013, kat. nr 5.

²⁴ М. Гелитович, *Українські ікони*, кат. № 109, с. 229.

²⁵ В. Александрович, *Ікона Богородиці в мандорлі з церкви Арх. Михаїла у Флоринці*, [in:] *Церковний календар 1997 рік. Видання Перемишсько-Новосанцівської єпархії*, [Сянок 1996], с. 88–89.

²⁶ *Idem*, *Українські пізньосередньовічні намісні ікони Спаса та Богородиці на престолах*, [in:] *Збірник матеріалів VI Міжнародної конференції „Християнська сакральна традиція: віра, духовність мистецтво”*, Львів, 22 листопада 2013 року, Львів 2013, с. 224–226.

²⁷ М. Αγγελιστου–Ποταμιανου, Βυζαντινές τοιχογραφίες, Αθίvon 1993–1995, Πιν. 96.

нього є незнана візантійському малярству система складок туніки нижче колін з їх гострими, оберненими донизу заламами, введена від зазначеної італійської традиції. Вивчення спадщини українського малярства під відповідним оглядом здатне поповнити реєстр таких прикладів.

Хронологія малярства перемишльської школи другої половини XV століття поки не опрацьована, проте є очевидним відображення у ній ширшої загальноукраїнської тенденції – того не відзначеного в давнішій літературі загального оновлення духовного життя, яке розпочалося з відновленням Київської митрополії (1458)²⁸. Для західноукраїнських земель „галицької” спадщини, які з-перед кінця попереднього століття знаходилися у складі польської держави, поява в місцевому релігійному малярстві запозичень із західного досвіду сприймається насамперед наслідком цієї історичної обставини. Зазначені нововведення стали результатом набутого на той час актуального досвіду, який Іван Крип’якевич, аналізуючи свого часу еволюцію за тодішніх умов львівського середовища українського міщанства, описав через новий тип міщанина, матеріальним життям подібний до Заходу, вірою і мовою пов’язаний зі Сходом²⁹. Вивчення доробку малярства перемишльського кола під цим оглядом переконує у різноманітності наявних запозичень, здатній вказати на достатньо розбудоване у конкретних виявах явище, хоча традиційно засвідчене досить обмеженим фондом пам’яток.

До вже відзначених аспектів досвіду варто додати й інші, раніше на українському ґрунті не зафіксовані. З них насамперед привертають увагу все ще належно не сприйняті перші ікони, що вийшли з-під пензлів носіїв західної, латинської традиції. Такими, безперечно, є *Похвала Богородиці*³⁰ та *Апостоли Петро і Павло*³¹ (НХМ) з церкви Святої Великомучениці Параскеви в Малнові Мостиського р-ну Львівської обл. Їх стилістика, визначена залученням графічного рисунку й розфарбування площин усередині окреслених ним контурів, найправдоподібніше, вказує на провінційного майстра латинського культурного кола. Той же родовід виказує й трактування Богородиці з ангелами та апостолів у *Вознесінні* з церкви Святої Параскеви Тирновської у Радружі (нині на території Польщі)³².

Звичайно, для свого часу це тільки поодинокі приклади на тлі засвідченої наростаючою від другої половини XV століття усе більшою кількістю пам’яток

²⁸ Увагу до цього явища в контексті еволюції української покровської іконографії привернуто: В. Александрович, *Покров Богородиці Українська середньовічна іконографія*, Львів 2010, с. 291–295 (Серія: *Студії з історії українського мистецтва*, т. 4).

²⁹ І. Крип’якевич, *Львівська русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали*, Львів 1994, с. 93 (Серія: *Львівські історичні праці. Джерела*, вип. 2).

³⁰ Репродукції див.: М. Гелитович, *Богородиця*, № 3, с. 18; Idem, *Українські ікони*, кат. № 25, с. 78.

³¹ Репродукції див.: *Світ очима народних митців. Українське народне малярство XIII–XX століть. Альбом*, автори-упорядники В. І. Свенціцька, В. П. Откович, Київ 1991, іл. 13; *Шедєври*, № 7, с. 31; *Український іконопис*, № 4, с. 38; А. Міляєва за участю М. Гелитович, *Українська ікона*, с. 121, іл. 42.

³² Кольорові репродукції див.: *Світ очима народних митців*, № 8, с. 45; М. Гелитович, *Українські ікони*, кат. № 17, с. 62–63.

широкої картини внутрішньої еволюції традиції. Проте сам факт появи нового для української релігійної культури явища вельми показовий. Вони відзначають початки тенденції, продовженої й у першій половині наступного століття, де її репрезентують занадто самотня ікона молитовного ряду *Апостол Петро і святий Василій Великий* з церкви Святого Миколая у Лисятичах Стрийського р-ну Львівської обл.³³ та храмовий *Святий Георгій* з церкви в Ступинці Дрогобицького р-ну Львівської обл.³⁴ Нечисленні доступні приклади вказують на нові тенденції, разом з іншими фактами доводячи започаткування у цей період наступного етапу прилучення українського малярства до західного досвіду.

Найвимовнішим доказом активізації звернення до нього стало залучення в окремих іконах перемишльської школи з-перед кінця XV століття поодиноких елементів іконографії західного родоvodu. Його виказує насамперед акцентування крові й перебитих ніг розбійників у *Розп'ятті зі страстями* зі згаданої церкви у Здвижені³⁵. У *Розп'ятті зі страстями* з Покровської церкви в Трушевичах Старосамбірського р-ну Львівської обл.³⁶ вже наступного століття та спорідненому з ним з Успенської церкви в недалекій Міговій³⁷ в окремих сценах наруги виступає очевидне використання західного іконографічного зразка. Від перших десятиліть XVI століття збереглися також окремі львівські ікони зі значнішими слідами західної традиції, а навіть декілька уже відзначених – з доробку чинних на місцевому ґрунті майстрів латинського культурного кола³⁸.

Водночас у першій половині століття розширилося використання орнаментальних мотивів з практики пізньоготичної традиції. Показовою сприймається, однак, їх відсутність у зазначених іконах, найбільше залежних від західного досвіду. Звідси напрошується висновок про її залучення у практиці майстрів українського малярства XVI століття поза контекстом відзначеного якнайтіснішого наближення до західного досвіду.

До хронології цього процесу дослідники досі не вдавалися, проте актуальний стан сприйняття й осмислення малярської спадщини першої половини – середини століття дає підстави для належного розгляду відповідної

³³ Новіші репродукції, див.: Г. Логвин, А. Міляєва, В. Свенціцька, *Український середньовічний живопис*, табл. LVIII; А. Міляєва за участю М. Гелитович, *Українська ікона*, с. 153, іл. 88; М. Гелитович, *Українські ікони*, кат. № 117, с. 242.

³⁴ Новіші репродукції, див.: В. І. Свенціцька, О. Ф. Сидор, *Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова*, Львів 1990, іл. 29; *Світ очима народних митців*, іл. 20; А. Міляєва за участю М. Гелитович, *Українська ікона*, с. 134, іл. 91; М. Гелитович, *Українські ікони*, кат. № 118, с. 243.

³⁵ Новіші репродукції див.: Г. Логвин, А. Міляєва, В. Свенціцька, *Український середньовічний живопис*, табл. XLI; А. Міляєва за участю М. Гелитович, *Українська ікона*, с. 151, іл. 86; М. Гелитович, *Українські ікони*, кат. № 39, с. 118.

³⁶ Репродукції див., зокрема: Г. Логвин, А. Міляєва, В. Свенціцька, *Український середньовічний живопис*, табл. LXIX; А. Міляєва за участю М. Гелитович, *Українська ікона*, с. 160, іл. 99; М. Гелитович, *Українські ікони*, кат. № 81, с. 174.

³⁷ Кольорові репродукції, див.: *Національний музей у Львові*, Київ 2013, іл. 46; М. Гелитович, *Українські ікони*, кат. № 82, с. 178.

³⁸ Їх короткий огляд у вказаному контексті, див.: В. Александрович, *Дар Львова*, вип. 1: *Мистецтво XIII–XVI століть*, Львів 2014, с. 96–98, 116.

проблеми. На доповнення до відзначеної відсутності орнаментики західного зразка в поодиноких найпослідовніше готизуючих іконах можна навести також її неприсутність і в доробку чинного у Перемишлі Майстра циклу великих празників, доступна спадщина якого може бути датована в межах від після 1512 р. до 1534 р.³⁹ Втім, така практика в перемишльському середовищі перед серединою століття відсутня взагалі. Складається враження, що внаслідок пожвавлення на місцевому ґрунті українського релігійного життя запозичення із західного досвіду мали відійти на дальший план. Мабуть, свою роль у цьому покликана була відіграти знана належність більшості тогочасних українських малярів осередку до середовища духовенства⁴⁰. Орнаментика західного походження у тлах ікон на перемишльському ґрунті з'являється в пам'ятках з виразними ознаками стилістики шойно середини століття. Показово, що її немає в датованих 1547 р. *Похвалі Богородиці* та *Успінні Богородиці* майстра Олексія – перемишльського маляра Олексія Горошковича – з церкви Архангела Михаїла в Смільнику (тепер на території Польщі) та інших чотирьох ідентифікованих досі іконах майстра⁴¹. До найраніших зразків орнаментики в тлі належить шойно знаний храмовий *Собор Богородиці* з церкви в Бусовиськах Старосамбірського р-ну Львівської обл.⁴² Він вказує на поширення відповідних мотивів тільки в процесі утвердження від середини століття нової, притаманної другій половині століття стилістики, позначеної посиленням графічного начала та лінійної стилізації⁴³. У тогочасній практиці залучення орнаментальних мотивів західного зразка стане звичною загальностосованою нормою мистецької культури перемишльсько-львівського кола в широкому розмаїтті її місцевих виявів відповідно до розбудованої мережі малярських осередків регіону⁴⁴.

³⁹ В. Александрович, *Майстер циклу великих празників з Успенської церкви в Перемишлі (Невідома сторінка зарубіжних зв'язків перемишльської школи українського релігійного малярства початку XVI століття)*, «Вісник Львівського університету. Серія історична», вип. 35–36, 2000, с. 76–98.

⁴⁰ Idem, *Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища*, Львів 2000, с. 49–76 (Серія: *Студії з історії українського мистецтва*, т. 3).

⁴¹ Про нього, див.: В. Александрович, *Західноукраїнські малярі*, с. 64–70; Idem, *Олексій Горошкович – перемишльський маляр середини XVI століття*, [in:] *Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції, Перемишль, 14–15 листопада 1998 р.*, т. 2: *Видатні діячі Перемищини*, Перемишль–Львів 2001, с. 100–114.

⁴² Новіші репродукції, див.: Г. Логвин, Л. Міляєва, В. Свенціцька, *Український середньовічний живопис*, табл. ХСІ; Л. Міляєва за участю М. Гелитович, *Українська ікона*, с. 242, іл. 209; М. Гелитович, *Ікони Старосамбірщини XIV–XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*, Львів 2010, с. 85, іл. 25, кат. № 29.

⁴³ Ранній етап її побутування засвідчують дві датовані пам'ятки книжкового малярства перемишльського та львівського кола – мініатюри *Євангелій*: знаного з церкви Апостола Филипа в Хишевичях Городоцького р-ну Львівської обл. (1546) та новоідентифікованого 1556 р. з церкви Святого Миколая у Поляні (тепер на території Польщі) давньої збірки Перемишльської греко-католицької капітули (Варшава, Бібліотека Народова). Мініатюри *Полянського Євангелія* до наукового вжитку впроваджено: В. Александрович, *Мініатюри Євангелія 1556 року з церкви святого Миколи в Поляні з давньої збірки Перемишльської греко-католицької капітули*, «Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології», вип. 6, 2011, с. 19–35.

⁴⁴ Про неї, див.: В. Александрович, *Західноукраїнські малярі*, с. 156–170.

Найраніші приклади використання орнаментики західного походження збереглися, однак, на Волині⁴⁵, де виступають винятково в тлах і полях нечисленних ікон, здогадно пов'язаних з литовським гетьманом, князем Костянтином Івановичем Острозьким. Їх походження не задокументоване і їх інтерпретація заснована на історично-мистецькому контексті та новішій традиції. В основі цієї побудови знаходиться чудотворна ікона Богородиці з Емануїлом Троїцького Межирицького монастиря поблизу Острога⁴⁶, яку, за пізно зафіксованим монастирським переказом, мав подарувати князь К. І. Острозький. Подібне тло з дещо відмінними орнаментальними мотивами мають також намісні ікони Спаса та Богородиці з Емануїлом з церкви Пророка Іллі в Камені-Каширському – вірогідні замовлення князя Андрія Олександровича Сангушка, одруженого із сестрою князя Костянтина Івановича⁴⁷. Близьке тло характеризує також перемальовану ікону Богородиці молитовного ряду Успенського собору або Троїцької монастирської церкви у Вільнюсі (Вільнюс, Литовський музей мистецтв)⁴⁸. Попри відсутність відомостей про походження, ці ікони об'єднує спільний історично-мистецький контекст, цілком здатний бути пов'язаним з особою князя-гетьмана. Залучена в них орнаментика тла виводиться від краківського Майстра родини Марії⁴⁹. Іншого характеру орнаментика того ж зразка використана в іконі *Богородиці Страсної* з церкви Апостола Луки в Доросині неподалік від Луцька (ЛНГМ)⁵⁰. Безперечно відмінна доросинська *Богородиця* теж може мати стосунок до мистецьких ініціатив князя К. Острозького – село певний час належало до його маєтностей. Вказана група ікон виступає окремим, відособленим епізодом історії волинського малярства („приватною ініціативою” без будь-яких слідів відображення у ширшій традиції). Далі, ближче до середини століття тільки дві

⁴⁵ Увагу до цього явища на волинському матеріалі привернуто: В. Александрович, „Готичний епізод” історії волинського малярства початку XVII століття, [in:] *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник*, вип. 9: *Матеріали IX міжнародної наукової конференції*, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року, Луцьк 2002, с. 22–25.

⁴⁶ В. Луць, *Ікона Богородиці Одиґітрії з Троїцької церкви Межирицького монастиря*, [in:] *Zamojszczyzna i Wołyń w trójmiejsciu tysiąclecia: Historia, kultura, sztuka*, Zamość 2000, s. 117–119; В. Александрович, „Готичний епізод”, с. 22; Idem, *Ikony Matki Boskiej fundacji przedstawicieli książęcych elit Wołynia XVI wieku*, „Acta Academiae Artium Vilnensis”, т. 51, 2008, s. 24–26.

⁴⁷ Див.: В. Александрович, *Ікона Богородиці початку XVII століття у церкві Різдва Богородиці в Камені-Каширському*, [in:] *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції*, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року, Луцьк 2004, с. 60–68; Idem, *Намісна ікона Спаса початку XVII століття у церкві Різдва Богородиці в Камені-Каширському*, [in:] *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIV міжнародної наукової конференції*, м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 року, Луцьк 2007, с. 8–17.

⁴⁸ Найдокладніше про неї у зв'язку із зазначеними українськими іконами, див.: В. Александрович, *Вільнюський слід малярських інтересів князя Костянтина Івановича Острозького*, [in:] *Національний університет „Острозька Академія. Наукові записки*, вип. 18: *Історичні науки*, Острогор 2011, с. 113–124.

⁴⁹ Вперше увагу до цього родоводу привернуто: В. Александрович, „Готичний епізод”, с. 22.

⁵⁰ Новіші репродукції, див.: Г. Логвин, А. Міляева, В. Свенціцька, *Український середньовічний живопис*, табл. LXXVIII; А. Міляева за участю М. Гелитович, *Українська ікона*, с. 176, іл. 116. Найдокладніше про неї див.: В. Александрович, *Ікона Богородиці Страсної з церкви апостола Луки в Доросині*, [in:] *Волинська ікона: дослідження та реставрація*, вип. 10: *Матеріали X міжнародної наукової конференції*, м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року, Луцьк 2003, с. 27–35.

ікони *Спаса у славі* луцького походження позначені використанням скромних елементів орнаментики західного іконографічного родоуду в обрамленнях⁵¹.

Відкриття та впровадження до наукового вжитку нових об'єктів пізньосередньовічної спадщини у поєднанні з докладнішим вивченням доробку її майстрів переконує, що йдеться не про ситуацію в окремо взятих осередках. Активніше звернення до західного досвіду виступає ширшою тенденцією – відзначена своєрідна „антилатинська” реакція і збереження запозичень надалі тільки в орнаментичі тла та полів⁵² сприймається безперечним явищем релігійної малярської культури, як перемишльсько-львівського кола, так і Волині. Проте поясненню воно поки не піддається, надалі залишаючись серед „нерозгаданих таємниць” мистецької традиції епохи як один з найзагадковіших епізодів довготривалого процесу контактів із Заходом. Вимовність самої „загадковості” немало посилює широке у різнорідності його виявів звернення до західного досвіду вже невдовзі, з початком творення від самого кінця століття нової мистецької системи наступного періоду – XVII–XVIII століть.

Аналіз українського середньовічного релігійного малярства під оглядом його контактів із західною традицією переконує в окремих виявах присутності елементу західного походження у мистецькому синтезі на українському ґрунті як окремої самостійної складової уже від другої половини XIII століття. Тобто, на відміну від давніших поглядів, які вбачали перші свідчення такого звернення щойно від другої половини XV століття, новіші дослідження переконують у значно раніших початках і, внаслідок цього, – довготривалішій еволюції явища. Насправді воно розпочалося ще за княжої доби й змінювалося з розвитком загальної ситуації у контексті історичної долі українських земель з поглибленням їх входження до європейського світу. Проте мистецька паралель цього процесу, попри достатньо ранні, як встановлено завдяки найновішим дослідженням, початкові кроки, упродовж усієї середньовічної доби незмінно виявлялася достатньо скромно. Вона не переросла в єдину тенденцію, залишившись винятково окремими, ніяк між собою не пов'язаними відособленими епізодами, породженими конкретними обставинами поодиноких етапів еволюції історичної долі українських земель. З огляду на такий характер, ці розрізнені „епізоди”, закономірно, не здатні були мати ширших наслідків для самої традиції. За винятком активнішого проникнення іконографічних запозичень до поодиноких ікон перемишльської наприкінці XV та львівської перших десятиліть XVI століття шкіл і зовсім скромного синхронного останньому винятково орнаментального „волинського епізоду”, до самого кінця Середньовіччя західна складова незмінно залишалася елементом скромнішого значення для мистецького синтезу на українському ґрунті. Вона відіграла свою роль у загальному образі традиції, її відході від „візантійських” основ, стала виявом

⁵¹ В. Александрович, *Волинська іконографія Спаса у славі*, [in:] *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації*, вип. 17: *Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 року*, Луцьк 2010, с. 21, 24.

⁵² Увагу до цього явища на львівському матеріалі привернуто: В. Александрович, *Дар Львова*, с. 98.

реакції на актуальні обставини еволюції історичної долі українських земель. Проте запозичення незмінно мали поверховий характер, не торкалися глибших пластів самої творчості. Упродовж усього Середньовіччя послідовно зберігалось перейняте від Візантії й утверджене із запровадженням християнства „східне” обличчя, на індивідуальному характері якого мало відобразилося кількавікове перебування як на периферії західного, латинського світу, так і навіть у складі державного організму західної орієнтації. Глибші зміни настали щойно з початком творення уже на цілком відмінній основі нової мистецької системи XVII–XVIII століть зі значно істотнішим місцем західної складової—як в іконографічному, так і стилістичному репертуарі.

*

Volodymyr Alexandrovych, *Ukrainian „Turning Face Towards the West”: Experience of religious iconography of the 13th–16th Centuries*

The heritage of Ukrainian medieval religious painting in terms of reflected in its contacts with the Western European artistic tradition is analyzed in the paper. The earliest traces of the influence belong to the 13th century. The number of such artefacts of diverse character increases from the second half of the 15th century, but from the middle of the 16th century is found exclusively in the decorative ornamentation. Icons with the traces of Western borrowings are rare phenomena that did not grow into a widespread tendency and took a modest place in the evolution of Ukrainian iconographic tradition.

*

Volodymyr Alexandrovych, *Ukraiński „zwrot ku Zachodowi”: problem ikonografii religijnej w okresie od XIII do XVI wieku*

Autor analizuje dziedzictwo średniowiecznego ukraińskiego malarstwa religijnego, badane przez pryzmat występowania w nim śladów kontaktów z zachodnioeuropejską tradycją artystyczną. Najdawniejsze ślady tych wpływów są datowane na XIII wiek. Liczba tego typu artefaktów zwiększyła się w drugiej połowie XV wieku, jednak od połowy XVI wieku była dostrzegalna tylko w ozdobach dekoracyjnych. Ikony ze śladami zachodnich zapożyczeń pozostały rzadkim zjawiskiem, w związku z czym, zajęły one skromne miejsce w ewolucji ukraińskiego ikonopisarstwa.

Marcin A. Klemenski
(Kraków)

Konwenty augustianów-eremitów na ziemiach ruskich w XIV–XV wieku

Celem artykułu jest próba omówienia fundacji klasztorów augustianów-eremitów na ruskich ziemiach (Brześć Litewski, Parczew, Grodno). Poruszony jest problem inicjatywy fundacyjnej, wynikającej z tego, że na Rusi zakonnicy musieli liczyć na wsparcie monarchów, gdyż ich placówki były zakładane w miastach, gdzie przeważali wierni prawosławni. Z tego też faktu wynikało znaczne uposażenie placówek na Rusi, ponieważ augustianie-eremici nie mogli liczyć na godziwe wsparcie ze strony ubogich wspólnot katolickich.

Zakon augustianów-eremitów dotychczas nie cieszył się zbyt dużym zainteresowaniem polskich historyków. Do dzisiaj powstało niewiele opracowań, dotyczących tego zakonu na terenie Polski. Wśród ważniejszych z nich należy wyróżnić pracę o. Grzegorza Uthaz 1930 r.¹, czy też studia Zofii Kratochwil o konwentach augustiańskich na ziemiach polskich² oraz artykuł Gabrieli Wąs o mendykantach na średniowiecznym Śląsku³. Informacje o bawarskiej prowincji augustianów-eremitów, która obejmowała klasztory polskie, litewskie i ruskie, możemy znaleźć w pracy Adalbero Kunzelmana⁴. Ostatnio pojawiły się również artykuły Tadeusza M. Trajdosa o augustiańskim konwencie w Brześciu Litewskim⁵, a na temat augustiańskich placówek w państwie Zakonu

¹ G. Uth, *Szkic historyczno-biograficzny Zakonu Augustjańskiego w Polsce*, Kraków 1930.

² Z. Kratochwil, *Augustianie w Chojnicach (1356–1819)*, „Rocznik Gdański”, 49, 1989, s. 23–47; Eadem, *Augustianie w Warszawie. Kościół i klasztor św. Marcina*, „Warszawskie Studia Teologiczne”, 7, 1994, s. 191–216; Eadem, *Augustianie w metropolii lwowskiej od końca XIV do połowy XIX wieku*, „Roczniki Teologiczne”, 42, 1995, 4, s. 67–103; Eadem, *Augustianie w Ciechanowie (1356–1864)*, „Studia Płockie”, 24, 1996, s. 151–166.

³ G. Wąs, *Zakony mendykantkie na średniowiecznym Śląsku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 53, 1998, s. 415–434.

⁴ A. Kunzelmann, *Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten*, Bd. 3: *Die Bayerische Provinz bis zum Ende des Mittelalters*, Würzburg 1972 (Seria: *Cassiciacum*, Bd. 26), gdzie o śląskich i polskich klasztorach, zob. s. 51–84.

⁵ T. M. Trajdos, *Dobra i dochody klasztoru augustianów w Brześciu Litewskim w świetle archiwaliów konwentalnych (do końca XVII w.)*, [in:] *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*, red. M. Derwich, Wrocław 2013, s. 385–411 (Seria: *Opera ad historiam monasticam spectantia, Series I: Colloquia* 9); Idem, *Augustianie w Brześciu Litewskim pod panowaniem rosyjskim*, „Hereditas Monasteriorum”, 5, 2014, s. 13–25.

Krzyżackiego w Prusach napisał Marian Biskup⁶. Warta uwagi jest też praca Waława Kolaka o klasztorze kazimierskim⁷. Badania te skupiają się jednak raczej na procesie fundacyjnym klasztorów, jak i dość pobieżnym opisie ich dziejów. Przyczyną słabego zainteresowania tą kongregacją zakonną jest bardzo mała liczba źródeł, wiele z nich uległo zniszczeniu, bądź zagubieniu na przestrzeni wieków. Zachowaniu archiwaliów nie sprzyjał również fakt, że znaczna liczba klasztorów augustiańskich uległa likwidacji w okresie Reformacji.

Sam zakon augustianów-eremitów powstał na podstawie bulli *Licet Ecclesiae*, ogłoszonej przez papieża Aleksandra IV 9 kwietnia 1256 r.⁸ Wskutek tej bulli dokonano unii różnych kongregacji pustelniczych i nadano im wspólną regułę św. Augustyna⁹. Więc augustianie-eremici z zakonu pustelniczego stali się mendykantkim, który początkowo rozwijał się na terenie Włoch i Niemiec. Dopiero w XIV wieku powstały jego placówki na Śląsku (Chojnów, Grodków, Wrocław, Dzierżonów) i w Królestwie Polskim (Wieluń, Kraków, Kazimierz). Ostatni z wymienionych konwentów – klasztor w Kazimierzu – był fundacją monarszą, dokonaną w 1342 r. przez Kazimierza Wielkiego. Odegrał on ważną rolę, gdyż właśnie z tego miejsca wysyłani byli zakonnicy do obsadzania nowych placówek. Wszystkie polskie klasztory aż do 1431 r. przynależały do prowincji bawarskiej, kiedy to za rządów prowincjała Jerzego z Schöntal (*Valle Speciosa*) dokonano podziału na wikariaty, by w ten sposób ułatwić administrowanie rozległą prowincją zakonną. Na terenie Polski powstały trzy wikariaty: polski z siedzibą w podkrakowskim Kazimierzu; mazowiecki z siedzibą w Warszawie i wreszcie ruski, obejmujący trzy klasztory – w Grodnie, Parczewie i w Brześciu Litewskim. Ostatni z tych klasztorów stał się jednocześnie siedzibą wikariusza¹⁰.

Brześć Litewski – konwent Matki Bożej, Wszystkich Świętych i Trójcy Świętej. Najstarszą fundacją wśród klasztorów ruskich był konwent w Brześciu Litewskim, który również posiada najbogatsze źródła archiwalne z okresu nowożytnego oraz dobrze opracowaną monografię dziejów gospodarki klasztornej, autorstwa T. M. Trajdosa¹¹. Najstarsze dzieje klasztoru są trudne do zrekonstruowania ze względu na brak źródeł średniowiecznych. W okresie nowożytnym nawet sami zakonnicy sądzili (np. historycy zakonu jak Manuel Herrera czy Felix Milensius), że klasztor ten ufundował książę litewski Witold w styczniu 1380 r. Ale, jak wykazał T. M. Trajdos, nie jest to możliwe z następujących powodów: książę litewski wówczas nie był jeszcze ochrzczony; Wi-

⁶ M. Biskup, *Średniowieczna sieć klasztorów w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach (do 1525 roku)*, [in:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X–XX wiek*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin 1999, s. 49–70. Opisane tam są pokrótce dzieje klasztorów w Swonegaciach, Reszlu, Chojnicach, Świętomiejscu (Heiligenbeil) i w Patollen.

⁷ W. Kolak, *Klasztor augustianów przy kościele św. Katarzyny w Krakowie do połowy XVI wieku: fundacja, rozwój, uposażenie i rola kulturalna*, Kraków 1982.

⁸ *Bullarium Ordinis Eremitarum S. Augustini. Periodus formationis 1187–1256*, hrsg. B. van Luijk, Würzburg 1964, s. 128–130, nr 163 (Seria: *Cassiciacum*, Bd. 18).

⁹ W skład tej unii wchodziły zgromadzenia: wilhelmitów (w Polsce mieli placówki w Lipianach i w Szczecinie), janbonitów, bretynezów, pustelników tokańskich, braci workowcych (*fratrem saccati*) i inne pomniejsze kongregacje, zob.: G. Uth, *Szkic*, s. 9–10.

¹⁰ Ibidem, *Szkic*, s. 29–30; T. M. Trajdos, *Dobra i dochody klasztoru*, s. 388.

¹¹ Zob. przyp. 5.

told nie władał ziemią brzeską; pierwsza parafia brzeska powstała dopiero w 1390 r.¹² Współcześnie przyjmuje się zatem, że Witold ufundował augustiański konwent około roku 1410, lecz bardziej dokładne ustalenie daty fundacji nie jest możliwe, ponieważ na początku XVI wieku akt fundacyjny zaginął¹³. Wiadomo jednak, że książę Witold ten akt wystawił na zamku w Nowych Trokach (na wyspie jeziora Galve), a wśród świadków byli członkowie otoczenia książęcego Ościk, Mingajło, Wydmin, Wojciech Moniwid, Stanisław Czupurna i Olechno¹⁴.

Fundacja augustiańska w Brześciu Litewskim od początku musiała się zmierzyć z problemem, jakim było bliskie sąsiedztwo żydowskiego kirkutu. Trudno jednak rozstrzygnąć, czy w czasie powstania placówki zakonnej cmentarz żydowski już istniał. Tym nie mniej, wątek pierwszeństwa na tych terenach był ciągle obecny w sporach zakonników z Żydami¹⁵. Co ciekawe, klasztor powstał w pewnej odległości od właściwego miasta. Wiadomo, że pierwsza obsada klasztorna przybyła z Kazimierza, pierwszym przeorem został niejaki Relman, a pierwotne budynki klasztorne były drewniane¹⁶. O szczegółach tej fundacji wiadomo również, że grunta klasztorne były położone między cmentarzem żydowskim a rzeką Uhrynką, ponadto książę Witold nadał im wieś Kostomłoty, grunty rolne w liczbie trzech i pół hektara, jak również niewielki folwark nad Bugiem, oraz niewielkie jezioro, przeznaczone na hodowlę ryb na potrzeby zakonników¹⁷. Oprócz tego zakonnicy otrzymali dwie karczmy w Brześciu oraz różne formy dochodów z majątków książęcych (czynsze, sól, воск i dziesięcina)¹⁸. Jak zauważył T. M. Trajdos, decyzja Witolda o tak znacznym uposażeniu augustianeremitów była dobra, trzeba przecież pamiętać, że klasztor powstał w mieście, w którym katolicycy byli mniejszością i w zasadzie był to teren misyjny¹⁹.

O funkcjonowaniu konwentu w XV wieku również wiemy niewiele, lecz sporo informacji zachowało się z późniejszych czasów. Niestety w 1500 r. Tatarzy zniszczyli zespół klasztorny, a zgromadzone tam dokumenty i akta klasztorne spłonęły w pożarze. Dlatego też 24 kwietnia 1502 r. król Aleksander Jagiellończyk na prośbę przeora Jana zatwierdził fundację Witolda, jak również potwierdził wszelkie prawa klasztorne²⁰. Mimo zatwierdzenia królewskiego, zakonnicy w 1505 r. skarżyli się na sejmie brzeskim, że szlachcic Filip Kostomłocki bezprawnie zagarnął włości klasztorne

¹² G. Uth, *Szkic*, s. 73–74; T. M. Trajdos, *Dobra i dochody klasztoru*, s. 386–387.

¹³ G. Uth, *Szkic*, s. 74; A. Kunzelmann, *Geschichte*, s. 77–78; L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVII wieku*, Lublin 1983, s. 359; Z. Kratochwil, *Augustianie w metropolii*, s. 83; T. M. Trajdos, *Dobra i dochody klasztoru*, s. 387.

¹⁴ T. M. Trajdos, *Dobra i dochody klasztoru*, s. 387, przyp. 12.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem, s. 388–389; T. M. Trajdos wykorzystuje niezwykle ciekawe źródło z Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie zwane *Index seu Tabula Conventus Smae Trinitatis in Brześć P.P. Ord. Erem. S. Augustini (...)*. Jest to księga majątkowa klasztoru o układzie encyklopedycznym, co jest niezwykle rzadkością wśród źródeł tego typu.

¹⁷ T. M. Trajdos, *Dobra i dochody klasztoru*, s. 389.

¹⁸ Ibidem, s. 390.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem; M. Strykowski, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*, oprac. J. Radziszewska, Warszawa 1978, s. 575–577.

w Kostomłotach²¹. Sprawa ciągnęła się aż do 1558 r., kiedy to zakonnicy doprowadzili do wygnania Kostomłockich z tej wsi²². W późniejszym okresie funkcjonowania zgromadzenia podobnych sporów majątkowych było więcej. Zresztą klasztor augustianów-eremitów w Brześciu przez prawie dwa wieki był jedynym katolickim klaszturem w mieście, jak również jedynym z omawianych tu klasztorów augustiańskich, który przetrwał do czasu kasat zakonnych. Konwent został zlikwidowany w 1830 r., lecz nie wskutek represji po powstaniu listopadowym, ale ze względu na budowę twierdzy brzeskiej.

Parczew – konwent Bożego Ciała, śś. Leonarda i Marcina. Jedyna możnowładcza fundacja w wikarii ruskiej. Klasztor powstał w 1447 r. z fundacji Jana z Czyżowa²³. Jednak Anna Sochacka przypuszcza, że fundacja klasztoru augustianów-eremitów w Parczewie została dokonana przez Jana z Czyżowa w zastępstwie władcy, i że nie było to jego samodzielną, prywatną inicjatywą²⁴. Niestety nie skomentowała tego szerzej. Wiadomo jednak, że Parczew był własnością królewską²⁵, więc ta opinia w pewnym sensie jest uzasadniona. Tradycja zakonna przekazuje nam jednoznacznie, że to właśnie Jan z Czyżowa był fundatorem²⁶. O. Feliks Milensius, wizytator generalny prowincji polskiej, miał w 1606 r. w klasztorze kazimierskim widzieć dokument fundacyjny klasztoru parczewskiego²⁷, który później zginął i nie przetrwał do naszych czasów.

Konwent w Parczewie miał być stosunkowo dobrze uposażony w liczne dobra ziemskie oraz dochody czynszowe. Niestety nie można określić dokładnych nadań na rzecz tego klasztoru, jak również zrekonstruować jego średniowiecznych dziejów. Klasztor został zniszczony podczas najazdu tatarskiego w 1544 r., a razem z nim zniszczeniu uległy wszystkie dokumenty²⁸. Z późniejszych czasów zachowały się wzmianki o próbach rewindykacji klasztoru, np. w 1610 r. generał zakonu o. Wilhelm Fulginas miał polecić prowincjałowi o. Feliksowi Jaskłowskiemu odzyskanie klasztoru, co wówczas się nie udało. Kolejna próba wznowienia klasztoru miała miejsce w czasach prowincjałatu o. Piotra Ostrowskiego (1628–1631), lecz ona również się nie powiodła²⁹. Z powyższego wynika, że klasztor przetrwał zaledwie 97 lat i mimo kilku prób, nie zdołano go reaktywować.

Grodno – konwent Trójcy Świętej. Jest to kolejny z klasztorów augustiańskich, o których niewiele wiadomo. Jego fundatorem był król Aleksander Jagiellończyk,

²¹ *Katalog Archiwum Akt Dawnych Miasta Krakowa*, opr. S. Krzyżanowski, t. 1: *Dokumenty pergaminowe*, Kraków 1907, nr 906; W. Kolak, *Katalog Archiwum oo. Augustianów w Krakowie*, Kraków 1996, s. 238.

²² T. M. Trajdos, *Dobra i dochody klasztoru*, s. 391–392.

²³ G. Uth, *Szkic*, s. 72; A. Kunzelmann, *Geschichte*, s. 78; W. Kolak, *Klasztor augustianów*, s. 15.

²⁴ A. Sochacka, *Jan z Czyżowa, namiestnik Władysława Warneńczyka. Kariera rodziny Półkozów w średniowieczu*, Lublin 1993, s. 216.

²⁵ *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 3: *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, opr. S. Kuraś, Warszawa 1983, s. 174–175.

²⁶ A. Kunzelmann, *Geschichte*, s. 78.

²⁷ G. Uth, *Szkic*, s. 72; A. Kunzelmann, *Geschichte*, s. 78, tam cytat z wizytacji Milensiusa: „Autographum Casimiriae vidi, datum Cracouiae anno millesimo quadringentesimo quadragesimo septimo, die sextodecimo Martij”.

²⁸ W. Kolak, *Klasztor augustianów*, s. 15; T. M. Trajdos, *Dobra i dochody klasztoru*, s. 387.

²⁹ G. Uth, *Szkic*, s. 72.

który w 1503 r. miał wystawić akt fundacyjny, a około 1506 r. – wybudować kościół z klasztorem „in foro Germanorum”, a więc na rynku niemieckim³⁰. Wiadomo, że nadał klasztorowi dochody z młynów i łąk podmiejskich. Później łąki te zwane Dawkoszczyzna i Rokonoczyzna miał zajął grodzieński kapelan z kościoła św. Mikołaja, ksiądz Maciej. Wówczas to między nim a zakonnikami doszło do konfliktu, który rozstrzygnął wyrokiem król Zygmunt I Stary w 1522 r.³¹ Następnie puste grunty klasztorne w niejasnych okolicznościach przeszły na własność proboszcza grodzieńskiego (a więc klasztor musiał ulec zniszczeniu podczas któregoś z licznych pożarów Grodna). Po roku 1625 o. Feliks Jaskłowski został wysłany do Grodna, by wytoczyć sprawę o nielegalne przejście gruntów klasztornych przez proboszcza (widocznie o. Jaskłowski był odpowiedzialny w prowincji za odbudowanie klasztorów, gdyż jego nazwisko pojawia się również w kontekście klasztorów w Parczewie i Grodnie). Liczono na polubowne rozstrzygnięcie sprawy przez biskupa wileńskiego Eustachego Wołłowicza, w myśl którego proboszcz miał oddać augustianom-eremitom część ziemi poklasztornej i wznieść na niej drewniany klasztor z kościołem. Niestety na drodze do realizacji tych ustaleń stanęły zaraza w Grodnie i późniejszy najazd szwedzki³².

Późniejsze konwenty. W 1547 r. powstała polska prowincja zakonna i wówczas zakon augustianów-eremitów zaczął się szybko rozwijać. W okresie między 1610 a 1763 r. na terenie metropolii lwowskiej powstało aż dziesięć klasztorów: Orchów (1610), Zaturce (1620), Radomyśl (1625), Założce (1639), Lwów (1641), Kodnia (1646), Witków (1676), Radziechów (1690), Żydaczów (1708), Narodcze (1763)³³. Wszystkie placówki zmagaly się jednak z dużymi problemami finansowymi: były niezwykle słabo uposażone, co potwierdzają liczne konflikty z fundatorami o kwestie uposażenia oraz częste przenosiny zakonników ze względu na możliwość utrzymania się w niektórych klasztorach³⁴. Klasztory te uległy kasatom w latach 1783–1832³⁵.

Podsumowanie. Wśród trzech augustiańskich fundacji na ziemiach ruskich dwie były fundacjami monarszymi (fundacje księcia Witolda w Brześciu i króla Aleksandra Jagiellończyka w Grodnie), zaś jedna – możnowładcza (fundacja Jana z Czyżowa w Parczewie). Z powstałych w XV wieku klasztorów augustiańskich wikariatu ruskiego do czasów XIX-wiecznych kasat zachował się tylko konwent w Brześciu Litewskim, pozostałe uległy zniszczeniu wskutek różnych wypadków dziejowych. Trzeba zauważyć, że rekonstrukcja średniowiecznych dziejów klasztorów augustiańskich na Rusi i na Litwie napotyka na ogromne trudności ze względu na silne rozproszenie źródeł, czy też po prostu ich zniszczenie. Pamiętać też należy, że fundacje te były bardzo nietrwałe,

³⁰ Ibidem, s. 74.

³¹ Ibidem. Tam też interesujący cytat: „Decretum regium in causa inter priorem et fratrem Ord. Eremit. S. Augustini monasterii SS. Trinitatis in civitate Grodnensi et Mathiam Capellanum s. Nicolai eiusdem civitatis ratione duarum desertarum terrarum Dawxowszczyzna et Rokonoczyzna”.

³² Ibidem, s. 75.

³³ Z. Kratochwil, *Augustianie w metropolii*, s. 83.

³⁴ Ibidem, s. 68–69.

³⁵ Ibidem, s. 83.

a niejasny status ziem, na których powstawały, często był zagrożeniem dla ich funkcjonowania.

*

Marcin A. Klemenski, *Convents of the Order of Hermits of Saint Augustine in Rus' in the 15th–16th centuries*

The aim of this article is to make the attempt at comparing the foundations of monasteries of The Order of Hermits of Saint Augustine in Rus' (Brest-Litovsk, Parczew, Grodno). The problem of the independent foundational initiatives is addressed. It is mentioned that in Rus' the monks had to rely on the support of the monarchs, due to the fact that their facilities were established in the cities dominated by Orthodox believers. This resulted in a significant financial endowment of the monasteries in Rus', because The Order of Hermits of Saint Augustine could not count on suitable support from the indigent Catholic communities.

*

Марчин А. Клеменский, *Конвенты августинцев-эремитов в русских землях в XIV–XV веках*

Целью статьи является попытка рассмотрения фундации монастырей августинцев-эремитов на Руси (Брест Литовский, Парчев, Гродно). Автор поднимает вопрос о том, кто был инициатором фундаций и подчеркивает, что на Руси монахи могли рассчитывать только на поддержку монархов, поскольку их конвенты основывались в городах, где большинство населения составляли православные горожане. Этим обуславливалось пожалование им значительных земельных владений, поскольку августинцы-эремиты не могли рассчитывать на существенную поддержку достаточно бедных католических общин.

Marcin Grała
(Kraków)

Polityka Dymitra Iwanowicza względem Litwy w pierwszych latach funkcjonowania unii krewskiej – wybrane aspekty

Wpatrując się w historię Wielkiego Księstwa Litewskiego na przestrzeni kilkudziesięciu lat poprzedzających związek Jagiellły z krakowskim tronem, nie sposób nie zauważyć, że obok zagrożenia krzyżackiego istotną rolę w polityce zewnętrznej Litwy odgrywała rywalizacja z Moskwą. Już zgon Olgierda i wybuch wojny domowej między Jagiellłą i Kiejstutem były w Moskwie bacznie obserwowane i w ośrodku tym podjęto starania zmierzające do wykorzystania trudnej sytuacji Litwy. Pod egidą Dymitra Iwanowicza kreowano różne koncepcje – od wspierania separatyzmów starszych Olgierdowiczów po próby małżeństwa Jagiellły z córką moskiewskiego władcy. Gdy na skroniach Jagiellły ostatecznie spoczęła korona polskich monarchów, Moskwa zmuszona została do istotnego przewartościowania swej polityki zewnętrznej. Związek Polski i Litwy zdolny, jak się później okazało, skruszyć potęgę Zakonu, stanowił mógł realne zagrożenie także dla państwa moskiewskiego. W niniejszym referacie podjęto próbę wykazania, jak na nową sytuację międzynarodową zareagowano w Moskwie oraz jakie podjęto tam działania polityczne, które traktować można jako posunięcia zmierzające do neutralizacji ewentualnego zagrożenia ze strony Litwy.

Przed laty w murach Uniwersytetu Jagiellońskiego Stanisław Kutrzeba wygłosił wykład, w którym padło zdanie: „Unia Polski z Litwą – to obok jej narodzin jako państwa Mieszka, fakt największy, jaki znają jej dzieje, głęboki myślą, (...) wyniosły pracą jagiellońskich czasów, które myśl w czyn wcieliły, potężny skutkami, jakie niósł dla całej naszej przeszłości i teraźniejszości”¹. Cytowana opinia, choć mocno akcentuje polski punkt widzenia, uwarunkowana jest świadomością ogromnego, wieloaspektowego

---

¹ S. Kutrzeba, *Unia Polski z Litwą. Problem i metoda badania. Wykład wstępny pierwszego collegium z zakresu nauk o Litwie w Uniw. Jagiell. z fundacji XX. Lubomirskich, wygłoszony d. 30 marca 1911 r. w auli uniwersyteckiej, Kraków 1911, s. 5.*

dziedzictwa, jakie przez lata niósł ze sobą związek Polski i Litwy. Jego początki sięgają zawartej 14 sierpnia 1385 r. umowy krewskiej, która w rozumieniu prawnym unią nie była, aczkolwiek, zgodnie z sugestią Grzegorza Błaszczyka, doniosłość tego dokumentu upoważnia do używania upowszechnionego zresztą w historiografii określenia „unia krewska”². Taki też termin użyty został w niniejszym opracowaniu, w którym przy analizie skutków aktu krewskiego, skupiono się na sprawach wschodnich. Dla dziejów Rusi, w której istotną rolę od pewnego czasu odgrywała już Moskwa, podobnie jak dla historii Polski, Litwy oraz Zakonu Krzyżackiego, dokument krewski również stanowi kamień milowy³.

Przyglądając się historii Wielkiego Księstwa Litewskiego na przestrzeni kilkudziesięciu lat poprzedzających związek Jagiełły z krakowskim tronem, nie sposób nie zauważyć, że obok zagrożenia krzyżackiego, istotną rolę w polityce zewnętrznej Litwy odgrywała rywalizacja z Moskwą. Olgierd trzykrotnie wyprawiał się pod mury moskiewskiego Kremla, które chociaż ostatecznie okazały się dla niego twierdzą nie do zdobycia, to w latopisach nie bez przesady pisano o litewskim władcy: „многы земли поймаь и многы мѣста и грады и страны поплѣнниль; не толма силою елико умѣниемъ воеваше”⁴. O tym jak wielki wymiar miał konflikt litewsko-moskiewski świadczy także fakt, że rywalizacja z Litwą weszła – z niemałymi tego konsekwencjami, na grunt cerkiewny⁵. Mimo pokoju zawartego z Olgierdem pod Lubuckiem w roku 1372 i śmierci litewskiego hospodara w roku 1377, zaangażowany w walki ze Złotą Ordą Dymitr Iwanowicz nie mógł czuć się bezpieczny i całkowicie wykluczyć zagrożenia ze strony Litwy. Najlepiej świadczy o tym porozumienie idącego w roku 1380 na Moskwę Mamaja z litewskim księciem Jagiełłą. Mimo że zanotowany w latopisach pod rokiem 1382 najazd Tochtamysza na ziemię Dymitra Iwanowicza przyćmił niejako sukces Kulikowego Pola, to w przede dniu podpisania dokumentu krewskiego dominująca pozycja Moskwy na Rusi Północno-Wschodniej była raczej niepodważalna⁶. Przewagę polityczną między Moskwą a Wilnem daje się zauważyć analizując znane już od pewnego czasu w historiografii próby zawarcia związku małżeńskiego między Jagiełłą a córką moskiewskiego władcy – Zofią. Mowa o tzw. opisie carskiego archiwum poselskiego z roku 1626, w którym znajduje się wzmianka dotycząca porozumienia zawartego między Dymitrem Iwanowiczem a twerską księżną Julianną. Zgodnie z opisem, wśród XIV-wiecznych dokumentów litewsko-moskiewskich znajdowała

² G. Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*, t. 1: *Trudne początki*, Poznań 1998, s. 197. Opinię tę potwierdza także inny wybitny znawca problematyki: J. Nikodem, *Akt Krewski i jego znaczenie*, [in:] *Poznań–Wilno. Studia historyków w roku tysiąclecia państwa litewskiego*, pod red. Z. Wojtkowiaka, Poznań 2010, s. 115–116.

³ Por.: O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, t. 1: *W wiekach średnich*, oprac. K. Błachowska, Warszawa 2013, s. 85.

⁴ *Рогожский летописец*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: *ПСРА*], т. 15, Петроградъ 1922, с. 88.

⁵ O zagadnieniu tym wspominałem na poprzednich spotkaniach z cyklu *Colloquia Russica*, zob.: M. Граля, *Обстоятельства появления Киприана на Руси и его назначения митрополитом. Постановка проблемы*, [in:] *Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication after the 5th International Conference, Spišská Kapitula, 16th–18th October, 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Kraków–Bratislava 2015, с. 293–305 [Seria: *Colloquia Russica, Series I*, vol. 5].

⁶ А. А. Горский, *Москва и Орда*, Москва 2000, с. 100–109.

się „грамота великого князя Дмитрея Ивановича и вилекикие княини Ульяны Ольгдровны доконьячанье о женитве великого князя Ягайла Ольгердовича, женитися ему у великого князя Дмитрея Ивановича на дочери, а великому князю Дмитрею Ивановичю доч свою за него дати, а ему великому князю Ягайлу быти в их воле и креститися в православную веру и ктрстьянство свое объявити во все люди”⁷. Ślad istnienia takiego dokumentu świadczy, że pertraktacje musiały już być dosyć zaawansowane, a to, co w sposób szczególny zwraca uwagę w zachowanym zapisie, to kwestia uzależnienia państwa litewskiego od Dymitra Iwanowicza („быти в их воле”) oraz dosyć konkretnie sformułowany warunek konfesyjny („креститися в православную веру и ктрстьянство свое объявити во все люди”). Oba narzucone przez stronę moskiewską obostrzenia zostały przekreślone w akcie krewskim. Wielką wadą opisu carskiego archiwum poseselskiego z roku 1626 jest skażona datacja wzmiankowanej грамотy, jednak wprowadzający ów dokument do historiografii Lew Czerepnin dokonał korekty i zasugerował rok 1384⁸. Choć nie wszyscy zgadzali się z zaproponowanym przez tego radzieckiego uczonego wyjaśnieniem pomyłki zapisu daty, niedawne ustalenia chociażby Jana Tęgowskiego⁹ czy też Borysa Flori¹⁰ pozwalają na umiejscowienie moskiewsko-litewskich pertraktacji na okres obejmujący lata 1383–1384, a więc moment bezpośrednio poprzedzający układ krewski.

O początkach związku polsko-litewskiego latopisy w typowy zresztą dla siebie sposób wspominają dosyć lakonicznie. W *Latopisie troickim* przy wzmiance o śmierci Olgierda pod rokiem 1377 umiejscowiono także adnotację o przyszłym polskim monarcha: „Ягаило (...) оженися въ Лятской земли, пойса за ся нѣкоторую королицу, не имущу итца ни матери, сяже ради досталося ему королевство въ Лятьсвои земли, сяже ради Ягаило король наречень бысть”¹¹. Inna i nieco późniejsza tradycja latopisarska zachowała odmienną, ale również skrótową relację o początkach związku polsko-litewskiego. W *Latopisie nowogrodzkim* (rękopis Piotra Dubrowskiego) pod rokiem 6894 zapisano: „Того ж(е) году Олгердов с(ы)нь Ягаило, кн(я)зь Литовский ъха женити(ся) во Угорскую землю къ королю, и тако женився, крестился в немецкую вѣру”¹².

Powstałe z perspektywy czasu relacje latopisów w żaden sposób nie oddają tego, co rzeczywiście mogło być odczuwalne na moskiewskim kremle. Wziąwszy pod uwagę szeroko zakrojone plany ożenku Zofii Dymitrowny z Jagiełłą i idące za tym realne wizje podporządkowania politycznego oraz religijnego Litwy Moskwie, wieści o isto-

⁷ *Опис архива Посольского приказа 1626 года*, подгот. В. И. Гальцов, под ред. С. О. Шмидта, ч. 1, Москва 1977, с. 34.

⁸ Л. Черепнин, *Русские феодальные архивы XIV–XV веков*, ч. 1, Москва–Ленинград 1948, с. 50–51.

⁹ J. Tęgowski, *W sprawie genezy unii Polski z Litwą. Projekt małżeństwa Jagielly z córką Dymitra Dońskiego wielkiego księcia moskiewskiego – próba ustalenia daty*, „Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne”, 10, 2008, s. 51–64.

¹⁰ Б. Н. Флоря, *Договор Дмитрия Донского с Ягаило и церковная жизнь восточной Европы*, [in:] *Неисчерпаемость источника. К 70-летию В. А. Кучкина*, Москва 2005, с. 233–237.

¹¹ М. Д. Приселков, *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, Санкт-Петербург 2002, с. 402.

¹² *Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского*, [in:] *ПСРЛ*, т. 43, Москва 2004, с. 145.

cie prowadzonych w Krewie rokowań bojarów litewskich z możliwymi polskimi musiały w otoczeniu Dymitra Iwanowicza wzbudzić szok i niedowierzanie. Na pewno zaś na taki obrót spraw polityka moskiewska nie mogła być odpowiednio przygotowana.

Najbardziej zmiennym ruchem politycznym Dymitra Iwanowicza, w którym wyraźnie widać reakcję na geopolityczne zmiany w Europie Wschodniej, jest nadzwyczaj szybkie i skuteczne unormowanie relacji z Riazaniem. Zaostrzenie stosunków między Moskwą a jej południowym sąsiadem miało związek z zaangażowaniem się Dymitra Iwanowicza w konfrontację ze Złotą Ordą. W konfliktach tych księstwo Riazańskie, graniczące od południa i wschodu z kontrolowanym przez Złotą Ordę stepem, znajdowało się w bardzo trudnej sytuacji. Nie dziwi więc, że na tle wojen Dymitra Iwanowicza zarówno z Mamajem, jaki i Tochtamyszem riazańskiemu księciu Olegowi przyszło odgrywać rolę niejednoznaczna¹³. Za swoje polityczne ruchy musiał ów władca płacić bardzo wysoką cenę – łącznie z chwilową utratą tronu w Perejaślawiu Riazańskim¹⁴. Mimo tych przykrych doświadczeń i, co ciekawe, bez moskiewsko-tatarskich starć w tle, w roku 1385 Oleg Riazański skierował swe wojska w kierunku Kołomny, co dało początek nowemu konfliktowi¹⁵.

„В лето 6893 мѣсца марта въ 25 (...) князь Олегъ Рязанскыи суровѣишии взя Коломну изгономъ, и намѣстники изнима (...) и прочных боярь и лѣпшихъ мужей поймавъ, поведе съ собою, и злата и сребра и всякаго товара наимався, и отыде и, въвратися въ свою землю съ мноюю корыстью”¹⁶. Zgodnie z zacytowanym fragmentem nie ulega wątpliwości, że najazd zaskoczył znajdującą się w mieście załogę i przyniósł Olegowi „wielką korzyść”. Jednakowoż nie były nią łupy oraz wspomniane złoto i srebro. Pojmanie namiestników przez riazańskiego władcy niechybnie oznaczało, że w mieście, które riazzańscy kniaziowie utracili przed kilkudziesięciu laty na rzecz Moskwy, ponownie osadzono załogę z Riazania¹⁷. Dla Dymitra Iwanowicza była to strata, z którą nie sposób było się pogodzić. Kołomna uchodziła za jedno z jego ulubionych miast, a pod opieką książąt moskiewskich ośrodek ten przeżywał okres rozkwitu. Okolice Kołomny to także rejon istotny zarówno pod względem bogactw naturalnych (żyzne gleby), jak i z powodu położenia strategicznego (był to umocniony gród

¹³ А. В. Екземпларский, *Великие и удельные князья северной Руси в татарский период с 1238 до 1505 г. Биографические очерки*, т. 2: *Владательные князья владимирских и московских уделовъ и великие и удельные владетельные князья суздальско-нижегородские, тверские и рязанские*, Санкт-Петербург 1891, с. 586–588.

¹⁴ Każą za zaangażowanie się Olega Riazańskiego w pomoc Mamajowi podczas tatarskiej ekspedycji była odwetowa ekspedycja wojsk moskiewskich, przed którą książę musiał uciekać, a w jego księstwie przez blisko rok władzę sprawowali namiestnicy Dymitra Iwanowicza. М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, с. 420. Do władzy Oleg powrócił najprawdopodobniej na mocy umowy riazzańsko-moskiewskiej z sierpnia 1381 r., gdy księciu narzucono dosyć surowe warunki, które degradowały go do roli moskiewskiego wasala: В. А. Кучкин, *Договорные грамоты московских князей XIV века. Внешнеполитические договоры*, Москва 2003, с. 246, 264–269.

¹⁵ Д. Иловайский, *История Рязанского княжества*, Москва 1858, с. 180–181. Szerzej o tym epizodzie zob.: А. В. Мазуров, *Средневековая Коломна в XIV – первой трети XVI вв. Комплексное исследование региональных аспектов становления единого Русского государства*, Москва 2001, с. 102–105; И. В. Лаврентьев, *Московско-рязанское соперничество за Коломну в 1385 г.*, [in:] *Коломна и Коломенская земля. История и культура*, сост. А. Г. Мельник, С. В. Сазанов, Коломна 2009, с. 44–57.

¹⁶ М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, с. 428.

¹⁷ И. В. Лаврентьев, *Московско-рязанское соперничество*, с. 51–52.

u ujścia rzeki Moskwy do Oki)¹⁸. Z tego też powodu Dymitr Iwanowicz dosyć szybko, bo już latem 1385 r., rozpoczął działania zmierzające do odzyskania miasta. Pierwsza próba, jaką było wysłanie znacznych sił pod wodzą sierpuchowskiego księcia udzielnego Włodzimierza, zakończyła się niepowodzeniem i śmiercią jednego z książąt koalicji syna połockiego księcia Andrzeja Olgierdowicza, Michała¹⁹. Kolejnej próby władca moskiewski już nie podejmował.

Zapewne jeszcze latem książę Dymitr rozpoczął starania o pokój. W poprzednich latach moskiewski władca do niesubordynacji Olega podchodził niezwykle surowo. Za zaangażowanie w sojusz z Mamajem książę riazński chwilowo utracił swój tron, a za wskazanie Tochtamyszowi brodów na Ocie, księstwo Olega bezlitośnie złupiono²⁰. Tym razem jednak Dymitr dosyć szybko zaczął szukać pokojowej drogi rozwiązania konfliktu, a zachowane przekazy latopisów nie pozostawiają wątpliwości, że bardzo mu na tym zależało. Wobec nieskuteczności dotychczasowych metod dyplomacji, a zgodnie z przekazem latopisów prób takich było wiele, ostatecznie władca moskiewski zwrócił się z prośbą o pomoc do cieszącego się na Rusi wielkim autorytetem Sergiusza z Radonieża: „Игумен Сергіи преподобный старецъ, сам ѣздилъ на Рязань къ великому князю Олгу о мирѣ. Прежде бо того мнози ѣздиша къ нему и никто же може утолити его. Преподобный же старецъ короткими словесы и тихими рѣчми и благоуѣтливыми глаголы, благодатію вданною ему, много бѣсегодовавъ съ нимъ о ползѣ души и о мирѣ и о любви”²¹. Zgodnie z przywołanym fragmentem dopiero misja pokojowa mnicha z Ławry Troickiej, przyniosła upragniony pokój, choć warte podkreślenia jest, że nawet interwencja świętobliwego starca nie była rzeczą łatwą, bo zanim wypracowano zgodę, Sergiusz „много бѣсегодовавъ съ нимъ [z Olegiem – M.G.] о ползѣ души и о мирѣ и о любви”. Kołonna ostatecznie wróciła do domeny władców Moskwy, ale nie za darmo: Oleg otrzymał rekompensatę w postaci Tuły oraz Beresty²².

Potrzeba unormowania stosunków z Riazaniem, mimo jawnego aktu agresji wskazuje, że zachowanie pokoju z księciem Olegiem było dla Moskwy priorytetem. Z przekazu źródłowego wynika, że nie było tak od początku, gdyż, jak wspomniano, Włodzimierz Andrzejewicz przeprowadził jakieś działania militarne. Niemniej już jesienią 1385 r. Dymitr Iwanowicz rozpaczliwie szukał pokoju. To był czas, w którym na Ruś północno-wschodnią mogły docierać informacje o porozumieniach polskolitewskich.

Motywów pojednawczej polityki Dymitra Iwanowicza mogło być kilka, chociażby kwestia zbliżającej się konfrontacji z Nowogrodem²³. Niemniej znamienne jest, że

¹⁸ A. В. Мазуров, *Средневековая Коломна*, с. 114–115.

¹⁹ М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, с. 429.

²⁰ Л. В. Черепнин, *Образование русского централизованного государства в XIV–XV веках. Очерки социально-экономической и политической истории Руси*, Москва 1960, с. 649.

²¹ М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, с. 429.

²² А. В. Мазуров, *Средневековая Коломна*, с. 104–105. Na temat umiejscowienia Beresty, zob.: С. В. Полехов, „Список Городов Свидригайла”. *Датировка и публикация*, „Древняя Русь. Вопросы Мединистики”, 2014, 4 (58), с. 111–124.

²³ И. В. Лаврентьев, *Московско-рязанское соперничество*, с. 55–56.

misja Sergiusza z Radonieża zakończyła się pojednaniem określonym w źródłach jako „миръ вѣчный”, wzmocniony dodatkowo małżeństwem Fiodora Olegowicza z Zofią Dymitrowną²⁴. Ta ostatnia okoliczność wskazuje, że Dymitrowi nie chodziło o jakies chwilowe, doraźne rozwiązania, lecz rzeczywiste zbudowanie poprawnych, jeśli nie sojuszniczych relacji z Riazaniem. Księstwo Riazańskie w sojuszu z Litwą stanowiło dla Moskwy nie lada problem i już we wcześniejszych umowach widać, że Moskwa starała się zablokować ewentualność wspólnego riazańsko-litewskiego porozumienia²⁵. W roku 1385 niespodziewanie po aneksji Kołomny przez Olega, zamiast odwetu, Dymitr usilnie i wszelkimi środkami zabiegał o pokój, a osiągnięte porozumienie okazało się nadzwyczaj trwałe²⁶. Trudno interpretować to inaczej niż próbę wyrównania stosunków sił politycznych w Europie Wschodniej, jakie niewątpliwie uległy zachwianiu z powodu unii krewskiej²⁷.

Kilka miesięcy później miało miejsce jeszcze jedno ważne wydarzenie. Od czasu najazdu Tochtamysza, w tatarskiej niewoli w roli zakładnika, mimo młodego wieku, przebywał syn Dymitra Iwanowicza, Wasyl. Chłopiec w roku 1386 zdołał zbiec z Ordy. Oczywiście trudno wyobrazić sobie ucieczkę księcia jako brawurową, samodzielną i spontaniczną akcję. Wasyl miał wówczas 14 lat i raczej na pewno zbiegnięcie z Ordy było wcześniej przygotowane i skrupulatnie skonsultowane z Moskwą. Z resztą zgodnie z najobszerniej opisującym ów epizod *Latopisem nikonowskim*, u boku księcia znajdowało się prawdopodobnie grono doradców²⁸. Nasuwa się zatem pytanie, dlaczego planując ucieczkę zdecydowano się na ten właśnie moment. Być może ze względu na zbyt młody wiek Wasyla wcześniej nie brano pod uwagę tak ryzykownego przedsięwzięcia? Możliwe też, że akurat wtedy pozwoliła na to sytuacja wewnętrzna w Złotej Ordzie. Pewne jest jednak to, że bez swego syna w roli zakładnika Ordy Dymitr Iwanowicz miał znacznie większą swobodę działania politycznego²⁹, co w perspektywie spowodowanych umową krewską zmian geopolitycznych musiało mieć wielkie znaczenie.

Nie pozbawione wymowy są także dalsze dzieje ucieczki Wasyla, który przez Mołdawię trafił na tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie rozpoczęły się pierwsze przymiarki do ożenku Wasyla z córką Witolda³⁰. Biorąc pod uwagę, że w otoczeniu zbiegłego z Ordy księcia byli mający zapewne odpowiednie instrukcje z Moskwy

²⁴ С. М. Соловьев, *Древнерусские князья*, Санкт-Петербург 2010, с. 278.

²⁵ В. А. Кучкин, *Договорные грамоты*, с. 262, 334; *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XV вв.* подг. А. В. Черепнин, Москва–Ленинград 1950, № 10, с. 29.

²⁶ Д. Иловайский, *История Рязанского княжества*, с. 182.

²⁷ М. А. Виноградов, *Русская церковь и борьба за юго-западные русские земли во второй половине 14 века. К вопросу о роли Сергия Радонежского в противостоянии католицизма и православия на территории бывшей Киевской Руси*, „Приволжский научный вестник”, 2014, 6 (34), с. 68.

²⁸ „Василей Дмитревич, внук Иванов. Московский видя себя држима во Орде и помысли, яко же не возможно ему убжати прямо на Русь; и умысли крепко съ вѣрными своими доброхоты и побежа в Подольскую землю”. *Льтописный сборник именованный Патриаршею или Никоновскою льтописью*, [in:] *ПСРА*, т. 11, Санкт-Петербург 1897, с. 90.

²⁹ А. А. Горский, *Москва и Орда*, с. 113.

³⁰ J. Nikodem, *Witold Wielki Książę Litewski (1354 lub 1355 – 27 października 1430)*, Kraków 2013, s. 119–120.

doradcy, nie należy traktować kontaktów z Witoldem jako zwykły zbieg okoliczności. Tym bardziej, że kwestia porozumienia z Kiejstutowiczem wpisuje się w pewną tradycję polityczną Moskwy, która chętnie wspierała wewnętrzne separatyzmy w Wielkim Księstwie Litewskim. Było tak zarówno w przypadku połockiego księcia Andrzeja lub innych starszych Olgierdowiczów³¹ oraz w późniejszym okresie Świdrygiełły³², czy chociażby Michała Zygmunowicza³³.

Oprócz wspomnianych zagadnień trzeba zaznaczyć, że niejako świadomie na ubożcu rozważań pozostawiono kwestie relacji z Nowogrodem, który od dłuższego czasu w konflikcie między Litwą a Moskwą lawirował między jedną a drugą strefą wpływów. Zapewne szczegółowy przegląd wydarzeń politycznych, jakie miały miejsce w omawianym okresie w republice św. Zofii, jest w stanie rzucić dokładniejsze światło na kwestie stosunku Moskwy do zachodzących na Litwie przemian. Podobne znaczenie może mieć analiza tego, co działo się w latach 1385–1389 w pogranicznych „księstwach wierzchowskich”, których dzieje polityczne od dłuższego czasu stanowiły swoisty wskaźnik tego, jaki układ sił między Wilnem a Moskwą dominował w danym momencie. Wreszcie pozostaje kwestia wydarzeń związanych z dziejami kościoła prawosławnego na Rusi, który w omawianym momencie pogrążony był w tzw. „cerkiewnej smucie”. Według prawdopodobnych ustaleń Borysa Florii, działalność jednego z pretendentów do godności metropolitalnej – biskupa suzdalskiego Dionizego, prowadzona była z przyzwolenia moskiewskiego władcy i nastawiona była właśnie na zbliżenie moskiewsko-litewskie³⁴. Odrzucenie tej perspektywy przez Jagiełłę i rychła śmierć Dionizego musiały zmienić politykę cerkiewną Dymitra Iwanowicza.

Niemniej przy omawianiu polityki władcy Moskwy wobec zaistnienia związku polsko-litewskiego nie należy przeceniać wydarzeń, które miały miejsce w okresie późniejszym. Do księcia z czasem musiały zacząć docierać informacje o licznych problemach, jakie pojawiły się w Wielkim Księstwie Litewskim po zawarciu unii. Przecież niemal jednocześnie z podpisaniem umów krewskich na Litwę najechały liczne wojska krzyżackie, znów uaktywnił się separatyzm połockiego księcia Andrzeja, następowały pewne roszady stanowisk itd.³⁵. Poza tym, w 1387 r. Litwa zaangażowana była w niezwykle ważne wydarzenia: w kraju rozpoczęto chrystianizację³⁶, a dodatkowo Litwini oprócz walk o Połock zaangażowali się w wyprawę mającą na celu odzyskanie z rąk

³¹ A. Prohaska, *Dzieje Witolda Wielkiego księcia Litwy*, Kraków 2008, s. 31; H. Paszkiewicz, *O genezie i wartości Krewa*, Warszawa 1938, s. 66–68; J. Tęgowski, *O następstwie tronu na Litwie po śmierci Olgierda*, „Przegląd Historyczny”, 84, 1993, 2, s. 127–134.

³² T. Stolarczyk, *Na karuzeli życia, czyli walki Świdrygiełły o tron litewski w latach 1392–1430*, [in:] *Niebem i sercem okryta. Studia historyczne ofiarowane dr Jolancie Malinowskiej*, pod red. M. Malinowskiego, Toruń 2003, s. 99–122; G. Błaszczuk, *Świdrygiełło a Polska i Polacy*, [in:] *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Prof. Juliuszowi Bardachowi w 90-lecie urodzin*, Warszawa 2004, s. 487–494.

³³ A. Kopyściański, *Michał Zygmuntowicz, książę litewski. Monografia historyczna*, Lwów 1906.

³⁴ Б. Н. Флорья, *Договор Дмитрия Донского с Ягайло*, с. 235.

³⁵ L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1: 1377–1499, Oświęcim 2014, s. 53–54.

³⁶ T. Krahel, *Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej*, [in:] *Studia teologiczne Białystok–Drohiczyń–Łomża*, t. 5-6, Białystok 1987–1988, s. 11–13.

węgierskich Rusi Halickiej³⁷. Tego rodzaju sygnały z Zachodu mogły uspokoić Dymitra Iwanowicza tym bardziej, że na pierwszy plan jego politycznego horyzontu wylaniały się kwestie relacji z Włodzimierzem Andrzejewiczem³⁸. Powyższe konkluzje zdają się potwierdzać, że jeżeli w polityce zewnętrznej Dymitra można zauważyć wyraźne ruchy, mogące być próbą odpowiedzi na zmiany wywołane unią krewską, to musiało one nastąpić bezpośrednio po zaistnieniu tego faktu, który niewątpliwie wywołał w Moskwie szok i niedowierzanie. Dlatego kwestia nadzwyczaj niespodziewanego pojednania Dymitra z księciem rizańskim oraz ucieczka Wasyla z Ordy wydają się być wydarzeniami, które w tę politykę mogły się jak najbardziej wpisywać.

*

Marcin Grala, *Politics of Dmitry Ivanovich towards Lithuania in the first years of functioning of the Union of Krewo.*

Analyzing the history of the Grand Duchy of Lithuania over several decades preceding the union of Jogailo with Krakow's throne, it is impossible to notice that besides Teutonic threat, the essential role in Lithuania's foreign affairs played was its rivalry with Moscow. Already Olgerd's death and the outbreak of civil war between Jogailo and Kęstutis were closely monitored in Moscow in the effort to make profits out of Lithuania's difficult situation. Various conceptions were created under the aegis of Dmitry Ivanovich: from supporting of separatist movement of elder Olgerdoviches to attempts of marrying Jogailo with the daughter of Moscow's ruler. When Jogailo finally received the crown of Polish monarchs, Moscow was forced to the essential reevaluation of its foreign affairs. The union of Poland and Lithuania was able, as it turned out later, to crush the power of Teutonic Order, could also constitute a real treat to Moscow state. In this paper we made the attempt to demonstrate how Moscow reacted to this new international situation and what kind of political actions were taken, which could be considered as moves aiming at neutralizing potential threat from Lithuania.

*

Марчин Граля, *Политика Дмитрия Ивановича по отношению к Литве в первые годы функционирования Кревской унии – избранные аспекты*

Изучая историю Великого княжества Литовского на протяжении нескольких десятилетий перед занятием Ягайло краковского трона, трудно не заметить, что, кроме угрозы со стороны Немецкого (Тевтонского) ордена, во внешней политике Литвы существенную роль играло противостояние с Московским княжеством. Смерть Ольгерда и война между Ягайло и Кейстутом внимательно отслеживались

³⁷ G. Błaszczuk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*, t. 2: *Od Krewa do Lublina*, cz. 1, Poznań 2007, s. 113; J. Nikodem, *Jadwiga król Polski*, Wrocław 2009, s. 240–243.

³⁸ С. М. Соловьев, *Древнерусские князья*, с. 279.

в Москве, которая планировала использовать ситуацию в Литве в собственных целях. При дворе Дмитрия Ивановича разрабатывались разные концепции – от поддержки сепаратизма старших Ольгердовичей до заключения брака Ягайла с дочерью московского князя. После коронации Ягайла польским королем, Москва была вынуждена коренным образом пересмотреть свою внешнюю политику. Союз Польши и Литвы, который, как позже оказалось, был в состоянии сокрушить могущество Немецкого ордена, мог нести реальную угрозу для Московского княжества. В настоящей статье сделана попытка показать, как Москва отреагировала на новую политическую ситуацию и какие политические шаги предприняла, чтобы нейтрализовать возможную угрозу со стороны Литвы.

Юрий Афанасенко
(Минск)

„Русский папа” и Констанцкий собор: религиозные контакты Литовской Руси со странами латинской культуры

Статья посвящена проблеме религиозных контактов между Западом и Востоком Европы в период Средневековья, а именно участию киевского митрополита Григория Цамблака в работе Констанцкого собора 1414–1418 гг. В историографии до сих пор миссия православного иерарха остается малоизученным историческим эпизодом. Сообщения Хроники Ульриха Рихенталя и иные источники предоставляют богатый фактологический материал для анализа политического контекста миссии Григория Цамблака, уточнения хронологии его пребывания на соборе, возможного состава его свиты. Автор приходит к выводу об отсутствии в свите Григория Цамблака православных иерархов и доказывает, опираясь на одно из свидетельств Хроники Ульриха фон Рихенталя, что его сопровождали только священники.

Изучение церковно-политической составляющей взаимоотношений между Великим княжеством Литовским, странами латинской культуры и Апостольским престолом позволяет сделать вывод о том, что политика властей ВКЛ была ориентирована на его инкорпорацию в западноевропейское политическое, культурное и конфессиональное пространство. В рамках этого проекта было осуществлено католическое крещение язычников Литвы. Однако большая часть восточнославянского населения ВКЛ оставалась православной, что явилось препятствием для выполнения указанной программы. С целью его устранения была запланирована и частично реализована концепция светской и церковной унии, для чего было отправлено посольство на католический собор в Констанце. Это событие – одно из ключевых во внешней политике Великого княжества Литовского начала XV века. В предлагаемом кратком очерке приводятся свидетельства из *Хроники Ульриха фон Рихенталя*, позволяющие проанализировать обстоятельства православной миссии во главе с Григорием

Цамблаком на Констанцкий собор и оценить важность его визита в контексте религиозных контактов со странами латинской культуры.

Прежде, чем приступить к изложению основного материала, необходимо дать определение ранее не встречавшемуся в историографии понятию „русский папа”¹. Под таким титулом упоминается Григорий Цамблак в послании ливонского магистра Зигфрида Ландера фон Шпонхайма, что, на наш взгляд, отражает некоторые особенности церковной политики в Великом княжестве Литовском в данный период. Одной из них является достижение полной самостоятельности в церковном управлении от Константинополя и Москвы. Введение этого понятия в научный оборот, на наш взгляд, дает возможность наиболее четкой характеристики церковно-политической ситуации указанного периода этноконфессиональной истории восточноевропейского региона.

Основным источником, описывающим пребывание Григория в Констанце, является *Хроника Констанцского собора* Ульриха фон Рихенталя, которая существует в двух редакциях на средневерхненемецком языке со значительными отличиями друг от друга. По общему мнению ученых, оригинальная версия *Хроники* могла быть составлена на латинском языке. Редакция, в которой У. Рихенталь ведет повествование от первого лица, ближе к оригиналу². Но, как справедливо было отмечено исследователями, при составлении *Хроники*, основанной на собственных наблюдениях и различных документах, Ульриху фон Рихенталю не удалось расположить материал должным образом³. Об этом свидетельствует тот факт, что в тексте дважды встречается информация о визите „греческой делегации” во главе с „архиепископом Киевским”. В первый раз – в контексте событий, которые происходили в феврале 1415 г. Согласно *Олендорфскому кодексу*, анонимный архиепископ Киевский из Греции прибыл 21 января с восьмью епископами в качестве представителя патриарха Константинопольского: „Uff den XXI tag des monats Januarii, das ist Genner, do rait in ain ertzbischoff von Kifionenß, der ist uß Kriechenland, von im selber und von des patriarchen von Constantinopel wegen und von vil bischoff uß Kriechenland wegen. Und zoch in Uolrichs Imholtz hus am obern marckt, genannt zû dem laythund⁴, mit acht bischoffen sins gelobens, wol mit LXXX pfärden. Und hett in demselben huß meß nach gewonhait irs gelobens, und maint man,

¹ Ю. Ю. Афанасенко, „Русский папа” по известиям из послания ливонского магистра Зигфрида Ландера фон Шпонхайма, [in:] *Сборник докладов IV Міжнароднага Кангрэса даследчыкаў Беларусі. Каунас, 3–5 кастрычніка 2014 г.*, т. 4, Каунас 2015, с. 78–81.

² Ulrich von Richental, *Das Konzil zu Konstanz*, vol. 2, Starnberg–Konstanz 1964, s. 26; W. Matthiessen, *Ulrich Richentials Chronik des Konstanzer Konzils. Studien zur Behandlung eines universalen Großereignisses durch die bürgerliche Chronistik*, [in:] *Annuaire historique international: internationale Zeitschrift für Konziliengeschichtsforschung*, т. 17, Paderborn 1985, s. 102–103; *Die Teilnehmerlisten des Konstanzer Konzils. Ein Beitrag zur mittelalterlichen Statistik*, Freiburg i. Br. – Druderei 1916, s. 43.

³ Raymond-J. Loenertz, *Les dominicains byzantins Théodore et André Chrysobergès et les négociations pour l'union des Églises grecque et latine de 1415 à 1430*, [in:] *Archivum Fratrum Praedicatorum*, vol. 9: Janvier, Roma 1939, s. 26.

⁴ „huß zu der sunnen” [дом у солнца] – в *Констанцкой редакции Хроники* Рихенталя. Ulrich von Richental, *Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418*, Tübingen 1882, s. 47.

hetti das concilium inen ettlich sachen lassen fürgon, sy wärind gelöbig worden und dem hailgen stül ze Rom undertänig worden”⁵.

Согласно второй редакции, архиепископа звали Георгий и он прибыл в сопровождении только священников: „An dem XXI tag des monat Januarii do rait in ain ertzbischof usser Kriechenland, Kiffionensis genant Georius, und hat och kriecheschen globen. Und kam zü dem Concilio von sin selbs und aller siner bischof wegen und von des patriarchen wegen zü Constantinopel und von vil andern kriecheschen landen und bischofen. Und zoch in Ûlrichs Imholtz huß zü der Sunnen mit LXXX pfäriten. Und hatten all priester und pfaffen lang schwartz har und long bärt, und hatten ir meß im huß”⁶.

Второй визит Григория состоялся, по сообщению Ульриха фон Рихенталя, в субботу 19 февраля 1418 г. В *Олендорфской редакции Хроники* об этом упоминается дважды. В первый раз отмечается, что архиепископ Георгий Киевский прибыл с пятью епископами в сопровождении представителей языческих правителей, великого хана и короля Аравии: „and dem nünzehenden tag des monat Hornung, do rait in der hochwirdig herr und ertzbischoff, herr Jerg ertzbischoff Kyfionensis, und ist kriechischs gloubens, und mit im fünf bischoff desselben gloubens”⁷.

Второй раз указывается, что архиепископ Киевский приехал из Белой Руси, без сопровождения, хотя там у него было в подчинении 11 епископов: „Darnach am samßtag, der was an dem XVIII tag des monat February, do rait in der hochwirdig herr, herr Jerg ertzbischoff zü Kyvionensis, usser dem land zü wißen Rüßen, zü Schmolentzgi. Der hett under im XI bischoff und hielt och kriechischen glouben⁸ und ix pfaffen sins gloubens, all mit langen bärten”⁹.

В составе делегации было много язычников и мусульман, а также девять священников. Далее упоминается, что сам король Сигизмунд выехал ему

⁵ Ibidem, s. 47–48. *Олендорфский кодекс Хроники* Ульриха фон Рихенталя: „На 21-й день месяца января, который есть январь, приехал сюда некий архиепископ из Киева, который находится в греческой земле, и послан от себя самого и от Константинопольского патриарха, и от многих епископов греческой земли. И поселился он в доме Ульриха Имхольца на Верхнем рынке, называемом „У охотничьей собаки”, с восемью епископами своей веры и примерно 80 лошадьми. И служил в этом доме службу по обычаю их веры; и считают, что если бы собор позволял им делать некоторые вещи, как они хотят, то они будут стоворчивыми и подчинятся Святому Престолу в Риме”. Цит. по: Ю. К. Бегунов, *Творческое наследие Григория Цамблака = The creative heritage of Gregory Camblak*, Женева – Велико Тырново 2005, с. 169.

⁶ Ulrich von Richental, *Das Konzil zu Konstanz*, vol. 1, Starnberg–Konstanz 1964, s. 28; vol. 2, Starnberg–Konstanz 1964, s. 180. *Констанцский кодекс Хроники* Ульриха фон Рихенталя: „В 21-й день месяца января прибыл сюда архиепископ из Греции, Киевский по имени Георгий, и был греческой веры. И прибыл на собор сам по себе и прибыли все его епископы и от константинопольского патриарха и из других греческих земель и епархий. И поселился в доме у Ульриха Имхольца „У солнца” с 80 лошадьми. И все священники и попы имели длинные черные волосы и длинные бороды и служили литургию (досл. мессу) в доме” [пер. Ю. Ю. Афанасенко].

⁷ Ulrich von Richental, *Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418*, s. 133. „В 19-й день месяца козерога, приехал высокочтимый господин и архиепископ, господин Ерг, архиепископ Киевский, греческой веры и с ним 5 епископов той же веры”. Цит. по: Ю. К. Бегунов *Творческое наследие Григория Цамблака*, с. 169.

⁸ Ulrich von Richental, *Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418*, s. 136.

⁹ „Затем в субботу, которая была на 18-й день месяца февраля, приехал высокочтимый господин, господин Ерг, архиепископ Киевский, из страны Белых руссов, Смоленской. Ему было подчинено 11 епископов, и он был также греческой веры (...) и 9 попов его веры, все с длинными бородами”. Цит. по: Ю. К. Бегунов *Творческое наследие Григория Цамблака*, с. 170–171.

навстречу¹⁰. Согласно *Второй Констанцской редакции Хроники*, архиепископ Георгий Киевский из Греции прибыл с пятью епископами в сопровождении представителей языческих правителей, включая великого хана и короля Аравии: „Darnach am XIX tag des monats february, do rait in der hochwirdig herr und ertz-bischoff, herr Jorg ertzbischof Kivionensis in Krüchenland, und mit im fünf bischoff desselben globens”¹¹.

Эти противоречивые свидетельства, по мнению Френсиса Джеймса Томсона, представляют собой смесь фактов и вымысла¹². Из текста *Хроники* следует, что Григорий приезжал на собор дважды: в первый раз в январе 1415 г. и во второй раз в феврале 1418 г. Несмотря на то, что Григорий был посвящен 15 ноября 1415 г., некоторые ученые необоснованно „исправили” датировку первого приезда на 1416 г.¹³ Однако давно доказан тот факт, что Григорий приезжал только в 1418 г. и, согласно сообщению из дневника Гильома Филластра, он прибыл в Констанц в пятницу 18 февраля 1418 г.¹⁴ Некоторые исследователи полагают, что он не мог возглавлять византийскую делегацию в Констанце, поскольку был отлучен патриархом Иосифом II в 1416 г.¹⁵ Ошибочное утверждение У. фон Рихенталя, что Григорий возглавлял делегацию, скорее всего, базировалось на том, что архиепископ был греческой веры, а также на путанице географических понятий (по мнению хрониста, Киев находился в Греции)¹⁶.

В историографии нет единого мнения о количестве и составе православной делегации¹⁷, так как у Ульриха фон Рихенталя наблюдается несогласованность данных. Он упоминает, что архиепископ прибыл с восьмью епископами – один раз; с пятью епископами – два раза; с девятью священниками – один раз; с неизвестным числом священников и церковнослужителей – один раз. В доказательство того, что Григория сопровождали другие „греческие” иерархи,

¹⁰ Ulrich von Richental, *Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418*, s. 136–137.

¹¹ Idem, *Das Konzil zu Konstanz*, vol. 1, s. 119; vol. 2, s. 251–252: „Затем в 19-й день месяца февраля, прибыл высокочтимый господин и архиепископ, господин Йорг архиепископ Киевский в Греции, и с ним пять епископов той же веры” [пер. Ю. Ю. Афанасенко].

¹² F. J. Thomson, *Gregory Tsamblak: The Man and The Myths*, [in:] *Slavica Gandensia*, vol. 25/2, Gent 1998, p. 73–82.

¹³ Х. Фай, *Българско културно наследство в Германия – Григорий Цамблак на вселенския събор в Констанц – 1418 година*, [in:] *Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1981. Доклади. Българска литература и световният литературен процес. 2. Българска литература в европейския и световен контекст*, София 1983, с. 43.

¹⁴ *Acta concilii Constanciensis*, Bd. 2: *Konzilstagebücher, Sermones, Reform- und Verfassungsakten*, Münster 1923, s. 13–170.

¹⁵ A. Prochaska, *Dążenie do unii cerkiewnej za Jagielly*, „Przegląd Powszechny”, 51, 1896, s. 49; М. Генов, *Григорий Цамблак (Из историята на културните сношения между българи, руси, сърби и румъни)*, [in:] *Българска историческа библиотека*, т. 2, год. 3, София 1930, с. 175; Ю. К. Бегунов, *К вопросу о церковно-политических планах Григория Цамблака*, „Советское славяноведение”, 3, 1981, с. 57; I. Läudat, *Gregoire Camblak et la tradition roumaine*, [in:] *Търновска книжовна школа: трети международен симпозиум. Велико Търново, 12–15 ноември 1980 г.*, София 1984, с. 130; Т. М. Трајдос, *Metropolici kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak (bulgarscy duchowni prawoslawni) a problemy Cerkwi prawoslawnej w państwie polsko-litewskim i schyłku XIV i pierwszej ćwierci XV w.*, [in:] *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*, т. 2, Poznań 1985, s. 230.

¹⁶ W. Matthiessen, *Ulrich Richental's Chronik des Konstanzer Konzils*, s. 376–379.

¹⁷ Л. В. Войтович, *Заключительный этап борьбы за „Королевство Руси”*, [in:] *Вестник Удмуртского университета. История и филология*, вып. 3, Ижевск 2012, с. 10–15.

иногда из *Хроники* приводится эпизод служения православной литургии в доме Ульриха Имхольца, которую возглавлял Григорий Цамблак вместе с одним из своих епископов: „Und zugend in das huß, das da haißt zû der sunnen, das do zermal was Uolrichs im Holtz. Und do er sich also nider gelaßen hett, do berait er ain altar und hieß im da ain siner bishoff meß haben”¹⁸.

Ульрих фон Рихенталь сам присутствовал на праздничной литургии, подробное описание которой он приводит, сопровождая пятью иллюстрациями, на одной из которых изображено празднование и епископ, благословляющий собрание¹⁹. Хронист подчеркивает, что на литургии присутствовало около трехсот человек греческой веры²⁰, что ошибочно было принято за количество членов делегации Григория²¹. Скорее всего, здесь все-таки речь идет об общем числе православных представителей, находившихся в Констанце²².

Некоторые исследователи, основываясь на иллюстрациях *Хроники* У. фон Рихенталья, придерживаются той точки зрения, что вместе с Григорием Цамблаком на собор приехало несколько епископов²³. Утверждение, что архиепископ Полоцкий был одним из них, – явная путаница с плоцким епископом Якубом Курдвановским из Кожкви, который присутствовал на аудиенции Григория Цамблака и папы Мартина V²⁴. Григор Лужницкий делает необоснованное предположение, что Григория сопровождал в Констанц епископ Новгорода Симеон²⁵. Игорь Греков полагает, что архиепископ Николай Тромба из Гнезно был членом его свиты²⁶.

По сообщению *Хроники* У. Рихенталья, среди гостей Констанцского собора было несколько патриархов: Иоанн Антиохийский, Иоанн Константинопольский

¹⁸ Ulrich von Richental, *Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418*, s. 133. *Олендорфский кодекс Хроники* Ульриха фон Рихенталья: „И вошли в дом, который там зовется „У солнца” и который был в то время у Ульриха Имхольца. И когда он расположился, то приготовил алтарь и поручил одному из своих епископов устроить литургию (досл. мессу)” [пер. Ю. Ю. Афанасенко].

¹⁹ Ibidem, с. 138–141; Ulrich von Richental, *Das Konzil zu Konstanz*, vol. 1, s. 123–124; vol. 2, s. 253–254; Ю. К. Бегунов, *Восточно-православная литургия в восприятии немецкого хрониста XV в.*, [in:] *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Кн. 41, Београд 1976, с. 3–4, 212–220.

²⁰ Ulrichs von Richental, *Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418*, s. 139.

²¹ А. Prochaska, *Dażenie do unii cerkiewnej za Jagielly*, s. 46; В. Сл. Киселков, *Митрополитъ Григорий Цамблакъ*, София 1943, с. 22; И. Снегаров, *К истории культурных связей между Болгарией и Россией*, [in:] *Международные связи России до XVII в.*, Москва 1961, с. 274; И. Петкова, *Григорий Цамблак и православие на Балканите*, София 1996, с. 115–116.

²² F. J. Thomson, *Gregory Tsamblak: The Man and The Myths*, s. 73–82.

²³ К. Chodyncki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska: zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 45; G. Stökl, *Die Ostslaven zur Zeit des Konstanzer Konzils*, [in:] *Die Welt zur Zeit des Konstanzer Konzils*, Bd. 9: *Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte*, Konstanz 1965, s. 164; X.-Д. Дьопман, *Митрополит Григорий Цамблак и неговото отношение към римската църква на Констанцикия събор*, [in:] *Търновска книжовна школа*, с. 379; М. Генев, *Григорий Цамблак*, с. 175; Ю. К. Бегунов, *К вопросу о церковно-политических планах Григория Цамблака*, с. 60.

²⁴ *Acta concilii Constanciensis*, s. 164; М. Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, т. 2, ч. 1: 1353–1458, Рим 1976, с. 126.

²⁵ Г. Лужницкий, *Українська Церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української церкви*, Филадельфия 1954, с. 174.

²⁶ И. Б. Греков, *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*, Москва 1975, с. 297.

и Иоанн Венецианский²⁷. Однако в этот исторический период в источниках не зафиксированы православные патриархи с именем Иоанн, из чего следует, что это были латинские патриархи. Приведем краткие биографические сведения о них, которые удалось почерпнуть из источников. *Dominus Ludowicus dux de Teck, patriarcha Aquilensis et in Friul* – Людвиг II фон Тек (Луи де Тек) (1412–1439), патриарх Аквилеи, епископ Фриуля²⁸. *Dominus Johannes patriarcha Gradensis, Veneciarum, Damashi et Jherusalem* – Иоанн Делфинус (Joannes Delfinus) патриарх Градо, Венеции, Дамаска и Иерусалима²⁹. Викарным епископом Иерусалима в этот период был Иоанн Меркаторис (Mercatoris (Marchand))³⁰. С 7 июня 1419 г. патриархом Иерусалима был назначен Франциск Клементис Капера (Franciscus (Clementis Capera))³¹. *Dominus Johannes patriarcha Constantinopolitanus* – латинский патриарх Иоанн де Контарено (Ioannes de Contereno) до 1409 г.³², либо его преемник Иоанн де Руппесцисса (Ioannes de Ruppescissa)³³. Иоанн де Контарено повторно был переведен в Константинополь из Александрии в 1424 г. папой Мартином V³⁴. Скорее всего, речь идет об Иоанне де Руппесцисса, так как в другом исследовании указывается, что перед ним кафедру занимал Франциск Ландо (до 22 августа 1409 г.) – патриарх Градо (1408–1409)³⁵. С 23 сентября 1418 г. Иоанн де Руппесцисса был епископом Женевы, викарным епископом Вены³⁶. *Dominus Johannes patriarcha in Anthiochia* – латинский патриарх Антиохии Иоанн де Вико³⁷.

Научный интерес представляет еще один немаловажный факт. В *Пражской редакции Хроники* У. фон Рихентеля на одном листе изображены шесть епископских гербов, один из которых принадлежит Григорию Цамблаку (ил. 1). В *Олендорфском кодексе Хроники* Ульриха фон Рихентеля эти же гербы находятся на отдельной странице, а на предыдущей имеется достаточно любопытное изображение герба Григория Цамблака, которого нет в других редакциях *Хроники* (ил. 2). Остальные гербы принадлежат: Philippus episcopus Siliciarum, Gedeon episcopus Pellicastrensis, Rüdolffus episcopus Eccaniensis, Hermannus episcopus Nikopoliensis, Theodolus

²⁷ Ulrich von Richental, *Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418*, s. 139.

²⁸ *Hierarchia Catholica Medii Aevi sive summorum pontificum, s.r.e. cardinalum, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta. Edocumentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta*, vol. 1, Monasterii 1913, s. 99.

²⁹ *Ibidem*, s. 266.

³⁰ *Ibidem*, s. 135.

³¹ *Ibidem*, s. 276.

³² G. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, vol. 2: *Hierarchia latina Orientis*, Verona 1976, s. 89–92 (Серия: *Studi Religiosi*, vol. 3).

³³ *Hierarchia Catholica Medii Aevi*, s. 207; *Hierarchia Catholica Medii Aevi sive summorum pontificum, s.r.e. cardinalum, ecclesiarum antistitum series ab anno 1431 usque ad annum 1503 perducta. Edocumentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta*, vol. 2, Monasterii 1914, s. 6.

³⁴ *Hierarchia Catholica Medii Aevi*, vol. 2, s. 93.

³⁵ *Ibidem*, s. 207.

³⁶ *Ibidem*, s. 261.

³⁷ *Ibidem*, s. 94; L. Mas Latriede, *Les Patriarches latins d'Antioche*, [in:] *Revue de l'Orient latin*, t. 2, Paris 1894, s. 192–205.

episcopus Ulipaldensis³⁸. Внизу страницы написано „Diß obgenanten fünff bichoff feind auß krieckenland“³⁹ (ил. 3). Но, как известно, в православной греческой делегации не было иерархов.

Геральдические изображения в *Пражском кодексе* не похожи на гербы католических епископов, они явно отличаются. У Григория Цамблака сверху – только крест, а в остальных – митра, которая, в свою очередь, не похожа на католическую митру на других гербах. Возникает логичный вопрос: кто же были эти епископы? Почему они изображены на одной странице с гербом Григория Цамблака? Не находились ли они в одной делегации с Григорием?

Анализ источников и конфессионально-политической ситуации на соборе позволяет сделать вывод, что это были не православные епископы. Один из них *Rudolfus Eccaniensis*, вероятно, это Рудольф Ассоненсис. Данные о Рудольфе в этот период отсутствуют, но, на наш взгляд, предположительно речь идет о епископе города Акра в Святой земле (Ptolemaide, Tholomaide, Acri, S. Giovanni d'Acri, Akko)⁴⁰, который упоминается в перечне католических епархий на Востоке. В источниках сообщается о Рудольфе (Radulfus (Rodulfus Tornacensis) 1233–1245), епископе этого города⁴¹. *Philippus episcopus Siliciarum*. Скорее всего, речь идет о некоем Филиппе, католическом епископе Киликии (Cilicia) в Малой Азии, но никаких данных о нем не сохранилось. Нами не исключается, что это мог быть представитель провинции Селевкия (Seleucien) в Антиохии⁴². *Hermannus episcopus Nikopoliensis* – католический епископ Герман Никопольский (Nicolopolensis, Nicolopolitanus, Nicopolis) (Армения), о котором встречается упоминание в источниках от 1 сентября 1413 г.⁴³ *Gedeon episcopus Pellicastrensis*. Предположительно, епископ Геден (Guido) города Петра (Petracensis, Petrensis, Petra)⁴⁴. Данные о епископе отсутствуют. *Theodolus episcopus Ulipaldensis* – Theodorus de Constantinopoli. Упоминается в источниках в 1418 г. как епископ греческого города Olenensis (Olonensis, Olinensis, Bolaina, Peloponneso)⁴⁵.

Таким образом, Григория не могли сопровождать православные иерархи. Еще одним доказательством этому служит описание кардиналом Гильомом Филластре аудиенции у папы Мартина V, в котором говорится, что Григория сопровождали архиепископ Гнезненский Николай Тромба и епископ Плоцкий, а также шесть священников. Если бы в свите Григория были еще какие-либо иерархи, они упоминались бы в других источниках. Следовательно, можно считать

³⁸ Ulrich von Richental, *Konstanzer Chronik, Cod. XVI A 17*, 1464, 223 г.; *Chronik des Konstanzer Konzils 1414–1418 von Ulrich Richental*, Ostfildern 2014, s. 158.

³⁹ „Эти вышеназванные пять епископов из Греции“. Ulrich von Richental, *Concilium zu Constenz*, Augsburg 1483, bl. 73.

⁴⁰ G. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, s. 26–28.

⁴¹ Ibidem, s. 28.

⁴² *Hierarchia Catholica Medii Aevi*, vol. 2, s. 544.

⁴³ Ibidem, s. 365; G. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, s. 170–172.

⁴⁴ G. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, s. 192.

⁴⁵ Ibidem, s. 182–184.

достоверными свидетельствами из *Хроники* Ульриха фон Рихенталя о греческом архиепископе, которого сопровождали только священники. У. фон Рихенталь, приводя свои данные, придерживается хронологических рамок Собора, что подчеркивает источниковедческую и историографическую важность *Хроники* для изучения религиозных контактов Литовской Руси со странами латинской культуры.

*

Yurii Afanasenko, „Ruthenian Pope” and the Council of Constance: religious contacts of the Lithuanian Rus’ with Latin Culture countries

The article deals with the problem of religious contacts between the Eastern and Western Europe in the Middle Ages, namely the participation of Kievan Metropolitan Gregory Tsamblak in the Constance Council (1414–1418). The mission of the Orthodox hierarchy remains an unknown historical episode in historiography. *Chronicle* by Ulrich von Richental and other sources provide a wide range of factual material for the analysis of the political context of Gregory Tsamblak mission. *Chronicle* clarifies the chronology of his presence at the Council and possible members of his surroundings. The author also concludes that among the members of Gregory Tsamblak surroundings there were no Orthodox hierarchs. It is shown that Gregory Tsamblak was accompanied only by priests. The author’s conclusion is based on the evidence of one of the *Chronicle* by Ulrich von Richental.

*

Yurii Afanasenko, „Ruski papież” i sobór w Konstancji: kontakty religijne Rusi Litewskiej z krajami kultury łacińskiej

Tekst poświęcony jest problemowi kontaktów średniowiecznego świata zachodniego z krajami Europy Wschodniej, a przede wszystkim udziałowi kijowskiego metropolity Grzegorza Camblaka w pracach soboru w Konstancji w latach 1414–1418. W historiografii misja prawosławnego hierarchy wciąż jest uznawana za mało znaczący epizod. Przekaz *Kroniki* Ulricha von Richentala i inne źródła dostarczają badaczom bogaty materiał faktograficzny przydatny przy analizie politycznego kontekstu misji Grzegorza Camblaka, chronologii jego pobytu w Konstancji czy składu jego świty. Autor wskazując na jeden z przekazów Ulricha von Richentala wysnuwa wniosek, że w otoczeniu metropolity brak było innych prawosławnych biskupów i składało się ono wyłącznie z niższych rangą duchownych.

Ил. 1. Пражский кодекс Хроники Ульриха фон Рихентала
 (Ulrich von Richental, *Konstanzer Chronik*, Národní knihovna České republiky,
 Cod. XVI A 17, 1464, ff 223v.)

380.

Coyte vero Egypti sue
 multi Episcopi et Civitates
 que debent respectu hinc
 sup. preteritiam q. p. conur
 tenet ~~hinc~~ solbanus et p. d. p. p. p.

Sui et sui in illa contrecta
 multa ~~templa~~ ~~idolatria~~
 et alia secta. Illos igitur fuit
 Constantia p. p. p. p. p. p. p.
 tes qui fuerit Constantia

It. Magni Dni Georgii Archiepiscopi Cumanensis Et con-
 sacrat. Dni duci Witoldi de lituonia Et Respiciit ad equitros
 ibi ipse hic tres Episcopi Et abaltes p. p. p. p. p. p. p. p. p.
 Et uacat sui Archiepiscopi Intra grecos Et uenerit in eo
 Magna Ambasciata de eis illo sic ante et postea p. p. p. p.
 Et fuerit q. p. p. de grecia Antas

Ил. 2. Олендорфский кодекс Хроники Ульриха фон Рихенталя Ms. 32 (Ulrich von Richental, *Konstanzer Chronik (Aulendorf codex)*, New York Public Library, Spencer Collection, Ms. 32, 1460, s. 380–381)

Ил. 3. Хроника Ульриха фон Рихенталя – издание Антона Зорга
(Ulrich von Richental, *Concilium zu Constencz*, Augsburg 1483, ff 72r)

Алексей Мартынюк
(Минск)

Новгород – Вильна – Краков – Львов: где могли встретиться в середине XV века киевский митрополит Исидор и доминиканец Иоганн Реллах?

В статье рассматривается интересный и малоизученный источник, а именно рукопись второй половины XV века, которая хранится в городской библиотеке Нюрнберга. Рукопись содержит перевод на немецкий язык трех книг Ветхого Завета, а также два кратких описания путешествий по Северной и Восточной Европе. Составителем рукописи был, вероятно, монах-доминиканец „мейстер Иоганн Реллах”, представитель известного патрицианского рода Эрлахов из Берна. В статье выдвигается гипотеза, что путешествие „мейстера Иоганна” на восток Европы было связано с возвращением киевского митрополита Исидора из Флоренции в Москву (сентябрь 1439 – март 1441). Анализ кратких сведений нюрнбергской рукописи позволяет связать их с актуальными политическими событиями в Польском королевстве и Великом княжестве Литовском, а также высказать предположение, что уникальный характер рукописи (переводы отдельных частей Ветхого Завета и призыв к переводу всей Библии на немецкий язык) связан с церковными и культурными контактами латинского и православного миров в середине XV века.

„Мейстер Иоганн Реллах” и его произведения. В недавней публикации нами было обращено внимание на интересный и малоизученный источник по истории культурных контактов востока и запада Европы в период позднего Средневековья¹. Речь идет о рукописи на немецком языке (о ее диалектных особенностях будет сказано ниже) второй половины XV века, которая хранится в городской библиотеке города Нюрнберга (Nürnberg, Stadtbibliothek, Ms. Solg. 16.2°). Рукописи

¹ А. В. Мартынюк, *Несостоявшийся Герберштейн: „мейстер Иоганн Реллах” и его путешествие по Восточной Европе в середине XV века*, „Древняя Русь. Вопросы Мединистики”, 2015, 3 (61), с. 81–82.

посвящена обстоятельная монография немецкой исследовательницы Кристины Вульф, в рамках которой была произведена научная публикация текста, что делает его доступным для изучения². Сложная по составу рукопись состоит из трех основных разделов. Первый содержит несколько эмоционально насыщенных сообщений о падении Константинополя и гибели его книжных собраний, в том числе „открытой библиотеки” („offne libery”). Второй (и главный) раздел включает в себя перевод на немецкий язык трех книг *Ветхого Завета* (*Иисуса Навина, Судей Израилевых, Руфь*). Третий содержит еще одно сообщение о падении Константинополя, вспомогательные тексты (оглавления библейских книг и др.), два описания путешествий и призыв к покаянию. Красной нитью через все части текста проходит призыв к переводу *Библии* на народный немецкий язык³. Наибольший интерес представляют первый и третий блоки, содержащие собственные тексты составителя рукописи. Исследователи XIX века видели в нем и автора библейских переводов⁴. В настоящее время установлено, что основой библейского текста является печатное издание 1466 г. (*Библия Менделина*), что позволяет датировать нюрнбергскую рукопись временем после этой даты. Датировка по водяным знакам указывает на период между 1470 и 1480 гг.

Рукопись содержит два кратких описания путешествий по Северной и Восточной Европе. Описания крайне схематичны и представляют собой перечисления стран, но иногда сопровождаются неожиданными и уникальными подробностями. В качестве примера можно назвать первую письменную фиксацию нескольких фраз на финском языке⁵ или записанный автором разговор с братом Тевтонского ордена Эрвином Хуг фон Хайлигенбергом (Erwin Hug vom Hailigen berge), в котором тот сетует на тяжелое положение Ордена в ходе Тринадцатилетней войны с Польшей (1454–1466)⁶: именно этот фрагмент позволяет уверенно датировать одно из путешествий второй половиной 1450-х гг. Наличие таких деталей не позволяет согласиться с гиперкритической точкой зрения, что путешествия были вымышлены автором. Кто бы ни был составителем рукописи, он несомненно побывал в Северной и Восточной Европе. Для историков из Восточной Европы чрезвычайно интересен фрагмент *Nowgarttenn, Lygwenewitz, Wille, Witold, Russie, Schwidergal in der Lainberg*⁷, в котором легко увидеть перечисление городов/стран и их правителей: Новгород, [Юрий] Лугвеньевич, Вильна, Витовт, Руссия, Свидригайло в Лемберге [Львове]. Несмотря на всю краткость этого пассажа, он важен как свидетельство межкультурных контактов в „темный век” восточноевропейской истории.

² Ch. Wulf, *Eine volkssprachige Laienbibel des 15. Jahrhunderts. Untersuchungen und Teiledition der Handschrift Nürnberg, Stadtbibliothek, Ms. Solg. 16.2*, München 1991.

³ Это обстоятельство побудило нас использовать при переводе имени составителя рукописи подчеркнуто немецкую форму „Иоганн”, а не обобщенную „Иоанн”.

⁴ См.: F. Jostes, *Die „Waldenserbibeln” und Meister Johannes Rellach*, „Historisches Jahrbuch”, 15, 1894, s. 771–795.

⁵ Ch. Wulf, *Eine volkssprachige Laienbibel*, s. 223.

⁶ Ibidem, s. 224–226.

⁷ Ibidem, s. 243.

Раскрытие обстоятельств путешествий невозможно без ответа на вопрос о личности автора – составителя рукописи. В тексте рукописи ее составителем назван „мейстер Иоганн Реллах” („maister Johannes Rellach”). Сведения о нем можно почерпнуть только из самого текста. Наименование „мейстер” позволяет предположить, что он окончил курс наук в университете; изображения монаха в доминиканском облачении на некоторых иллюстрациях – что он принадлежал к этому ордену. В самом тексте Констанцское епископство названо родиной автора, на этот же регион указывают и диалектные особенности рукописи (швабский диалект юго-западных регионов Германии). Упоминание аугсбургского епископа Петра фон Шаумберга (Peter von Schaumberg; занимал кафедру в 1424–1469 гг.) позволяет предположить, что автор входил в его окружение. Поскольку первая „библиотечная” пометка на рукописи сделана в женском доминиканском монастыре Св. Екатерины в Аугсбурге в конце XV века, можно предположить, что автор закончил свою жизнь в этом городе.

В вышеназванной публикации нами было выдвинуто предположение, что автором рукописи был клирик Иоганн Эрлах из Берна, зашифровавший свое настоящее имя под анаграммой (Re-lach и Er-lach). Патрицианский род Эрлахов хорошо известен в истории, его представители в XIV–XVIII веках неоднократно возглавляли имперский город Берн и Бернскую республику (Respublica Bernensis), а также отличились на военной службе в других странах (Германии, Австрии, Франции, Швеции)⁸. Отметим, что в церковном отношении округ Берна входил в Констанцкую диоцезию, а в языковом плане относится к области распространения алеманских диалектов (в их число входит и швабский) немецкого языка, что хорошо коррелирует с данными нюрнбергской рукописи и ее языковыми особенностями. Имя клирика Иоганна Эрлаха известно по нескольким документам из архива города Берна. В 1413 г. он получил пребенду в Хёхштеттене (сегодня община Grosshöchstetten к юго-востоку от Берна), правом патроната над которым род Эрлахов располагал, по меньшей мере, с 1330-х гг.⁹ В 1431 г. Иоганн Эрлах был вызван в Констанц вместе с предстоятелем деканата Мури, к ведению которого относился Хёхштеттен¹⁰. Поскольку имя Иоганна после этого исчезает из актов, можно предположить, что он потерял свое место и был вынужден уйти в монастырь. В 1434 г. имя „Иоганна Эрлаха из Берна” было занесено в матрикул Гейдельбергского университета¹¹. После этого следы Иоганна Эрлаха теряются, а вместо него, по нашему предположению, появляется „мейстер Иоганн Реллах”.

Два путешествия. Возникает следующий вопрос: к какому времени относится путешествие „мейстера Иоганна Реллаха” на восток Европы и с какими

⁸ H. U. von Erlach, *800 Jahre Berner von Erlach. Die Geschichte einer Familie*, Bern 1989.

⁹ Staatsarchiv des Kantons Bern. FA von Erlach I 103 (получение пребенды). Первый документ, устанавливающий связь рода фон Эрлахов с церковными доходами в Хёхштеттене, относится к 1333 г.: Ibidem, FA von Erlach I 26.

¹⁰ Ibidem, FA von Erlach I 127.

¹¹ *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662*, bearb. und hrsg. von G. Toepeke, Teil 1: *von 1386 bis 1553*, Heidelberg 1884, s. 204.

событиями оно может быть связано? Рассмотрим два сохранившихся описания путешествий, которые исследовательница нюрнбергской рукописи К. Вульф обозначила как *Reisebericht I* и *Reisebericht II*.

Первое описание (*Reisebericht I*)¹² более пространно, содержит некоторые подробности и основания для датировки. Его автор получает в Риме задание от папы Николая V разнести весть о падении Константинополя под натиском турок в 1453 г. „во всех немецких странах“ („in allen tutschen lannden“). Из Рима он направляется в Констанц, пересекает Германию с юга на север, посещает Данию, Норвегию, Швецию, Финляндию (запись двух фраз на финском языке), переправляется в Пруссию (разговор с Эрвином Хуг фон Хайлигенбергом, упоминающим потерю Орденом Мариенбурга: осень 1456 г.), откуда направляется в Краков, Чехию, Бреслау, Силезию, Прагу, Ципс и Кошицу (в Словакии), Офен (немецкое название Буды), отсюда в Вену и через баварские города к епископу Петру фон Шамбергу в Аугсбург, а от него – „на свою родину в епископство Констанц“. Таким образом, Иоганн Реллах совершает круговой маршрут по Центральной, Северной и Восточной Европе и добросовестно выполняет свою миссию в немецких землях и регионах с сильными немецкими городскими общинами (Краков, Бреслау, Прага, Спиш, Кошица, Офен, скандинавские и прибалтийские города и т. д.).

Второе описание (*Reisebericht II*) значительно более кратко, фактически оно просто содержит перечисление топонимов – его можно привести полностью: „... der zoch vß von Rom bis in sin bistum zu Costentz in Schwauben, dar vß geborn ist, vnd nam vrlob vnd zoch uß von Rom gen Auchen, gen Koln, zu Lubeck, an den Haring see, in den kungrych Denmark, Norrwegen vnd Schweden, Finland, Kuren, Welffen, Wyburg, Alland, Vland, Gotland, Nyffland, Nowgartenn, Lygwenewitz, Wille, Witold, Russie, Schwidergal in der Lainberg vnd wider uff Somland, Prussen vnd Mariaburg, gen Krackow, Poland, Behem, Hunger, Windißmarck, Krabbatten, Krain, Kernenden, Styr, Osterrych, Bayerland, vnd wider in gen Schwauben, da er uß geborn“¹³.

Очевидно, что два этих описания имеют много точек пересечения. Однако их взаимоотношение неясно: *Reisebericht II* ни в коем случае не является просто сокращенным вариантом *Reisebericht I*, так как содержит дополнительные по отношению к нему города и страны, например, интересующий нас „русский фрагмент“. Исследовательница нюрнбергской рукописи К. Вульф предложила следующее решение вопроса: оба перечисления стран являются описанием *одного* путешествия, состоявшегося до 1450 г.; при этом первоначальным является *Reisebericht II*, кото-

¹² Ch. Wulf, *Eine volkssprachige Laienbibel*, s. 221–227.

¹³ Ibidem, s. 243. „... он отправился из Рима в свое епископство Констанц в Швабии, где он был рожден, и взял позволение и прошел из Рима в Ахен, в Кельн, к Любеку, на побережье Балтики, в королевство Дания, Норвегию и Швецию, Финляндию, Курляндию [по смыслу текста возможно прочтение этого топонима и как Карелии, см. ниже. – А.М.], Феллин (?), Выборг, на Аландские острова, о. Эланд, о. Готланд, в Лифляндию, Новгород, Лугвеневич, Вильна, Витольд, Руссия, Свидригайло в Лемберге, и снова в Самбию, Пруссию и Мариенбург, в Краков, Польшу, Чехию, Венгрию, Виндскую марку, Хорватию, Крайну, Каринтию, Штирию, Австрию, Баварию, и снова в Швабию, откуда он был родом“. Здесь и далее все переводы принадлежат автору данной статьи.

рый затем был расширен до пространной версии (*Reisebericht I*) за счет добавления вторичных подробностей¹⁴. Это решение нельзя признать приемлемым, т. к. оно находится в прямом противоречии как с заявленной самим автором целью путешествия (разнести весть о захвате Константинополя турками в 1453 г.), так и основному датирующему фрагменту текста (уже упомянутому выше разговору автора с Эрвином Хуг фон Хайлигенбергом, который мог состояться только после потери Орденом Мариенбурга осенью 1456 г., в начале 1458 г. Эрвин уже упоминается как умерший).

Для того, чтобы выявить соотношение между двумя описаниями, сведем их сведения в таблицу. В левой колонке мы представим топонимы из краткого *Reisebericht II*, в правой – параллели к ним из *Reisebericht I*. Поскольку *Reisebericht I* значительно более пространный, мы берем из него только те названия городов и стран, которые находят соответствие в *Reisebericht II*, сохраняя при этом порядок их перечисления.

№	<i>Reisebericht II</i>	Совпадения с <i>Reisebericht I</i>
1.	Rom, Costentz in Schwauben, Auchen, Koln, Lubeck, Haring see, Denmark, Norrwegen, Schweden, Finland	Rom, Costentz, Koln, Auchen, Lubegg, Haring see, Denmark, Norrwegen, Schweden, Vinland
2.	Kuren, Welffen, Wyburg, Allann, Vland, Gotland, Nyffland	
3.	Nowgartenn, Lygwenewitz, Wille, Witold, Russie, Schwidergal in der Lainberg	
4.	Somland, Prussen, Mariaburg, Krackow, Polann, Behem, Hunger	Prussen, Somland, Maryenburg, Polland, Krackow, Behem, Vnger
5.	Windißmarck, Krabbatten, Krain, Kernenden, Styr	
6.	Osterrych, Bayerland, Schwauben	Wen, Bassow, Regensburg, Frysingen, Augspurg (Пассау, Регенсбург, Фрайзинг, Аугсбург – т. е. Бавария), Costentz

Фрагменты № 1, 4 и 6 совпадают в обоих описаниях и могут рассматриваться как два варианта одного путешествия „в немецкие страны”, совершенного в 1450-е гг. Это путешествие начинается в Риме и заканчивается в Констанцком епископстве в Швабии, откуда был родом автор. По-видимому, к этому путеше-

¹⁴ Ibidem, s. 114–117. При этом К. Вульф в специальном примечании подчеркивает, что проблема происхождения этого описания путешествия не может быть в итоге удовлетворительно решена, в том числе и проблема попадания в него интересующих нас „польских княжеств” (по терминологии К. Вульфа). Ibidem, s. 116, Anm. 6.

ствию относится и фрагмент № 2 (Курляндия (или Карелия?), Wellffen (Феллин?), Выборг, Аландские острова, о. Эланд, о. Готланд, Лифляндия) – это лишь более развернутое перечисление топонимов в Балтийском регионе, на пути автора из Финляндии в Пруссию. По-видимому, автор провел достаточно много времени на Балтике: он упоминает финнов и куров – „Fupnen vnnnd Kurenn” (это сочетание позволяет нам предположить, что здесь под „курами” могут подразумеваться карелы)¹⁵, приводит в *Reiseberich I* несколько фраз на финском языке (это первая письменная фиксация связанных предложений на финском)¹⁶ и т. д. Все это свидетельствует о его хорошем знании региона, которое и отразилось в данном фрагменте.

Инеродными телами выглядят „русский фрагмент” (№ 3) и фрагмент № 5, который можно назвать „виндским”, поскольку он проходил по землям со славянским населением на границе владений Габсбургов (Виндская марка, Хорватия, Крайна, Каринтия, Штирия). Этот участок не вписывается в круговой маршрут автора по Центральной, Северной и Восточной Европе, а представляет собой как бы самостоятельный участок пути от побережья Адриатического моря в Венгрию. В то же время, как будет показано ниже, „виндский” и „русский” фрагменты могут оказаться связаны между собой и представлять этапы одного путешествия.

По нашему мнению, можно предложить следующее решение проблемы. *Reiseberich I* является описанием реального путешествия, совершенного Иоганном Реллахом в середине – второй половине 1450-х гг. Перечисление же, известное как *Reiseberich II*, является *суммарным перечислением* городов и стран, которые посетил автор на протяжении своей жизни, и отнюдь не случайно, что оно размещено в конце рукописи. В пользу такой трактовки свидетельствует и подчеркивание родины автора как точки начала и конца странствий – это такое своеобразное подведение итогов жизни (в *Reiseberich I* этот мотив выражен слабее, там автор только возвращается „на свою родину в Констанцское епископство”). В это суммарное перечисление вошли три составные части: „большое путешествие” 1450-х гг. (*Reiseberich I*), а также „русский” и „виндский” фрагменты, отражающие другие путешествия автора. Не исключено, что некоторые города были посещены автором дважды (Краков, Буда/Офен и др.). Логика перечисления автором городов и стран в обобщающем *Reiseberich II* можно реконструировать таким образом: в основном автор следует маршруту своего большого путешествия; дойдя до Ливонии, он делает ассоциативное отступление (Ливония соседствует с Новгородом) и вводит „русский фрагмент” от Новгорода до Лемберга, затем возвращается к прерванному повествованию (об этом могут свидетельствовать слова „и снова в Самбию” („vnd wider uff Somlannd”) – хотя до этого Самбия в тексте не упоминалась), доходя до Венгрии снова делает отступление и вводит „виндский

¹⁵ Ibidem, s. 217.

¹⁶ Ibidem, s. 223, Anm. 1230.

фрагмент” (как мы увидим ниже, „виндский маршрут” приводит автора в Венгрию), в завершение автор говорит о своем возвращении на родину в Констанц.

Пути и их описания. Обратимся к „виндскому фрагменту”. Странным образом этот участок пути совпадает с другим известным путешествием, совершенным около середины XV века. Речь идет о возвращении в Москву киевского митрополита Исидора, возглавлявшего делегацию Русской церкви на Ферраро-Флорентийском соборе и подписавшего там 5 июля 1439 г. акт о церковной унии. Сразу же сделаем несколько необходимых оговорок. Проблематика Флорентийской унии в контексте церковно-политической истории Восточной Европы весьма обширна, и мы затронем лишь некоторые ее аспекты, имеющие отношение к теме нашей статьи¹⁷. Крайне неудовлетворительно исследована биография самого митрополита Исидора: в историографии до сих пор отсутствуют качественные обобщающие исследования по его жизни и литературному наследию, подготовленные на современном научном уровне¹⁸. Наконец, весьма непроста и ситуация с источниками по истории миссии Исидора. Оговорив все эти сложности, приступим к рассмотрению путешествия митрополита Исидора из Флоренции в Москву.

Для целей нашей работы имеют значение два русских источника, повествующих о Ферраро-Флорентийском соборе и пути русской делегации в Италию и обратно. Это, во-первых, *Хождение на Флорентийский собор* неизвестного автора, созданное вскоре после возвращения русской делегации с собора. Ценность источника в историко-географическом аспекте заключается в том, что его автор последовательно перечисляет населенные пункты, через которые следовало посольство, сообщает расстояния между ними и дату прибытия. Интересны и зарисовки автора, его впечатления от немецких и итальянских городов, которые уже давно привлекают внимание исследователей. Совместное путешествие автора *Хождения* и митрополита Исидора продолжалось до Вильны, которую автор покинул раньше Исидора и далее следовал на родину самостоятельно. *Хождение* неоднократно перерабатывалось и сохранилось в большом количестве редакций и списков, в нашей статье мы опираемся на критическое издание текста *Хождения* Натальей Казаковой¹⁹.

Вторым источником является т. н. *Повесть Симеона Суздальца*, который входил в свиту суздальского епископа Авраамия. В отличие от *Хождения*, *Повесть* больше внимания уделяет собственно теме унии, последовательным противником

¹⁷ Подробнее о миссии Исидора на восточнославянских землях и ее результатах, см.: Е. Е. Голубинский, *История Русской церкви*, т. 2, первая половина тома, Москва 1900, с. 443–458; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5: *Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків*, Київ 1994, с. 523–528; О. Halecki, *From Florence to Brest (1439–1596)*, Rome 1958, р. 51–65; Б. Н. Флоря, *Исследования по истории церкви. Древнерусское и славянское средневековье*, Москва 2007, с. 385–404.

¹⁸ Из работ последнего времени необходимо отметить статью в *Православной энциклопедии*: С. Ю. Акишин, Б. Н. Флоря, *Исидор, митрополит Киевский, кардинал и латинский патриарх Константинопольский*, [in:] *Православная энциклопедия*, под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, т. 27, Москва 2011, с. 177–181.

¹⁹ Н. А. Казакова, *Первоначальная редакция „Хождения на Флорентийский собор”*, [in:] *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. 25, Москва–Ленинград 1970, с. 60–72. См. также: Eadem, *Хождение во Флоренцию 1437–1440 гг. (Списки и редакции)*, [in:] *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. 30, Ленинград 1976, с. 73–94.

которой был Симеон²⁰. *Повесть* тоже была создана вскоре после описываемых событий, но в последующее время неоднократно перерабатывалась с целью усиления ее антиуниатской направленности. В нашем исследовании мы используем издание наиболее раннего варианта текста памятника, подготовленное Анатолием Туриловым²¹.

Обратный путь Исидора из Флоренции в Москву начался 6 сентября 1439 г. 15 сентября посольство прибыло в Венецию, где задержалось до конца декабря. Из Венеции посольство морем отправилось до города Сень в Хорватии, где высадилось 17 января 1440 г. Отсюда Исидор и его спутники по суше двинулись на Загреб, а затем на Буду²². Если положить путешествие Исидора на современную карту, то он двигался по территории Хорватии, недалеко от границы со Словенией²³. Если же использовать позднесредневековую географическую номенклатуру, это путешествие вполне можно описать ориентирами „виндского фрагмента” нюрнбергской рукописи: Windiſmarck, Krabbatten, Krain, Kernenden, Stug (разве только Штирия находится чуть в стороне от этого маршрута; впрочем, не исключено, что Штирию следует отнести к Австрии фрагмента № 6). В начале марта 1440 г. посольство достигло Буды, столицы Венгерского королевства.

Дальнейший путь митрополита Исидора лежал через земли Королевства Польского и Великого княжества Литовского. Этот путь находит, по нашему мнению, свое продолжение в „русском фрагменте” сочинения Иоганна Реллаха. Прежде чем мы перейдем к этой части маршрута митрополита Исидора, скажем несколько слов о его свите. Исидор был поставлен папским легатом на землях Руси, Литвы, Польши и Ливонии. В своем окружном послании, написанном в Буде 5 марта 1440 г., он титуловал себя таким образом: „Исидор, милостию Божиею преосвященный архиепископ Киевский и всея Руси, легатос и от ребра апостольского седалища лятцкого и литовскаго и немецкаго...”²⁴. О том же говорят и другие современники событий – Симеон Суздалец („И папа тую область даст ему: немецкую, лятскую, литовскую”) и великий князь московский Василий II („в Лятской земли, и в Литовской и в Немецкой”)²⁵. Таким образом, к сфере деятельности Исидора были отнесены огромные пространства Восточной Европы, на которых ему предстояло реализовывать положения Флорентийской унии. Нет сомнения, что митрополита сопровождала в этом путешествии значительная свита. Для сравнения, делегация Киевской митрополии, с которой Исидор отправился на собор, составляла более 100 человек, из которых, однако, только около

²⁰ Б. Н. Флоря, *Исследования по истории церкви*, с. 377–380.

²¹ А. А. Турилов, *Ранние русские источники по истории Ферраро-Флорентийской унии и ее восприятию в православном мире*, [in:] Б. Н. Флоря, *Исследования по истории церкви*, с. 444–453.

²² Н. А. Казакова, *Первоначальная редакция „Хождения на Флорентийский собор”*, с. 69–70.

²³ См.: P. Schreiner, *Isidor von Kiev und Ungarn*, [in:] *Byzanz und das Abendland II. Studia Byzantino-Occidentalia*, Budapest 2014, s. 15–16, Karten III a und III b.

²⁴ А. А. Турилов, *Ранние русские источники*, с. 453–454.

²⁵ *Ibidem*, с. 451, 457.

40 добрались до Флоренции²⁶. Как мы увидим ниже, в 1443 г., уже после провала миссии в Москве, Исидора сопровождала свита в количестве не менее 23 человек. Исходя из этого, не будет слишком смелым предположение, что свита митрополита в 1439–1441 гг. составляла не менее 100 человек, а вероятно и значительно больше, соразмерно стоящим перед ним задачам. Наличие упоминания „Немецкой земли” предполагает и наличие немецких клириков в составе свиты Исидора. В их числе мог быть, по нашему мнению, и доминиканский монах Иоганн Реллах, составитель нюрнбергской рукописи.

В „русском фрагменте” путешествий Иоганна Реллаха упоминаются имена трех исторических деятелей Восточной Европы XV века – великого князя Витовта, великого князя Свидригайло и князя Юрия Лугвеньевича. К сожалению, мы не в состоянии дать рационального объяснения, каким образом в сообщении о путешествии Исидора мог попасть великий князь Витовт, умерший в 1430 г. По-видимому, масштабная фигура этого князя, на протяжении многих десятилетий игравшего ключевую роль в Восточной Европе (в том числе и в сфере церковно-политических отношений – достаточно вспомнить о его посольствах на Констанцский собор), продолжала отбрасывать тень на восточноевропейские реалии. Напротив, имена великого князя Свидригайло и князя Юрия Лугвеньевича можно связать с миссией митрополита Исидора на русских землях в 1440–1441 гг. Рассмотрим каждый из этих случаев по отдельности.

„Случай Свидригайло”. Великий князь Свидригайло Ольгердович потерпел поражение в ходе т. н. „гражданской войны” в Великом княжестве Литовском в 1432–1438 гг. и утратил великокняжеский престол²⁷. К 1440 г. он был вытеснен с территории ВКЛ и нашел прибежище на землях Польского королевства, которое посчитало целесообразным поддержать своего бывшего врага в противовес великому князю Сигизмунду Кейстутовичу. Однако 20 марта 1440 г. Сигизмунд был убит в Троках заговорщиками. Это коренным образом меняло политическую ситуацию в Великом княжестве Литовском, и Свидригайло снова оказался в гисле реальных претендентов на великокняжеский престол. У нас нет возможности рассматривать перипетии этой борьбы, поэтому ограничимся констатацией, что великим князем стал Казимир Ягеллончик, брат польского короля Владислава, а Свидригайло получил в качестве удела Волынское княжество. На Волыни Свидригайло княжил до своей смерти в 1452 г., сохраняя и свой великокняжеский титул²⁸. Сохранил Свидригайло и свои владения в землях польской короны, центром которых был Городок Ягеллонский недалеко от Львова²⁹.

²⁶ S. Kolditz, *Johannes VIII. Palaiologos und das Konzil von Ferrara-Florenz (1438/39). Das byzantinische Kaisertum im Dialog mit dem Westen*, Halbband 1, Stuttgart 2013, s. 210–212.

²⁷ См.: С. В. Полехов, *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века*, Москва 2015.

²⁸ См. несколько устаревшую, но не потерявшую свое научное значение работу О. Халецкого о последних годах Свидригайло: О. Halecki, *Ostatnie lata Świdrygielły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków 1915.

²⁹ Подробнее см.: *Ibidem*, s. 19–25.

Как раз накануне этих событий Исидор прибыл в Буду, откуда 5 марта 1440 г. отправил окружное послание христианам Руси, Литвы, Польши и Ливонии о восстановлении единства Церкви³⁰. Из Буды Исидор выехал 14 марта в направлении польской границы. По свидетельству *Хождения*, в польском городке Судеча посольство встретило праздник Пасхи (27 марта), а затем прибыло в Краков: „Тубо видехом корья Володислава и брата его Казимира”³¹. Эти данные в целом совпадают со сведениями Яна Длугоша, посвятившего пребыванию Исидора в Кракове небольшой фрагмент своей *Хроники*³². По его данным, в Великую пятницу (25 марта) Исидор прибыл в Сонч (это, очевидно, и есть Судеча *Хождения*, в настоящее время город Nowy Sącz), где был любезно встречен краковским епископом Збигневом Олесницким. Здесь, а затем и в Кракове, митрополит Исидор совершил богослужения по греческому обряду в латинских храмах, ревностно приступив, таким образом, к выполнению своей миссии.

Итак, в конце марта – начале апреля Исидор и его свита были в Кракове. Отметим, что как раз в это время в Краков уже могла прийти весть об убийстве великого князя Сигизмунда 20 марта в Троках. В Кракове произошла серия встреч, которые должны были быть чрезвычайно важны для митрополита Исидора и его миссии: с польским королем Владиславом и его братом Казимиром, а также со Збигневом Олесницким – „серым кардиналом” (в кавычках и без: кардинальскую шапку от папы Евгения IV ему и привез Исидор) при молодых Ягеллончиках. Однако в Кракове митрополита Исидора встретили вельживо, но без энтузиазма: все внимание краковского двора было приковано к готовившемуся походу Владислава в Венгрию, где он был провозглашен королем частью венгерской знати (Владислав покинул Краков 12 апреля). Несомненно, в это же время в Кракове обсуждали и литовские дела: вскоре в Литву отправился и Казимир (29 июня он был провозглашен в Вильне новым великим князем литовским). На фоне этой борьбы за короны крупнейших государств Восточной Европы дела унии должны были отойти на задний план. Ян Длугош завершает свой рассказ о пребывании Исидора в Кракове ремаркой, что уния оказалась недолговечной, поскольку ее отвергли греки и русины – в этих словах можно видеть своеобразный реквием по попыткам ввести Флорентийскую унию в Польском королевстве.

Дальнейший путь митрополита представляется несколько неожиданным – и, возможно, имеет прямое отношение к рассматриваемому нами вопросу и „русскому фрагменту” Иоганна Реллаха. Из Кракова Исидор направился не в Вильну – стольный город Литвы, одной из его церковных провинций, как этого можно было бы ожидать. Его путь лежал на украинские земли – через Перемышль и Городок Ягеллонский на Львов, а затем на Галич: „А от Лвова до Галича 14 миль.

³⁰ А. А. Турилов, *Ранние русские источники*, с. 453–454.

³¹ Н. А. Казакова, *Первоначальная редакция „Хождения на Флорентийский собор”*, с. 71.

³² Jan Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, Ks. 11, 12: 1431–1444, Warszawa 2009, s. 246–248.

И приидохом в Галич месяца мая 21. А оттоле опять приидохом в Львов по Петроуе дни на завтрее. И поехали есмь изо Львова июня 10³³.

Петров день приходится на 29 июня, значит, из Галича во Львов Исидор вернулся 30 июня. По-видимому, в *Академическом списке Хождения* допущена ошибка и в свой дальнейший путь митрополит отправился не 10 июня, а 10 июля, как указано в *Музейном списке*³⁴. Таким образом, митрополит Исидор проследовал через Львов до Галича – крайней точки путешествия – а оттуда повернул обратно и снова вернулся Львов; далее его путь лежал на Холм, Брест, Троки и Вильну – столицу Великого княжества Литовского, куда он прибыл в середине августа 1440 г. Основания для такой поездки в „галицкий тупик” и довольно длительное пребывание митрополита в Галиче и Львове (21 мая – 10 июля) неясны. Как кажется, историки специально не рассматривали данный вопрос, имплицитно исходя из предположения, что целью Исидора могло быть посещение важнейших церковных центров³⁵. Однако епископская кафедра в Галиче в это время пребывала в запустении и, возможно, вообще была упразднена³⁶. Мы увидим некоторую логику во львовско-галицком маршруте в том случае, если предположим, что целью митрополита Исидора была встреча с великим князем Свидригайло, только что, после смерти своего врага Сигизмунда, вновь ставшим вероятным претендентом на престол Великого княжества Литовского и заметной политической фигурой в восточноевропейском регионе в целом. Где же был Свидригайло в это время?

Документы фиксируют пребывание великого князя Свидригайло 6 июня 1440 г. в городке Тлумач³⁷. Этот небольшой городок находится примерно в 150 километрах к юго-востоку от Львова и в 40 километрах от Галича. Таким образом, в конце мая – начале июня 1440 г. митрополит Исидор и великий князь Свидригайло находились в одном и том же регионе, на расстоянии нескольких дней пути друг от друга. Можно с полным основанием предположить, что между ними состоялась встреча, более того, сама поездка Исидора во Львов и Галич была вызвана желанием встретиться с князем. По сути в этом и состояла миссия Исидора – добиться от светских правителей Восточной Европы признания и поддержки унии. Да, Свидригайло потерпел поражение и потерял престол – но неожиданная смерть его врага Сигизмунда 20 марта вновь смешала все карты, и он стал одним из реальных претендентов на верховную власть в ВКЛ. Можно поставить вопрос и иначе: мог ли Исидор – папский легат на землях Руси, Польши и Литвы (!) – позволить себе отказаться весной 1440 г. от встречи с великим князем литовским

³³ Н. А. Казакова, *Первоначальная редакция „Хождения на Флорентийский собор”*, с. 71.

³⁴ *Ibidem*, прим. 7.

³⁵ В качестве интеллектуальной шутки можно допустить, что Исидор захватил во Львов за сундуком с книгами, который он оставил там в 1436 г. во время своей первой поездки в Москву, см.: P. Schreiner, *Ein byzantinischer Gelehrter zwischen Ost und West. Zur Biographie des Isidor von Kiew und seinem Besuch in L'viv (1436)*, [in:] *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, Grottaferrata 2006, s. 215–228.

³⁶ См.: Б. Н. Флоря, *Галицкая епархия. XIV – начало XVI в.*, [in:] *Православная энциклопедия*, под ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, т. 10, Москва 2005, с. 327.

³⁷ O. Halecki, *Ostatnie lata Świdrygielby*, s. 290. См. ремарку О. Халецкого: „Дата не вызывает сомнений”.

Свидригайло? По нашему мнению, именно полученное в Кракове известие и заставило Исидора изменить первоначальный маршрут и спешно отправиться во Львов. Таким образом, загадочные слова „Schwidergal in der Lainberg” нюрнбергской рукописи могут найти свое объяснение в обстоятельствах церковно-политической миссии Исидора в Восточную Европу в середине XV века³⁸.

„Случай Юрия Лугвеньевича”. Князь Юрий Лугвеньевич, удельный князь мстиславский, прожил долгую и бурную жизнь (родился между 1395 и 1399 гг., умер около 1461 г.): княжил в Новгороде и Смоленске, участвовал в войнах и битвах (участие его в Грюнвальдской битве сомнительно, зато он несомненно сражался в Вилькомирской битве 1435 г., решившей борьбу за престол ВКЛ между „наследниками Витовта”), вел самостоятельные дипломатические сношения с Ливонией, Москвой, Польшей (этому немало способствовало его благородное происхождение – он был внуком Ольгерда по отцовской линии и Дмитрия Донского по материнской)³⁹. На рубеже 1430-х и 1440-х гг. Юрий Лугвеньевич (Lugwepewitz нюрнбергской рукописи) был не первостепенной, но все же достаточно значительной фигурой в политическом пространстве Восточной Европы. Убийство великого князя Сигизмунда 20 марта 1440 г. также напрямую отразилось на судьбе Юрия, который в этот момент был служилым князем в Новгороде. Новый великий князь литовский Казимир вернул Юрию его отчину – Мстиславское княжество. Летом 1440 г. Юрий выехал из Новгорода в Литву, однако он не ограничился Мстиславлем и попытался воспользоваться смутным временем в ВКЛ. По словам новгородского летописца, Юрий „възгордився” и захватил Смоленск, Полоцк и Витебск, фактически воссоздав на короткое время Великое княжество Смоленское⁴⁰. Здесь дорога Юрия Лугвеньевича пересеклась с путями миссии митрополита Исидора.

Необходимо сделать небольшое отступление. Как уже отмечалось выше, одним из главных русских источников по истории Ферраро-Флорентийского собора является *Повесть Симеона Суздальца*. Ее автор находился в составе русской делегации на соборе, однако на обратном пути, в Венеции, бежал от Исидора. Весной 1440 г. Симеон прибыл в Новгород и оставался там все лето, по-видимому выжидая, как разрешится ситуация с миссией Исидора и унией. Дальнейшие события изложим словами самого Симеона: „В то же время прииде князь Юрьи Семенович Лугвеньев и седе в Смоленску в своей вотчине. И тому митрополиту пришедшу Исидору с собора, и присла по мене князь Юрьи к Новугороду, и мне

³⁸ Нельзя не упомянуть другую, на наш взгляд – менее вероятную, возможность встречи Исидора во Львове. 1 января 1443 г. документы фиксируют пребывание Свидригайло в Городке Ягеллонском – центре его владений на землях Польской короны, в 30 километрах западнее Львова: О. Halecki, *Ostatnie lata Świdrygiełły*, s. 291. Примерно в это ж время Исидор мог оказаться на Львовщине, т. к. 23 марта 1443 г. он был в Буде (см. ниже). Однако прямых данных о посещении митрополитом Львова на пути из Москвы в Рим у нас нет.

³⁹ Биография князя Юрия была недавно обстоятельно исследована В. А. Ворониным: В. А. Варонін, *Князь Юрай Лугвеневиц Мсціслаўскі. Гістарычны партрэт*, Мінск 2010.

⁴⁰ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* [далее – НПЛ], Москва–Ленинград 1950, с. 420–421. Подробный анализ этих событий см.: В. А. Варонін, *Князь Юрай Лугвеневиц*, с. 22–28.

пошедшу к Смоленъску надеющеся, яко христианин есть. И тая слышавши словеса не от мене токмо, но и от всех, яко неправедна поношения и укор христианом; поидох того ради к нему, яко христианин есть, не предасть мене в нужду правды ради и веры. И вшедшу ми в комару, и рече ко мне князь Юрьи: „Воистину, отче Симеоне, право сказал еси, но иные боле тебя ведали, как ты ведаешь и кажешь, не бойся, пребуди у мене”. И руку свою даст ми на том, яко „ничтоже ти будет, токмо честь тебе будет от мене и от всех христиан”. И мне у него пребывшу не много дней, и ту быша грекове митрополичи черныцы, и выдаст мя им глагола на мя много. Мне же всю зиму седевшу во двоих железех в велицеи нужи, во единой свитце и на босу ногу, и мразом и гладом, и жаждею, и повезоша мя из Смоленска к Москве⁴¹.

Таким образом, по прямому свидетельству Симеона, князь Юрий Лугвеньевич выманил его из Новгорода в Смоленск и передал в руки служителей Исидора⁴². В историографии не раз высказывалось мнение, что митрополит Исидор посетил Смоленск на пути в Москву; вполне вероятно, что там состоялась и его встреча с князем Юрием⁴³. К сожалению, маршрут митрополита Исидора и его деятельность в промежутке от Вильны до Москвы (август 1440 г. – март 1441 г.) значительно хуже отражены в источниках, поскольку анонимный автор *Хождения* покинул свиту митрополита в Вильне. Симеон Суздалец упоминает о посещении Исидором Смоленска, но как-то невнятно; в то же время он косвенно связывает это посещение с именем князя Юрия: митрополит „... прииде все земли, и Литовскую землю дойде, и до Киева и до Смоленска, а в то лето в Смоленске на княжение сел князь Юрьи Лугвеньевич”⁴⁴. Таким образом, предположение о встрече митрополита Исидора с князем Юрием Лугвеньевичем можно признать вполне вероятным: как уже говорилось выше, встреча со светскими правителями отвечала целям миссии Исидора. Отметим, что Исидор не нашел поддержки в Великом княжестве Литовском (светские и духовные круги Княжества ориентировались на противников папы Евгения IV – на Базельский собор и избранного на нем папу Феликса V) и тем более должен был искать ее у князя Юрия Лугвеньевича, на тот момент – суверенного правителя Смоленского княжества. Но даже если у нас нет прямого свидетельства источников о встрече Исидора с Юрием, об их контактах косвенно говорит поимка князем Юрием Симеона и выдача его членам свиты легата – „митрополичим черныцам”. Таким образом, горестный рассказ Симеона как бы случайно „подсветил” один из этапов пути митрополита Исидора по Восточной Европе.

19 марта 1441 г. митрополит Исидор торжественно вступил в Москву, если воспользоваться словами Симеона – с „великою гордостью и неправдою и буй-

⁴¹ А. А. Турилов, *Ранние русские источники*, с. 450–451.

⁴² В. А. Варонін, *Князь Юрай Лугвеневи́ч*, с. 26–28.

⁴³ *Ibidem*, с. 27–28, там же ссылки на предшествующую литературу.

⁴⁴ А. А. Турилов, *Ранние русские источники*, с. 451.

ством латыньским, нося пред собою крыж и палицу сребряну⁴⁵. Отношение к унии великого князя московского Василия II, а также злосключения и тюремное заключение Исидора в Москве не являются предметом нашего рассмотрения. Отметим лишь, что в „русском фрагменте” Иоганна Реллаха нет упоминания о Москве. Трудно сказать, что скрывается за этим умолчанием источника: был ли автор в Москве и не упомянул об этом или же просто не был там – оба варианта возможны. Рискнем предложить такое толкование, полностью осознавая его гипотетичность: Исидор был поставлен папским легатом на землях Руси, Польши, Литвы и Ливонии (напомним его собственные слова: „Исидор, милостию Божию преосвященный архиепископ Киевский и всеа Русии, легатос и от ребра апостольского седалища лятцкого и литовскаго и немецкаго...”⁴⁶). Поскольку сам Исидор направился в Москву, кто-то должен был быть отправлен в другие города Руси, Литвы и Ливонии, в частности, в Новгород. *Новгородская первая летопись младшего извода* сообщает о возвращении Исидора „съ осмого сбора на Русь из Рима” в годовой статье 6949, как раз после сообщения об отъезде князя Юрия в Смоленск (6948) и перед рассказом о прибытии митрополита в Москву (6950)⁴⁷. К осени 1440 г. (после праздника Покрова Пресвятой Богородицы, т. е. 1 октября) относит возвращение Исидора „из собора от Риму” и псковский летописец, сообщая далее, что митрополит прислал в Псков „свое благословение и грамоты”⁴⁸. По логике повествования, местом, откуда Исидор отправил своих людей в Новгород и Псков, вполне мог быть Смоленск⁴⁹. Более того, митрополит мог надеяться в этом случае на поддержку князя Юрия Лугвеньевича, тесно связанного с Новгородом. Новгородского летописца шокировало, что Исидор повелел служить церковную службу „в русских церквах капланом”⁵⁰. Помимо антиуниатской риторики, из этого сообщения летописца следует наличие прибывших вместе с Исидором латинских священнослужителей („капланов”) – не был ли одним из них немецкий доминиканец Иоганн Реллах? Его отправка именно в Новгород была бы вполне логичной, учитывая наличие в Новгороде немецких церквей и близкое соседство Ливонии. Останавливаясь на этом предположении, отметим, что и экзотическое „Nowgartenn, Lygwenewitz” нюрнбергской рукописи тоже получает свое объяснение в контексте миссии киевского митрополита Исидора.

В заключение этого раздела вернемся к упоминанию в нюрнбергской рукописи Вильны и Витовта: „Wille, Witold”. Может быть, сама неясность политической ситуации в 1440 г. в Великом княжестве Литовском после смерти Сигизмунда (как мы видели, активную роль играли Свидригайло, Казимир, Юрий Лугвене-

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem, с. 453–454.

⁴⁷ НПЛ, с. 421.

⁴⁸ *Псковские летописи*, Вып. 1, Москва–Ленинград 1941, с. 45.

⁴⁹ К выводу о том, что митрополит Исидор установил контакт с Новгородом и Псковом с „литовской территории”, приходит и О. Халецкий: О. Halecki, *From Florence to Brest*, p. 62.

⁵⁰ НПЛ, с. 421.

вич, существовали и иные претенденты на власть, такие как сын Сигизмунда – Михайлушка Жигимонтович) заставила немецкого автора из свиты Исидора обратиться к фигуре Витовта? Ему нужно было как-то „маркировать пространство” Литвы, относящееся к компетенции его патрона, – и он мог решить эту ситуацию тем, что назвал столицу Княжества и его правителя, княжившего почти 40 лет и хорошо известного в Европе.

Греки, „аламаны” и ученые книги. Дополним предположение об участии Иоганна Реллаха в миссии митрополита Исидора еще некоторыми косвенными соображениями. В нюрнбергской рукописи одновременно встречаются два разных обозначения для греков и Греции. Первое (и наиболее частое) – „Kriechen” и производные от него – обычно для немецкоязычных текстов XV века (см., например, *Хронику Констанцского собора* Ульриха Рихенталя). Однако наряду с этим наименованием используется и наименование „Grecken”⁵¹, иногда даже в одной фразе: „Kriechenn vnd Greckenn”⁵², „in Kriechenn Gretzenn”⁵³. Такое „удваивание греков” представляется весьма необычным. Не является ли это свидетельством того, что свою информацию о греках автор черпал из двух языковых традиций? Тогда „вторых греков” („Grecken[п]”) можно рассматривать как результат влияния восточнославянской языковой среды во время участия в миссии митрополита Исидора в Литву, Москву и другие русские земли.

В качестве гипотезы отметим и возможное обратное влияние: анонимный автор *Хождения на Флорентийский собор* различает собственно немцев и „аламанов”, более того, дает довольно внятную этнографическую справку: „И тьи Нурбех град стоит среди Аламанские земли. Аламанская земля, то есть не иная вера, ни ины язык, но есть едина вера латынская, а язык немецкий же, но разное, яко и Русь Сербы, тако и оне с немьци”⁵⁴.

Под „Аламанской землей” автор понимает не только Баварию, но в целом Южную Германию, как это видно дальше из упоминания проклятия папой Евгением IV Базельского собора в „Аламанские земли”⁵⁵. Такие познания отнюдь нельзя признать само собой разумеющимися: через немецкие земли миссия Исидора проследовала довольно быстро – в пятницу Троицной недели (6 июня) посольство выехало из Любека, а в третий день по Успении Богородицы (18 августа) уже прибыло в Феррару⁵⁶. В тексте *Хождения* отчетливо видны собственные интересы автора, но к ним относятся не политические или этнографические реалии Германии и Италии, а диковинки немецких и итальянских городов. Этнографический экскурс встречается в тексте еще только один раз применительно к хорватам: „и в тех градах живут хавратяне, язык с Руси, а вера латынская”⁵⁷.

⁵¹ Ch. Wulf, *Eine volkssprachige Laienbibel*, s. 159.

⁵² Ibidem, s. 154.

⁵³ Ibidem, s. 218, 221.

⁵⁴ Н. А. Казакова, *Первоначальная редакция „Хождения на Флорентийский собор”*, с. 65.

⁵⁵ Ibidem, с. 69.

⁵⁶ Ibidem, с. 65–66.

⁵⁷ Ibidem, с. 70.

Отличает немцев от „аламанов” и Симеон Суздалец, хотя и не останавливается на этом столь подробно⁵⁸. Но если сходство славянских языков автор *Хождения* мог заметить сам, то о различиях в немецких диалектах его и Симеона Суздальца должен был кто-то проинформировать. Не был ли этим информатором их спутник – „мейстер Иоганн Реллах”, выходец из Швабии („Schwauben, da er uß geboren”⁵⁹), составитель рукописи, в языке которой К. Вульф видит отчетливое проявление швабского диалекта, входящего в алеманскую группу южнонемецких диалектов⁶⁰. Определенную иронию можно увидеть в том, что свою „справку об Аламанской земле” автор *Хождения* дает применительно к Нюрнбергу, где сейчас находится рукопись Иоганна Реллаха. Далее автор *Хождения* говорит об Аугсбурге, который он характеризует как город, своим величием превосходящий все описанные до него города. Напомним, что есть основания предполагать, что в 1450-е гг. Иоганн Реллах состоял на службе у Петра фон Шаумберга, епископа Аугсбурга (1424–1469), важной политической фигуры Священной Римской империи своего времени. Отметим и тот факт, что 19 декабря 1439 г. аугсбургский епископ получил от папы Евгения IV кардинальское звание, а днем раньше такое же звание получил и митрополит Исидор. В целом в треугольнике Иоганн Реллах – аугсбургский епископ Петр фон Шаумберг – киевский митрополит Исидор, нам видится какая-то система косвенных связей, которая требует дальнейшего изучения.

С личностью Исидора может быть связана и еще одна особенность нюрнбергской рукописи. Иоганн Реллах неоднократно скорбит о гибели книжных собраний Константинополя, в том числе „открытой библиотеки” („offne libery”)⁶¹. Эти выражения очень сильны и эмоциональны и производят впечатление живого отклика автора на волнующую его тему. При этом автор нигде не говорит, что он когда-либо бывал в Константинополе и видел эти книги. К. Вульф предполагает в этой связи использование автором не только известных нам письменных сообщений о падении Константинополя в 1453 г., но и каких-то иных источников (в том числе и применительно к информации о книгах и книжных собраниях)⁶². Участником обороны и очевидцем падения Константинополя был все тот же митрополит Исидор, как известно, попавший в плен к туркам и чудом избежавший гибели. Митрополит Исидор был блестяще образованным человеком, знаменитым книжником, владельцем и заказчиком рукописей. По подсчетам Петера Шрайнера, до настоящего времени сохранилось около 160 рукописей, которые побывали в руках Исидора⁶³. Не от киевского ли митрополита, во время совместного путешествия, почерпнул Иоганн Реллах сведения о книжных сокровищах Константинополя? И не от него ли услышал горестный рассказ об их гибели, ког-

⁵⁸ А. А. Турилов, *Ранние русские источники*, с. 445, 446.

⁵⁹ „Швабия, где он родился”: Ch. Wulf, *Eine volkssprachige Laienbibel*, s. 243.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 55–59.

⁶¹ *Ibidem*, s. 158, 159, 216, 218.

⁶² Ch. Wulf, *Eine volkssprachige Laienbibel*, s. 93–95, 159, Anm. 83.

⁶³ P. Schreiner, *Ein byzantinischer Gelehrter zwischen Ost und West*, s. 221–222.

да Исидор в конце 1454 г. прибыл в Рим, а Иоганн Реллах готовился к своей поездке „по всем немецким странам“?

Заметки митрополита Исидора. В нашем распоряжении есть уникальный источник: собственноручные записи митрополита Исидора, сделанные им на обратном пути из Москвы в Рим⁶⁴. Записи имеют хозяйственный характер и в основном содержат перечисление расходов на содержание членов свиты митрополита. Первая запись сделана 23 марта 1443 г. в Буде, последняя – в хорватском городе Сень на побережье Адриатического моря (по-видимому, в мае, т. к. 8 июня Исидор уже был в Венеции)⁶⁵. Ценность этих записей в контексте рассматриваемой нами проблематики состоит в том, что они позволяют составить представление о свите Исидора. Всего упомянуто 23 имени служителей митрополита, среди них, судя по именам, – 13 греков, 5 славян, 2 итальянца, 2 немца (об одном из них, Готхарде, эксплицитно говорится, что он был нанят в Буде) и некий „Иоанн Пebarи/Певари“ (о нем см. ниже). Как видим, Исидора сопровождала достаточно большая свита, даже после провала его миссии в Москве. Можно с полным основанием предположить, что на пути в Москву его сопровождала значительно более многочисленная и представительная свита. Известие о найме Готхарда показывает изменчивость состава свиты: некоторые из них, вероятно, проделали все путешествие вместе с митрополитом, другие сопровождали его только на части маршрута.

Наше внимание не может не привлечь имя „Иоанна Пebarи/Певари“ (Πέβαρι Ιω(άνν)η) – единственное документальное свидетельство наличия какого-то Иоанна в свите митрополита Исидора. П. Шрайнер, издатель документа, трактовал это имя как венгерское, однако не привел для этого каких-либо подтверждений или параллелей. Нам не удалось обнаружить в источниках следов бытования подобного венгерского фамильного прозвища. Отметим, что это единственное имя в записках Исидора, состоящее из двух частей, при этом собственное имя „Иоанн“ находится на втором месте. Может быть, „пebarи/певари“ – это не фамильное прозвище, а род деятельности Иоанна или какое-то иное определение? Можно предположить, например, что перед нами сильно искаженное при передаче наименование католического священника – „плебан“ (лат. plebanus, нем. Pleban, итал. pievano), которое как раз в XIII–XV веках получило широкое распространение в южных областях Германии. Мы не настаиваем на такой трактовке: на данный момент у нас нет убедительных оснований для того, чтобы сделать какой-то определенный вывод. Для целей нашего исследования достаточно свидетельства источника о том, что в составе свиты митрополита Исидора были выходцы из разных стран, в том числе и немцы. Предположение о присутствии в этой сви-

⁶⁴ Idem, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Bibliotheca Vaticana*, Citta del Vaticano 1991, s. 281–285.

⁶⁵ Ibidem, s. 281–285. См. также: P. Schreiner, *Isidor von Kiev und Ungarn*, s. 17.

те немецкого священника (на протяжении всего путешествия или какой-то его части) оправдано характером миссии Исидора и стоящими перед ней задачами.

„Мейстер Иоганн Реллах” и восток. Итак, как же можно ответить на вопрос, вынесенный в заглавие данной статьи: где могли встретиться в середине XV века киевский митрополит Исидор и доминиканец Иоганн Реллах? Наш ответ будет таков: во Львове, Кракове, Вильне, Новгороде – во всех городах, имевших отношение к миссии митрополита Исидора, в которой мог принимать участие и Иоганн Реллах. Отголоском этого путешествия и являются названия этих городов и имена восточноевропейских правителей в нюрнбергской рукописи. Важно подчеркнуть одно обстоятельство, которое до сих пор не было отмечено в немецкой историографии. Путешествие „мейстера Иоганна Реллаха” на восток Европы приводило его в те регионы, где уже была распространена *Библия* на понятном мирянам языке. Данное обстоятельство позволяет высказать предположение, что уникальный характер нюрнбергской рукописи (переводы отдельных частей *Ветхого Завета* и страстный призыв к переводу всей *Библии* на народный язык) стали следствием этого культурного контакта латинского и православного миров в середине XV века.

*

Aleksey Martyniuk, *Novgorod – Vilnius – Kraków – Lviv: where Metropolitan Isidore of Kiev and Johannes Rellach the Dominican could meet in the middle of the 15th century?*

The article deals with the interesting and little-studied source, namely the manuscript of the second half of the 15th century, which is kept in the library of the city of Nuremberg. The manuscript includes translations of three books of *the Old Testament* into German, as well as two brief descriptions of the trips to Northern and Eastern Europe. Apparently, the compiler of the manuscript was the Dominican monk, „maister Johannes Rellach”, the representative of the famous patrician family of Erlach from Bern. The article offers the hypothesis that the journey of „maister Johannes” to the east of Europe was due to the return of the Metropolitan Isidore of Kiev from Florence to Moscow (September 1439 – March 1441). Analysis of the brief information of the Nuremberg manuscript allows us to bind it with the actual political events in the Polish Kingdom and the Grand Duchy of Lithuania, and leads us to assume that the unique character of the Nuremberg manuscript (translations of parts of *the Old Testament* and the appeal to the translation of the entire *Bible* into German) is connected with the church and cultural contacts of the Latin and Orthodox worlds in the middle of the 15th century.

*

Aleksey Martyniuk, *Nowogród – Wilno – Kraków – Lwów: gdzie mogli spotkać się w połowie XV wieku kijowski metropolita Izydor i dominikanin Johann Rellach?*

W artykule autor zwraca uwagę na ważne, a jednocześnie mało znane źródło – piętnastowieczny rękopis, przechowywany w bibliotece miasta Norymbergi. Zawiera on przełożone na język niemiecki trzy księgi Starego Testamentu, a także dwa krótkie opisy podróży po północnych i wschodnich regionach Europy. Jego autorem był, najprawdopodobniej, dominikanin znany jako „Mistrz Jan Rellach”, przedstawiciel znanego patrycjuszowskiego rodu Erlachów z Bern. Autor tekstu wysnuwa hipotezę, że podróż dominikanina na wschód Europy była związana z powrotem metropolity Izydora z Florencji do Moskwy (wrzesień 1439 – marzec 1441). Analiza informacji zawartych w norymberskim rękopisie pozwala powiązać je z ważnymi wydarzeniami politycznymi, mającymi wówczas miejsce na terytoriach Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Można także przypuszczać, że unikalny charakter źródła (przekład części ksiąg *Starego Testamentu* i wezwanie do przełożenia całej *Biblii* na język niemiecki) jest związany z kościelnymi i kulturalnymi kontaktami świata łacińskiego z prawosławnym kręgiem cywilizacyjnym w połowie XV wieku.

Павел Смирн
(Прага–Либерец)

Ганзейские купцы и запрет ввоза пива в Великий Новгород и Псков во второй половине XV века

В договорной грамоте Великого Новгорода и Пскова с епископом юрьевским от 13 января 1474 г. появилось новое торговое условие, согласно которому немецким купцам запрещался ввоз пива в Псков. В следующих договорах, заключенных до конца XV века, это условие распространилось также на Великий Новгород и его земли. Запрет на ввоз пива являлся серьезным нарушением традиции русско-ганзейских торговых отношений. Во-первых, пиво было единственным видом товара, ввоз которого в русские города был запрещен договорами. Во-вторых, это условие касалось только одного из торговых партнеров – немецких купцов. Автор стремится ответить на вопросы о том, почему запрет на ввоз пива в русские города вошел в русско-ливонские договоры именно во второй половине XV века, кому было выгодно это условие, почему оно касалось только немецких купцов и почему именно пиво запрещалось ввозить в Великий Новгород и Псков.

Торговые отношения Великого Новгорода и Пскова с Ливонией и ганзейскими купцами осуществлялись с конца XII века на основе договоров, которые регулировали разные аспекты русско-ливонской и русско-ганзейской торговли. Условия договоров обозначали право свободной торговли, гарантировали купцам безопасность на водных и сухопутных путях, а также компенсации в случае ограблений, преследовали воров, разбойников и убийц, совершавших уголовные преступления, устанавливали правовое положение купцов в зарубежных странах и городах, определяли штрафы за проступки и правонарушения, которые они совершали на чужбине, гарантировали нейтральное положение купцов во времена военных действий. Все условия заключались так, чтобы не поставить одного из партнеров в более выгодное положение по отношению к другому. Самым важным являлось условие, разрешающее русским и немецким купцам торговать любым

видом товаров без ограничений. Оно впервые появилось в договоре 1421 г.¹ Отсутствие этого условия в более ранних договорах не означает автоматически, что оно раньше не действовало, так как ни один из древнейших договоров не запрещал ввоза и продажи какого-то конкретного вида товаров².

Во второй половине XV века в русско-ливонской торговле произошли серьезные изменения. В январе 1474 г. в Пскове были заключены договоры, которые предотвратили угрозу войны с Ливонским орденом и ввели новую форму русско-ливонских дипломатических и торговых отношений. Сначала, 7 января 1474 г., между Псковом и Ливонским орденом было заключено перемирие на двадцать лет. Этот договор не сохранился, но основные его условия известны из псковских летописей. Среди них появился запрет на ввоз пива, корчмы³ и меда (медовухи) в Псков, который касался только немецких купцов⁴. Другой договор, заключенный между Великим Новгородом и Псковом с дерптским епископом 13 января 1474 г., сохранился. Согласно его условиям, немецким купцам гарантировалось право свободной торговли „по старине”. В то же время, в нем появилось совсем новое условие, которое запрещало немецким купцам ввозить в Псков пиво и корчму и продавать их в городе⁵. Интересно, что этот запрет не касался Великого Новгорода, хотя новгородские послы принимали участие в заключении договора. Только в следующем договоре Великого Новгорода с Ливонским орденом (1 IX 1481) немецким купцам запрещалось ввозить пиво и корчму в город и новгородские земли⁶. В последнем договоре с XV века, датированном 13 марта 1493 г.,

¹ „А гостю гостити новгородячому по местереве земли и по местеревымъ городамъ, путь чистъ, и горою и водою, а купити имъ и продати товаръ всякѣи безъ вѣвета и безъ рубежа; также и немецкому гостю гостити по новгородячкои отъдне, путь ему чистъ, и горою и водою, а торговати ему всякимъ товаромъ безъ вѣвета и безъ рубежа”. *Договорная грамота Великого Новгорода с Ливонским орденом о мире и о разрешении спорных дел, конец января 1421 г.*, [in:] *Грамоты Великого Новгорода и Пскова* [далее: ГВНП], изд. С. Н. Валк, Москва–Ленинград 1949, док. 60, с. 98–99.

² В договоре 1342 г. немецким и новгородским купцам запрещалось торговать воском с примесями (масло, желуди, смола, горюх). Таким образом, в договоре не запрещалось торговать воском, а запрещалось только продавать некачественный воск. *Договорная грамота Новгорода с Ригю, Готским берегом и немецкими городами о торговле воском, 6 января 1342 г.*, [in:] ГВНП, док. 41, с. 73–74. В проекте договора с 1420 г. немецким купцам запрещалось привозить хлеб в шведский замок Выборг, а не в Новгород. *Проект договорной грамоты Великого Новгорода с Ливонским орденом и епископом юрьевским о мире, ранее 25 августа 1420 г.*, [in:] ГВНП, док. 59, с. 97.

³ Слово „корчма” имело два значения: а) заведение, в котором продавались алкогольные напитки; б) крепкий алкогольный напиток. См.: И. И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, репринтное издание, т. 1, ч. 2: Е-К, Москва 1989, с. 1413.

⁴ *Псковская вторая летопись*, [in:] *Псковские летописи*, вып. второй, ред. А. Н. Насонов, Москва 1955, с. 56; *Псковская третья летопись*, [in:] *Псковские летописи*, с. 196.

⁵ „И в Новгороде юрьевскому гостю всякимъ товаромъ торъговати добровольно, по старыне, и во Пъскове юрьевскому гостю всякимъ товаромъ торъговати добровольно, по старыне. А корчмою, пивомъ немецкому гостю уво Пскове не торъговати, а опрочъ корчмы и пива всякий товаръ ко Пъскову добровольно возити, по старыне, на обе стороне”. *Договорная грамота Великого Новгорода и Пскова с епископом юрьевским о перемирии на 30 лет, 13 января 1474 г.*, [in:] ГВНП, док. 78, с. 134.

⁶ *Договорная новгородская грамота с ливонским магистром фон Борхом и орденскими сановниками, 1 сентября 1481 г.*, [in:] *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией* [далее: АЗР], т. 1: 1340–1506, Санкт-Петербург 1846, док. 75, с. 97; Н. А. Казакова, *Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. Конец XIV – начало XVI в.*, Ленинград 1975, с. 169.

ливонцам было запрещено ввозить алкогольные напитки в Новгород и новгородские земли, но речь в нем шла только об одном виде напитков – корчме⁷.

Эти запреты ввоза определенных видов товаров и их продажи в русских городах не представляют исключения в истории русско-ливонской торговли. Они имели политические, военные, торговые и церковные причины, являлись нерегулярными и обуславливались текущей ситуацией. Например, в 1268 г. наместник магистра Ливонского ордена Конрад фон Мандерн требовал от горожан и купцов города Любек, чтобы они прекратили торговлю с новгородцами⁸. Это требование было вызвано походами новгородцев и псковичей в северную Эстонию и битвой под Раковором 18 февраля 1268 г.⁹ 16 ноября 1303 г. шведский король Биргер гарантировал купцам из города Любек свободное плавание по Неве, но только при условии, что они не будут доставлять в Великий Новгород металлические изделия, железо, оружие и продукты питания¹⁰. В 1366 г. ганзейские города использовали запреты на ввоз товаров в качестве средства давления на Новгород и Псков из-за несоблюдения русскими купцами условий договоров, а также для возврата товаров, отобранных у немецких купцов на Руси, или получения компенсации за них¹¹.

Перечисленные запреты выходили за рамки русско-ливонских договоров, поскольку были объявлены субъектами, которые не занимались торговлей с русскими городами. Но в случае, когда подобные меры принимались Ганзой или русской стороной, то их смело можно считать средством давления на другую сторону. С этой точки зрения, запрет на ввоз пива был серьезным нарушением давней традиции русско-ливонских торговых контактов. Во-первых, потому что пиво стало единственным видом товара, ввоз которого в русские города и его продажа был запрещен. Во-вторых, запрет касался лишь одного из торговых партнеров, хотя в предшествующих договорах все условия действовали взаимно.

Новое условие вызывает несколько вопросов. Почему запрет на ввоз пива в русские города вошел в русско-ливонские договоры именно во второй половине

⁷ *Договорная новгородская грамота с ливонским магистром и орденскими сановниками, 13 марта 1493 г.*, [in:] *АЗР*, т. 1, док. 112, с. 131. В марте 1487 г. послы ганзейских городов заключили договор с Новгородом о 20-летнем мире. В этом договоре содержались традиционные условия о торговле, но в нем отсутствовал запрет на ввоз алкогольных напитков в Новгород и новгородские земли. *Hanse Recesse und anderen Akten* [далее: *HR*], Bd. 3, Abt. 2, Leipzig 1883, dok. 136, s. 117–119; Н. А. Казакова, *Русско-ганзейский договор 1487 года*, „Новгородский исторический сборник”, 10, 1961, с. 217–226.

⁸ *Письмо наместника магистра Ливонского ордена от 30 мая 1268 г.*, [in:] *Liv-, Esth- und Curlaendisches Urkundenbuch nebst Regesten* [далее: *LECUB*], hrsg. von F. G. Von Bunge, Bd. 1, dok. 408, s. 512–513.

⁹ В. И. Матузова, Е. Л. Назарова, *Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий*, Москва 2002, с. 282.

¹⁰ *Birger, König von Schweden, urkundet, unter welchen Bedingungen er den Lübeckern die Fahrt nach der Newa gestattet, den 16. November 1303*, [in:] *LECUB*, Bd. 3, dok. 607, s. 106–107; *Birger, König der Schweden, verleiht den Kaufleuten die Freiheit, mit nicht verbotenen Waaren durch die Newa nach Russland zu fahren, zwischen dem 24. Juni und 4. August 1313*, [in:] *LECUB*, Bd. 3, dok. 645, s. 117–118.

¹¹ *Der Lübbische Rath schreibt an den zu Stralsund, wegen eines in Livland erlassenen Verbotes des Handels mit den Russen, am J. 1366*, [in:] *LECUB*, Bd. 2, dok. 1037, s. 769–770. Ганзейские запреты на торговлю с русскими городами не всегда соблюдались, так как с Великим Новгородом и Псковом торговали также купцы из городов, которые не входили в состав Ганзы (нпр. Нарва, Выборг). Ph. Dollinger, *Die Hanse*, Stuttgart 2012, s. 310.

XV века? Кому было выгодно это условие? Почему оно касалось только немецких купцов? Почему именно пиво было запрещено ввозить в Великий Новгород и Псков?

Ответ на первый вопрос необходимо искать в исторических обстоятельствах заключения договоров с января 1474 г. и в их последствиях. Весной 1462 г., во время подготовки похода на Великий Новгород, скончался великий московский князь Василий II Васильевич (1435–1462) и великокняжеский престол занял его сын Иван III Васильевич (1462–1505). Новый правитель получил от отца по наследству конфликт с Новгородом, в котором Москва стремилась поставить город на Волхове под свой контроль, а Новгород пытался сохранить свою независимость. В отличие от своего отца, Иван III действовал рассудительно и целеустремленно, комбинируя дипломатические и военные средства. Сначала ему удалось изолировать Великий Новгород от возможных союзников, в первую очередь от Пскова и Великого княжества Литовского, а в течение 70-х гг. XV века он сделал решительные шаги, чтобы подчинить город своей власти. Этот процесс начался с разгрома новгородской армии на р. Шелони в июле 1471 г. и закончился в начале 1478 г., когда новгородцы во главе с архиепископом Феофилом (1471–1478) сдались московскому князю.

Подготовка похода Ивана III против Великого Новгорода летом 1471 г. не могла ускользнуть от внимания рыцарей Ливонского ордена. Магистр Ордена Йоханн Волтус фон Херсе (1470–1471) рассматривал мероприятия великого московского князя как угрозу для Ливонии и добивался военной поддержки орденом Великого Новгорода. Его мнение не разделяло большинство крупных должностных лиц Ордена. В результате, Йоханн Волтус был смещен с должности магистра, арестован и позднее убит. Его преемник Бернд фон ден Борх (1472–1483) официально утверждал, что именно Йоханн Волтус хотел развязать войну против Ивана III. Но, что интересно, после избрания магистром он не прекратил мобилизацию войск, собиравшихся на границе с псковскими землями¹². Таким образом возникла реальная угроза военного конфликта.

В этой обстановке псковичи попросили у московского правителя оказать им военную поддержку против Ордена. Иван III согласился помочь и в декабре 1473 г. московская армия под командованием холмского князя Даниила Дмитриевича прибыла в Псков. Присутствие значительного московского отряда подтолкнуло ливонских рыцарей к более активным дипломатическим действиям. В результате переговоров 7 января 1474 г. было заключено перемирие между Псковом и Ливонским орденом, а 13 января 1474 г. – между Псковом, Великим Новгородом и дерптским епископом. Эти события произошли в то время, когда Иван III делал активные попытки подчинить себе Великий Новгород, а Псков оказался

¹² Об этих событиях, см.: Л. А. Арбузов, *Очерк истории Лифляндии, Эстляндии и Курляндии*, Москва 2009, с. 92–93.

под полным влиянием московского князя¹³. Посмотрим как эти обстоятельства нашли свое выражение в заключенных договорах.

Русско-ливонские торговые отношения до 1474 г. регулировались на основании договора Великого Новгорода, Пскова и Ливонского ордена от 25 июля 1448 г. С благословения новгородского владыки Ефимия (1430–1451) город на Волхове при заключении этого договора представлял новгородский князь Александр Васильевич Чарторыйский (1447–1455), а также новгородские и псковские посадники, тысяцкие и купеческие старосты общим числом 17 человек¹⁴.

В договоре от 13 января 1474 г. упоминаются великий князь Иван Васильевич и его сын Иван Иванович Молодой, представителем которых в Пскове был холмский князь Даниил Дмитриевич „с многа князьями и бояры“¹⁵. Из этого ясно, что новгородцы и псковчане, которые до тех пор активно участвовали в заключении русско-ливонских договоров и имели опыт урегулирования торговых споров, в этот раз не были допущены на переговоры и их место заняли чиновники, действующие в интересах великого московского князя. Последние придерживались нового политического стиля. Во время переговоров в Пскове они впервые столкнулись с проблемами русско-ливонской торговли, которая до тех пор была для них, очевидно, незнакома, тем более, что они являлись чиновниками, а не купцами. Холмский князь действовал строго по инструкции великого князя. Все обиды, которые ливонские рыцари нанесли новгородцам и псковичам, рассматривались как обиды, нанесенные лично великому князю и его вотчинам – Великому Новгороду и Пскову. Таким образом, если ввоз и продажа немецкими купцами пива в русских городах вредила интересам Великого Новгорода и Пскова, а также и великого князя, то надо было этот ввоз и торговлю запретить и закрепить это в условиях договора.

Интересно, что введение запрета на ввоз пива в русско-ливонских договорах второй половины XV века привлекало внимание ученых в гораздо меньшей степени, чем торговля другими видами товаров. Немецкие и русские историки согласны в том, что это было совсем новое условие, но они не рассматривали его как нарушение традиционных торговых отношений. Их более заинтересовал вопрос о том, в чью пользу был этот запрет. Немецкий историк и юрист Леопольд Карл Гетц высказал мнение, что договоры 1474, 1481 и 1493 гг. были однозначно выгодны русской стороне, так как в них содержались условия, которые немецкие купцы ранее не хотели акцептировать¹⁶. Ученый допускал, что введение запрета на ввоз пива в русские города соответствовало интересам русских купцов. По его

¹³ Н. Cosack, *Zur auswärtigen Politik des Ordensmeisters Wolthus von Herse*, „Hansische Geschichtsblätter“, 42, 1915, s. 99–118; Н. С. Борисов, *Иван III*, Москва 2000, с. 263; Р. Г. Скрынников, *Иван III*, Москва 2006, с. 97–112; Н. С. Борисов, *Возвышение Москвы*, Москва 2011, с. 118–132.

¹⁴ *Договорная грамота Великого Новгорода и Пскова с Ливонским орденом, 25 июля 1448 г.*, [in:] ГВНП, док. 73, с. 119–120.

¹⁵ *Договорная грамота Великого Новгорода и Пскова с епископом юрьевским о перемирии на 30 лет, 13 января 1474 г.*, [in:] ГВНП, док. 78, с. 133.

¹⁶ L. K. Goetz, *Deutsch-russische Handelsverträge des Mittelalters*, Hamburg 1916, s. 215.

мнению, новое условие продолжало политику новгородских властей, которые раньше несколько раз пытались ограничить продажу пива на разлив немецкими купцами¹⁷. Наталья Казакова подчеркивала, что в январе 1474 г. ливонцы должны были пойти на серьезные уступки, и что запрет на ввоз пива в Псков пошел на пользу русской стороне¹⁸. Выгодным для русских купцов она считает и договор с 1481 г., в котором сохранились все торговые права немецких купцов, кроме права на ввоз и продажу алкогольных напитков¹⁹. Еще в XIX веке Михаил Бережков рассматривал этот запрет как стремление новгородских и псковских представителей защитить интересы своих купцов, а также как их намерение соблюдать общественный порядок в городах²⁰.

Нам кажется, что тезис о большей выгоде русских купцов от введения запрета на ввоз пива не совсем убедительный. В таком случае немцы попадали бы в невыгодное положение и должны были бы стремиться к тому, чтобы отменить этот запрет. Но мы не располагаем доказательствами того, что ливонские купцы хотели возобновить свободную торговлю алкогольными напитками. Наоборот, как мы увидим далее, еще с половины XIV века немцы сами старались регулировать торговлю пивом, а иногда даже ограничить ее или полностью прекратить.

Обращает на себя внимание также то обстоятельство, что запрет касался лишь немецких купцов. Означает ли это, что ввозить пиво в Новгород и Псков могли только русские купцы? Если это так, то нельзя согласиться с мнением, что это было выгодно русской стороне. Ведь в таком случае последние должны были покупать пиво в ливонских городах и соответственно нести издержки на транспортировку пива в русские земли. Немецкий историк Норберт Ангерманн отметил, что со второй половины XV века число новгородских и псковских купцов в ливонских городах значительно увеличилось, а число немецких купцов в Великом Новгороде уменьшилось²¹. Можно предположить, что одной из причин увеличения количества русских купцов в ливонских городах было желание приобрести немецкое пиво.

Чтобы лучше понять причины введения запрета на ввоз пива в Великий Новгород и Псков, необходимо обратить внимание на значение этого напитка в частной и деловой жизни немцев и русских.

Пиво являлось важным видом товара для экспорта из северогерманских городов. С начала XIII века его вывоз возрастал и к середине XIV достиг своих наибольших размеров. В это время на экспорт шло примерно от 500 тыс. до 1 млн гек-

¹⁷ Idem, *Deutsch-russische Handelsgeschichte des Mittelalters*, Lübeck 1922, s. 322–323.

¹⁸ Н. А. Казакова, *Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения*, с. 152, 154.

¹⁹ Ibidem, с. 169.

²⁰ М. Н. Бережков, *О торговле Руси с Ганзой до конца XV века*, Санкт-Петербург 1879, с. 163.

²¹ Н. Ангерманн, *Русские и белорусские купцы в средневековой Ливонии*, [in:] *От Древней Руси к России нового времени. Сборник статей, к 70-летию Анны Леонидовны Хорошкевич*, ред. А. В. Юрасов, Москва 2003, с. 268–269. В первый раз число немецких купцов, приезжающих в Новгород, уменьшилось в начале XV века и эта тенденция с 30-х годов XV века стала постоянной. Е. А. Рыбина, *Иноземные дворы в Новгороде XII–XVII вв.*, Москва 1986, с. 58, 65.

толитров пива. Ганзейский напиток ввозился во Фландрию, Голландию, Англию и Скандинавию. На первых местах среди экспортеров были города Бремен, Любек, Гамбург, а позднее к ним присоединились Висмар, Росток, Гданьск (Данциг). В течение XV века объем продажи ганзейского пива начал уменьшаться из-за конкуренции с фламандским и голландским пивом. Напиток из северогерманских городов попадал также в земли, в которые он не поставлялся официально. В этом случае пиво попадало туда как неотъемлемая часть питания моряков и купцов²².

Пиво занимало важное место в деловой, частной и праздничной жизни немецких купцов. Наряду с профессиональными пивоварами, пивоварением для частных нужд занимались купцы и горожане. Избитки своей продукции они продавали. Это вызывало недовольство пивоваров, жалобы которых ежегодно поступали в городские советы²³. Такую ситуацию наблюдаем не только в северогерманских городах, но и в Ливонии, например, в Риге и Ревале (Таллине). Важное место в XIV веке пиво занимало также в христианских и городских праздниках. Ситуация начала меняться только в XV – начале XVI века. В это время купеческие сообщества и далее предпочитали употребление пива, но городские чиновники уже явно отдавали первенство вину как более благородному напитку²⁴.

Жизнь немецких купцов в Новгороде хорошо освещает источник, известный под названием *Nowgoroder Schra*. Это собрание предписаний и постановлений, дошедших до нас в семи редакциях, охватывающих период от середины XIII века до начала XVII века²⁵. Продавцы пива в источнике называются „пивные люди, которые продают пиво”²⁶. Немецкие купцы не только привозили пиво в Новгород, но также варили его в своих дворах, например в Готском дворе и дворе св. Петра. Указанный источник содержит также детальную информацию о регулировании процесса пивоварения, например: когда и как колоть дрова²⁷; как часто убирать пивоварни²⁸; как и когда разливать пиво в бочки²⁹. В пятой редакции разрешалось варить пиво даже ганзейскому толмачу, но только с согласия старейших двора (*olderlude*) и купцов³⁰.

Что касается продажи пива, то в общем действовало правило, что все напитки, которые немецкие купцы привозили в Новгород и Псков, продавались русским заказчикам. Поэтому строго следили за тем, чтобы в бочках был пол-

²² Ch. von Blanckenburg, *Die Hanse und ihr Bier. Brauwesen und Bierhandel im hansischen Verkehrsgebiet*, Köln-Weimar-Wien 2001, s. 223–244.

²³ Ibidem, s. 230–231.

²⁴ A. Mänd, *Urban Carnival. Festive Culture in the Hanseatic Cities of the Eastern Baltic, 1350–1550*, Turnhout 2005, s. 210–218 (Серия: *Medieval Texts and Cultures of Northern Europe*, vol. 8).

²⁵ *Die nowgoroder Schra in sieben Fassungen vom 13 bis 17 Jahrhundert*, hrsg. von W. Schlüter, Dorpat 1911.

²⁶ „Beyrlude, de beyr vorcopen”. Ibidem, IV, § 114, s. 163.

²⁷ „Vortmer wey becket eder bruwet, de howe sin holt bi daghe, des ghelich de in de ovene bot, also dat se nemanne ungemach en doen mit howene eder mit singhene”. Ibidem, § 48, s. 139.

²⁸ „Vortmer de gebrewen hevet, de scal dat bruhus reyne upantworden unde allet, dat dar to behoret”. Ibidem, § 42, s. 138.

²⁹ „Votmer en juwelich sal sin beyr vlien des anderen dages, na des it gespundet is”. Ibidem, § 43, s. 138.

³⁰ „Item sal men geven deme tolke VIII stucke sulvers, und jo nycht myn, und nycht to bruwende, et en esy myt vulbord der olderlude und des copmans”. Ibidem, § 112, s. 161.

ный объем³¹. Еще в середине XIV века немецкие купцы в Новгороде приняли решение, что никто не должен продавать пиво в Готском дворе, а только в дворе св. Петра. Нарушение этого правила несло за собой денежный штраф. Купцы такое решение оправдывали тем, что продажа пива в Готском дворе причиняла им много неприятностей со стороны русских³². Пиво и другие напитки можно было продавать только бочками. Торговля пивом на разлив разрешалась только приказчику двора, так как ему запрещалось продавать другие товары. Приказчик торговал пивом, сваренным во дворе св. Петра, или заказывал его в Ливонии с разрешения городского совета города Ревал³³. Однако деятельность приказчика часто вызывала недовольство и жалобы с требованием, чтобы городской совет Ревала запретил ему продажу пива³⁴. Этот запрет был закреплен постановлением совета ливонских городов в городе Волмар в 1434 г., а в 1466 г. всем ливонским и ганзейским купцам был объявлен запрет на продажу разливного пива в Новгороде³⁵. Однако пример Генриха фон Беме показывает, что приказчик двора не хотел лишиться своей прибыли. Это настолько возмутило немецких купцов, что они потребовали от городского совета города Ревал прислать в Новгород другого приказчика³⁶.

Если посмотрим на место алкоголя в Древней Руси, то его употребление засвидетельствовано уже в древнейших русских летописях. В качестве примера можно назвать хорошо известный летописный эпизод о выборе новой веры киевским князем Владимиром Святославовичем (978–1015). Как сообщает летопись, князь отказался от ислама, мотивируя это тем, что тот запрещает употребление алкоголя, а „на Руси есть веселье питье – не можем без того быти“³⁷. Наследники

³¹ „Vortmer de stede unboden, dat nen man scal win vorcopen noch jenigherleye drenke, mer bi vullen tunen, by L marken unde des hofes reghte“. Ibidem, § 113, s. 163.

³² *Nowgoroder Schra IV*, § 114, s. 164.

³³ *Reval [an Dorpat:] hält trotz seiner Entgegnung die Absendung eines Dorpater Boten nach Nowgorod für unzweckmässig und berichtet über eine den deutschen Kaufmann zu Nowgorod auf Verlangen gelieferte Sendung von Honig und Bier, vor 25. Juli 1409, [in:] Hansisches Urkundenbuch [далее: HUB], Bd. 5, hrsg. von K. Kunze, Leipzig 1899, dok. 888, s. 466–467; Der deutsche Kaufmann zu Nowgorod an Reval: dankt für die Zusendung von Honig und Bier; ist erstaunt, dass noch keine Gesandte der Deutschen nach Nowgorod gekommen sind, und bittet um Instruktion für sein weiteres Verhalten, 25. Juli 1409, [in:] HUB, Bd. 5, dok. 889, s. 467–468.*

³⁴ *Der deutsche Kaufmann zu Nowgorod an Reval: klagt über Ausschreitungen der Russen und über Mishelligkeiten mit den Leichterschiffen, rät zur Aufhebung des Hofkruges, bittet um Wahrung seiner Gerechtsame und ersucht um Auszahlung einer dem Gevert Tymmerman u. Gen. geschuldeten Summe, 6. Juli 1412, [in:] HUB, Bd. 5, dok. 1057, s. 549–550; [Riga an Dorpat:] bittet, auf die Erhaltung der Privilegien des Kaufmanns zu Nowgorod bedacht zu sein, ist mit der Abschaffung des Hofkruges einverstanden und ersucht um Verhütung des Handels mit vorschriftswidrigem Pelzwerk, 3. August 1412, [in:] HUB, Bd. 5, dok. 1067, s. 555; Dorpat an Reval: berichtet über die im Interesse des deutschen Kaufmanns zu Nowgorod unternommenen Schritte und bittet, sich für denselben in Nowgorod zu verwenden; will den Handel mit vorschriftswidrigem Pelzwerk zu unterdrücken suchen, aber mit der Aufhebung des Hofkruges bis zum nächsten Städtetage warten, 13. August 1412, [in:] HUB, Bd. 5, dok. 1070, s. 556–557; Der deutsche Kaufmann zu Nowgorod an Reval: klagt über Diebereien und Ausschreitungen der Russen, beantragt die Aufhebung des vom Hofknecht gehaltenen Kruges und erinnert an seine frühere Beschwerde über die Leichterschiffer, 13. December 1412, [in:] HUB, Bd. 5, dok. 1086, s. 564–565.*

³⁵ *HR*, Bd. 2, 1, dok. 226, § 24, s. 153; Ibidem, 5, dok. 826, § 7, s. 608.

³⁶ *Der deutsche Kaufmann zu Nowgorod an Reval: bittet um Zusendung eines neuen Hofknechts; klagt über die Leichterschiffer und die Träger, 15. Juli 1412, [in:] HUB, Bd. 5, dok. 1063, s. 554.*

³⁷ *Повесть временных лет*, ред. Д. С. Лихачев, изд. второе, Москва 1996, с. 39.

Владимира также не отказывались от алкоголя. Самыми возлюбленными напитками были вино и медовуха, пиво появилось в источниках позднее³⁸. Прямые и косвенные сведения новгородских берестяных грамот позволяют говорить о том, что в этом регионе Руси пивоварение началось примерно в половине XIII века и к первой четверти XV века получило достаточное развитие³⁹. В грамоте с конца XIII века находим информацию о пивной подклете⁴⁰, а в бересте № 3 с середины XIV века прямо говорится о распространении пивоварения в Новгороде⁴¹.

Алкоголь в Древней Руси употребляли почти все слои общества. Соответственно, встречаем также данные о борьбе с чрезмерным употреблением алкогольных напитков, в первую очередь в среде духовенства⁴². Об этом свидетельствует между прочим *Слово о Хмеле*, составленное в 70-х годах XV века в Белоозерском монастыре. В этом произведении Хмель представляет собой персонифицированный алкоголь, который рассказывает своему читателю или слушателю о всех неприятностях, жизненных трагедиях и общественном презрении, которые случаются, если слишком сильно дружить с Хмелем. Обращает на себя внимание тот факт, что Хмель „ко всякому человеку, и ко священническому чину, и ко князем и бояромь, и ко слугам и купцемь, и богатымь и убогим, и к женамь такоже глаголеть”⁴³.

Возвращаясь к проблеме значения пива в русско-ливонских отношениях, необходимо отметить, что оно было не только одним из видов товара, но применялось также в качестве платы, взятки и возмещения убытков. Работники, обслуживающие весы, часто не позволяли „молодым людям”⁴⁴ взвешивать, если они не дадут им кружку пива или другой подарок⁴⁵. Известен факт, когда в 1416 г. приказчик двора св. Петра вынужден был дать каждому из „главных” новгородцев пять больших шиллингов и ежедневно посылать им кружку пива, чтобы добиться их разрешения на ремонт частокола двора⁴⁶. В 60-х годах XV века рижанин Иволт

³⁸ A. Madej, *Co pito na ruskich dworach książęcych w X–XII w.?*, [in:] *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion (10th–16th c.)*. Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14th–16th November 2013, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014, s. 136–142 (Серия: *Colloquia Russica, Series I*, vol. 4).

³⁹ А. В. Арциховский, М. Н. Тихомиров, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1951 г.)*, Москва 1953, № 1, с. 16–20; В. Л. Янин, А. А. Зализняк, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1984–1989 гг.)*, Москва 1993, № 689, с. 72–76, № 706, с. 98–99, № 709, с. 100–101.

⁴⁰ „Прикуеть в подклетъ в пивномъ”. А. В. Арциховский, В. Л. Янин, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962–1976 гг.)*, Москва 1978, № 411, с. 16–17.

⁴¹ А. В. Арциховский, М. Н. Тихомиров, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1951 г.)*, № 3, с. 26–28. Все вышеупомянутые грамоты были обнаружены при археологических раскопках в Великом Новгороде.

⁴² В. Ю. Лещенко, *Семья и русское православие (XI–XIX вв.)*, Санкт-Петербург 1999, с. 229–231.

⁴³ *Слово о Хмеле Кирилла, философа словенскаго*, [in:] *Библиотека литературы Древней Руси*, ред. Д. С. Лихачев, Л. А. Дмитриев, А. А. Алексеев, Н. В. Понырко, т. 7: *Вторая половина XV века*, Санкт-Петербург 1999, с. 488–491.

⁴⁴ „Молодые люди” – это молодые купцы, которые обучались торговому делу. Е. А. Рыбина, *Иноземные дворы в Новгороде*, с. 66.

⁴⁵ *Die Rathssendeboten der Hansestädte an Reval: melden, dass Nowgorod seine Sache von der Pleskaus dem Anschein nach nicht trennen wolle und sein Bote erst Jun. 30 nach Pleskau abgegangen ist, bitten deshalb den Handel mit den Russen ernstlich zu untersagen; verwenden sich für einen Diener des Grossfürsten von Moskau, 1. Juli 1436*, [in:] *HR*, Bd. 2, 1, dok. 588, s. 521–523.

⁴⁶ *Der Rath zu Dorpat theilt dem Revalschen einen Brief des Hofesknichts in Nowgorod, verschiedene Nachrichten*

схватил и пять дней держал в заключении псковских купцов Ивана и Кузьму. Чтобы их освободить, он требовал три бочки пива и четыре бочки медовухи в качестве компенсации за своего убитого брата Иоанна⁴⁷.

Пиво бывало причиной раздоров в торговых и личных отношениях между немцами и русскими. Из письма купцов с двора св. Петра к городскому совету в Риге узнаем о кровавом конфликте в Новгороде в 1331 г., причиной которого стало то, что новгородцы задержали немецких купцов с Готского двора и затеяли с ними драку. Постепенно в нее с обеих сторон втянулись другие участники. В ходе конфликта, который продолжался несколько дней, новгородцам удалось разграбить товары немцев во дворе св. Петра, при этом один из жителей города был убит⁴⁸. В письме купцов прямо не указано, что пиво стало причиной драки, но в грамоте, содержащей новгородскую версию конфликта, находим следующие слова: „А немцы говорили так. Мы виноваты, пощадите нас, мы были пьянные“⁴⁹. Исходя из этого, можно предположить, что пиво сыграло свою роль в этом конфликте.

По мнению Анны Хорошкевич, ганзейские купцы сначала варили пиво в Новгороде только для собственного употребления. Но с того времени, как они начали его продавать новгородцам, возникли первые ссоры, иногда с трагическим результатом. Именно это заставило ганзейцев в 1353 г. принять решение, запрещавшее варить и продавать пиво новгородцам в Готском дворе⁵⁰.

Из переписки ганзейских купцов следует, что русские иногда совершали преступления, чтобы получить немецкое пиво. В середине апреля 1463 г. купцы двора св. Петра составили документ, в котором перечислялись преступления, совершенные по отношению к ним русскими в течение нескольких последних лет. В первом пункте говорится о том, что три года назад (1460) на Неве было совершено ночное нападение на корабль Иона Вепелинга с требованием продать им пиво. В его результате один человек погиб⁵¹. Год спустя (1461) русские напали на Неве на корабль Андрея Старке. Они украли якорь, а за его возвращение требовали от немцев соль или пиво⁵².

Большие затруднения немецким купцам причиняли упомянутые выше „молодые люди“, нечестные торговые сделки которых вредили всему ганзейскому

enthaltend, mit, 16. October 1416, [in:] LECUB, Bd. 5, dok. 2100, s. 179.

⁴⁷ *Грамота Пскова Риге с жалобой на рижан, 1463–1465 гг., [in:] ГВНП, док. 336, с. 323.*

⁴⁸ *Der Handelshof zu Nowgorod berichtet dem Rigischen Rath über einen Auflauf der Russen gegen die Deutschen Gäste und den demnächst getroffenen Vergleich, 10. November 1331, [in:] LECUB, Bd. 6, dok. 3077, s. 491–499.*

⁴⁹ „Wi sit schuldich; wir weren vordrunken“. *LECUB, Bd. 6, dok. 3077, s. 497.* Это было первое письменное сообщение, описывающее конфликт новгородцев с немцами в городе. Е. А. Рыбина, *Иноземные дворы в Новгороде*, с. 44.

⁵⁰ А. Л. Хорошкевич, *Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV–XV веках*, Москва 1963, с. 332.

⁵¹ „Item int erste over 3 jaren do was Jones Vepeling in der Nuy. Aldus qwemen welcke Russen in sin schip by nachttiiden und wolden beer kopen. Do he en nicht vorkopen wolde, do makeden se ene surrynge und slogen em enen man doet“. *LECUB, Bd. 12, Riga–Moskau 1910, dok. 79, s. 36.*

⁵² „Item over 2 jaren do was Andreas Starcke in der Nuy, dem houweden se en ancker vor dem boghe aff, und dat moste he wedder kopen vor 6 culmet soltes und vor so vele beers“. *Ibidem, dok. 79, s. 36.*

обществу и бывали причиной конфликтов между немцами и русскими. Пятая редакция *Nowgoroder Schra* разрешала „молодым людям” держать лишь „слабое пиво”⁵³. Это постановление было ответом на жалобы немецких купцов на поведение последних. В письме от 1433 г. купцы жаловались на то, что „молодые люди” ведут праздную жизнь, покупают у русских товары в кредит, просиживают в кабаке и продают пиво новгородцам⁵⁴. По мнению купцов, о неприличном поведении „молодых людей” свидетельствовало и то обстоятельство, что они покупали пиво у приказчика двора и перепродавали его русским⁵⁵. При этом они нарушали правило, согласно которому пиво можно было продавать только днем и только бочками⁵⁶.

Очевидно, новгородские купцы с удовольствием посещали немецкие дворы, чтобы не только купить пиво, но и заключить торговый контракт, а при этом выпить с немецкими партнерами. Возможно, именно поэтому *Nowgoroder Schra* запрещала впускать русских в помещения, в которых немецкие купцы ели и пили⁵⁷. Но новгородские власти также не относились равнодушно к проблемам и конфликтам в повседневной жизни русских и немцев, причиной которых были продажа и питье пива. Они даже пытались заставить немецких купцов закрыть кабак или хотя бы не впускать в него русских⁵⁸. В одном из писем немецких купцов сообщается, что власти Великого Новгорода запретили своим горожанам есть и пить с немцами во время заключения торговых контрактов⁵⁹.

Подведем итоги. Введение запрета на ввоз пива в русские города в русско-ливонских договорах во второй половине XV века обусловили серьезные изменения

⁵³ *Nowgoroder Schra V*, 142 § 2, s. 174.

⁵⁴ *Der deutsche Kaufmann zu Nowgorod nach Reval: bittet durch das Kontor zu Brügge anordnen zu lassen, dass die nach Russland geführten Tücher das herkömmliche Maass hielten, da der Kaufmann in letzter Zeit durch zu kurze viel Verdruß und Schaden gelitten habe, ferner durch ein strenges Gebot dem Treiben den jungen Leute auf dem Hofe zu steuern, welche unbeschäftigt seien, durch Ausschänken von Bier die Einnahmen des Hofesknechts schmälerten und den Anordnungen der Vorsteher nicht gehorchen wollten, 17. Januar 1433, [in:] LECUB, Bd. 8, dok. 658, s. 389–390.*

⁵⁵ *Der deutsche Kaufmann in Nowgorod an Reval: berichtet über die fortwährenden Misshelligkeiten mit den Russen wegen der Kürze der Tücher, bittet deshalb an den Kaufmann zu Brügge zu schreiben; klagt über das lose Treiben der jungen Leute auf dem Hofe, zumal des Sommers wenn es keine geschwornen Aelterleute sondern nur Vorsteher giebt; ersucht, strenge Verordnungen zu erlassen, nach welchen sich die Vorsteher richten könnten; hat ebenso nach Dorpat geschrieben, 17. Januar 1433, [in:] HR, Bd. 2, 1, dok. 220, s. 148–149.*

⁵⁶ *Nowgoroder Schra V*, 142, § 5, s. 174; *Recess zu Walk, 15. September 1466, [in:] HR, Bd. 2, 5, dok. 826, § 7, s. 608.*

⁵⁷ *Nowgoroder Schra V*, 44, s. 137, V, 52, s. 138, VI, 30, s. 185.

⁵⁸ *Der deutsche Kaufmann zu Nowgorod an Reval: klagt über Ausschreitungen der Russen und über Misshelligkeiten mit den Leichterschiffern, rät zur Aufhebung des Hofkruges, bittet um Wahrung seiner Gerechtsame und ersucht um Auszahlung einer dem Gevert Tjimmerman u. Gen. geschuldeten Summe, 6. Juli 1412, [in:] HUB, Bd. 5, dok. 1057, s. 149–150; Der Handelshof zu Nowgorod klagt dem Revaler Rathe über vielerlei Belästigungen von Seiten der Nowgoroder, 6. Juli 1412, [in:] LECUB, Bd. 4, dok. 1919, s. 814–816; Der deutsche Kaufmann zu Nowgorod an Reval: klagt über Diebereien und Ausschreitungen der Russen, beantragt die Aufhebung des vom Hofknecht gehaltenen Kruges und erinnert an seine frühere Beschwerde über die Leichterschiffen, 13. December 1412, [in:] HUB, Bd. 5, dok. 1086, s. 564–565; Der Handelshof zu Nowgorod klagt über die Gewaltthätigkeiten, die er von den Russen zu erleiden habe, 13. December 1412, [in:] LECUB, Bd. 4, dok. 1926, s. 830–831.*

⁵⁹ *[Die zu Kopenhagen versammelten Rathsendeboten der Hansestädte an den Deutschen Kaufmann zu Nowgorod:] wollen sich nach dem von den livländischen Städten gefassten Beschluss wegen Einstellung der Fabrt nach Nowgorod und in die Neua nicht richten und begehren, dass er etwaige weitere Feindseligkeiten der Russen Hamburg und Stralsund mittheile, April, 1416, [in:] HR, Bd. 1, Leipzig 1889, 6, dok. 250, s. 187–188.*

в отношениях между Москвой, Великим Новгородом и Псковом. Стремление московского князя Ивана III подчинить своей власти Великий Новгород и Псков нашло свое отражение в договоре с 1474 г., в котором великий князь являлся главным представителем русской стороны, а новгородцы и псковичи не были допущены на переговоры. Изменение состава представителей русской стороны повлияло на перемену методов проведения политических и торговых дискутов. В предыдущие времена все конфликты связанные с ввозом, продажей и питьем пива, решались путем переговоров и взаимных уступок. Немецкая и русская сторона, очевидно, считали, что внесение отдельных положений в заключенные договоры урегулирует ситуацию и не видели необходимости заключать специальный договор о торговле пивом или иным алкоголем. Но с 1474 г. традиционные условия русско-ливонских торговых отношений изменил строгий запрет на ввоз пива в русские города, мотивацией которого была в первую очередь защита интересов московского великого князя, а уже потом новгородских и псковских купцов.

Приведенные выше примеры доказывают, что немецкое пиво было востребованным товаром в русских городах. Немцы старались идти навстречу русским покупателям и удовлетворять их спрос на возлюбленный напиток. Но дружественным отношениям с немецкой стороны вредили отдельные лица или группы купцов, которые злоупотребляли торговлей пивом в собственных целях, а с русской стороны – люди, старавшиеся приобрести немецкое пиво нечестным или насильственным путем. Поэтому запрет на ввоз пива в Великий Новгород и Псков являлся взаимно приемлемым решением для обеих сторон. Подтверждение запрета на ввоз пива в договорах, заключенных после 1474 г., является доказательством того, что его соблюдение было в интересах обеих торговых сторон, а также свидетельствует о том, что этот запрет постоянно нарушался.

То обстоятельство, что только немецкие купцы не жаловались на запрет ввоза пива в русские города, подтверждает, что в целом этот запрет был им выгодным. Они могли продавать пиво русским в ливонских городах и таким образом экономить свои расходы на его транспортировку в Новгород или Псков.

Еще одной причиной введения запрета на ввоз пива в русско-ливонских договорах был вопрос безопасности. Торговля пивом часто сопровождалась конфликтами, подвергавшими опасности и русских, и немцев. Именно купцы, пребывавшие на чужбине, становились первыми жертвами таких конфликтов. В связи с этим, городские власти старались не допускать насилия, вызванного чрезмерным употреблением пива.

У немецких купцов был еще один повод для соблюдения нового условия. Из *Nowgoroder Schra* и переписки ганзейских купцов с городскими советами в Риге, Ревале и Дерпте вытекает, что все мероприятия, постановления, ограничения и запреты принимались с согласия всего общества немецких (ганзейских) купцов. Если кто-то нарушал совместно принятые постановления, то это могло привести к печальным для него последствиям.

*

Pavel Smrž, Hansa merchants and the beer import ban to Novgorod the Great and Pskov in the second half of the 15th century

A new regulation added to the agreement between Novgorod the Great, Pskov and dorpation bishop in January 1474 prohibited German merchants exporting beer to Pskov. In the following years a similar regulation was added concerning Novgorod the Great and its territory. Beer import ban to the Russian towns was a violation of a long-time trade tradition between Rus' and Livonia. Beer was the only merchandise that was specifically excluded from import in the Russian-Livonian agreements. Moreover only the German merchants were affected by this ban, not their Russian trading partners. This study attempts to prove that the new regulation came from the changes in political relations between Novgorod the Great and Moscow, which increasingly influenced Novgorod affairs during this time. The German merchants did not complain about these new regulations. That proves the regulations were in their own interests. Beer consumption was every now and then source of some situations endangering lives of the merchants. Repetition of the beer import ban proofed that Russian customers were still interested in German beer and that even between German traders were people filling their own pockets instead of following official agreements.

*

Pavel Smrž, Kupcy hanzeatyccy a zakaz przywozu piwa do Nowogrodu Wielkiego i Pskowa w drugiej połowie XV wieku

W tekście układu, zawartego przez wielkiego księcia Nowogrodu i Pskowa z biskupem dorpackim 13 stycznia 1474 r., pojawiają się informacje o zakazie wwozu piwa do Pskowa, który objął kupców niemieckich. Późniejsze traktaty, układane do końca wieku XV, rozszerzyły to embargo także na Nowogród Wielki i jego ziemie. Zakaz ten był jawnym wystąpieniem przeciwko tradycji rusko-hanzeatyckich relacji handlowych. Piwo było jedynym towarem, którego wwóz do miast Rusi był zakazany na mocy układu bilateralnego, a w dodatku zakaz ten dotknął wyłącznie kupców niemieckich. Autor rozważa, dlaczego wzmianki o wspomnianym zakazie pojawiają się w rusko-liwońskich układach właśnie w drugiej połowie XV wieku, a także komu zależało na jego wprowadzeniu. Próbuje także wyjaśnić, z jakiego powodu ograniczenia dotknęły wyłącznie kupców niemieckich i dotyczyły konkretnie handlu piwem.

Wojciech Sawicki
(Bydgoszcz)

Postać Lwa Daniłowicza w oczach Macieja Strykowskiego

Lew Daniłowicz był władcą ponad wszelką wątpliwość wybitnym. Przez lata wierny swojemu ojcu, królowi Danielowi, po śmierci którego podjął się realizacji własnej polityki, lawirując (ze zmiennym szczęściem) pomiędzy potężnymi sąsiadami. W niniejszym artykule podejmuję próbę zbadania, jaki wizerunek ruskiego księcia funkcjonował w polskiej świadomości, w tym konkretnym przypadku za sprawą sztandarowego dzieła Macieja Strykowskiego. No kartach „Kroniki polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszytkiej Rusi” czytelnik znajdzie fragmentaryczny i stosunkowo jednostronny opis kilku przejawów działalności Lwa na niwie politycznej. XVI-wieczny dziejopis skupia się na epizodach z życia ruskiego księcia w większości (choć, co bardzo istotne, nie jest to regułą) w ich związku z dziejami rozdrobnionej dzielnicowo Polski. W stosunkowo nielicznych fragmentach dotyczących interesującego nas władcy, można dostrzec obraz człowieka wojowniczego, jednak przede wszystkim podstępnego, niestatego i zdradzieckiego. M. Strykowski odmalowuje swoisty portret Daniłowicza, będący z jednej strony kompilacją dotychczasowej wiedzy o nim zawartej we wcześniejszych polskich źródłach, z drugiej zaś – konsekwentnym i w marę możliwości autora obiektywnym (co wcale nie oznacza, że pozytywnym) w swych założeniach opisem postaci księcia.

Postać Lwa Daniłowicza¹, jednego z wybitniejszych władców ruskich XIII wieku, znalazła przedstawienie nie tylko (choć przede wszystkim) w *Kronice halicko-wołyńskiej*,

¹ Postać księcia w ciągu ostatniego piętnastolecia doczekała się szeregu istotnych studiów. Wypada wśród nich wymienić choćby powstałą w 2012 r. biografię autorstwa ukraińskiego mediewisty Л. Войтовичя, *Князь Лев Данилович*, Львів 2012. Warto zwrócić uwagę na inne prace pióra tego samego autora, które także dotyczą interesującego nas władcy: Idem, *Князь Лев Данилович – полководець і політик*, [in:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 15, Львів 2006–2007, с. 115–124; Idem, *Лев Данилович і боротьба за краківський престол в останній чверті XIII ст.*, „Проблеми слов’янознавства”, 63, 2014, с. 9–21. Powstał również artykuł D. Dąbrowskiego, *Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1300*, [in:] *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*, Львів 2001, s. 42–69. Lew jest postacią na równi interesującą, co kontrowersyjną, czego świadectwem są zróżnicowane oceny jego działalności przedstawiane przez różnych badaczy. O negatywnym postrzeganiu Daniłowicza w historiografii, zob. D. Dąbrowski, *Stosunki polityczne Lwa*

ale również na kartach polskich kronik, między innymi na stronach najważniejszego dzieła Macieja Strykowskiego, jakim jest *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*².

Na wstępie chciałbym krótko scharakteryzować wagę wyboru źródła oraz ważność informacji w nim zawartych w korelacji do wyjątkowości podejścia autora do zagadnień ruskich³. Z uwagi na dość obszerną (aczkolwiek czasem już nie najmłodszą) literaturę biograficzną dotyczącą samego M. Strykowskiego, ograniczę się tylko do wymienienia faktów istotnych w kontekście niniejszego artykułu⁴. Pragnę również zaznaczyć, że poniższym tekstem chciałbym podjąć próbę wpisania się w postulat badawczy najpełniej i najlepiej ujęty w jednym z artykułów Dariusza Dąbrowskiego, wedle którego „najsensowniejszym rozwiązaniem, jeśli chodzi o postulowany rozbiór krytyczny *Kroniki* będzie poprzedzenie go szeregiem drobiazgowych studiów, poświęconych racjonalnie wydzielonym zagadnieniom szczegółowym”⁵. Należy mieć na uwadze, że okazjonalne prace badaczy, wychodzących jak mniemam z podobnych założeń na przestrzeni ostatniego półwiecza, nie zbliżyły się dotychczas do wyczerpania zasobów źródłowych w ramach spuścizny dziejopisarskiej Macieja Strykowskiego⁶.

W odniesieniu do informacji dotyczących wykształcenia instytucjonalnego XVI-wiecznego kronikarza⁷, pewne wydają się jedynie nauki pobrane przez niego w szkole

Daniłowicza, s. 59.

² Na potrzeby artykułu korzystałem z edycji królewieckiej dzieła kronikarza: Maciej Strykowski, *Która przedtym nigdy światła nie widziała. Kronika, Polska Litewska, Żmudzka, y wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej, etc. Y rozmaite przypadki wojenne y domowe, Pruskich, Mazowieckich, Pomorskich y innych Królestwu Polskiemu y Wielkiemu Księstwu Litewskiemu przyległych*, t. 1, Królewiec 1582 [dalej: *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi* lub *Kronika*]. Bardzo ważna i zdecydowanie częściej wykorzystywana przez historyków jest również wydana nakładem Gustawa Leona Glücksberga edycja z 1846 r.: Maciej Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, Warszawa 1846.

³ Poza wszelkimi wątpliwościami M. Strykowski nie korzystał z *Kroniki halicko-wołyńskiej*, co dobrze udowodnił D. Dąbrowski, *Romanowicze w Kronice polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego* (ze szczególnym uwzględnieniem kwestii genealogicznych). *Przyczynek do badań nad dziejami genealogii i świadomości historycznej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku*, „Senoji Lietuvos Literatura”, 22, 2006, s. 156, 162.

⁴ Powstały dwie polskojęzyczne biografie kronikarza: J. Radziszewskiej, *Maciej Strykowski: historyk-poeta z epoki Odrodzenia*, Katowice 1978; Zob. też rec.: Z. Wojtkowiak, *Strykowski chyba nadal zagadkowy (w związku z pracą...)*, „Przeгляд Historyczny”, 71, 1980, 1, s. 121–129 oraz nowsza praca Z. Wojtkowiaka, *Maciej Strykowski – dziejopis wielkiego księstwa litewskiego. Kalendarium życia i działalności*, Poznań 1990. Nie sposób w tym miejscu nie wspomnieć o niezwykle ważnej pozycji autorstwa A. Rogowa. A. И. Порог, *Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника)*, Москва 1966.

⁵ D. Dąbrowski, *Romanowicze w Kronice*, s. 145. Dodam, że D. Dąbrowski postuluje prowadzenie badań z użyciem pierwodruków *Kroniki*, a nie jej reedycji. Jest to rzecz jak najbardziej słuszna, jednak w kontekście opracowania tematu związanego *stricto* z Lwem Daniłowiczem muszę nadmienić, iż brak w obu wspomnianych wydaniach dzieła M. Strykowskiego różnic, które zmuszałyby do odmiennej interpretacji konkretnych faktów. Ibidem, s. 143.

⁶ Wśród prac wpisujących się poruszaną tematyką w tak rozumiany postulat badawczy (poza wspomnianym wyżej artykułem D. Dąbrowskiego) można wymienić choćby: A. Siemiańczuk, *Maciej Strykowski o pogańskich obyczajach mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [in:] *Księga–Nauka–Wiara w średniowiecznej Europie*, red. T. Ratajczak, Poznań 2004, s. 188–201; J. Jurkiewicz, „*Tablice*” zamków inflanckich w dziełach Macieja Strykowskiego i Aleksandra Gwagnina, [in:] *Litwa w epoce Wazów*, red. W. Kriegseisen i A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 375–397. Wcześniejsze m.in. E. Dąbrowska, *Folklor w kronikarskich zapisach Macieja Strykowskiego*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu”, 22, 1983, s. 89–100; K. Wrocławski, *Stosunki etniczne na Bałkanach w świetle kronik Macieja Strykowskiego* [in:] *Balkanica Posnaniensia*, t. 2: *Bulgaria–Bałkany–Słowiańszczyzna*, red. S. Parnicki-Pudelnko, W. Pajakowski, L. Mrozewicz, Poznań 1985, s. 265–273; A. Abramowicz, *Maciej Strykowski o pobożowiskach*, „Acta Archaeologica Lodziensia”, 32, 1986, s. 61–74.

⁷ Maciej Strykowski urodził się w 1547 r. w Strykowie położonym nieco ponad 30 km od Łęczycy. Zmarł być może

parafialnej w Brzezinach⁸. Jednak erudycja, zakres słownictwa, biegła znajomość łaciny oraz języków ruskiego, litewskiego i być może niemieckiego dają podstawy do różnych supozycji dotyczących wyższego wykształcenia M. Strykowskiego, a na pewno stanowią potwierdzenie jego wybitnych uzdolnień. Wypada się zgodzić ze Zbysławem Wojtkowiakiem, który twierdzi, iż znajomość języka ruskiego, dająca możliwość osobistego zapoznania się z dostępnymi latopisami, miała znaczny wpływ na dziejopisarstwo autora⁹. Aleksander Rogow wskazuje ponadto na popularność, jak i mniemanie o dużej miarodajności *Kroniki*, rozpowszechnione już w dawnym dziejopisarstwie¹⁰.

Dwie szczególnie ważne cechy wyróżniają w mojej opinii *Kronikę polską, litewską, żmudzka i wszystkiej Rusi*, w kontekście tematyki niniejszego artykułu, na tle spisanych wcześniej polskich dzieł historycznych. Pierwszą z nich jest fakt, że autor wydaje się podmiotowo traktować dzieje Rusi (notabene – nie tylko jej, Litwy również)¹¹. Przytacza on wydarzenia istotne nie tylko z punktu widzenia ich korelacji z historią Polski, ale również te ważne *stricto* dla samych Rusinów¹². Ma to zapewne związek z chęcią dokładniejszego ukazania dziejów ziem wchodzących w czasach spisania *Kroniki* w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów – to właśnie tym obszarom Rusi M. Strykowski poświęca największą uwagę. A. Rogow wskazuje dodatkowo na liczne dowody tolerancji, która cechowała narrację M. Strykowskiego opisującego wyznawców prawosławia¹³.

Drugą istotną cechą jest warsztat autora. Należy pamiętać, że w tych czasach rodziła się krytyka źródeł, którą to stosował (czy też próbował stosować) M. Strykowski, czasem z dość wątpliwym skutkiem¹⁴. Dlatego omawiane tu dzieło jest w znacznej

w początkach ostatniej dekady XVI wieku, w 1593 r. jak chce J. Radziszewska lub już 1590, jak ostrożnie suponuje Z. Wojtkowiak. Zob.: J. Radziszewska, *Maciej Strykowski*, s. 38; Z. Wojtkowiak, *Maciej Strykowski – dziejopis*, s. 94–97.

⁸ Z. Wojtkowiak, *Maciej Strykowski – dziejopis*, s. 36–41.

⁹ *Ibidem*, s. 40.

¹⁰ A. Rogow, *Maciej Strykowski i historiografia ukraińska XVII wieku*, „Slavia Orientalis”, 14, 1965, 3, s. 314. Tutaj akurat kontekst ukraińskiego pisarstwa historycznego.

¹¹ Idem, *Известия по истории Киевской Руси в Хронике Мацея Стрыйковского и их источники*, „Краткие Сообщения Института Славяноведения”, 42, 1964, s. 52; A. F. Grabski, *Zarys historiografii polskiej*, Poznań 2000, s. 38–39. Na niezwykłą istotność dzieł M. Strykowskiego, jako pierwszych podejmujących w ramach badań historiograficznych temat Rusi i Litwy, zwraca uwagę A. Mironowicz, *Latopisy Supraskie jako jedno ze źródeł „Kroniki Polskiej” Macieja Strykowskiego*, [in:] *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa 1988, s. 23.

¹² Sprawę tę omawia J. Radziszewska, szczególnie podkreślając szerokie wykorzystanie latopisów ruskich przez M. Strykowskiego. J. Radziszewska, *Maciej Strykowski*, s. 96. A. Rogow podkreślał, że żadna z polskich kronik nie poświęciła tyle uwagi Rusi, co sztandarowe dzieło M. Strykowskiego. A. I. Porow, *Известия по истории Киевской Руси*, s. 54.

¹³ A. Rogow, *Maciej Strykowski i historiografia ukraińska*, s. 311.

¹⁴ Odnośnie do kwestii ruskich zastrzeżenia budzi choćby fragment *Kroniki* dotyczący chronologii panowania kniazów połockich (Ks. VI, rozdz. 12, s. 273–275). Dzieje opisane w ramach rzezonego ustępu umiejscawia w XIII wieku, o czym świadczy bezpośrednio dość obszerny wywód autora, pośrednio natomiast wyraźnie zaakcentowany fakt kontaktów handlowych, które bliżej niesprecyzowany książę Borys miał mieć z niemiecką Rygą, a jak wiemy takie kontakty nie mogły mieć miejsca przed założeniem miasta w 1201 r. Wszystko do tej pory wydawałoby się logiczne, jednak w Połocku w XIII wieku nie panowali Gleb, Borys, Rogowold. Takie postacie owszem pojawiają się, ale jako XII-wieczni Mściśławowicze, a nie ponad stulecie późniejsi przechrzczeni na prawosławie potomkowie władcy żmudzkiego Erdziwiłła, jak by chciał tego M. Strykowski. Co ciekawe, fragment ten jest jednym z nielicznych wspominających kwestie handlowe związane z Rusią. Nie opisuje tych spraw dokładnie, gdyż nie mieszczą się w *meritum* niniejszego referatu, a powyższy przykład miał na celu zobrazowanie czasem dość rażących błędów, z którymi zetknąć się może czytelnik *Kroniki*. Nie umniejszają one jednak oczywiście wartości samego źródła, jak również nie stoją w sprzeczności z identyfikowaniem

swej części kompilacją powstałych wcześniej kronik, a sam twórca na końcu większości rozdziałów powołuje się na Jana Długosza, Macieja z Miechowa, Marcina Kromera, czy też nieokreślonych z imienia „latopisarzy ruskich i litewskich”. O tych ostatnich zresztą nie ma M. Strykowski wysokiego mniemania, gdyż mieli oni wedle jego słów być „tacy nikczemni y bez mozgu prawie (...), iż swoje historyyki leda jako bez baczenia, co im ślina do ust przyniosła pisali / a lat albo roków / ktorego się czassu co działo / na żadnym mieuycu nie kładą / nieuważywszy tego / iż na wiadomości czasów kaźdey historyey nawięcey zależy / a bes tego tedy y historia (która jest sama świadkiem / zwierciadłem / y mistrzynią żywota ludzkiego) y wszystkie sprawy mężów dzielnych za przeważne cnoty sławie wieczney poświęconych w niweczby się obróciły”¹⁵. Powyższy fragment, oprócz ukazania stosunku kronikarza do znanych mu latopisarzy ruskich, daje pewne świadectwo rozumienia przez M. Strykowskiego zagadnienia badania historii.

Lew Daniłowicz¹⁶ jest postacią niezwykle istotną dla historii księstwa halicko-wołyńskiego i jako taki jest przedstawiany w *Kronice polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszystkiej Rusi*. Rzeczony książę wzmiankowany jest na kartach źródła dziewięciokrotnie we fragmentach różnej długości¹⁷. Z tych ostatnich najobszerniej (i zdecydowanie najbarwniej) omówiona zostaje kwestia zabójstwa Wojsiełka¹⁸. Sam Lew był, jak dowodzi Dariusz Dąbrowski, wedle starszeństwa drugim spośród sześciu synów króla Daniela Romanowicza¹⁹. Z uwagi na swą lojalność był on przykładowym synem, wspierającym niejednokrotnie dążenia polityczne swego ojca. Ten ostatni często wyznaczał Lwa na samodzielnego dowódcę wypraw oraz odwdzięczał się darząc go zaufaniem i wsłuchując się w jego rady²⁰. Czy jednak taki pozytywny obraz tego Romanowicza wyłania się z narracji sztandarowego dzieła M. Strykowskiego?

M. Strykowskiego jako wybitnego historiografa. Jednakże i wśród wiadomości dotyczących Romanowiczów można doszukać się istotnych uchybień, jak choćby określenie Szwarna mianem siostrzeńca Daniela, mimo że ten w rzeczywistości był jego synem, czy też podanie niewątpliwie zmyślonych informacji dotyczących Romana Daniłowicza. O tych ostatnich kwestiach szerzej D. Dąbrowski, *Romanowicze w Kronice*, s. 160–162; Idem, *Kronika halicko-wołyńska jako źródło do poznania genealogii – uwagi wstępne*, „Ruthenica”, 4, 2005, s. 57. W kwestii przyczyn rozpowszechnienia błędnych informacji wśród autorów staropolskich, których genezę była narracja *Kroniki wielkopolskiej*, zob.: Idem, *Genealogia Mściławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków 2008, s. 38, 350. O warsztacie M. Strykowskiego w kontekście jego badań dotyczących Rusi m. in.: Idem, *Romanowicze w Kronice*, s. 169–172.

¹⁵ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 6, rozdz. 13, s. 276.

¹⁶ Ur. 1225–1229, zm. 1299–1300 lub później. Zob. D. Dąbrowski, *Genealogia Mściławowiczów*, s. 352–354.

¹⁷ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 3, s. 331, 332–333; rozdz. 5, s. 338, 339; rozdz. 6, s. 341, 342–344; rozdz. 7, s. 344, 348; Ks. 9, rozdz. 2, s. 357–358; ks. 10, rozdz. 1, s. 366. Wylczenie za D. Dąbrowski, *Romanowicze w Kronice*, s. 159.

¹⁸ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 6, s. 342–344.

¹⁹ D. Dąbrowski, *Genealogia Mściławowiczów*, s. 350, 352, 377; Idem, *Rodowód Romanowiczów, książąt halicko-wołyńskich*, Poznań–Wrocław 2002, s. 101, 153–154.

²⁰ Można mówić o licznych przykładach dobrych stosunków między Lwem a jego ojcem, żeby wspomnieć choćby kwestię wyprawy mającej na celu odzyskanie zajętej przez Mongołów Bakoty lub operacji przeciw oddziałom mongolskiego dowódcy Burundaja z przełomu lat 1258/1259, zob.: W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna księstw ziemi halickiej i wołyńskiej w latach 1198/1199–1264*, Kraków 2011, s. 268, 282–286 [Seria: *Rozprawy Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU*, t. 12]; D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012, s. 331–333, 410–413. Ten sam historyk wskazuje na pewne rozbieżności dotyczące poglądów politycznych, które pod koniec życia ruskiego króla mogły go do pewnego stopnia poróżnić z synem. Ibidem, s. 455–456. Zob. też: Idem, *Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza*, s. 43–44.

Pierwsza wzmianka w *Kronice*, dotycząca Lwa, jest bardzo zwięzła, podana przy okazji wybiegającej chronologicznie w przyszłość informacji o śmierci Daniela, który wedle M. Strykowskiego zmarł „zostawiwszy po sobie dwu synów”²¹. Interesujące w tym krótkim fragmencie jest, również poniekąd przedwczesne, opisanie starszego Daniłowicza jako tego, „który Wojsielka, Xiążę Litewskie zabił”²². Poza ustępem dotyczącym *stricte* morderstwa popełnionego na Litwinie, miano jego zabójcy towarzyszy Lwu jeszcze w kilku miejscach źródła²³. W mojej opinii wskazywać to może na identyfikację tegoż aktu jako definiującego postać Rusina w oczach M. Strykowskiego.

Ciekawe jest, że *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszytskiej Rusi* nie podaje faktu pomocy, jaką ruskie księstwo udzieliło Siemowitowi I mazowieckiemu w sporze jego oraz Bolesława Pobożnego i Bolesława Wstydlwego z księciem kujawskim Kazimierzem. Budzi to tym większe zdziwienie, gdy weźmiemy pod uwagę, iż to wydarzenie było znane zarówno autorowi *Kroniki wielkopolskiej*²⁴, jak i Janowi Długoszowi²⁵, M. Strykowski natomiast obszernie scharakteryzował najazd mongolski, wspomagany przez oddziały halicko-wołyńskie, mający miejsce w tym samym 1259 roku²⁶. Udział w konflikcie miał wziąć (wedle wyżej wymienionych źródeł) Roman, jednak w rzeczywistości był to Szwarno lub właśnie Lew²⁷. W sferze domysłów może pozostać przyczyna pominięcia, co prawda dość zwięzłe we wcześniejszych dziełach ujętego, lecz istotnego epizodu, dotyczącego w końcu interesujących dziejopisa stosunków polsko-ruskich. Epizodu, który moim zdaniem, musiał być kronikarzowi znany. Nie jest to zresztą jedyny przykład na swoistą selekcję faktów, którymi prawdopodobnie dysponował M. Strykowski. Być może tu leży wyjaśnienie powyższej kwestii – w pewnym wartościowaniu informacji o zdarzeniach.

Jak już zostało wspomniane, dość szczegółowo została opisana w *Kronice* wyprawa mongolska przeciw ziemiom polskim z przełomu lat 1259 i 1260, w której aktywnie swój udział zaznaczyli Romanowicze. Źródło wspomina książąt Wasyłka, Lwa i Romana, choć w rzeczywistości ostatni w ekspedycji uczestniczyć nie mógł²⁸. Rusini są w tym wypadku bohaterami negatywnymi narracji: „Tatarom nad Chrześcijany usiłując pomóc okrucieństwa”²⁹. M. Strykowski nie przytacza tła wydarzeń, które wyjaśniłoby

²¹ Mieliby to być Lew i Roman, co jest błędnym założeniem, o którym wzmiankowałem wcześniej. M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 3, s. 331.

²² Ibidem, s. 331.

²³ Ibidem, s. 331; rozdz. 7, s. 348; ks. 9, rozdz. 2, s. 357–358.

²⁴ *Chronica Poloniae Maioris*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica, Series Nova*, t. 8, ed. B. Kürbis, Warszawa 1970, s. 113.

²⁵ *Joannis Dlugossii seu Longini Canonici Cracoviensis Historiae Polonicae*, lib. 12, vol. 2, [in:] *Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*, t. 11, ed. A. Przeździecki, Kraków 1873, s. 370–372.

²⁶ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 3, s. 332–333.

²⁷ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz*, s. 413–414. J. Wyrozumski wydaje się niewłaściwie przyjmować (za *Kroniką wielkopolską*), iż w konflikcie partycypował osobiście Daniel. J. Wyrozumski, *Wielka Historia Polski. Dzieje Polski Piastowskiej (VIII w. – 1370)*, Kraków 1999, s. 231. Natomiast uczestnictwo Romana suponuje P. Żmudzki, *Książę Leszek Czarny. Studium podzielonego królestwa*, Warszawa 2000, s. 104. Por. przypis 28.

²⁸ D. Dąbrowski ustala czas śmierci Romana na co najmniej o miesiąc wyprzedzający początek wyprawy. Błędne informacje zawarte w *Kronice* Długosza były w tym przypadku przyczyną pomyłki M. Strykowskiego. D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów*, s. 124; Idem, *Daniel Romanowicz*, s. 418–419.

²⁹ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 3, s. 333.

podjęcie wspólnej akcji mongolsko-ruskiej. Ujmując rzecz w skrócie należy powiedzieć, że poprzedzający powyższą wyprawę drugi najazd Burundaja na Ruś halicko-wołyńską jesienią 1259 r. był znacznie skuteczniejszy od tego sprzed niemalże roku i obliczony na ściśle określone rezultaty. Kierując się odwieczną zasadą „dziel i rządź”, Mongołowie dążyli do skłócenia Romanowiczów najpierw ze sobą nawzajem, a następnie z Piastami. Należy tutaj wspomnieć o korzyściach płynących z powzięcia takiej taktyki, na co wskazuje D. Dąbrowski³⁰.

Wyprawa, która wyruszyła pod koniec roku (listopad–grudzień) dowodzona była przez Burundaja, o którym jednak nie wspomina M. Strykowski, podkreślając za to obecność Nogaja i Telebugi – potomków Czyngis-chana, których kronikarz określa „carzami”³¹. Źródło odnotowuje spalenie klasztorów w Zawichoście i na Łysej Górze, jak również splądrowanie Sandomierza³². Przy próbach zdobycia umocnień grodu sandomierskiego w relacji kronikarza ujawnia się wyraźnie negatywna rola Lwa i Wasylka. Otóż obaj mieli namawiać obrońców „izby się Tatarom raczej upokorzyli, a danią się małą okupili, niżby marnie wszyscy od szable okrutney pogańskiej y z zamkiem zginąć mieli”³³. Polacy mieli uwierzyć w słowa prawosławnych braci w wierze, a najznamienitsi spośród przebywających w grodzie udali się do obozu Mongołów błagać o pokój. Wtenczas „Pogani klęczących / y pokoju proszących mordować poczęli / a złupionych z ubioru pościnali / a potym zaraz z ogromnym okrzykiem zamek gwałtownym zewsząd szturmem ubieżeli / gdy rycerstwo Polskie spracowane odpoczywało / a zdrady się w postanowionym przymierzu od Xiążąt Ruskich niespodziewało [wyróżnienie moje – *W.S.*]. Tam wszystkę onę wielką wielkość Chrześcian, okrom panienek y panien urodziwych, okrutnie posekli / y pomordowali / tak iż ich krew ciepła / od ktorey się śnieg rostopił / strumieniami z zamku do Wisły płynęła / ostatek gminu stadami nagnawszy w Wiśle potopili”³⁴. W tym samym ustępie *Kronika* wspomina również o „zdradliwym słowie” i „tractatach chytrych” Wasylka i Lwa³⁵. Takie określenia, przeplatane plastycznymi opisami okrucieństw i mordów dokonywanych na bezbronnej ludności, nie pozostawiają w mojej ocenie wątpliwości, iż M. Strykowski uważał Romanowiczów za co najmniej moralnie winnych rzezi sandomierskiej. Kontynuując wątek oma-

³⁰ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz*, s. 416–418. Również szeroko w kontekście omawianej kwestii zob. S. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956, s. 181–185. O ciężkim brzemieniu jarzma mongolskiego i zmuszeniu książąt ruskich do zburzenia umocnień silniejszych grodów zob. J. Hauziński, *Imperium mongolskie i jego państwa sukcesyjne*, [in:] *Wielka Historia Świata. Późne Średniowiecze*, red. K. Baczkowski, s. 546; P. Żmudzki, *Książę Leszek Czarny*, s. 106; M. Bartnicki, *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*, Lublin 2005 s. 141; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna*, s. 285.

³¹ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 3, s. 332. M. Strykowski wspomina datę roczną, dokładniejsza datacja za D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz*, s. 419.

³² M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 3, s. 333. W tym miejscu M. Strykowski wydaje się popełniać błąd umiejscawiając atak na klasztor na Łysej Górze przed wydarzeniami, które rozegrały się pod Sandomierzem. Por.: D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz*, s. 421.

³³ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 3, s. 333.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*. Inaczej okoliczności zdobycia Sandomierza przedstawia *Kronika halicko-wołyńska*, która nie wspomina o niechlubnej roli książąt ruskich. *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стр. 852–855.

wianego najazdu mongolskiego, kronikarz wskazuje na jeszcze jedną rolę, którą Tatarzy wyznaczyli ruskim książętom. Mianowicie mieli oni być przewodnikami, wskazującymi najwłaściwsze miejsca ataków dla wojsk Ordy. Za ich namową oddziały pogańskie miały spustoszyć okolice Krakowa i samą stolicę wielkoksiążęcą (jednak Wawel obroniony został przez oddziały wojewody Klimunta)³⁶. Była to ostatnia aktywność Lwa opisana w związku z tymi wydarzeniami. Z powyższych informacji wynika bardzo negatywna rola, którą M. Strykowski przypisuje księciu, mającemu swoimi zdradzieckimi metodami przywieść do zguby mieszkańców Sandomierza, a pogańskim najeźdźcom służyć jak tylko mógł najskuteczniej³⁷.

Interesujący nas Daniłowicz pojawia się następnie we fragmentach *Kroniki polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszystkiej Rusi* w korelacji z epizodami dotyczącymi historii Litwy, a konkretniej panowania Wojsielka. Ten ostatni był synem Mendoga, władcy litewskiego zamordowanego w 1263 r. na skutek spisku kunigasów Dowmunta i Trenioty. Treniota niedługo cieszył się tak zdobytą władzą, gdyż już rok później zginął w równie gwałtownych okolicznościach, co jego poprzednik na tronie wielkoksiążęcym³⁸. Otworzyło to drogę do objęcia rządów przez Wojsielka. Uniknął on konieczności wzięcia udziału w dotychczasowych konfliktach z uwagi na wcześniejsze wstąpienie do stanu duchownego. Jednak zgodził się objąć władzę w „ku zginieniu przez wewnętrzne niezgody nachyloney oyczyźnie”³⁹. W 1264 r. opuścił monaster w Pińcu, od samego początku dając się poznać jako bezwzględny panujący, który „z wierzchu owcze odzienie nosił, a wewnątrz wilk się drapieżny taił”⁴⁰. Po krwawej rozprawie ze zwolennikami Dowmunta i Trenioty, wielki książę zaczął realizować własną politykę umacniania ziem litewskich. Sprowadzała się ona m.in. do najazdów na terytoria piastowskie oraz walk z Lwem, na które Wojsielk nie szczędził środków. Co ciekawe, pomimo konfliktu ze starszym Daniłowiczem, władca Litwy utrzymywał poprawne stosunki z jego bratem Szwarnem i stryjem Wasylkiem⁴¹. Można więc zaobserwować swoisty dwugłós przejawiający się w polityce zagranicznej spadkobierców Daniela⁴².

Jak już zostało wspomniane, w kontekście postaci Lwa M. Strykowski najobszerniej i najbardziej szczegółowo relacjonuje motyw zabójstwa Wojsielka. Wedle słów

³⁶ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 3, s. 333.

³⁷ Por.: P. Żmudzki, *Książę Leszek Czarny*, s. 107. Historyk wskazuje na podobny obraz książąt ruskich, którzy jako zdrajcy zostali odmalowani w średniowiecznych źródłach polskich (przy okazji podając za nimi udział Romana w wyprawie, co nie mogło mieć miejsca, na co jak wiemy wskazują nowsze badania – patrz przypis 28).

³⁸ *Historia Litwy od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, red. Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, Warszawa 2007, s. 70.

³⁹ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 5, s. 338. W tym miejscu M. Strykowski opisuje wcześniej chaos jaki nastąpił po śmierci Mendoga. Przy tej okazji Lew Daniłowicz wymieniony jest jako potencjalny kandydat na tron wielkoksiążęcy, wysuwany przez Rusinów podległych Litwie.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 339.

⁴¹ *Ibidem*. Wraz ze Szwarnem wielki książę najechał nawet władztwo Bolesława Wstydlwego. Ekspedycja ta, w ramach której doszło do kolejnego spłądrowania ziemi sandomierskiej, jest datowana przez M. Strykowskiego na 1265 r. W tym samym ustępie kronikarz podaje, iż rok później doszło do wyprawy odwetowej księcia polskiego.

⁴² Dokładniej opisuje tę kwestię D. Dąbrowski, opierając się na narracji *Kroniki halicko-wołyńskiej*. D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz*, s. 457–458. W *Kronice* M. Strykowskiego natomiast faktycznie przebiega się osamotnienie Szwarna w jego walkach z Bolesławem Wstydlwym, jednak właściwą dychotomię pomiędzy braćmi widać dopiero na tle zabójstwa Wojsielka. M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 6, s. 338–339.

kronikarza, ten ostatni chciał wykorzystać śmierć Daniela do zagarnięcia jak największej ilości ziem ruskich, należących do starszego Daniłowicza. Swoją narrację polski dziejopis oparł na mylnej dacie śmierci króla, którą wyznaczył na rok 1266⁴³. Jednak narastająca wrogość pomiędzy wielkim księciem a Lwem jest kwestią bezdyskusyjną. Pod pretekstem pertraktacji ten ostatni miał zwabić Wojsielka w granice swojego władztwa, „izby go tak snadniey mógł przez nogę przerzucić”. Litwin, choć niechętnie, zgodził się przyjąć zaproszenie mając na uwadze również to, iż o nietykalności osoby władcy zapewniali go Szwarno i Wasylko⁴⁴.

Do spotkania doszło we Włodzimierzu Wołyńskim. Tam Lew „w dzień Niedzielną pokrytą z wierzchu przyjaźnią uczciwie (a w sercu wąż) przyjął [Wojsielka – *W.S.*]”⁴⁵. Po oficjalnych naradach i towarzyszącej im uczcie Wojsielk powrócił do gospody mieszczącej się w monasterze św. Michała Archanioła. To właśnie w tym miejscu miała rozegrać się tragiczna scena, kończąca życie wielkiego księcia. Oddajmy jeszcze raz głos M. Strykowskiemu, który opowiada, że „potym Lew Daniłowic Xiążę Włodzimierskie przyiachał do niego [Wojsielka – *W.S.*] w Monaster pijany / y wyzwiał go z pokoju albo z łożnice mówiąc thowarzyskim obyczajem / Napiymo się jeszcze kumie (Bo się byli w ten czas u Markołta Niemcina pokumali iakoby dla lepszej / ano dla zdradliwej przyjaźni) a skoro do niego Wojsielk pijany bezpiecznie z pokoju wyszedł / niespodziewając się zdrady / zaraz mu Lew począł wyrzucać na oczy okrucieństwa Ojca iego Mendoga / ktore czynił nad ziemiami Ruskimi / tudzień iż y on łakomie a niesłusznie zamków iego Ruskich oyczystych kilku był ubieżał / a za tym z wielką popędliwością kazawszy go swoim sługom oskoczyć / sam mu rozciął szablą głowę, aż mozg na ścianę y na sługi pierzchnął”⁴⁶. Powyższego opisu dopełniają informacje o zgładzeniu lub pojmaniu części litewskich możnych towarzyszących władcy.

Z omawianego ustępu możemy do pewnego stopnia wnioskować, jak rzezone działania Lwa oceniał M. Strykowski. Według D. Dąbrowskiego „sam czyn księcia został oceniony przez pana Macieja bardzo negatywnie”⁴⁷. W mojej opinii, choć określenia pejoratywne pojawiają się, jednak trudno powiedzieć o szczególnym napiętnowaniu przez kronikarza tego konkretnego, istotnego epizodu w życiorysie Lwa⁴⁸. Moim zdaniem obraz Daniłowicza, rysujący się we fragmencie *Kroniki* dotyczącym Wojsielka, nie odbiega znacząco od sposobu przedstawiania go w całym

⁴³ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 6, s. 341–343. Szerzej o dacie śmierci Daniela zob.: D. Dąbrowski, *O zgonie Daniela Romanowicza i jego następstwach dla Rusi halicko-wołyńskiej*, [in:] *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича*, Львів 2011, c. 289–296.

⁴⁴ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 6, s. 343.

⁴⁵ Ibidem. Wedle M. Strykowskiego Lwu miał towarzyszyć jego brat Roman. Jak już wcześniej zostało wspomniane, w owym czasie ten ostatni już nie żył.

⁴⁶ Ibidem, rozdz. 6, s. 343.

⁴⁷ D. Dąbrowski, *Romanowicze w Kronice*, s. 160.

⁴⁸ Chyba, żeby za rzezone napiętnowanie uważać przypominanie zabójstwa Wojsielka w przypadku niemalże połowy wzmianek o Lwie obecnych na kartach *Kroniki* (zob. przypis 23). Może to być jednak sposób zwrócenia, przez autora, uwagi na doniosłość czynu, gdyż sam jego opis nie odbiega w swojej wymowie od przedstawianego we wszystkich innych ustępach dzieła portretu Daniłowicza.

dziale jako człowieka podstępnego i bezwzględnie⁴⁹. Faktem jest, iż dwukrotnie zostaje przez dziejopisa użyta różna forma słowa „zdrada”, M. Strykowski nadmienienia również o wspomnianym wcześniej „wężu”, który miał zamieszkać w sercu Rusina⁵⁰. Jednak najpoważniejsze oskarżenia wkładane są w źródle w usta stryja i brata zabójcy, którzy „pokazując z siebie iż śmierci Wojsielkowej nie byli winni / bo go byli sami na swoje słowo z Wroskiego Monasteru wywabili / z wielką tego żałością używali / mając to za wieczną zelżywość y hańbę Narodu Ruskiego / iż tak zacne Xiążę przeciw prawu wszech Narodow / za złamanim od nich przyrzeczoney wiary było zabite”⁵¹. Ten sposób narracji, obrazujący możliwą do wyobrażenia reakcję krewnych Lwa, odsuwa od M. Strykowskiego konieczność bezpośredniego wyartykułowania własnej oceny zdarzenia. Nawet jeśli autor identyfikuje się z oburzeniem Wasylka i Szwarna, nie wyraża tego w sposób dosłowny. Ponadto twórca *Kroniki* obiektywnie wspomina o dotychczasowych krwawych rządach wielkiego księcia, jak również o zyskaniu przez jego zabójcę wielkiej sławy i miłości wśród Rusinów, która była skutkiem opisywanego czynu⁵². Dodać w tym miejscu należy, iż związana z powyższymi zdarzeniami była, zamieszczona w *Kronice*, krótka wzmianka o najeździe Litwinów na księstwo halicko-wołyńskie. Agresorem miał być wielki książę Germont Swintorogowicz, którego, moim zdaniem, można identyfikować z Trojdenem⁵³. Lew jest w tym miejscu, co naturalne, ponownie wspomniany jako zabójca Wojsielka, za który to czyn Litwini mieli zamiar wyrzucić zemstę swoim atakiem⁵⁴.

Ostatni wątek *Kroniki*, w którym pojawia się Lew, dotyczy zawirowań u progum małopolskich rządów Leszka Czarnego⁵⁵. Książę ruski zaatakował ziemie polskie, niezadowolony z osadzenia na stolcu krakowskim wspomnianego Piasta, dążąc do zajęcia ziemi krakowskiej i sandomierskiej⁵⁶. M. Strykowski opisuje rozpoczęcie ekspedycji roku 1280, w której uczestniczyły również zagony mongolskie⁵⁷, od ataków

⁴⁹ Choćby przy okazji omawianego wcześniej najazdu mongolskiego na Polskę, w którym Lew uczestniczył.

⁵⁰ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 6, s. 343.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem, rozdz. 7, s. 344. „Wojsielk zaś wygubiwszy wiele Panów Litewskich od Lwa Daniłowica był zabity”.

⁵³ Ibidem, s. 348. Pomimo ustalenia przez M. Strykowskiego czasu najazdu na rok 1273 (co jest najprawdopodobniej błędne), moim zdaniem głównym argumentem przesądającym o identyfikacji Germonta jako Trojdena jest wspomnienie faktu zemsty za śmierć Wojsielka jako przyczyny ataku. W końcu Trojden był zagorzałym stronnikiem zamordowanego władcy. Poza tym ten ostatni był nieprzejednanym nieprzyjacielem Rusinów, a w szczególności faktu okresowego przejścia przez nich (w osobie Szwarna) władzy na Litwie w latach 1267–1269 oraz organizatorem licznych najazdów na Ruś halicko-wołyńską w latach 1274–1279. *Historia Litwy*, s. 71, 73.

⁵⁴ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 8, rozdz. 7, s. 348.

⁵⁵ Nie licząc krótkiej informacyjnej wzmianki o opanowaniu księcia w chwili rzekomej zmiany władzy na stanowisku wielkoksiążęcym na Litwie w 1283 r. Ibidem, Ks. 10, rozdz. 1, s. 366.

⁵⁶ Wśród większości badaczy panuje zgoda (oparta choćby na informacjach zaczerpniętych z relacji Jana Długosza), iż z dużym prawdopodobieństwem niezadowolenie Lwa wynikało z faktu, że sam nieskutecznie pretendował do objęcia tronu krakowskiego. Por.: B. Włodarski, *Polska i Ruś 1194–1320*, Warszawa 1966, s. 196; P. Żmudzki, *Książę Leszek Czarny*, s. 286; D. Dąbrowski, *Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza*, s. 50; А. Войтович, *Лев Данилович и борьба за краківський престол*, с. 9, 11. Tamże również o powziętych celach wyprawy. Z. Szambelan zwraca uwagę na obawy księcia ruskiego w stosunku do powiększenia się władztwa Leszka, a co za tym idzie – jego potęgi i wpływów. Z. Szambelan, *Najazdy ruskie na ziemię sandomierską w XIII wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis”, 36, 1989, s. 22.

⁵⁷ Uczestnictwo wojsk mongolskich miał wyprosić u Nogaja sam Lew. P. Żmudzki, *Książę Leszek Czarny*, s. 107; D. Dąbrowski, *Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza*, s. 51.

na ziemię lubelską, a następnie sandomierską w miesiącu lutym. Po odparciu ataku Lwa na Sandomierz, najeźdźcy rozłożyli obóz w oddalonej o 2 mile od tegoż miasta wsi Goźlice. Tam zostali zaatakowani przez znacznie mniej liczny oddział wysłany przez Leszka, który śmiałym, ale i szczęśliwym (co zaznacza kronikarz) uderzeniem rozgromił wojska przeciwnika. Opis batalii nie daje dobrego świadectwa Rusinom oraz ich władcy, którzy mieli wpaść w panikę znacznie szybciej niż Tatarzy, wedle dziejopisa jakiś opór stawiający. Lew natomiast miał ledwo ująć z życiem w trakcie niemalże natychmiastowej ucieczki⁵⁸. Niedługo po tych wydarzeniach doszło do wyprawy odwetowej Leszka Czarnego, któremu (przegrywając wcześniej jedną bitwę) nie chciał stawić czoła Daniłowicz. Polacy splądrowali jego księstwo podchodząc aż pod Lwów i wracając z 4 tysiącami jeńców⁵⁹. Na tym epizodzie kończy się wpływ Lwa na historię w ujęciu M. Strykowskiego, który nawet nie odnotował w omawianym dziele jego śmierci.

Podsumowując powyższe rozważania należy się zastanowić, jaki obraz Lwa Daniłowicza jako człowieka, władcy, wojownika wyłania się z kart *Kroniki polskiej, litewskiej i wszystkiej Rusi*. Pomimo wyraźnie widocznego pragnienia obiektywnego przedstawienia postaci Lwa, którego M. Strykowski w różnych miejscach charakteryzował jako władcę „między xiążęty Ruskimi najmoźniejszego”⁶⁰ oraz „szeroko a wielmożnie panującego”⁶¹, obraz Daniłowicza obecny w narracji *Kroniki* określiłbym jako negatywny oraz epizodycznie neutralny. Postać Lwa rzadko (z wyłączeniem powyższych przykładów) jest przedstawiana w pozytywnym świetle, nigdy natomiast z narracji źródła nie wyłania się obraz człowieka moralnego. Należy dodać, że opis Daniłowicza w *Kronice* jest jednoznaczny i dosłowny, przez co rozumiem, iż brak w jego przypadku niedomówień, rozbudowanych alegorii etc. Tych ostatnich, w odniesieniu do omawianego władcy, próżno szukać na kartach dzieła M. Strykowskiego, poza jedynym przykładem wyrażenia „a w sercu wąż”⁶², podkreślającego motyw zdrady wobec Wojsielka. M. Strykowski używając przytoczonych słów wydaje się przypisywać księciu jednocześnie dwie cechy charakteru: dwulicowość oraz przebiegłość. Sama symbolika węża, czasem dość niejednoznaczna, występująca w przywołanym kontekście jest dość oczywista w swej pejoratywnej wymowie⁶³. Co nie zmienia jednak faktu,

⁵⁸ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 9, rozdz. 2, s. 357–358.

⁵⁹ Przy tej okazji M. Strykowski wspomina o proveniencji nazwy Lwowa od imienia omawianego w niniejszym artykule księcia. O opisywanym ataku wojsk księcia krakowskiego na Ruś halicko-wołyńską szerzej m.in. P. Żmudzki, *Książę Leszek Czarny*, s. 289; D. Dąbrowski, *Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza*, s. 51.

⁶⁰ M. Strykowski, *Kronika*, Ks. 9, rozdz. 2, s. 357.

⁶¹ Ibidem, Ks. 8, rozdz. 6, s. 343.

⁶² Zob. przypis 65.

⁶³ Motyw węża niekoniecznie musiał znamionować zdradliwość lub podstępność. Czasem wręcz przeciwnie – stawał się synonimem roztropności, przezorności, a nawet mądrości. O pozytywnej symbolice m.in. S. Kobielus, *Bestiarium chrześcijańskie. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*, Warszawa 2002, s. 326; L. Ryken, J. C. Wilhoit, T. Longman III, *Słownik Symboliki Biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*, Warszawa 1998, s. 1073; J. Prieur, *Symbolo świata*, Warszawa 1997, s. 79–80. Szerzej o niejednoznacznej symbolicznej wymowie motywu węża zob. również choćby J. C. Cooper, *Zwierzęta symboliczne i mityczne*, Poznań 1998, s. 281–290. Analizując jednak cały fragment dotyczący zabójstwa Wojsielka należy stwierdzić, iż najbardziej oczywiste rozumienie alegorycznej wymowy tego wyrażenia zdaje się być najsluszniejsze.

o czym pisałem wyżej, braku szczególnego napiętnowania czynu Lwa przez kronikarza, na tle załobnego obrazu tej postaci uwidocznionego na kartach dzieła.

W przypadku najobszerniej przez M. Strykowskiego przedstawianych wydarzeń, w których partycypował interesujący nas Daniłowicz (najazd mongolski na Polskę z przełomu lat 1259 i 1260, zabójstwo Wojsielka, walki z Leszkiem Czarnym) wymieniana jest podstępność Rusina⁶⁴, jego nieśmiałość i zdradliwość(!)⁶⁵, brak oporów przed ucieczką z pola walki⁶⁶, bierna i zachowawcza taktyka podczas obrony własnych ziem przed zagrożeniem zewnętrznym⁶⁷. Z powyższego wynika również inny ważny i warty odnotowania fakt, iż księżę ruski jest przedstawiany wyłącznie „z mieczem w ręku”, jako wojownik, zabójca, dowódca, najeźdźca. Autor *Kroniki* nie wspomina ani słowem o działalności Romanowicza na polu gospodarczym, czy fundacyjnym.

Co ciekawe, ten negatywny obraz Lwa do pewnego stopnia zostaje złagodzony na skutek retoryki samego M. Strykowskiego oraz w zestawieniu z innymi informacjami, których można doszukać się w dziele. Choćby przykład opisu zabójstwa Wojsielka jest w mojej ocenie znamienity. Autor źródła, pomimo podkreślenia brutalności tego aktu, nadmienia kilkakrotnie w innych fragmentach dzieła o okrucieństwie i krwawych rządach wielkiego księcia litewskiego oraz, że to właśnie ten ostatni miał być agresorem w zatargu z Lwem⁶⁸. Ponadto M. Strykowski, przytaczając zarzuty, jakie Lew miał wyrzucić w twarz Wojsielkowi, poniekąd przedstawia linię obrony Daniłowicza, w pewnym stopniu usprawiedliwiająca go w oczach czytelnika. Wydaje się, że nie jest to jednak świadomy zabieg dziejopisa, ale przypadkowe zestawienie wynikające z jego starań o obiektywne przedstawienie całości dziejów.

Oparcie narracji dotyczącej Lwa głównie na źródłach polskich sprawiło, że Daniłowicz jawi się jako władca brutalny i mało godny zaufania, co wykazywałem wyżej. Znajomość *Kroniki halicko-wołyńskiej*⁶⁹ nie pomogłaby zapewne M. Strykowskiemu w naszkicowaniu odmiennego portretu Rusina, jednak mogłaby unaocznic czytelnikowi inne jego cechy charakteru⁷⁰. Na stronach XVI-wiecznego źródła pozostał natomiast obraz bardzo fragmentaryczny, a na tle całości dzieła M. Strykowskiego wręcz zadziwiająco jednostronny w swym przekazie. Jednak wielkiemu polskiemu dziejopisowi trzeba oddać sprawiedliwość, iż potrafił niektóre kontrowersyjne zachowania Lwa

⁶⁴ Ibidem, rozdz. 3, s. 332–333; rozdz. 6, s. 343.

⁶⁵ Słowo „zdrada” w kontekście działań Lwa pojawia się czterokrotnie, a wyrażenia synonimiczne jeszcze dwukrotnie („a w sercu wąż”, „zabił pod dobrą myśl na rozmowie w Monasterze”). Ibidem, rozdz. 3, s. 332–333; rozdz. 6, s. 343; Ks. 9, rozdz. 2, s. 357.

⁶⁶ Ibidem, Ks. 9, rozdz. 2, s. 358.

⁶⁷ Ibidem, Ks. 8, rozdz. 6, s. 342; Ks. 9, rozdz. 2, s. 358. Trzeba jednak dodać, że wspomniana zachowawczość jest chwalebna przez polskiego dziejopisa, który za mądre uważa ustąpienie przed liczniejszym nieprzyjacielem w celu późniejszego podjęcia pertraktacji lub przeczekania zagrożenia.

⁶⁸ Ibidem, Ks. 8, rozdz. 5, s. 339; rozdz. 6, s. 344.

⁶⁹ Por. przypis 3.

⁷⁰ Według M. Bartnickiego Lew był jedynym Daniłowiczem ocenianym jednoznacznie negatywnie przez autora *Kroniki halicko-wołyńskiej*. M. Bartnicki, *Wizerunki książąt Romanowiczów w kronice halicko-wołyńskiej*, [in:] *Persona, Gestus Habitusque, Insignium. Zachowania i atrybuty jako wyznaczniki tożsamości społecznej jednostki w średniowieczu*, red. J. Banaszekiewicz, J. Maciejowski, J. Sobiesiak, Lublin 2009, s. 87.

interpretować na korzyść księcia⁷¹. Moim zdaniem, to właśnie wspomniana swoista „wyrykowość” opisu, a nie jakkolwiek brak obiektywizmu M. Strykowskiego, nie pozwala czytelnikowi *Kroniki* z odpowiedniej perspektywy ocenić działalność księcia.

*

Wojciech Sawicki, *The figure of Lev Danylovych in the eyes of Maciej Strykowski*

Lev Danylovych was beyond doubt an outstanding ruler. Over the years, he was loyal to his father, King Daniel Romanovych, after whose death he took on the implementation of his own policy, manoeuvring (with varying success) between powerful neighbours. In this article, I try to examine what image of the Ruthenian prince existed in the Polish awareness, in this particular case due to the flagship work of Maciej Strykowski. In the pages of *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, the reader will find a fragmented and relatively one-sided description of several of Lev's activities at the political level. The sixteenth-century historian focuses mostly on the episodes from the life of the Ruthenian prince (though, which is very important, it is not a rule) in connection with the history of Poland's fragmentation. In the relatively few passages concerning the ruler of our interest, one can see the picture of a belligerent, but above all, devious, inconstant and treacherous man. M. Strykowski paints a specific portrait of Lev Danylovych, which, on the one hand, is a compilation of the current knowledge about him from the earlier Polish sources. On the other hand, in M. Strykowski's assumptions, it is a consequent and, as far as possible, objective (which does not mean positive) description of the prince.

*

Войцех Савицкий, *Образ Льва Даниловича в оценке Мацея Стрыйковского*

Лев Данилович был, без сомнения, талантливым правителем. Долгие годы он был верен своему отцу, королю Даниилу, после смерти которого начал реализовывать собственную политику, лавируя (с переменным успехом) между могущественными соседями. В настоящей статье сделана попытка охарактеризовать образ князя, который функционировал в польском сознании XVI века, при помощи конкретного примера – произведения Мацея Стрыйковского. На страницах *Хроники польской, литовской, жмудской и всея Руси*, читатель найдет фрагментарное и относительно одностороннее описание нескольких аспектов политической деятельности Льва. Польский хронист сосредоточился в основном (что, однако, не являлось правилом) на тех эпизодах деятельности князя, которые были связаны с историей удельных польских княжеств. В относительно немногочисленных

⁷¹ Zob. przypis 67. Gdyby M. Strykowski wykazał się we wspomnianych momentach złą wolą lub uprzedzeniami, to z łatwością mógłby przedstawić Lwa jako władcę tchórzliwego, unikającego otwartej walki. Jednak kronikarz nie pozwala sobie na tak dalece idące insynuacje, co świadczy o jego obiektywizmie. Wyrazem tego jest również brak komentarza dotyczącego ucieczki Lwa z pola bitwy pod Goźlicami.

фрагментах, касающихся интересующего нас правителя, можно увидеть образ воинственного человека. Но в первую очередь это все-таки образ человека коварного, нестабильного и склонного к предательству. М. Стрыйковский создал портрет Льва Даниловича, который, с одной стороны, был компиляцией всех известных в то время данных о Льве, а с другой – последовательным и, в меру возможностей автора, достаточно объективным (что не означало, что обязательно позитивным) описанием князя.

Irina Koluzaeva
(Warszawa – Rostów nad Donem)

Filon Kmita Czarnobyłski: „gente Ruthenus natione Lithuanus”

Artykuł stanowi próbę analizy świadomości ruskiego szlachcica w państwie polsko-litewskim jako skomplikowanego zjawiska kulturowo-antropologicznego. Postać Filona Kmity Czarnobyłskiego z tego punktu widzenia wydaje się szczególnie ciekawa i reprezentatywna, bowiem w jego przypadku mamy do czynienia z przedstawicielem ruskiej prawosławnej szlachty, który szczególnie odznaczył się na hospodarskiej służbie podczas wojny przeciwko prawosławnej Moskwie. W artykule ukazano, jak w świadomości ruskiego szlachcica XVI wieku składnik ruski (kultura, świadomość narodowa) harmonijnie łączył się z wartościami obywatelskimi całej Rzeczypospolitej.

Kultura polityczna¹ szlachty XVI-wiecznej szesnastowiecznej Rzeczypospolitej jest niezwykle interesująca dla badaczy. Podstawowe jej elementy zostały opracowane m.in. przez Edwarda Opalińskiego. Według ustaleń tego historyka, do najważniejszych cech kultury politycznej szlachty końca XVI – pierwszej połowy XVII wieku należały postrzeganie Rzeczypospolitej jako „ogółu szlachty”, utożsamianie się z państwem, szczególne znaczenie kategorii praw (wolności) i równości oraz ich powszechna znajomość, dostrzeganie swoich obowiązków wobec państwa – Rzeczypospolitej². W naszej analizie zamierzamy zwrócić uwagę nie tylko na ruską komponentę świadomości starosty orszańskiego Filona Kmity Czarnobyłskiego, ale również na jego postawę wobec takich wartości jak „Rzeczpospolita”, „prawo”, „wolność”, „państwo”, „Hospodar”, czego dokonamy na podstawie jego korespondencji prywatnej³. Natomiast praktyki obywatelskie starosty orszańskiego wymagają oddzielnego rozpatrzenia.

¹ Definicja kultury politycznej dla XVI w. została zaproponowana przez E. Opalińskiego na podstawie definicji, autorstwa Gabriela Almonda i Sidney'a Verby: „Sfera postaw odnoszących się do życia publicznego, regulujących je norm, wreszcie wyobrażeń społeczeństwa co do roli, jaką w tym systemie spełnia”. E. Opaliński, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652: system parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1995, s. 15.

² Zob.: Ibidem.

³ Główna jej część – listy do najwyższych urzędników Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1573–1574 były publikowane kilkakrotnie: *Źródła do dziejów polskich*, t. 2, red. M. Malinowski i A. Przędziecki, Wilno 1844; *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією* [dalej: *A3P*], ред. И. Григо-

Filon Kmita Czarnobyłski (1530–1587)⁴ urodził się około 1530 r. (prawdopodobnie nawet przed 1527 r.) w rodzinie wywodzącej się ze Wschodniego Podola. Jego ojcem był Semion Kmitycz, winniczy ziemianin i dworzanin hospodarski, a matka pochodziła z rodziny Kapustów. Po ojcu i stryju Filon odziedziczył majątki znajdujące się w ziemi kijowskiej i braclawskiej, zaś później – w 1566 r. – otrzymał od hospodara prawem dziedzicznym zamek Czarnobyłski, w zamian za dobra ojczyste w powiecie winniczym⁵. Powiązania rodzinne Kmitów obejmowały nie tylko szlachtę kijowską i braclawską – Olizarów, Hornostajów, Pawszów, Proskurów, Połozów, lecz również książąt Kapustów, Łukomskich, Kroszyńskich. Żonami Filona Kmity były córki senatorów Wielkiego Księstwa Litewskiego: pierwszą jego żoną była córka wojewody nowogródzkiego i podskarbiego WKL Iwana Hornostaja, Nastazja, drugą – Zofia, córka hetmana, wówczas jeszcze polnego litewskiego, Hrehorego Chodkiewicza⁶. W roku 1566 Kmita został starostą orszańskim, w 1579 r. dostał nominację na wojewodę tytularnego smoleńskiego⁷. Zmarł w 1587 r.

Problemu litewskiej i ruskiej świadomości narodowej naszego bohatera już częściowo dotykaliśmy w jednym ze wcześniejszych tekstów⁸. W związku z tym zaznaczymy, że Kmita w swojej korespondencji niewątpliwie demonstruje przynależność do ruskiego kręgu kulturowego i utożsamia się z Rusią w znaczeniu narodu etnicznego. Warto dodać, że podkreślenie powiązań z Rusią w przypadku Filona Kmity odbywało

рович, т. 3, Санкт-Петербург 1848; *Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці*, ред. А. Ф. Коршунов, Минск 1975. Druga, mniej liczna grupa listów została wydana w siódmym tomie *Archiwum sławuckiego Sanguszków*, zob.: *Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 7, Lwów 1910, list 124 od 5 VI 1567 r., s. 131–132; list 132 od 1 VII 1567 r., s. 155–156; list 137 od 26 VII 1567 r., s. 164–165; list 153 od 1 IX 1567 r., s. 187–188; list 159 od 28 IX 1567 r., s. 205–206; list 174 od 30 X 1567 r., s. 210–211; list 182 od 20 I 1568 r., s. 222–224; list 184 od 28 I 1568 r., s. 228. W różnych czasach ukazały się jeszcze kilka listów F. Kmity do różnych osób: 2 listy z 1580 r. – jeden do króla Stefana Batorego, drugi – do wojewody moskiewskiego Daniila Nogtiewa opublikowane w *Aktach Zapadnoj Rossii*, zob.: *A3P*, t. 3, nr 122 od 27 VII 1580 r., s. 254, 259; *Annales ecclesiastici*, ed. A. Theiner, Roma 1856, s. 179; *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, wyd. W. Sobieski, t. I, Warszawa 1904, s. 379; Jeszcze jeden list do króla z 1580 r. w: *Archiwum Domu Sapiębów*, red. A. Prochaska, t. 1, Lwów 1892, s. 2. Listy do wojewodów smoleńskich w: *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества* [dalej: *СИРО*], pod red. Г. О. Карпова, т. 71, Санкт-Петербург 1892, s. 571–572, 604, 610, 621; Do wojewody smoleńskiego z 1576 r. [in:]: *Памятники истории Восточной Европы*, т. 7: *Посольская книга по связям России с Польшей (1575–1576 гг.)*, сост. Л. В. Соболев, ред. И. Граля, Б. Н. Флоря, Ю. М. Эскин, М. Дыго, М. Нагельский, Москва–Варшава 2004, s. 82–83; Do Mikołaja Radziwiłła Rudego z 1572 r. i do H. Hornostaja z 1575 r. w: Ю. М. Мікульскі, *Новыя лісты Філона-Кміты Чарнабыльскага*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2010, 10 (135), s. 18–23; Do Mikołaja Radziwiłła Rudego z 1574 r. w: А. У. Ліцкевіч, *Выбар на стагоддзі. Малавядомыя дакументы 1569–1577 гадоў на гісторыі Люблінскай уніі*, „Беларуская думка”, 2009, 7, с. 63–64.

⁴ J. Eberle, *Filon Kmita Czarnobyłski*, [in:] *Polski Słownik Biograficzny*, т. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 88–89.

⁵ M. Malinowski, *Wiadomość o Filonie Kmicie Czarnobyłskim* [in:] *Źródła do dziejów polskich*, т. 2, Wilno 1844, s. 320–322.

⁶ Kopia zapisu z 1566 r. świadczy, że Filon Kmita w owym czasie był żonaty z córką wojewody nowogródzkiego, Pawła Sapielhy: *Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów*, sygn. 972, s. 629–633. Jednak istnieją poważne wątpliwości, co do wiarygodności tego zapisu, bowiem kopia nie zawiera danych księgi, z której został zrobiony wypis, ale również zawiera istotne błędy.

⁷ *A3P*, т. 3, nr 115, s. 249; *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, т. 4: *Ziemia Smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek*, pod red. A. Rachuby, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, Warszawa 2003, s. 215; J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków 1885, s. 52.

⁸ I. Koluzaeva, „Within one’s ‘inner circle’: Identity of Ruthenian Szlachta (Noblemen) of the Grand Duchy of Lithuania at the time of the Union of Lublin (the case of Filon Kmita Czarnobyłski)”, *Colloquia Humanistica*, 5, 2016 (w druku).

się nie tylko poprzez odwołania się do ruskiej tradycji w listach, lecz również przez legendę heraldyczną, pojawiającą się w herbarzach Bartosza (Bartłomieja) Paprockiego⁹. Tu odnajdziemy informację o tym, że herb „Chorągwie” został nadany przodkowi Kmitów (Woronowickiemu) za to, że „ubiegając nieprzyjacielskie Chorąże / wydzierał Chorągwie/ jeszcze za onych X(iążąt) Ruskich”¹⁰. Natomiast podkreślenie przez tę samą legendę służby przodka Filona Kmity Świdrygielle mogło zarówno służyć do zademonstrowania „ruskości”, jak i świadczyć o zachowaniu pamięci rodzinnej¹¹.

Rodzina Filona Kmity była głęboko zakorzeniona w środowisku ruskim i prawosławnym, przez co i sam Filon przez całe życie pozostawał wiernym wyznawcą „religii greckiej”. Starosta orszański rozumiał swoją bliskość do wschodniego sąsiada względem wyznania, i nawet używał tego argumentu w listach do wojewody smoleńskiego Iwana Szujskiego w celu obrony dobrego imienia państwa rządzonego przez katolików Jagiellonów: „пишешь, что въ латынскихъ государьствахъ черезъ договоръ многіе неправды объявились (...), и государя твоего величеству вѣрити тому нечему. Ино князь Иванъ Ондреевичъ Шуйской, какъ если тое неправды не всоромился писати? И язъ тебѣ не по-своему, по-твоему пишу, право – по-крестному, лжешь, что в латынскихъ государьствахъ правды не было: в латынскихъ государьствахъ правды и доброты и значала добре много; а то есми тебѣ по истине сказал”¹². Jak widzimy, dostrzeganie wyznaniowej bliskości do państwa moskiewskiego nie stanęło na przeszkodzie służbie hospodarskiej F. Kmity, co jeszcze wyraziście przejawia się w jego listach do urzędników Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Rzeczpospolita stanowi w korespondencji Kmity jedną z najwyższych wartości obywatelskich. Tego terminu starosta orszański używa zarówno w znaczeniu stanu sejmującego, rządzącego państwem¹³, jak i w znaczeniu samego państwa tworzonego przez wspólnotę szlachecką. *Rzeczpospolita* pojawia się najczęściej w kontekście służby pełnionej przez F. Kmitę¹⁴. Jego zdaniem każdy powinien zachowywać się odpowiednio do swojego stanowiska i wykonywać swoje obowiązki dla dobra Rzeczypospolitej. Dlatego Filon Kmita stanowczo zwraca uwagę Ławrynowi Wojnie, podskarbiemu litewskiemu, że jeśli ten „nazwał się panem” (stał się panem Rady), powinien „dosyć czynić” temu tytułowi i swemu urzędowi, zwłaszcza że na przykład Kmicie brakuje środków nawet na wykonywanie jego bezpośrednich obowiązków związanych z przyj-

⁹ B. Paprocki, *Gniazdo cnoty, z kąd herby rycerstwa polskiego swój początek mają*, Kraków 1578, s. 1187; Idem, *Herby Rycerstwa Polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane w r. 1584*, Kraków 1858, s. 852.

¹⁰ Idem, *Gniazdo cnoty*, s. 1187.

¹¹ Kmitę spotykamy w dokumencie z 1443 r. z ziemi braclawskiej. Dokument ten, zatwierdzony w 1446 r. przez Świdrygiellę, zdaniem O. Haleckiego, mógł służyć dowodem dobrowolnego poddania Świdrygielle ziemi braclawskiej rządzonej przez Wasyla Sanguszkę: O. Halecki, *Ostatnie lata Świdrygielły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków 1915, s. 59–61. O problemach związanych z datacją dokumentu, zob.: Ibidem, s. 59, 292–293; H. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*, Київ 2008, s. 169, 400; J. Kurtyka, *Podole w czasach jagiellońskich*, Kraków 2011, s. 514 (nr. 196).

¹² *СИРНО*, т. 71, с. 604.

¹³ W liście do W. Protasewicza z 3 marca 1574 r.: „...k’ rzczypospolitoy budiesz raczył jako pan a najwyższij Rada, radit”. *Źródła do dziejów polskich*, t. 2, s. 257; W tymże znaczeniu: *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси*, т. 4, Вильна 1867, с. 212.

¹⁴ *Źródła do dziejów polskich*, t. 2, s. 257, 265–267, 272, 274, 282, 289, 303.

mowaniem gońców dyplomatycznych przyjeżdżających „w pilnych sprawach, a reczi pospolitioje naszoje požitocznych”¹⁵.

Inną ważną wartością jest osoba hospodara, na rzecz której wraz z najwyższym stanem – Rzeczpospolitą – starosta orszański pełni swoje służby. W całej korespondencji wyczuwalny jest ogromny szacunek do hospodara. Filon Kmita jest świadomy praw, przysługujących mu jako członkowi Rzeczypospolitej, najważniejszym z których jest prawo wyboru króla: „jesmo wolnyje ludie, wolno hosudaria obirat”¹⁶. Jednak nie podoba mu się to, że szlachta (zwłaszcza magnateria) tych praw nadużywa, co skutkuje ograniczeniem władzy hospodara i szkodzi samej Rzeczypospolitej. Takie zachowanie szlachty polsko-litewskiej, gdzie „inszije i sami chotieli korolami byti i mocoju dochodit”¹⁷ i króla „mieli za nic”¹⁸ zdaniem F. Kmity odrzuca od tronu hospodarskiego wszystkich kandydatów, nawet księcia moskiewskiego. Wakujący tron jest przyczyną cierpienia „ludzi Bożych” i nieszczęść Rzeczypospolitej¹⁹. Kmitę martwi również to, że ucieczka króla Henryka wywołała drwiny i plotki w Moskwie, i że podobno „sam Moskiewski” (tj. Iwan IV Groźny) się naśmiewa: „Oto die, hleditie, z swojeju wieroju niepożyli! Kak nam było syna im dať, abo samomu nad nimi carstwowat”²⁰. Biorąc pod uwagę powyższe, stosunek Filona Kmity do hospodara można scharakteryzować nawet jako monarchistyczny, co zdaniem E. Opalińskiego było charakterystyczne dla litewskiej i ruskiej szlachty²¹.

Interesujące, że Filon Kmita zdaje sobie sprawę nie tylko z własnych praw, ale również z wolności przysługujących innym. W liście do Panów Rad litewskich z 20 września 1574 r. F. Kmita skarżył się, że brakuje mu środków na przyjęcie w Orszy gońców wielkiego księcia moskiewskiego, w związku z czym przymusił do zebrania pieniędzy mieszczan orszańskich „kotoryje nie buduczi na to powinni niczoho, i nad powinnoś swoju uczyniti musieli”²².

Zdaniem F. Kmity, najważniejszym jego obowiązkiem jest służba hospodarowi i Rzeczypospolitej – z nią identyfikuje się najmocniej, twierdząc: „szto nad horło moje ważniejszoje jest, recz hosudarskaja, abo sprawa reczizpospolitioje”²³. I chociaż zdobył on sławę uczestnicząc w działaniach zbrojnych, wydaje się, że był zwolennikiem pokojowego, rzecz jasna korzystnego dla Wielkiego Księstwa Litewskiego, rozwiązania: latem 1574 r. odpowiedział posłom wojewody smoleńskiego w sprawie rozejmu, że „to dieło obycznoje hosudariam christijanskim u miru byt’ i z soboju sie miłowat”²⁴.

Ciekawe, że termin „państwo” pojawia się w korespondencji starosty orszańskiego prawie wyłącznie w znaczeniu terytorialnym i często w liczbie mnogiej. Państwami Filon Kmita nazywa terytoria, podległe jednemu monarsze. Ziemię Rzeczypospolitej

¹⁵ Ibidem, s. 303.

¹⁶ Ibidem, s. 273.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, s. 289.

¹⁹ Ibidem, s. 269, 290.

²⁰ Ibidem, s. 289.

²¹ E. Opaliński, *Kultura polityczna szlachty polskiej*, s. 57.

²² *Zródła do dziejów polskich*, t. 2, s. 302–303.

²³ Ibidem, s. 267.

²⁴ Ibidem, s. 295.

przedstawiane są jako „państwa hospodarskie”²⁵ – „państwo Koronne” i „państwo Wielkie Księstwo Litewskie”. F. Kmita podkreśla służbę gospodarowi i Rzeczypospolitej pojmowanej jako wspólnota szlachecka i państwo, natomiast samego terminu „państwo” używa w innym kontekście.

Podsumowując, można stwierdzić, że starosta orszański bez wątpienia należał do ruskiego kręgu kulturowego, dostrzegał jedność wyznaniową z poddanymi wielkiego księcia moskiewskiego, jednak jego obywatelska świadomość posiadała cechy charakterystyczne dla większości szlachty polsko-litewskiej, takie jak rozumienie Rzeczypospolitej w sensie najwyższego stanu rządzącego państwem, pojmowanie państwa w znaczeniu terytorialnym. Najbardziej jest doceniane przez Filona Kmitę prawo wolnej elekcji, również, jego zdaniem, każdy szlachcic powinien pełnić obowiązek służby wobec hospodara i Rzeczypospolitej. Przejawiający się natomiast w listach F. Kmity monarchizm był zjawiskiem typowym dla ziem ruskich i litewskich.

*

Irina Koluzaeva, Filon Kmita Czarnobyłski: „gente Ruthenus natione Lithuanus”

The paper is the attempt to consider the identity of Ruthenian nobleman (szlachcic) in Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th century as a complex cultural and anthropological phenomenon. The personality of Filon Kmita Czarnobyłski is of particular interest because in his case we are dealing with a representative of Orthodox Ruthenian nobility, who, however, brightly showed himself in the military service during the war against Orthodox Muscovy. This article analyses the way how the identity of the Ruthenian nobleman combined its Ruthenian component with civic values of Polish-Lithuanian Commonwealth.

*

Ирина Колузаева, Филон Кмита Чернобыльский: „gente Ruthenus natione Lithuanus”

Данная статья представляет собой попытку рассмотрения идентичности русского шляхтича в польско-литовском государстве XVI столетия как сложного культурно-антропологического феномена. Случай Филона Кмиты Чернобыльского интересен тем, что мы имеем дело с представителем русской православной шляхты, ярко отметившимся на господарской службе во время войны против православной Москвы. Данная статья показывает, как идентичность нашего героя гармонично сочетает культуру и самосознание представителя Руси с гражданскими ценностями Речи Посполитой.

²⁵ Ibidem, s. 245–246, 249–250, 258, 260, 263, 278–279, 286, 293, 294, 296, 298–300.

Justyna Gałuszka
(Kraków)

„A iż się uskarżają Ich Mść pp. bracia diversae religionis”: problematyka wyznaniowa na sejmikach województwa ruskiego przed sejmem warszawskim 1597 roku

Problematyka wyznaniowa wzbudzała duże zainteresowanie wśród historyków, chociaż jej odzwierciedleniem na sejmikach szlacheckich zajmowano się marginalnie. Koniec XVI wieku przyniósł w Rzeczypospolitej Obojga Narodów napiętą sytuację wewnętrzną, także w kwestiach wyznaniowych. Innowiercy uskarżali się na nieprzestrzeganie zasad Konfederacji warszawskiej, ponadto trudną sytuację skomplikował dodatkowo synod w Brześciu (1596) i rozłam w Cerkwi prawosławnej. Postanowiono podjąć próbę rozwiązania tych konfliktów podczas sejmiku zwołanego na luty 1597 r. Chociaż król w swojej instrukcji celowo pominął te zagadnienia, to szlachta z wielu sejmików nakazała swoim reprezentantom podjąć te kwestie. Podobnie uczyniła szlachta województwa ruskiego, zbierająca się na sejmikach w Sądowej Wiszni, Haliczu oraz Krasnymstawie.

Problematyką wyznaniową na sejmikach szlacheckich w polskiej historiografii zajmowano się marginalnie. Wyróżnić można jedynie opracowanie pióra Henryka Wisnera¹ oraz artykuły Edwarda Opalińskiego², Beaty Lorens³, Henryka Gmiterka⁴ i Jacka Wołoszyna⁵, w których jednak nie poświęcano szczególnej uwagi sejmikom wojewódz-

¹ H. Wisner, *Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa 1611–1648*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” [dalej: OiR], 23, 1978, s. 123–150.

² E. Opaliński, *Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej w latach 1587–1648*, „OiR”, 34, 1989, s. 21–40.

³ B. Lorens, *Prawosławie i unia w eparchii przemyskiej na forum sejmiku wiszeńskiego w XVII wieku*, [in:] *Śladami unii brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Supraśl 2010, s. 37–62.

⁴ H. Gmiterek, *Problemy różnowierstwa na forum sejmiku lubelskiego do połowy do połowy XVII w.*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 66, 1988, s. 161–169.

⁵ J. Wołoszyn, *Stanowisko sejmiku lubelskiego w kwestiach wyznaniowych w świetle lubelskich instrukcji poselskich z lat 1648–1668*, [in:] *Res Historica. Z dziejów społecznych i politycznych Polski przedrozbiorowej*, red. H. Gmiterek, t. 7, Lublin 1999, s. 53–69.

twą ruskiego w ostatnich latach XVI wieku. Niniejsze studium ma na celu uzupełnić tę lukę.

Na terenie województwa ruskiego, składającego się z pięciu ziem (przemyska, sanocka, lwowska, halicka z powiatem kołomyjskim i trembowelskim oraz chełmska z powiatem krasnostawskim), funkcjonowały trzy sejmiki: generalny wiszeński (dla ziem przemyskiej, sanockiej i lwowskiej), chełmski oraz halicki, na który zjeżdżali się przedstawiciele powiatów halickiego, kołomyjskiego oraz trembowelskiego⁶. Podejmowane na sejmikach uchwały zwane laudami czy instrukcje dla posłów na sejm walny pozostają ważnym źródłem nie tylko do poznania zapatrywań szlachty na kwestie polityczne, ale również na sprawy gospodarcze, społeczne czy religijne. Nie sposób nie zgodzić się ze stwierdzeniem E. Opalińskiego, iż „akta sejmikowe są świadectwem dominujących tendencji politycznych oraz wyznawanego przez większość systemu wartości. Wyrażają one wolę zbiorową sejmikującej szlachty, i to niezależnie od stopnia samodzielności politycznej poszczególnych sejmików, aktualnych układów politycznych czy wpływu poszczególnych osób”⁷. Zachowane lauda i instrukcje sejmikowe pozwalają dobrze prześledzić kwestie związane ze sprawami religijnymi, szczególnie w województwie ruskim, którego ziemie stanowią doskonałe pole badawcze, odzwierciedlające całą Rzeczpospolitą Obojga Narodów w skali mikro: z jej różnorodnością, w szczególności religijną.

Koniec wieku XVI odznaczał się w Rzeczypospolitej Obojga Narodów napiętą sytuacją. Dotyczyło to także spraw wyznaniowych: niewyjaśnione sprawy tumultów religijnych; brak obwarowania Konfederacji Warszawskiej (1573) artykułami wykonawczymi; rozłam w Cerkwi prawosławnej i pojawienie się nowego wyznania po synodzie odbytym w Brześciu w październiku 1596 r. Kwestie te były niewątpliwie skomplikowane i wzbudzały wiele emocji także na sejmikach poprzedzających zwołany na luty 1597 r. sejm warszawski.

Przed ogłoszeniem sejmu warszawskiego, Zygmunt III wielokrotnie konsultował z senatorami treść listów deliberacyjnych, które miały zostać rozesłane pod koniec 1596 r. do sejmików przez kancelarię królewską. Z korespondencji między królem, Lwem Sapieżą, Krzysztofem Radziwiłłem i Mikołajem Krzysztofem Radziwiłłem możemy zaczerpnąć informacje o planach królewskich względem planowanego sejmu. Przede wszystkim król skupiał się na niebezpieczeństwie zewnętrznym (tureckim i tatarskim) i pod dyskusję należało poddać kwestię przystąpienia Rzeczypospolitej do ligi antytureckiej, co gorąco popierał papież Klemens VIII i jego wysłannik do Zygmunta III, kardynał Enrico Gaetano. W sprawach wewnętrznych, według króla, sejm powinien uchwalić zapłatę wojsku zaległego żołdu, rozwiązać problem kozacki oraz przeprowadzić reformę procedury sejmowej. Monarcha w swej legacji pominął problemy religijne, zapewne chciał, by nadchodzący sejm nie zajmował się tymi zagadnie-

⁶ W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991, s. 20–21.

⁷ E. Opaliński, *Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej w latach 1587–1648*, „OIR”, t. 34, 1989, s. 22.

niami, gdyż mogły one spowodować konflikty w czasie obrad i rozwiązanie sejmku bez podjęcia uchwał⁸.

Większość sejmików jednak, mimo pozytywnego odbioru propozycji królewskiej, podniosła kwestię nieporuszaną w legacji Zygmunta III, mianowicie problem wyznaniowy, który nabrał szczególnej wagi po zawarciu unii brzeskiej w 1596 r. Dotyczyło to przede wszystkim sejmików województwa ruskiego: wiszeńskiego, halickiego oraz chełmskiego.

Szlachta ruska, zgromadzona w Wiszni w styczniu 1597 r. zdecydowała, żeby sejm w pierwszej kolejności zajął się przede wszystkim kwestiami zagrożenia tureckiego, dlatego też posłowie z Wiszni mieli zabiegać „aby za zgodą i uważaniem wszech stanów koronnych ta rzecz na tym sejmie koniec swój wziąć mogła, wprzód jednak tej rzeczy nie puszczając”⁹. W osobnym punkcie zostało umieszczone polecenie, by posłowie ruscy podnieśli podczas obrad również nierozstrzygniętą nadal sprawę tumultu gdańskiego, która uderza w godność nie tylko króla Zygmunta III, ale całej Rzeczypospolitej. Zdaniem zgromadzonej szlachty „wiele zacnych ludzi na ten czas przy królu IMści będących urazy swe odnieśli, a zwłaszcza IMć pan przemyski (Stanisław Krasicki – J.G.)”¹⁰. Żeby nie została naruszona powaga sejmku ta sprawa powinna być ukarana¹¹.

Mimo postawienia na pierwszym miejscu zagrożenia tureckiego i tatarskiego, sejmik w Wiszni nie pominął spraw wyznaniowych i już na początku swojej instrukcji dla posłów na sejm walny (20 I 1597), polecił pilnie poruszyć podczas jego obrad kwestie różnowiercze. W instrukcji zostało odnotowane, że „bracia diversae religionis” bardzo się uskarżają na brak jakiegokolwiek reakcji na ich postulaty o uchwalenie artykułów wykonawczych do Konfederacji Warszawskiej oraz pomijanie kwestii tumultów czy prześladowań innowierców¹². Sejmik wiszeński także jednoznacznie poparł prawosławie, zagrożone w obliczu zawartej unii brzeskiej. W instrukcji na sejm walny w jednym z punktów pojawia się ważne polecenie poruszenia kwestii religii greckiej i jej praw w Rzeczypospolitej: „Ludzie religii greckiej albo ruskiej aby przy swych ceremoniach zostawieni byli, oprócz kalendarza, na którym siła należy krajom ruskim dla poddanych i jarmarków. Jednak do Turek do swych patriarchów ani patryarchowie tu do nich nie mają posłańców posyłać bez wiadomości K. kr. Mości, a to dla uchronienia się od szpiegów nieprzyjacielskich”¹³.

Z analizy instrukcji sejmiku wiszeńskiego widzimy, że szlachta ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej nie była bardzo radykalna (w odróżnieniu np. od szlachty

⁸ *Instrukcja królewska na sejmiki*, [in:] *Scriptores Rerum Polonicarum* [dalej: SRP], t. 20: *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1907, s. 322–331.

⁹ *Instrukcja sejmiku wiszeńskiego posłom na sejm dana w Wiszni 20 stycznia 1597 r.*, [in:] *akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* [dalej: AGZ], t. 20: *Lauda wiszeńskie 1572–1648*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1909, nr 59, s. 100.

¹⁰ *Ibidem*, s. 101.

¹¹ *Ibidem*, s. 101.

¹² *Ibidem*, s. 100.

¹³ *Ibidem*.

wołyńskiej, zebranej na sejmiku w Łucku¹⁴) w swoich wymaganiach: w instrukcji zwracano uwagę, że są to ważne sprawy, ale zdawano sobie sprawę z tego, że obecna sytuacja kraju wymaga, by sejm zajął się przede wszystkim kwestiami zagrożenia tureckiego.

Do wspomnianego „procesu konfederacji” odniosła się także szlachta zgromadzona w Haliczu w dniu 7 stycznia 1597 r., która swoim przedstawicielom zaleciła, aby prosili króla Zygmunta o wypełnianie *pactis conventis* i aby zagrożone swobody właśnie poprzez ustalenie postanowień wykonawczych do Konfederacji Warszawskiej zostały zachowane dla „zadzierżenia pokoju wewnętrznego”¹⁵. Ponadto szlachta halicka skarżyła się w swoich instrukcjach na manipulacje, mające prowadzić do usuwania z instrukcji zapisów o obronie religii greckiej¹⁶. Kolejnymi kwestiami, poruszonymi przez zebranie szlacheckie ziemi halickiej były sprawy pozostawienia kalendarza juliańskiego z powodu odbywających się według niego jarmarków oraz niewysyłania do patriarchy w Konstantynopolu posłańców bez wiedzy króla¹⁷.

Można także wnioskować, że szlachta halicka uważała zawarcie unii jedynie za aspiracje elit politycznych, nie zaś szerokich mas ludności. Świadczy o tym między innymi złożony na tym samym sejmiku przez szlachtę prawosławną protest: „Do urzędu niniejszego i aktów grodzkich halickich, przyszedłszy oblicznie urodzeni Adam i Iwan Bałabanowie i szlachetny Piotr Szumlański, Iwan i Samuel Zagwojscy, Iwan i Jędrzej Glińscy, Teodor Żurakowski, Fedor Krosziłowski, Daniel Berezowski, swem i wyszkskiej braciej swej powiatu tutecznego, halickiego i lwowskiego, kołomyjskiego religiej greckiej załoscicie skarżyli się i obświadczeni przed urzędem przerzeczonym przeciwko braciej swej zgromadzenia Koła rycerskiego, na sejmik halicki przez króla Imci m. pro die 7 Januarii naznaczony, że Imć pp. bracia wzgardziwszy *liberas voces et libertates nobilium, quibus omnes incolae regni hujus incliti gaudent* i one sua potentia, zatłumiając, *petita* Ich mciów wyżej mianowanych greckiej religii z strony artykułu Ich Mciom pp. posłom w instrukcyi podanego, aby król Imć czyniąc dosyć *pactis conventis* poprzysiężonym, zwłaszcza de *securitate dissidencium in religione*, obywatele wszystkich krajów ruskich, *qui ritu graeco Deum colunt*, przy tych zupełnych ceremoniach i kalendarzu zwykłym ich zachować raczył, odrzucili, bo acz o zachowanie ceremoniej ten artykuł włożyli, jednak excypowali kalendarz, na którychmy ani pozwolić chcieli i z tem się zaraz protestowali i tez do odmiany kalendarza tego przystępować nie chcieli”¹⁸. Jak widać, szlachta halicka wzywała króla, aby cofnął uznanie dla unii brzeskiej, gdyż obiecywał przed objęciem panowania swobodę wyznania swoim poddanym, a unia skutecznie ją ograniczała.

¹⁴ Biblioteka Narodowa Biblioteka Ordynacji Zamojskiej [dalej: BN BOZ], 1809, k. 247–248v.

¹⁵ *Instrukcja sejmiku halickiego posłom na sejm walny w Haliczu 7 stycznia 1597 r.*, [in:] AGZ, t. 24: *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695*, oprac. W. Hejnosz, Lwów 1931, nr 9, s. 13.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ *Protestacya szlachty obrzdku greckiego w Haliczu 10 stycznia 1597 r.*, [in:] AGZ, t. 24, nr 10, s. 15.

Również w aktach sejmikowych z Chełma niemalże nazajutrz po zawarciu i ogłoszeniu unii brzeskiej¹⁹ pojawiły się reakcje na te wydarzenia. Dla tego sejmiku o wiele ważniejsze wydaje się być uchwalenie artykułów wykonawczych do Konfederacji Warszawskiej, która powinna być przestrzegana i respektowana, co zapewniłoby upragniony pokój wewnętrzny w Rzeczypospolitej. Co ciekawe, szlachta chełmska nie wiedziała zbyt wiele o podziale, jaki nastąpił w Cerkwi prawosławnej, nie przykładała zatem do tego odpowiedniej wagi. Być może jest to wpływ samego kanclerza Jana Zamoyskiego, który obawiał się konfliktów na sejmie właśnie przez sprawy unii, a przede wszystkim chciał doprowadzić do osądzenia i skazania protosyngiela z Konstantynopola, Nicefora (podczas sejmku pojawiły się zresztą podejrzenia, że to otoczenie J. Zamoyskiego spreparowało dowody obciążające Nicefora, co wymierzone było w jego protektora, księcia Konstantego Wasyla Ostrońskiego²⁰). Wagę tych problemów i ich poważne traktowanie przez szlachtę poświadcza umiejscowienie w instrukcjach postulatów religijnych dla jej przedstawicieli na sejm walny. Pojawiły się one zaraz na początku dokumentów, jeszcze przed kwestiami związanymi ze skarbem, obroną państwa czy zagadnieniami polityki międzynarodowej: „A iż ci, którzy są różni od wiary rzymskiej, potrzebują upewnienia, aby nabożeństwa swego spokojem używać mogli i krzywdy swoje przekładają, mają im posłowie naszy i do opatrzenia wnętrznego pokoju i do odniesienia sprawiedliwości dopomóc, tak jakoby nieodłożone na tym sejmie warowane o tym postanowienie było, stojąc mocno przy konfederacji warszawskiej inter dissidentes de religione uczynionej i przy konstytucjach o procesie *contra violatores* ich uczynionych. Iż słyszemy, że między ludźmi greckiej religijnej jest jakieś rozerwanie, żeby stąd zwaśnienia żadne nie rosły i nie szerzyły się, poruczamy panom posłom naszym, aby się zniósłszy z ichm panami radami prosili JKMci, aby JKMć do zgody one przywozdzic raczył, zostawując wcale wszystkie prawa o tym uczynione, a osobliwie spiski unijej”²¹.

Z przytoczonego wyżej fragmentu wynika, iż szlachta ziemi chełmskiej, gdzie już niedługo spory religijne dotyczące unii będą ożywione, nie posiadała zaraz po jej zawarciu dokładniejszych informacji dotyczących synodu w Brześciu. Świadczą o tym użyte w instrukcji określenia „słyszemy, że (...) jest jakieś rozerwanie”. Widoczne jest również większe zainteresowanie sprawami wyznań reformowanych, utrzymaniem zagrożonego pokoju wewnętrznego oraz ukaranie sprawców tumultów. Podobieństwa między instrukcjami z Chełma i Halicza wskazują, że tamtejsza szlachta niechętnie odnosiła się do nowinek religijnych i nie była zainteresowana podziałami w Cerkwi.

Wszystkie powyższe instrukcje wskazują na nikłą wiedzę szlachty województwa ruskiego, dotyczącą podjętych w Brześciu decyzji i ich konsekwencji dla Rzeczypospo-

¹⁹ E. Likowski, *Unia brzeska*, Warszawa 1907, s. 180–186.

²⁰ T. Kempa, *Proces Nicefora na sejmie w Warszawie w 1597 roku*, [in:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, red. T. Kempa, Z. Karpus, D. Michaluk, Toruń 1996, s. 164.

²¹ *Sejmik przedsejmowy w Chełmie 10 stycznia 1597 r.*, [in:] *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668* [dalej: *ASCH*], oprac. W. Bondyra, H. Gmiterek, J. Ternes, Lublin 2013, s. 84.

litej Obojga Narodów. Zebrania szlacheckie nie orientowały się za bardzo w zagadnieniach unii i stawały w tym momencie tylko ogólne postulaty czy pytania²². Instrukcje, zwłaszcza halicka i wiszeńska brzmią nieomal jednakowo. Potwierdza to wspólne pochodzenie inspiracji do stworzenia takich instrukcji, których źródłem był Konstanty Wasyl Ostrogski. Natomiast warto podkreślić podobieństwo instrukcji z sejmików w Bełzie czy Krasnymstawie²³, które były powszechnie uważane za strefę wpływów kanclerza wielkiego koronnego, Jana Zamoyskiego. Zapewne to z jego inspiracji w tych instrukcjach pojawiają się zapisy o zakazie wszelkich kontaktów z patriarchami bez wiedzy króla, gdyż to podczas obrad sejmowych zarzucał K. Ostrogskiemu sam J. Zamoyski. Był on również inicjatorem zapisów o postawieniu przed sądem sejmowym Nicefora, wysłannika patriarchy na synod w Brześciu, który wspierany był osobiście przez wojewodę kijowskiego i z jego opieki i pomocy korzystał podczas pobytu w Rzeczypospolitej²⁴.

Kończąc rozważania nad powyższym zagadnieniem warto odznaczyć, że kwestie religijne na przełomie 1596 i 1597 r., podniosły nie tylko sejmiki województwa ruskiego ale także sejmiki z powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego: wileński²⁵, lidzki²⁶, oszmiański²⁷, słonimski²⁸. Również posłowie koronni z takich województw jak: sieradzkie²⁹, łęczyckie³⁰, krakowskie³¹ w swoich instrukcjach polecali przedstawicielom na sejm walny zabrać głos w przypadku dyskusji na tematy wyznaniowe. Bardzo kategorycznie wypowiedziała się szlachta zgromadzona w Łucku. W pierwszych słowach instrukcji posłowie zostali zobowiązani, by nie dopuścić do rozpoczęcia sejmu, póki król nie potwierdzi *pacta conventa*, zwłaszcza w kwestiach wyznaniowych. W przy-

²² K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 363.

²³ *Instrukcja bełska*. BN BOZ, 1809, k. 258–260, instrukcję chełmską cytuję w przypisie 21.

²⁴ T. Kempa, *Proces Nicefora*, s. 145–168.

²⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], f. 354, Dział II, nr 356: *Wota senatorów na sejmiku wileńskim; Artykuły na sejmiku wileńskim dnia 30 grudnia 1596 uchwalone*, [in:] SRP, t. 20, s. 405–406.

²⁶ AGAD, f. 354, Dział II, nr 354: *Instrukcja powiatu lidzkiego, dana posłom na sejm walny warszawski*.

²⁷ Ibidem, AR II, nr 352: *Instrukcja od nas senatorów, urzędników ziemskich i grodzkich i wszystkich innych stanów obywatelów powiatu oszmiańskiego, którzychmy się tu do Oszmiany teraz na sejmik powiatowy za listem Króla JMci Pana naszego Mciwego na dzień dzisiejszy miesiąca decembra 30-ty w roku terażniejszym 1596 przypadły zjechałi, Ich Mciom pp. Posłom z pośrodku nas z tego sejmiku obranym i posłanym, pierwej na zjazd główny do Słonima na dzień 27 januarii, a potem i na sejm walny do Warszawy na dzień 10 februarii w roku przysłym 1597 złożony, to jest JMci p. Janowi Naruszewiczowi Łowczemu Króla JMci, p. Heliaszowi Pielgrzymowskiemu Pisarzowi JKMci W. Ks. Litewskiego*.

²⁸ *Wota zjazdu głównego Słonimskiego anno 1597*, [in:] SRP, t. 20, s. 419–423.

²⁹ *Artykuły na sejmiku Sredeczkim przez Ich Mł panów radne i rycerstwo Województw Poznańskiego i Kaliskiego złożonym na dzień 8 księżycy stycznia, a na sejm walny Warszawski Ich Mł panom posłom zgodnie namówione, uchwalone i podane*, [in:] SRP, t. 20, s. 348.

³⁰ *Artykuły pp. Posłom Województwa Łęczyckiego na sejm blisko przysły koronny Warszawski pro die decima februarii anni praesentis przez Króla JMci pana naszego złożony przez stany Województwa tego zgodnie spisane i podane*, [in:] SRP, t. 20, s. 352.

³¹ *Roku Pańskiego 1597 die 27 januarii w Proszowicach na skończeniu siemiku Proszowskiego przez JKMć naszego Mciwego Pana złożonego, instrucya na siem walny koronny Ich Mciom pp. Posłom przez nas tu obranym, wedle której sprawować się mają na seymie walnym koronnym, podano to jest JMci p. Janowi Branickiemu Łowczemu Krakowskiemu, Staroście Niepołomskiemu, Piotrowi Firlejowi z Dąbrowice Wojewodzie Krakowskiemu, JMci p. Mikołajowi Kazimierskiemu z Biberstina, JMci p. Stanisławowi Morskiemu, JMci p. Spitekowi Jordanowi z Zakliczyna, JMci p. Marcinowi Silwiczkiemu z Potoka*, [in:] SRP, t. 20, s. 378.

padku sporów posłowie mają nie przystępować do „żadnej sprawy sejmowej”³², póki unia brzeska nie zostanie zlikwidowana, unicy biskupi nie zostaną zniesieni i nie przywróci się praw prawosławia, o czym mają przypominać nie tylko podczas obrad sejmowych, ale również samemu królowi. Jeśli nie udałoby się tego zrealizować mają głośno protestować oraz pozostać na sejmie aż do spisania konstytucji, by przypilnować ujęcie w niej postulatów szlachty prawosławnej oraz nie dopuścić do wprowadzenia złych dla niej zapisów³³.

Sejmik w Szadku lakonicznie odniósł się do konieczności zachowania prawosławnych w ich starodawnych prawach³⁴, natomiast zgromadzona w Łęczycy szlachta wypowiedziała się przeciwko uchwalonej na poprzednim sejmie konstytucji o tumultach i zalecała jej zniesienie³⁵. Posłowie z ziemi czerskiej mieli przekonywać sejmującą szlachtę, że Rzeczpospolita ma pilniejsze problemy do rozwiązania, dlatego też uchwalenie artykułów wykonawczych do Konfederacji Warszawskiej, niepokoję religijne czy *compositio inter status* powinny zostać odłożone do kolejnego sejm³⁶.

Jedynym sejmikiem, który pozytywnie odniósł się do kwestii unii brzeskiej był sejmik płocki³⁷. Szlachta zalecała troskę o rozwój „zjednoczenia Greckiej wiary z powszechną katolicką”³⁸. Podobnie jak szlachta z innych województw zauważyła, że sprawy wyznaniowe wielokrotnie do tej pory wzbudzały duże kontrowersje podczas obrad sejmowych, zaś ten sejm powinien przede wszystkim zająć się kwestiami obronności i ligi antytureckiej. Jednocześnie szlachta zaleciła swoim przedstawicielom, by starali się o zwołanie przez Zygmunta III specjalnego sejm³⁹, na którym zostanie ostatecznie rozwiązana sprawa Konfederacji Warszawskiej i kompozycji między stanami. W przypadku oporu ze strony różnowierczej szlachty w kwestii odroczenia dyskusji nad ich problemami „panowie posłowie nasi przy dawnych spisach koronnych zgodnie uczynionych strony religij katolickiej, także i z Województwa naszego przy kościele powszechnym rzymskim opowiedzieć się i zastawić mają”³⁹.

Jak wiemy z dalszego przebiegu wydarzeń, obrady sejm³⁹ 1597 r. zdominowały ataki na unię brzeską, formułowane przede wszystkim przez protestantów, na czele z Krzysztofem Radziwiłłem, a także prawosławnych, pozostających pod wpływem Konstantego Wasyla Ostrogskiego. Poparli go również posłowie z sejmików ziem ruskich. Szlachta

³² *Instrukcja sejmiku Łuckiego w roku 1597 stycznia dnia trzynastego, Ich Mciom pp. Posłom X. Joachimowi Koreckiemu, X. Czarthorickiemu, p. Adamowi Bohowitinowi z Kozierad Podkomorzemu Krzemienieckiemu, p. Hawirilowi Woyskiemu, p. Aleksandrowi Zaborowskiemu a p. Demianu Hulewiczowi, z mocą zawierzoną od nas z wolnem i szerszem deklarowaniem artykułów tu opisanych*, [in:] SRP, t. 20, s. 396–397.

³³ *Ibidem*, s. 399.

³⁴ *Artykuły na sejmiku Szredczkiem przez Ich M cpany radne i rycerstwo Województw Poznańskiego i Kaliskiego złożonym na dzień 8 księżycy stycznia, a na sejm walny Warszawski Ich M cpanom posłom zgodnie namówione, uchwalone i podane*, [in:] SRP, t. 20, s. 348.

³⁵ *Artykuły pp. Posłom Województwa Łęczyckiego na sejm blisko przyszedły koronny Warszawski pro die decima februarii anni praesentis przez Króla JMci pana naszego złożony przez stany Województwa tego zgodnie spisane i podane*, [in:] SRP, t. 20, s. 352.

³⁶ *Artykuły przez Ich m cpany rycerstwo ziemi Czerskiej na sejmiku Czerskim mianowane, panom posłom podane*, [in:] SRP, t. 20, s. 361.

³⁷ *Artykuły sejmiku Województwa Płockiego na sejm walny koronny 1597*, [in:] SRP, t. 20, s. 357.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

z Halicza, Wiszni i Chelma opowiedziała się jednoznacznie za zachowaniem hierarchii prawosławnej i zlikwidowaniem tych władactw, które podporządkowały się Rzymowi.

*

Justyna Gałuszka, „*A iż się uskarżają Ich Mść pp. bracia diversae religionis*”: *religious issues at the Ruthenian Voivodeship's local assemblies (sejmiks) before the Warsaw Sejm of 1597*

The religious issues have focused a lot of attention among the historians, although their reflection in the assemblies of nobility was marginal. The end of the 16th century brought a difficult time for the Polish-Lithuanian Commonwealth in terms of domestic situation, including the matters of religion. The religious dissidents complained that the rules of the Warsaw Confederation were not abided, additionally the already difficult period was further complicated by the Brest synod (1596) and the subsequent division of the Orthodox Church. It was decided to address the problem and attempt to resolve it during the Sejm called for February of 1597. Despite the fact that the king purposely evaded these issues in his instructions for local assemblies (sejmiks), the nobility of numerous assemblies instructed their own representatives to address these issues. It was similarly done by the nobles of the Ruthenian Voivodeship, who gathered at the assemblies in Sudova Vyshnia, Halych and Krasnystaw.

*

Юстына Галушка, „*A iż się uskarżają Ich Mść pp. bracia diversae religionis*”: *религиозная проблематика на сеймиках Русского воеводства накануне Варшавского сейма 1597 года*

Религиозная проблематика в Речи Посполитой вызывала большой интерес среди историков, однако ее отображение на шляхетских сеймиках осталось почти неисследованным. Конец XVI века принес польско-литовскому государству напряженную внутреннюю ситуацию, в том числе и в религиозной жизни. Иноверцы жаловались на нарушение принципов Варшавской конфедерации; кроме того, ситуацию усложнили собор в Бресте (1596) и раскол в Православной церкви. Возникшие проблемы решено было развязать на общем сейме, созванном на февраль 1597 г. Несмотря на то, что король в своей инструкции специально проигнорировал Брестский собор, шляхта многих сеймиков велела своим послам затронуть проблему церковной унии. Наиболее активной в этом отношении была шляхта Русского воеводства, которая собралась на сеймиках в Судовой Вишне, Галиче и Красноставе.

CHAPTER III
DEBATES

ebate I

The Western influence in Rus' in the 10th–13th centuries

The round table discussion with
prof. Leontiy Voytovych (Lviv),
prof. Ihor Skochylas (Lviv) and
PhD Aleksey Martyniuk (Minsk)

*

Stenographic record of the discussion

Moderator: Hieronim Grala

• **Hieronim Grala:** Уважаемые коллеги, тема нашего сегодняшнего диспута *Западное влияние на Руси в X–XIII веках*. Итак, для начала два фундаментальных вопроса: 1) какое именно западное влияние было на Руси, в каких областях и можно ли его как-то структурировать? 2) если говорим о западном влиянии, то чьё именно влияние имеем в виду, и что такое Запад с точки зрения Руси X–XIII века?

Еще одной проблемой является довольно-таки объемный хронологический период – с X века по XIII век. Ведь в это время произошло очень много важных событий не только на Руси, но и в Европе вообще. Начнем, например, с крещения Руси, потом начало феодальной раздробленности, распад византийского мира – такого, каким Русь его знала изначально (подразумеваю Четвертый крестовый поход или, говоря на языке летописи, „взятие Цареграда фрягами”), далее „Батыево нашествие” и т. д. В это время в Европе произошло много интересных и важных событий, которые должны были как-то отражаться и на Руси. По этому поводу возникают еще два вопроса: как отобразилась на Руси борьба за инвеституру между римскими папами и императорами, и какое влияние на русские земли имели крестовые походы? Наконец последняя деталь: как раз в XI–XII веках в Западной

Європе проходив важний період розвитку епічної літератури. Прослідковується ли його вплив на Русі?

• **Leontiy Voytovych. Answers:** Шановні колеги, питання, поставлені модератором, безперечно, є визначальними для вивчення західних впливів на Русі. Влітку 2015 р. вийшла моя нова монографія *Галич в політичному житті Європи XI–XIV ст.* Мається на увазі не тільки місто Галич, а в широкому розумінні та частина Русі, яку ми називаємо Галицько-Волинською державою, князівством, королівством Русі і яка, власне, найбільше представлена на сторінках західних джерел. В основу цієї книги лягли джерела переважно західного походження. У процесі роботи над цією працею я звернув увагу на те, що, наприклад, угорські історики, окрім, звичайно, Марти Фонт та кількох інших, не працювали безпосередньо з текстами польських хронік чи руських літописів. Така ж тенденція прослідковується і серед польських та українських дослідників, у зв'язку з чим нашаровується чимало стереотипів.

Відповідаючи на поставлені запитання, слід відзначити, що західні впливи помітні в усіх аспектах історії Русі, в тому числі і в політичній площині. Наприклад, із численних європейських хронік ми бачимо, що галицько-волинські володарі були тісно пов'язані родинними зв'язками з правителями Центральної Європи і брали активну участь у політичному житті цього регіону. Ще з „царських” і „радянських” часів в українській історіографії утвердився стереотип, що всі західні впливи на Русі були негативними, в першу чергу завойовницькими. Виявляється – ні, адже Галицько-Волинська держава сама була досить потужним мілітарним державним об'єднанням, здатним до завоювань, які активно здійснювала щодо своїх західних сусідів в окремі періоди. Яскравим свідченням цього є участь Романовичів у боротьбі за австрійський, польський та угорський престолі. Наприклад, Лев Данилович, маючи законні підстави, двічі намагався здобути краківський трон. Не слід забувати, що Лев, краківський князь Болеслав Сором'язливий і чеський король Пшемисл II Оттокар були у родинних зв'язках, що, безперечно, впливало на їхню політику. Яскравим свідченням такої практики є політична діяльність св. Кінги – вдови Болеслава Сором'язливого. Політичні аспекти західних впливів на Русі простежуються також на сторінках французьких та італійських авторів.

Що стосується релігійного аспекту таких впливів, то слід відзначити, що на сторінках праці сповідника папи Інокентія IV – Ніколло да Кальві, чітко вказується про коронацію Данила Романовича. Ця інформація співпадає з відображеною в *Галицько-Волинському літописі* та з першим варіантом реляції Яна Длугоша. Нещодавно, на конференції в Ченстохові, я мав нагоду виголосити доповідь про цей фрагмент Я. Длугоша, на який, окрім Даріуша Домбровського, ніхто не звернув увагу. Справа в тому, що Александр Семкович, який написав коментар до твору Я. Длугоша, не встиг розглянути ці фрагменти, а його донька Ванда Семкович-Зарембіна опублікувала праці на цю тему відразу після Другої світової війни і на них

теж не звернули уваги ані російські, ані українські і навіть польські історики, за винятком Д. Домбровського. Суть цієї проблеми полягає в тому, що в першій версії свого твору Я. Длугош записав під 1253 р. про коронацію Данила Романовича в Дорогичині. В цілому це співпадає з текстом *Галицько-Волинського літопису*, тільки доповнено інформацією про присутність на коронації, крім абата Опізо, ще й краківського єпископа Прандоти. Однак згодом Я. Длугош це повідомлення перекреслив, а на маргінесі вказав дату „1247 р.” і дописав той текст, який ми читаємо зараз у його творі. На жаль, у виданнях Я. Длугоша первісний варіант випущений. Єжи Вирозумський звернув мою увагу на те, що інформація про його існування є тільки в примітках одного з видань.

Варто також відмітити, що для тих століть не існувало релігійного протистояння. Звичайно, вплив Візантії в тій же боротьбі за інвеституру, в якій візантійські імператори перемогли церкву, був у цьому сенсі цілком прийнятний для руських князів. Маю на увазі, що правителям Русі імпонувало те, що вони мали можливість диктувати церковним ієрархам свої умови. В XIII столітті, особливо після монгольського нападу, галицько-волинські правителі стимулювали прихід на їхні території, які постраждали від кочівників, колоністів із Заходу. Наприклад, якщо мова йде про Холм, то новіші археологічні дослідження на княжому дитинці підтвердили, що „княжа гірка” є насипною конструкцією, для будівництва якої, згідно з літописними свідченнями, використовували колоністів. Безперечно, запрошення іноземців у володіння Романовичів було б неможливим без конфесійної толеранції. Яскравим прикладом релігійної взаємоповаги є також шлюб між Левом Даниловичем та угорською принцесою Констанцією, який, на наш спільний з М. Фонт погляд, відбувся у католицькій каплиці замку Зволен, проте здійснений був православним митрополитом Кирилом. Згодом Констанція відома як покровителька львівських домініканців. Знаємо також, що вона їздила до своєї сестри, св. Кінги, в монастир у Старому Сончі, де навчала монахинь багатоголосому співу, який, до речі, прийшов саме з Візантії. Донька Лева і Констанції, Святослава, прийняла постриг у тому ж монастирі кларисок у Старому Сончі. Тобто ніякої принципової релігійної конфронтації в той час не було. Варто взяти до уваги, що саме в XIII столітті відбулась велика кількість таких мішаних шлюбів, які не потребували спеціального дозволу. Взагалі до часів Ферраро-Флорентійської унії дві церкви йшли до компромісу об'єднання, де ініціаторами дуже часто виступали саме візантійські імператори.

Щодо військової сфери, то озброєння галицько-волинського війська зазнало суттєвого впливу Німецького (Тевтонського) ордену. В першу чергу через налагоджені торгівельні зв'язки з Торунем. Більше того, Орден не був ворогом Романовичам, а, навпаки, виступав їхнім союзником протягом XIII–XIV століть. Оборонно-архітектурні запозичення від Ордену можна прослідкувати на теренах Західної Білорусії і Волині – завдяки зображенням воїнів на галицько-волинських печатках, а також на основі археологічних та письмових джерел. Знову ж таки,

повертаючись до результатів недавніх археологічних розкопок у Холмі, варто підкреслити значний масив західних впливів на одну зі столиць Галицько-Волинської держави, який проявився як у матеріалах та плануванні міського будівництва, так і в поховальних традиціях Романовичів.

Що стосується літературного впливу, то тут я не є особливим спеціалістом, але можна прослідкувати, що такі контакти очевидно були і залишили свій відбиток, зокрема, і на галицько-волинських землях. Прикладом цього є гербовник Ульріха фон Рігенталя, де, без сумніву, вміщено герби руських князівств.

• **Aleksey Martyniuk.** *Answers:* Я хочу продовжити одну из тем, которую затронул Леонтий Войтович. Историки не очень часто отдают себе отчет в том, насколько мы зависим в наших взглядах на историю от нашего современного общественного, культурного и политического контекста. Я считаю, что мы насильственным образом разрываем единую историю христианской Европы в период Средневековья на такие отдельные кластеры, как история Польши, история Руси, история современных стран Беларуси, Украины, России и др. Как-то я уже применял такой образ: мы как будто раскаленным клеймом выжигаем на единой карте Европы искусственное разделение: вот это история Польши и ее изучают наши польские коллеги, а здесь история Беларуси, здесь история Украины и т. д. Мне кажется, что это тупиковый путь, тем более в изучении нашей темы, ведь на примере всех докладов нашей и других средневековистических конференций мы видим, что мир средневековой Восточной Европы был единым. Об этом свидетельствует и вчерашний замечательный доклад Дюры Гарди, в котором было показано, как мы требуем от человека XIII века четкой вероисповедной принадлежности, которой у него еще не было. Применительно к периоду X–XIII веков это все-таки еще не тот момент. С одной стороны, та ситуация, когда мы разрываем единое пространство истории Европы своими национальными историографиями, – это вполне объективный процесс, ведь каждая нация ищет свою историю, нация строит свою историю. Но мне кажется, что в этом деле мы зашли слишком далеко. Даже если очень бегло посмотреть, когда появляется жесткая разделительная черта между западом и востоком Европы – то это все-таки уже XVI век. Путешествие Сигизмунда Герберштейна вполне подтверждает такое мнение. Ведь его поездка на восток открыла для него Московское государство, православное государство, вследствие чего сразу же произошла своеобразная идеологическая институализация границ – здесь Запад, а здесь Восток. Польша, Литва, позднее Речь Посполитая – с одной стороны, а Московское государство (царство), далее Российская империя – с другой стороны. Именно в этот период в Европе обостряются вопросы „правильной веры” и „своего государства” – отдельного для немцев, отдельного для французов, отдельного для поляков и т. д. Возникают религиозные войны XVI–XVII веков, которые также отразились на востоке Европы. Далее начинается процесс становления Российской империи в XVIII–XIX вв. и формирования

ее имперской идеологии, развитие идей панславизма, актуализация вопроса о несовместимости Запада и Востока, о влияниях Запада на Восток и попытка, если так можно выразиться, „оттеснить Запад на Запад”. На нашей памяти это уже был период конфронтации Советского Союза со странами Запада, когда противостояние чуть не привело к глобальному кризису, который поставил бы под угрозу все человечество. По моему мнению, в современном мире, когда мы видим, как меняются цивилизационные границы и происходит новое переселение народов, сама постановка вопроса Восток–Запад или Север–Юг в истории Европы теряет свою прежнюю актуальность. Наверное, стоит пересмотреть главные дефиниции нашего базового понятия „Европа”. Если мы говорим о периоде Средневековья, то Европа – это христианский мир в целом, а разделение на страны латинской и православной культуры – это уже вторично. Поэтому мне кажется, что рассматривая историю Европы X–XIII веков, мы имеем дело все-таки с единым пространством. Вводя в изучение этого пространства такие векторы, как Запад–Восток или Германия–Русь, мы должны помнить, что это все-таки части одной проблемы. Мы живем сейчас в эпоху кризиса христианско-европейской цивилизации и как раз такие исследования о едином средневековом европейском пространстве должны помочь нам преодолеть этот кризис. Хотя дефиниция средневековой Европы тоже подвергается сейчас переосмыслению. Современный немецкий историк Михаэль Боргольте выдвинул тезис, что средневековая Европа – это монотеистическая Европа, то есть такая, которая включает в себя также иудаизм и ислам. Это интересная постановка вопроса. Но я все же склоняюсь к мнению, что по большому счету история средневековой Европы – это история христианского мира.

Здесь так же был затронут вопрос о культурных контактах стран Запада и Руси. Мне сразу припоминается немецкий поэт XIII века Тангейзер, который, прославляя австрийского герцога Фридриха Бабенберга, упоминал, что в его свите были „венгры, поляки, русские, богемцы” и еще много других народов. Поэт хотел показать щедрость и влияние своего герцога, и для него Русь входила в общее пространство Европы. Поэтому можно говорить, что до XIII века это было единое пространство и единый мир – пока монгольское нашествие не положило этому конец.

• **Ihor Skochylas.** *Answers:* Oczywiście, problem, który podejmujemy w naszym panelu dyskusyjnym jest bardzo ważny. Przede wszystkim chodzi o kwestię terminologii, ale trzeba podkreślić, że my patrzymy na historię średniowiecza, zwłaszcza X–XIII wieku, przez „okulary” XXI wieku. To rodzi kolejny problem – tłumaczenie naszych stereotypów i przenoszenie naszego dyskursu, spojrzenia na historię X–XIII wieku. Moim zdaniem są to zasadnicze kwestie.

Najpierw o terminologii. Jeśli spojrzymy na temat naszej debaty, to widzimy, że jest tam mowa o wpływach Zachodu. Ale jeżeli chodzi o określenie wpływów Wschodu, to mamy z tym kłopoty. Przywołam słowa sławnego bizantynisty pochodzenia

ukraińskiego, Igora Szewczenko, który mówił, że dla Rusi charakterystyczne były relacje między Północą a Południem, nie między Wschodem a Zachodem. Gdy czytamy staroruskie latopisy i literaturę religijną to relacje Wschodu z Zachodem znajdują w nich miejsce dopiero w późniejszych stuleciach. W związku z tym nie jestem pewien, czy właściwa jest wypowiedź, paradygmat, słynnego sławisty włoskiego pochodzenia, Riccardo Picchio, który sformułował opozycję – *Slavia Orthodoxa* i *Slavia Latina*. Można wspomnieć i o późniejszych paradygmatach: *Ruso-Slavia*, *Ruso-Vlachia-Slavia* i innych. Ale moim zdaniem ważne były one dla formowania sławistyki w historycznych warunkach istnienia Związku Radzieckiego i rozwoju sławistyki na Zachodzie. Natomiast próba zastosowania tych paradygmatów we współczesnym spojrzeniu na to, co nazywamy dziejami Rusi, jest dla nas wyzwaniem. Innymi słowy, jeżeli mówimy o silnych wpływach Zachodu na Ruś, to moim zdaniem, nie jest to do końca poprawne. Dlaczego? Dlatego, że kultura, która pojawiła się wskutek chrztu Rusi na terenach od Kijowa po Nowogród, Psków i inne północne ziemie, była kulturą samowystarczalną, kulturą, ukształtowaną na podłożu grecko-bizantyjskim i uzupełnioną przez dziedzictwo słowiańskie. Tworzyły ją dwa najważniejsze elementy. Pierwszy, według mnie, to własna liturgia, która przyszła z wielkiej *Hagia Sophia*, i która stworzyła ostoję, podstawę kultury Rusi. Drugim elementem są zewnętrzne przejawy tej chrześcijańskiej kultury, rozumiane jako obrządek, zewnętrzna reprezentacja etosu kultury ruskiej. Ważną rzeczą jest także terytorium Rusi, które pozostawało praktycznie niezmiennie. Spójrzmy na historię kultury religijnej – terytorium Metropolii Kijowskiej przetrwało faktycznie bez zmian od powstania tej prowincji cerkiewnej do końca XIII wieku, a nawet do wielkiego podziału w 1458 r. Jeszcze dłużej zachowała się pamięć o niej i o tożsamości ruskiej. Gdy z takiej perspektywy popatrzymy na Wschodnią Europę i na jej relacje z Zachodem to okazuje się, że nie tylko Ruś ulegała wpływom z Zachodu, ale również sama wpływała na państwa *pax christianum*. Patrząc na malowidła z kaplicy Świętej Trójcy w Lublinie czy na inne znane przykłady, widzimy, iż ten wpływ Rusi był bardzo znaczący. Dopiero od przełomu XIII/XIV wieku wpływ Zachodu na Ruś staje się bardziej widoczny.

Jeżeli do problemów terminologicznych dodamy kwestię wspomnianych wyżej „hermetycznych okularów XXI wieku”, to przed nami powstają jeszcze większe problemy badawcze. Gdy mówimy o Europie Wschodniej (lub o proponowanym przez Jerzego Kłoczowskiego pojęciu Europy Środkowo-Wschodniej) to, moim zdaniem, pojawiają się różnego rodzaju pokusy formułowania narodowego paradygmatu: polskiego, litewskiego, białoruskiego, rosyjskiego, ukraińskiego. I jeśli postawimy pytanie o to, jak Ruś traktowała swoich sąsiadów, to na przykład widzimy, że *Kronika halicko-wołyńska* nigdy nie wspomina o „łacinnikach”, ale nazywa ich po prostu „chrześcijanami”. Co się tyczy terminologii łacińskiej w odniesieniu do biskupów prawosławnych i przełożonych monasterów, używa się raczej terminologii wschodnio-chrześcijańskiej.

W kwestii barier zgadzam się z Alekseyem Martyniukiem, że funkcjonowała jedyna przestrzeń – świat chrześcijański. Średniowieczna kultura chrześcijańska była jed-

na i musimy pamiętać, że stosowane przez nas terminy „prawosławny”, „katolik” i inne określenia konfesyjne zaczęły funkcjonować w historiografii i w publicznym dyskursie, zdaje się, dopiero w XIX wieku. Niezbyt poprawne jest używanie ich w stosunku do kontaktów Rusi z Zachodem w XIII wieku.

Kolejnym problemem, który chcę podnieść w naszej dyskusji jest kultura w wymiarze regionalnym. Wiadomo, że istniały regionalne kontakty między Rusią, a światem spoza *Slavia Orthodoxa*. Oczywiście jest, iż kontakty księstwa halicko-włodzimierskiego z Węgrami czy Polską różniły się od kontaktów Nowogrodu Wielkiego z Zachodem. Należy się też zastanowić nad początkami Litwy, nad państwem Witolda jeszcze przed przyjęciem chrztu w 1387 r. Czy Litwa była wtedy traktowana jako „Zachód”? Myślę, że nie. I czy po roku 1387 Litwę traktowano jako „Zachód”? Również jestem zdania, że nie. Dlatego też biorąc pod uwagę problemy z terminologią, zachęcam badaczy, by tworzyć język dyskusji naukowej w sposób kontekstualny. Stoi przed nami wyzwanie tworzenia takiego języka w dyskursie historii naszych państw: Polski, Ukrainy, Białorusi czy Litwy etc. Ale to już inny temat do dyskusji.

I już na koniec ostatni wątek – czy kultura wschodniosłowiańska była hermetyczna i czy kultura ta była ruska? Z punktu widzenia państwowości Rusi – chyba tak. Z punktu widzenia mikrohistorii, regionalistyki, czy lokalnej odmiany kultury – raczej nie. Zapominamy, że obok właściwej Rusi, „Ruś” tworzyły i inne wspólnoty, np. Kuman (Połowcy).

Podsumowując swoją wypowiedź, uważam, że nie można mówić tylko o wpływach zachodnich na Ruś X–XIII wieku, dlatego, że *Slavia Orthodoxa* była na tyle samodzielną kulturą w ramach *pax christianum*, że w omawianym okresie właściwsze byłoby mówienie o wpływach Rusi na sąsiadów łacińskich.

• **Hieronim Grala. Comment:** Несколько замечаний на полях того, что только что сказали мои коллеги. Пример западных влияний в Галицко-Волынской Руси позволяет нам ответить на вопрос о том, была ли Русь однолика или многолика. Конечно, это главный фундамент к проблеме изучения западных влияний, но не следует забывать, что в то же время галицко-волыньские правители поддерживали тесные контакты с Византией. Что касается военного контекста, то, думаю, коллега Мирослав Волощук меня поддержит – к участию галицко-волыньских войск в конфликтах в Польше, Чехии, Австрии и Венгрии следует добавить еще и Сербию. Не могу также согласиться с тезисом о Немцеком (Тевтонском) ордене как „военной лаборатории”. Ведь благодаря наблюдениям Свена Эдгала, Анджея Надольского и других историков получается, что наше общее представление о военном искусстве Ордена напоминает больше картину Яна Матейко, чем реальность. Следует отметить, что тип и стандарт прусского или хелминского всадника не сильно-то отличался от стандарта галицкого или перемишльского воина.

По поводу интересных наблюдений Алексея Мартынюка, то, конечно, приход монголов отыграл ключевую роль в контексте западных влияний на Русь, ведь

как раз благодаря монголам эти точки соприкосновения с Западом разделились. Таким образом, монгольский фактор существенно изменил контакты и влияние русских княжеств с латинским Западом Новгород и Псков – это одно, Галицко-Волынская Русь – это другое (совсем другое!), Владимир и Суздаль – это третье и т. д. Но при этом не следует забывать и фактор 1204 г.

Что касается выступления Игоря СКОЧИЛЯСА, то позволю себе не согласиться с уважаемым коллегой в концептуальном плане. И. СКОЧИЛЯС четко назвал элементы, которые являются конститутивными чертами русского общества, – литургия, обряд и т. д. Только не упомянул то, что, собственно дает нам право говорить об элементах влияния – язык. Ведь не существовало бы обрядов и литургий без языка. Если мы применим к источникам критерий „язык“, то увидим, что „латинянин“ и „русский мир“ говорят языком современной им политики. Поэтому здесь мне кажется, схема И. СКОЧИЛЯСА не работает – ведь кто на кого влияет? Поскольку до Казимира Великого, то есть до времен, которые уже выходят за хронологические рамки нашего диспута, мы не можем подтвердить наличия русских канцелярий у латинских князей, а вот элементы латинской канцелярии на Руси иногда как раз четко прослеживаются. Далее возникает вопрос о том, были ли церкви русских купцов в Кракове, Торуне, Бремене и т. д.? Нам о них неизвестно. Но латинские храмы были в Новгороде и Пскове. Возникает вопрос – кто к кому пришел на его территорию со своей культурой? Еще один пример: Святослава Львовна вступила в монастырь клариссок, а известны ли какие-то латинские княгини, которые стали монашками в православном монастыре? Хочу сразу же подчеркнуть, что те люблинские фрески, на которые ссылался И. СКОЧИЛЯС, все-таки более позднего происхождения – это ведь заказ короля Владислава Ягайло 1418 года!

• **Igor Danilevskiy. Comment:** Все-таки я хочу поддержать точку зрения коллеги Игоря СКОЧИЛЯСА, ведь здесь есть очень важный нюанс. В первую очередь речь идет не о влиянии, а о взаимодействии. Потому, что как это не парадоксально прозвучит, но, глядя на русские источники, мы не находим там категории „врага“. Например, в 1230–1232 гг. в Новгороде был страшный голод и летописец записал: „Откры Богъ милосердие свое на нас грѣшных, сътвори милость свою въскорѣ: прибѣгоша Нѣмцы и-замория съ житомъ и с мукою, и створиша много добра; а уже бяше при конци городъ сии“ (*Новгородская Летопись старшего извода*, [in:] *ПСРЛ*, т. 3, с. 71; ср.: с. 280). „Немцы“ – это те самые шведы, с которыми новгородцы воевали. Вспомним также, что псковичи воевали с Орденом меченосцев, например в Шауляйской битве 1236 г. Что касается храмов – в той же Сигтуне был православный храм и даже новгородское подворье. Мы также имеем два письма папы римского Александру Невскому, в которых он призывал князя, по примеру отца, принять католичество. Это совершенно непонятная история – возможно, Плато Карпини что-то рассказал папе об обращении Ярослава. Ярослав католи-

чества, как известно, не принял, но, тем не менее, позволил построить латинский храм в Пскове, и вполне вероятно, что это должен был быть кафедральный храм. Другой вопрос – был ли построен этот храм. Но переговоры велись, и Александр дал свое согласие. Еще один важный момент – это „двоеверие”, о котором так любят писать в российской историографии. В древнерусских источниках этот термин появляется только в одном смысле – когда речь идет о людях, которые не определились в обрядовой части между Западной и Восточной церквями. То есть „двоеверные” – это только те, которые размышляют на предмет того, пресным или квасным хлебом давать св. Причастие и т. д. Также подавляющее большинство браков династии Рюриковичей – это браки с представительницами католического мира. Вопреки всем запретам, которые существовали на Руси, из 37 браков только 3 брака было с представителями православных государств. Поэтому я совершенно согласен с тем, что нельзя наши политические границы и этнические представления переносить на то время, поскольку это был совершенно другой мир, в котором народы и культуры постоянно взаимодействовали между собой.

По поводу культуры надо отметить, что это было колоссальное взаимодействие. Тот же самый Владимир Мономах – пример англосаксонского влияния, благодаря его жене. Возьмем то же *Поучение детям*, где Мономах косвенно цитирует Минуция Флака. Дмитрий Лихачев, правда, считал, что это была косвенная цитата из *Шестидневна Иоанна экзарха Болгарского*, но текстологических параллелей нет. Поэтому можно считать, что это, все-таки, был Минуций Флак. Еще один момент (я понимаю, что вступаю на очень зыбкую почву) – это *Слово о полку Игореве*. Есть замечательные работы Арсена Гогешвили, который 30 лет занимался этой проблематикой. Последняя его работа, которую он, к сожалению, не успел закончить, – это *Три источника Слова о полку Игореве*. Споры, которые, условно говоря, велись между Александром Зиминим и Дмитрием Лихачевым, сводились к вопросу о том, что же появилось раньше: *Задонщина* или *Слово*? Но никто не рассматривал вопрос о том, а не было ли третьего источника, который был бы первичным и для *Слова*, и для *Задонщины*. Так вот, А. Гогешвили как раз сделал попытку проследить эту возможность. Он пришел к следующим выводам. Во-первых, *Слово* опиралось на античную литературу, из которой заимствовались не только образы, но и поэтическая техника. Во-вторых, он сопоставил *Слово* с *Оссиановыми балладами* (подделкой Джеймса Макферсона) и нашел между ними около 30 параллелей. Основу для этих совпадений, по мнению А. Гогешвили, дали средневековые рыцарские романы и французские эпические поэмы, в частности *chanson de geste* о Гильоме Оранжском. Мы можем соглашаться или не соглашаться с его тезисами, оспаривать их и т. д., но если мы ограничим себя культурными, конфессиональными, политическими и этническими рамками, то можем ничего не понять в культуре Древней Руси. Ведь для нее характерным было постоянное взаимодействие и постоянное взаимовлияние с культурами других народов.

- **Hieronim Grala. *Question:*** А возможно ли взаимодействие без влияния?
- **Igor Danilevskiy. *Answers:*** Возможно.
- **Hieronim Grala. *Question:*** По-моему, не в культуре.
- **Igor Danilevskiy. *Answers:*** И в культуре тоже.

- **Dariusz Dąbrowski. *Comment:*** В моих исследованиях меня лично удивляет заинтересованность русских источников тем, что происходило на Западе. И речь идет не только о ближайших соседях. Хорошим примером может послужить информация *Галицко-Волынской хроники* о наводнении в современных Нидерландах в 80-х гг. XIII века, что свидетельствует об открытости русской культуры в тот период. Это еще лучше видно, когда сравним русские и польские источники. В русских нарративах много информации о польских князьях. В отличие от них, в польских хрониках и анналах практически, за редким исключением, не встречаем информации о русских правителях. На мой взгляд, это свидетельство высокого уровня развития русской культуры того периода – высшего, чем в Польше. Кстати, этот процесс цивилизационной доминации Руси очень четко подчеркнул Галл Анноним, который еще в начале XII века писал, что о Польше знают только те, кто путешествует из Запада на Русь. Просто мы смотрим на Русь несколько анахронически, на основе того, что случилось в середине XIV века, когда Казимир завоевал западную часть Руси. Поэтому я считаю, что нет взаимодействия без влияния и наоборот, а Русь до начала XIV века как раз являлась „старшим братом” Польши в плане развития культуры. Именно такой подход, я уверен, даст нам возможность по-иному посмотреть на некоторые сложные историографические вопросы.

- **Hieronim Grala. *Comment:*** Возвращаясь к культуре и взаимодействиям – если мы смотрим на этот процесс целостно, то что тогда можно сказать о превосходстве русской культуры в архитектуре? Насколько мне известно, вопрос о зодчестве белокаменных храмов Залеской Руси трактуется или как западное влияние через Галич, или напрямую с Германии, или же через Малопольшу. Но в то же время мы не можем доказать обратного – что, например, владимирско-суздальское зодчество повлияло на архитектуру Малопольши. В связи с тем здесь скорее влияние, а не взаимодействие. С другой стороны, мы никоим образом не затрагиваем экономический вопрос и влияние в этой сфере. Если посмотреть на проблему влияния и взаимодействия с точки зрения экономического обмена Русь–Европа, то возникают вопросы: кто и чем торговал; куда и чьи купцы доходили; что о западных торговых путях знали на Руси, а что о торговых путях через Русь знали на Западе? Но если смотреть на эту проблему целостно, то картина, конечно, совсем другая.

- **Myroslav Voloshchuk.** *Comment:* Примерно одинаковая.
- **Dariusz Dąbrowski.** *Comment:* Русские купцы, конечно, доходили до разных городов Европы.
- **Leontiy Voytovych.** *Comment:* Например до Регенсбурга, Нюрнберга и т. д.
- **Dariusz Dąbrowski.** *Comment:* Посмотрите также на клады, которые находят археологи. Если их сравнить, то русские клады намного богаче, чем польские. Я не хочу что-то мифологизировать, но Русь была более богатой страной по сравнению со своими ближайшими западными соседями. Ведь факт, что она могла позволить себе пригласить западных архитекторов, свидетельствует об этом богатстве. Дело в том, что на Руси знали обо всем интересном с точки зрения искусства, происшедшем на Западе, и ее правители располагали финансовыми средствами, чтобы приглашать мастеров и артели в свои земли. К примеру, информация Платона Карпинина свидетельствует, что даже в разрушенном монголами Киеве существовали фактории итальянских купцов. Ведь Русь являлась своеобразной плодотворной экономической зоной, открытой как для влияний Запада, так и Востока.
- **Norbert Mika.** *Comment:* Chciałbym nawiązać do wypowiedzi Dariusza Dąbrowskiego. Jesteśmy na specyficznej konferencji. Chodzi nam o to, by pokazywać kulturę wschodnią, zachodnią, wzajemne kontakty i oddziaływania, wystrzegając się jednak subiektywnych ocen... Dlatego byłbym bardzo ostrożny z oceną poziomów poszczególnych kręgów kulturowych. Pytanie brzmi: jak je obiektywnie zmierzyć? Jakie narzędzia zastosować do stwierdzenia wyższości tej czy innej kultury? Nie mamy tych narzędzi wypracowanych! Poza tym, jakie mamy przed sobą historyczne przekazy? Korzystamy wyłącznie ze źródeł zachodnich i wschodnich, czyli zachodnioeuropejskich i ruskich, ewentualnie bułgarskich, czy bizantyjskich. A czy ktoś tutaj mówi o innych przekazach, na przykład, hebrajskich? Tymczasem one również mają wiele do powiedzenia, gdy chodzi o interesującą nas tematykę. Proszę zauważyć, iż żydowskie kupiectwo patrzyło na zgłębiane przez nas zagadnienia w sposób zupełnie inny aniżeli kronikarze zachodni, czy też wschodni.
- **Volodymyr Aleksandrovych.** *Comment:* Wiele już zostało w tej dyskusji powiedziane, niemniej jednak chciałbym się w nią włączyć przywołując jedno zdanie, wypowiedziane przez przewodniczącego dyskusji w podsumowaniu wątku Krzyżaków i militariów. Pan moderator powiedział, że wyobrażamy sobie to przez Jana Matejkę a nie przez rzeczywiste źródła. Jest to uwaga niewiarygodnie ważna. Czasem mam wrażenie, że na wszystko patrzymy tak, jak patrzono w epoce Jana Matejki, tj. w XIX wieku. Ważnym jest, żeby zrzucić ten „ciężar Matejki” i patrzeć na przeszłość nie jak na obraz, a właśnie brać pod uwagę specyfikę epoki.

Wróć jednak do rozmowy o wpływach. Nie chciałbym zburzyć Panu moderatorowi zbudowanego przez niego porządku, ale osobiście nie należę do zwolenników pojęcia „wpływów”, dlatego powinniśmy uzgodnić, czym jest ten „wpływ”. W tym miejscu, nie jako pierwszy, chciałbym odnieść się do mało znanej opinii polskiego historyka Aleksandra Gieysztor, iż zjawisko wpływów odbywa się *modo recipienetis*. Dużo już o tym mówiliśmy. Wynik wpływów jest zależny od odbiorców, co dobrze pokazał A. Gieysztor.

Jest jeszcze jeden element, który pojawił się chyba we wszystkich dzisiejszych wypowiedziach, ale nie został uwypuklony. Chodzi o to, iż ciągle odwołujemy się do konkretnych faktów, zabytków, świadectw źródłowych, a tymczasem sytuacja często rozwijała się w następujący sposób: fakty te odzwierciedlone mogą być zachowaniem szczurów u Nikołaja Gogoła, to jest „пришли, понюхали и ушли”, a my tworzymy z tego rozwój wypadków. Często nadajemy faktom znaczenie, którego nie miały. Odwołując się do już przytaczanego przeze mnie przykładu: w czasach jagiellońskich, jak wiadomo, namalowano freski tradycji bizantyńskiej w kościołach katolickich. Możliwe, było ich w Polsce więcej. I co z tego? I nic więcej. Artyści przyjechali, dostali wynagrodzenie i pojechali. Nie zrodziła się z tego żadna tradycja. I właśnie na to zwracam uwagę. Wyciągamy nienależyte wnioski. Należy spoglądać nie na konkretny fakt, a na to, na ile zmienił on sytuację. Już w XII wieku William Okkam wzywał, by nie tworzyć niepotrzebnych realiów. Przyczynia się do tego także, o czym już niejednokrotnie dyskutowałem z Dariuszem Dąbrowskim, tłumaczenie nieprzeczytanych źródeł (tłumaczenie źródeł po pierwszym wrażeniu). Źródło wymaga bowiem wiele pracy. Fakt znalezienia informacji nie oznacza końca pracy z nią. Niestety, pierwsze wrażenie powoduje wspomniany wyżej „rozwój wypadków”.

• **Hieronim Grała. Comment:** W istocie rzeczy, odwołując się mojego nauczyciela, Aleksandra Gieysztor, sformułował Pan pewne zalecenie dla nas. Otóż, nasze rekonstruowanie historii też odbywa się *modo recipientis*, tj. my przepuszczamy je przez siebie.

Szanowni Koledzy, czas, przeznaczony na dyskusję, powoli się kończy. Każdy z występujących ma teraz minutę na podsumowanie.

• **Leontij Voytovych. Answers:** Несколько слов об оружии и о том, что я имел в виду. Я хотел обратить внимание на анализ арбалетных болтов, а их очень много найдено на Западной Украине – в Галичине и на Волыни. В большинстве случаев, начиная с XIII века и дальше, они идентичны тевтонским болтам. Если говорим о крепостях, то мы также увидим на Волыни все новшества (первые бастеи и т. д.), пришедшие с Ордена. Оружие, которое сделало революцию и вернуло на поле боя пехоту – алебарды – тоже пришло на Русь с Ордена. Я не утверждаю, что их изобрели тевтонцы, но они их распространили. А некоторые элементы вооружения пришли в Орден даже из Португалии. И все эти образцы западного вооружения присутствуют в фондах львовского музея „Арсенал” (т. е. были обнаружены

на территории современного Львова). Но, конечно, я прекрасно понимаю всю дискуссионность вопроса.

• **Aleksey Martyniuk. *Answers:*** В XIX веке немецкий историк Леопольд фон Ранке сформулировал исследовательскую парадигму исторической науки таким образом: „показать, как все происходило на самом деле” („wie es eigentlich gewesen”). Мы все в той или иной степени, через польскую и российскую историографию, восходим к классической немецкой историографии XIX века. Суммируя сегодняшнюю дискуссию, мне кажется, что необходимо по-новому сформулировать парадигму наших исследований, а именно так: действительно ли мы понимаем то, что делали, думали и говорили люди Средневековья? Мне кажется, что это очень важно.

• **Ihor Skochylas. *Answers:*** Спасибо Игорю Данилевскому за подсказку. Конечно, речь шла главным образом о взаимодействии. Что касается замечания Иеронима Грали о языке, то я его принимаю в том смысле, что язык все-таки есть только один из кодов культуры. Если мы говорим о Средневековье, то, конечно, язык тут имел большое значение – большее, чем, например, в ранний модерный, модерный или современный период. Но все же хочу добавить, что, несмотря на влияние разных языков, не произошло их вливания, кроме церковнославянского, в литургическое служение. Поэтому церковнославянский язык остался очень важной составляющей *Slavia Orthodoxa*.

• **Hieronim Grala.** Уважаемые коллеги, позвольте мне от имени нас всех поблагодарить участников нашего диспута за столь замечательную многогранную, насыщенную проблемами и богатую идеями дискуссию. И даже если мы расходимся во взглядах на многие проблемы, не убедили оппонента и сами не поменяли свою изначальную позицию, то мне кажется, что мы достойно выполнили завет великого польского поэта Циприана Камиля Норвида, который настаивал на том, чтобы „уметь отличаться друг от друга красиво” („umieć różnić się pięknie”).

ebate II

Russian chronicles as the source for the study of cultural contacts of Rus' with the countries of the Latin West

The round table discussion with
prof. Igor Danilevskiy (Moscow) and
prof. Hieronim Grala (Warsaw)

*

Stenographic record of the discussion

Moderator: Dariusz Dąbrowski

• **Dariusz Dąbrowski:** Уважаемые коллеги, приглашаю вас к круглому столу на тему *Русские летописи как источники по истории культурных связей Руси с латинским Западом*. Участие в нем примут профессора Игорь Данилевский (Москва, Россия) и Иероним Граля (Варшава, Польша). Сразу же первый вопрос: чем, в Вашем понимании, является летопись?

• **Igor Danilevskiy. Answers:** Летописание – это такой странный труд, который продолжался практически на протяжении полутысячи лет. Где-то с 30-х гг. XI века и до 70-х гг. XVI века велись классические летописи. Более позднее летописание имеет уже несколько другой характер. Понять, что такое летопись, мы можем только в одном случае – если мы сможем ответить на вопрос, что заставляло людей того времени продолжать один и тот же текст на протяжении пятисот лет. Это должно также прояснить нам, какие источники использовались, какие формы придавались историческому описанию и т. д. На мой взгляд – я не скажу, что это единственно верная точка зрения, – мы необоснованно рассматриваем летописание как попытку передать нам информацию о том, как все было на самом деле. Мне кажется, что летописцы ставили перед собой несколько другие цели –

их труд был связан, на мой взгляд, прежде всего с тем, чтобы создать своеобразные книги жизни, которыми можно будет потом отчитаться на Страшном Суде. Это сочинение о том, что делалось, как действия тех или иных персонажей оправдывали их поведение или искупали те грехи, которые они совершили. То есть, там записывались как негативные, так и позитивные характеристики. Например, всем нам хорошо известен летописный фрагмент о женолюбии Владимира Святославовича. Его описание на самом деле было предисловием к тому, что одно действие искупает абсолютно все: Владимир крестился сам и крестил Русскую землю, искупив таким образом все свои предыдущие грехи.

Что касается хронологии начала летописания, то здесь имеем довольно четкие границы – 30-е гг. XI века. Почему именно тогда начинается летописание в русских землях? На мой взгляд, потому что в 1037 г. на Руси, видимо, ожидали конца света. Есть расчет, который помещен в конце *Геннадиевской Библии* и создателем которого считается достаточно известный на Руси автор эсхатологических произведений *Неизреченное откровение Ипполита Римского*, где прямо указано, что Иисус Христос родился в 5500 г. от Сотворения мира (т. е. мы имеем дело с аннианской эрой, насчитывавшей 5500 лет от Сотворения мира до Рождества Христова) и был распят в 5533 г., а ровно через 1000 лет дьявол будет освобожден „на малое время”. Таким образом, получается 6533 г. плюс „малое время”, то есть 3,5 года, что в итоге дает 6537 г. по аннианской, или 1037 г. по нашей эре.

В ожидании конца света началось активное строительство Киева во образ Нового Иерусалима, Третьего Рима – это такие же, как в Константинополе Золотые Ворота, храм Софии, два монастыря – св. Георгия и св. Ирины. А вместе с тем берет начало и классическое русское летописание.

Идея о конце света также четко вписывается в момент прекращения классического летописания. Существует интересная концепция Андрея Юрганова, к сожалению, недоработанная до конца, о том, что введение опричнины Иваном Грозным начинается точно за 3,5 года до последней даты ожидаемого конца света, то есть до 7077 (1569) г. В свою очередь, ее прекращение, а заодно и прекращение летописания, происходят после того, как эта дата была пройдена, а конец света так и не наступил.

• **Hieronim Grala. Answers:** Хотел бы дать сразу два ответа на этот замечательный вопрос. Первый ответ шуточный – как говорят русские школьники, летописание – „это наше все”. Второй ответ серьезный. Летопись не подчиняется простым дефинициям, летопись как явление нельзя назвать усредненным русским вариантом на полпути между анналами и хроникой. Хотя бы в силу того, что ни один латинский хронист, не говоря уже об авторах латинских летописей – рочников, не использовал и просто не знал глубокой многовековой византийской традиции изложения истории человечества в краткой или просторной версии. Значит, летопись – это летопись, то есть особое суверенное явление русской литературной

культуры, которое конечно прекрасно вписывается в разные дискурсы и разные культурные контексты. Игорь Данилевский убедительно показал, как ожидаемый конец света повлиял на причины прекращения летописания. Это феноменальный сюжет, который, кстати, много объясняет в своеобразном пробеле в ведении летописания на Руси в XVI веке. Ведь для многих правоверных христиан жизнь должна была закончиться вместе с концом света и по сути она закончилась. По этой причине на Руси в последствии опричного террора, когда готовились к Армагеддону, остался единственный „летописец” – царь Иван Васильевич Грозный. Поэтому вопрос о том, чем является летопись, не так прост и здесь надо выработать свои конкретные критерии для обозначения этого типа источников и считать их абсолютно особым отдельным явлением.

• **Igor Danilevskiy. Comment:** Продолжая мысль, которую высказал Иероним Граля, хочу обратить внимание на очень любопытную работу Тимофея Гимона, который сопоставлял новгородское летописание и англосаксонские хроники. Он провел колоссальную работу, и когда мы ее обсуждали, я спросил: „Тимофей, а почему в англосаксонских хрониках не фиксируются те вещи, которые фиксируются в летописях?”. Он ответил: „Я не хочу об этом писать, потому что это льет воду на Вашу мельницу”. Но, в конце концов, он все-таки об этом написал. Действительно, между русскими летописями и западными хрониками очень серьезный разрыв, хотя они внешне очень похожи.

• **Hieronim Grala. Comment:** Может быть, нужно говорить о разных уровнях литературной культуры этих обществ на протяжении столетий. До определенного момента (XI – начало XIII века) все-таки вопрос грамотности для русских элит стоял по-другому, чем для латинских. Потом на Руси было „Батыево нашествие”, „Батыева ночь” – сгорели скриптории, библиотеки, летописные своды и прочее, погибли главные княжеские центры, а с ними и центры летописания, и все перевернулось. А на Западе в тот самый момент мы прослеживаем абсолютно новое явление, я бы сказал обновление литературной культуры латинского мира.

• **Igor Danilevskiy. Comment:** На самом деле мы очень много говорили, что до XIII века существует единое культурное пространство между Русью и странами латинской культуры. Это пространство, в котором не было ни политических, ни этнических, ни конфессиональных границ. Да, мы знаем очень жесткие высказывания Феодосия Печерского по поводу представителей латинян, но это было только в теории; на практике же все выглядело совсем по-другому. И что самое интересное – к сожалению, мы переносим на прошлое наши современные представления, что нам очень сильно мешает в лучшем познании этого прошлого. Например, я всегда с интересом наблюдаю, как мои студенты реагируют, когда я показываю им карту Великого княжества Литовского. Для них это шок. Потому что

для них Литва – это Литва современная, и представить себе, что она когда-то была огромным государством, для них очень тяжело. И еще одно важное замечание. Мы при рассмотрении летописных текстов вообще исключаем латинскую традицию, что неправильно в принципе. Ведь даже хорошо известные мелкие сюжеты из летописей мы не можем понять, если не принять во внимание латинскую традицию.

• **Dariusz Dąbrowski. Question:** Скажите, пожалуйста, можно ли точно проследить существование разных летописных жанров в традиции русского летописания?

• **Hieronim Grala. Answers:** В принципе, что такое летопись по своей структуре все в этом зале очень хорошо осведомлены. Поэтому я бы обратил внимание на некоторые аспекты, делающие традицию летописания абсолютно отличной от литературной традиции Запада. Как раз не на сходства, а на отличия! Мы все прекрасно знаем, что и в летописи, и в хроники входили записки княжеских центров, скрипториев, изложение истории человечества, родословная монарха, который сидел в данном центре. Но летопись также помещает то, чего в обыкновенных хрониках нет. Это хорошо видно на примере *Ипатьевского свода*, в котором летопись является своего рода нотариатом. То есть, упомянутый свод является в определенном смысле „предтечей” городских и земских книг. Имеем здесь в виду документы Ивана-Владимира Васильковича и Мстислава Даниловича. При отсутствии таких практик, какие были распространены на Западе, на Руси в XIII–XIV веках было только две возможности „увековечения”: или внести копию в литургическую книгу (например, *Лаврышевское Евангелие* и *Холмское Евангелие*), что, однако, было не всем доступно, или вписать документ в летопись, что, кстати, напоминало традиции западного делопроизводства – сделать своего рода облату (лат. „oblata”). Таких княжеских документов в летописях мы встречаем немало, и это является важным отличием русских летописей, аналогий которого мы не имеем в западной традиции.

• **Dariusz Dąbrowski. Comment:** Как способ хранения документов на Руси можно назвать еще и стены храмов.

• **Hieronim Grala. Comment:** Конечно – граффити тоже, но все же там помещались более сокращенные варианты документов или коротенькие надписи, ведь стены даже кафедрального собора в Киеве не поместили бы такого большого „нотариата”. Так или иначе, но это русский патент – использовать летопись в таких целях. Кроме того, возвращаясь к начальному сюжету, хочу отметить тезис о том, что XVI век был переломным моментом, это можно проследить на примере *Лицевого летописного свода*, который является попыткой изложения истории всего челове-

чества. То, что на Западе происходит как раз с жанром „*Historia mundi*”, конечно с переносом раньше или позже центрального сюжета на историю своего народа, своего племени, своей династии, можно без проблем заметить в самом пространном памятнике официального царского летописания. Я вообще-то считаю – эту позицию я когда-то обнаружил на мюнхенской конференции, посвященной *ЛМС* (XII 2011) – что именно знакомство с латинскими трудами по истории мира породило *ЛМС*: вот такой московский „наш ответ Чемберлену” времен Ивана IV Грозного...

• **Igor Danilevskiy. *Answers*:** Сама по себе летописная традиция достаточно своеобразная. Я еще раз повторяю – мы, к сожалению, плохо понимаем летописцев, потому что пытаемся буквально воспринимать их текст. Вот два примера. Первый из них – это знаменитое высказывание Владимира Святославовича: „на Руси есть веселье питие – не можем без того быти”. Как только его не трактовали, но в основном, дискуссия ведется в ключе „было пьянство на Руси или не было”. На самом деле в данном случае мы имеем дело, как это не парадоксально, с цитатой из *Книги Иисуса*, сына Сирахова, которая в синодальном переводе звучит несколько по-другому: „Что за жизнь без вина, оно сотворено на веселье людям”. Эта цитата в латинском переводе *Книги Иисуса* звучит так: „*Vinum in jucunditatem creatum est... et non in ebrietatem*”. Это абсолютно точная цитата. Но откуда появился вариант, приведенный в *ПВЛ*? Однозначно, это славянский перевод цитаты из *Книги Иисуса*, потому что мы видим ту же самую цитату в болгарском *Изборнике 1073 г.* Там она приводится совершенно по-другому – вместо вина появляется мед, есть несогласования среднего и мужского родов и т. д. Что интересно, эта традиция сохраняется очень долго. Например, повод для развода Василия III с Соломонией Сабуровой всем хорошо известен. Вот как летописец пишет об этом. Во время объезда своих земель Василий якобы видит птичек, которые вьются над своим гнездом, и говорит: „Горе мне! На кого я похож? И на птиц небесных не похож, потому что и они плодовиты; и на зверей земных не похож, потому что и они плодовиты; и на воды не похож, потому что и воды плодовиты: волны их утешают, рыбы веселят. Не похож я и на землю, потому что и земля приносит плоды свои во всякое время, и благословляют они тебя, Господи!”. Это буквально воспроизводится Сергеем Соловьевым и другими историками, забывающими, что перед нами текст из *Протоевангелия Якова* о том, как семейная пара – Иоаким и Анна, которая долго не имела детей, изгоняется из храма, и Анна садится под кустом. Увидев птичек, она и произносит цитируемые слова. Только в этом случае был Голос, который сказал: „Будет у тебя ребенок. И это будет непροстой ребенок”. Как известно, Анна родила Богородицу. Летописец, другими словами, прозрачно намекает читателю, что у Василия родится непροстой ребенок: новый Спаситель... Самое интересное, при ком пишется этот текст? И становится понятно, какую большую ответственность берет на себя Иван Васильевич IV. Вот такую

традицию как раз в Западной Европе мы не прослеживаем в явном виде, хотя там также есть некие параллели и сравнения с библейскими – ветхозаветными, то есть историческими – героями. В латиноязычных хрониках, анналах я таких примеров не встречал, имея в виду именно идейную составляющую, можно сказать, государственную идею: ведь, по большому счету, речь идет о сакрализации правителя.

• **Dariusz Dąbrowski. Question:** В чем, по Вашему мнению, суть классического и неклассического летописания?

• **Igor Danilevskiy. Answers:** О классическом летописании мы можем говорить до середины XVI века. Поздние летописи внешне похожи на ранние, но это совсем другие произведения. Мы плохо знаем летописание XVII века, но с уверенностью можем говорить, что это совсем другой жанр. Что касается классических летописей, то тут обычно выделяются монотематические рассказы и так называемые „погодные записи”. Ежегодные записи также велись, примером чего является *Новгородская Первая летопись*. Но по большому счету, эти записи были сделаны „задним числом”. На это указывают как стремление объяснить происходящие, так и подчеркивание самых важных моментов и даже попытки предсказать будущее.

• **Hieronim Grala. Answers:** Учитывая все-таки объем этого „древнерусского бассейна”, в котором мы все „купаемся”, надо обратить внимание на одну простую вещь, а именно на то, что при таких огромных размерах, которые многократно превышали территорию Священной Римской империи, имели право существовать разные традиции летописания. То, что являлось классической летописью для галицко-киевского круга, отличается от канонического летописания Суздальско-Владимирской Руси, и также отличается от новгородской традиции. На такие различия влияли и разный характер государств в разных частях Руси, и другой характер власти, и разный опыт внешних отношений. Например, ордынская угроза практически не отразилась в новгородской летописной традиции. Как вчера справедливо заметил Владимир Александрович, даже монгольские баскаки никак не повлияли на эту традицию, а только „пришли, понюхали и ушли”. Они действительно приходили, брали дань и уходили. Поэтому информация о них и не попала в новгородское летописание.

Интересно, что расчленение этой, ранее единой, традиции летописания происходит именно в тот период, о котором мы уже много говорили, то есть в XIII веке. Влияние на этот процесс, без сомнения, имели литературные традиции, которые приходили на Русь из других стран. Например, в *Ипатьевской летописи* прослеживаются следы половецкого эпоса, тюркские сюжеты и т. д. В то же время в новгородском летописании, благодаря контактам с Западом, появляются примеры эпической западноевропейской традиции, которые до конца еще толком не исследованы. Например, *Повесть о взятии фрягами Цареграда*, включенная в *Новго-*

родскую Первую летопись, или тот факт, что в Новгороде знали произведение, которое мы в быту называем *Песня о Нибелунгах*, заставляют нас иначе посмотреть на западное влияние на новгородское летописание. Если обратить внимание на то, в какой форме названы имена предводителей Четвертого крестового похода, то можно проследить не только западное влияние в целом, но даже определить откуда именно оно пришло. Результат будет неожиданным – западное влияние попадало в Новгород не только из Германии. Упомянутые филологические формы допускают возможность также итальянского влияния. Например, Бонифаций с Монферрат, который в *Повести* называется „Маркос от Рима, в граде Бьерне, где жил когда-то безбожный Дедерик”. Здесь имеем как немецкое, так и итальянское влияние. Так, „Дедерик” – немецкая форма („Dietrich”), „Бьерн” – немецкая форма названия города Верона, а „Маркос” – это итальянская форма. Ведь в традиции Византийской и Латинской империй Бонифация в Фессалониках встречали криками „hagios rex Marcus” (т. е. латинское „marchio” – маркиз!), хотя его звали Бонифаций, а не Маркос. Именно анализ таких простых, но очень важных вещей разворачивает перед нами целый веер возможностей. Конечно, надо обязательно учитывать влияния других традиций на русское летописание, иначе мы просто не поймем почему в XVI веке наступил окончательный „развод” между московским летописанием и летописанием литовско-русским.

• **Igor Danilevskiy. Comment:** Данная проблема как раз раскрывает потребность заняться компаративистическим исследованием летописания после XIII века, ведь до XIII века это все-таки единый комплекс. Например, описания битвы на Калке в разных летописных традициях (новгородская, северо-восточная и южно-русская) хотя и отличаются, но идея в них одна и та же. После этого, а именно с момента монгольского нашествия, начинается расхождение, ведь в разных частях Руси происходят совсем разные процессы. Юго-Западная Русь (Киев, Галич) попала под ордынское владение на восемь лет позже и на сотню лет раньше освободилась от него. Здесь имели место совершенно другие контакты со странами Центральной Европы, что напрочь было отсечено на Северо-Востоке. В свою очередь, Новгород жил собственной жизнью. То есть наблюдаем такой колоссальный культурный разрыв в разных частях Руси, который не мог не отразиться на летописании. Но на это никто не обращает внимания, а русское летописание и далее рассматривается как единственный комплекс. Да, традиция была одна, но со своими нюансами в каждом регионе, и тут хорошо бы проанализировать эти самые нюансы и выяснить, когда и где началось расхождение и в каких деталях.

• **Dariusz Dąbrowski. Question:** Прекрасным свидетельством влияния западной традиции в русском летописании является моя любимая *Галицко-Волынская летопись*, хотя я придерживаюсь мнения, что это все-таки хроника. А какие Ваши любимые летописи?

- **Igor Danilevskiy.** *Answers:* Без сомнения, это *Повесть временных лет*.

- **Hieronim Grala.** *Answers:* Сначала это была *Повесть временных лет*, потом – *Ипатьевская летопись*, а сейчас это *Лицевой свод* во главе с *Царственной книгой*.

- **Dariusz Dąbrowski.** *Question:* Перед тем, как перейдем к вопросам из зала, хочу задать еще один вопрос: как воспринимались чужие люди и чужие земли на страницах летописей?

- **Igor Danilevskiy.** *Answers:* Насчет „чужих”, „своих” и „иных” – тут вопрос, конечно, сложный, ведь мы традиционно пытаемся воспринимать все со своей точки зрения. Мы забываем, что тогда не было таких границ, как мы себе представляем. Например, Игорь Святославович для большинства из нас типичный „русский”, который идет походом на половцев. Но на самом деле он сын половчанки и внук половчанки, а своего сына также женит на половчанке. То есть он больше половец, чем русский. Я уже говорил, что до монголов мы не имеем практически ни одного восточного славянина во главе государственных объединений на Руси, потому что по материнской линии они все иностранцы.
Отношение летописцев к „своим” и „чужим” достаточно своеобразное, потому что „свои” и „чужие” определяются только по одному критерию: попадают ли они под определение „безбожных измаильтян” или нет. Поэтому, например, в летописных описаниях битвы на Калке монголы оказываются положительными персонажами. Причина проста: они пришли наказать „безбожных измаильтян” – половцев. В то же время отношения Новгорода со Швецией летописцы не рассматривают сквозь призму „свой–чужой”. Да, они часто сражались друг с другом, но, с другой стороны, шведы могли привезти в Новгород хлеб, спасая город от голода. То есть они не представляются летописцами как такой коренной враг „чужой”, которому всегда надо противостоять. И таких примеров можно привести множество.

- **Hieronim Grala.** *Answers:* Надо обратить внимание на то, что иногда „чужие” и „иные” – это совершенно разные категории. „Чужой” может быть „иным”, но „иной” это не всегда „чужой” и т. д. Вот, например, „агаряне” – они воспринимались как чужие и иные. Но столь радикально поставленный тезис не до конца поддерживает критику, поскольку были „плохие” и „добрые” половцы. В этом сложном вопросе помогает разобраться библейская традиция. Причем ветхозаветная, которая менее опасна, чем новозаветная, поскольку *Ветхий Завет* не требует членить единственное христианское пространство на более и менее правоверных, ведь по сути это одна традиция. Абсолютно согласен с Игорем Данилевским, что если смотреть по индивидуальному принципу, то найдем массу положительных персонажей других конфессий, а о самой конфессии вообще никто не задумыва-

ется. Например, в *Ипатьевской летописи* с сочувствием говорится о смерти „предоброго мазовецкого князя Конрада”, хотя всем известно, что он был маленьким плоцким вариантом предтечи Ивана Грозного. Так что индивидуальный опыт здесь многое решает.

• **Dariusz Dąbrowski:** Перейдем к вопросам из зала.

• **Volodymyr Aleksandrovych. Comment:** Dziękuję Hieronimowi Grali za cytowanie, ale to nie moje słowa, a Nikołaja Gogola. Wracając do dyskusji na temat tego, czym jest latopis, chcę odnieść się do wcześniejszych źródeł – mianowicie do początku jednej z *Ewangelii*, która rozpoczyna się słowami „Piszę do Ciebie Teofilu”. Jak wszyscy wiedzą, dopiero później stało się to *Pismem Świątym*. Podobnie działo się z innymi źródłami, które dla współczesnych nie były może zbyt ważne, a dla potomnych zmieniały swoją funkcję i znaczenie. Podobnie sprawa wygląda z latopisami, o których tutaj rozmawiamy. W tym właśnie kontekście chciałbym jeszcze odwołać się do pewnego krótkiego stwierdzenia. Jak powiedział Igor Danilevskiy, do połowy XIII wieku istniało „единое пространство”. Dzisiaj wszyscy wiemy jak wyglądało to „единое пространство”. Ale ponieważ nie ma nikogo, kto by pamiętał, jak to wyglądało przed połową XIII wieku, to nie możemy stwierdzić jak było w rzeczywistości. Możemy tylko się tego domyślać.

• **Norbert Mika. Question:** Moje pytanie dotyczy kwestii chronologii w latopisach. W jaki sposób się ona tam pojawiła? Bo jeżeli popatrzymy na kronikarstwo bizantyjskie, to nie znajdziemy tam zbyt wiele dat, a jeżeli są, to występują bardzo rzadko. W tradycji dziejopisarstwa zachodnioeuropejskiego też częstokroć nie ma datacji, co widzimy na przykładach licznych kronik, w tym polskich, tzw. Galla Anonima czy Wincentego Kadłubka. Są natomiast roczniki, w podstawie których system chronologiczny jest wyraźnie oznaczony, gdyż zapiski przyporządkowywano do konkretnych dat. Czy zatem pomysł na redagowanie latopisów nie pojawił się na Rusi pod wpływem rocznikarstwa zachodnioeuropejskiego, a może latopisy są produktem stykowym tamtejszej annalistyki i dziejopisarstwa wschodnioeuropejskiego, łączącym w sobie elementy typowo ruskie i zachodnioeuropejskie?

• **Hieronim Grala. Answers:** Это очень интересный вопрос. Действительно, византийская хронографическая традиция датировкой не пользуется. В начале каждой византийской хроники всегда излагалась история со времен появления человеческого племени и практически каждый византийский хронист, приступая к работе над своей хроникой, должен был вначале изложить, хотя бы в сжатой форме, то, что писали до него. Со временем такая практика в Византии стала разрастаться, а в русской традиции, наоборот, сокращалась. Но есть один важный момент, касающийся хронологии „погодных записей”. Существует искушение объяснить это совершенно другим отношением к хронологическому пространству молодых на-

родов, таких как Русь и латиняне – немцы, французы, итальянцы (они же немецкие немцы, фряжские немцы, итальянские немцы древнерусских источников...) и прочее. Ведь у византийцев накладывались две хронологические традиции – христианская и римская и это освобождало их от обязанности ставить какие-то „мелочные“ ежегодные даты, поскольку это было вписано в очень длинный поток исторического сознания, во всю историю человечества! Поэтому, может быть, психологический момент определяет это сходство.

• **Dariusz Dąbrowski:** Я бы еще добавил, как свидетельство использования анналистической традиции, употребление *Пасхальных таблиц* в новгородской среде.

На этом, к сожалению, я должен огласить окончание дискуссии. Большое спасибо всем участникам за активное обсуждение и интересные мнения.

CHAPTER III
LITERATURE
REVIEWS

Zofia A. Brzozowska, *Święta księżna kijowska Olga. Wybór tekstów źródłowych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014, 217 s. [Софія А. Бжозовська, *Свята київська княгиня Ольга. Вибрані джерельні тексти*, Лодзь: Видавництво Лодзького університету, 2014, 217 с.]

Вивчення історії середньовічної Русі займає в польській історичній науці досить вагому нішу. Однак що стосується власне джерел окресленого періоду, то значна їх частина ще й досі залишається не відомою для польського читача. Одним із вагомих кроків на шляху знайомства останнього з найдавнішими джерельними текстами, присвяченими княгині Ользі, можна вважати роботу працівника кафедри історії Візантії Лодзького університету Софії Бжозовської. Маючи історичну та філологічну освіту, авторка вже протягом кількох років займається перекладом агіографічних та гімнографічних текстів зі старослов'янської мови. Варто також наголосити, що більшість зібраних у її останній книзі джерельних матеріалів перекладені польською мовою вперше, а отже, до недавнього часу, окрім вузького кола істориків, не були відомі для широкого загалу.

Вдалою є структура роботи, представлена двома розділами. Перший із них під назвою *Свята київська княгиня Ольга у світлі історичних джерел та церковної традиції* спрямований на знайомство читача з постаттю княгині. Опираючись на широку історіографічну базу, С. Бжозовська коротко подає інформацію про основні віхи життя та діяльності останньої. Зокрема, авторка знайомить з різними теоріями походження Ольги, першими згадками про неї в джерелах, подає інформацію про початок її правління як княгині, конфлікт з древлянами, подорож до Константинополя, прийняття нею християнства. У цьому ж розділі С. Бжозовська прослідковує специфіку культу Ольги в Православній церкві, з'ясовуючи, з якого саме періоду княгиню почали називати святою. Так, авторка звертає увагу на присутність у східнослов'янській культурі явища, яке послужило підґрунтям для закріплення за Ольгою важливого місця в православній церковній традиції, а саме: порівняння княгині та її онука Володимира з Константином I Великим та його матір'ю Єленою, яких у Візантії вважали святими ще з VII–VIII століть. Ще одним аргументом щодо наявності культу Ольги можна вважати церковну іконографію.

Більшої уваги заслуговує другий розділ – *Свята київська княгиня Ольга – вибрані джерела*. Серед перекладених С. Бжозовською текстів: *Похвала Ользі*, вміщена у *Пам'яті і похвалі князеві руському Володимиру* Якова Мніха, XI століття; *Житіє прологове св. Ольги* (південнослов'янське), XII–XIII століття; *Житіє прологове св. Ольги* (руське), XII–XIII століття; *Канон на пам'ять св. Ольги*

Кирила Туровського, XII–XIII століття; *Слово про те, як хрестилася Ольга*, межа XIV–XV століття; *Житіє св. Ольги* (псковська редакція), 50-ті рр. XVI століття; *Житіє св. Ольги* (псковська коротка редакція), XII–XIII століття; XVI століття; *Житіє обширне св. Ольги*, вміщене у *Книзі Статечній царського родоводу*, 1560 р. Авторка вибрала вдалий підхід щодо формування структури роботи, оскільки читач отримує можливість познайомитися з джерельними матеріалами як мовою оригіналу, так і їх перекладами польською. Власне перекладу текстів передую коротка історія кожного з них, у якій вказується дата та місце написання, подається інформація про автора, всі відомі на даний час редакції твору тощо. Після кожного з перекладених джерел, з метою полегшення читачеві їх опрацювання, С. Бжозовська в примітках подає свої роз'яснення щодо доцільності використання тих чи інших термінів, власних назв, розбіжностей у хронології.

Праця С. Бжозовської не тільки являє собою одну з перших спроб перекладу польською мовою староруських джерел, але є цінною з огляду на їх вибір. Крім того, подача текстів у перекладі та оригіналі виконує певну дидактичну функцію в процесі роботи зі студентами гуманітарних спеціальностей.

Мар'яна Мосорко

Karol Kollinger, *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)*, Wrocław: Chronicon, 2014, 526 s., 17 il., tab., map.

Karol Kollinger jest absolwentem Uniwersytetu Rzeszowskiego, na którym w roku 2013 obronił doktorat. Jego zainteresowania skupiają się głównie na kwestiach dziejów i kultury wczesnośredniowiecznej Rusi oraz stosunków polsko-ruskich, sięgając także do zagadnień kontaktów Polski i Rusi ze Skandynawią. Jest on autorem szeregu artykułów i opracowań, dotyczących tych kręgów tematycznych.

Monografia *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)* powstała na podstawie pracy doktorskiej K. Kollingera. Autor postawił sobie za cel dokładną analizę kontaktów polsko-ruskich za panowania Bolesława Chrobrego z uwzględnieniem kwestii pieczyńskich, pruskich czy skandynawskich.

Część pierwsza pracy opisuje politykę wschodnią Bolesława w okresie panowania na Rusi Włodzimierza Wielkiego, tj. do 1015 r. Autor analizuje przekazy dotyczące wyprawy Włodzimierza na Chorwatów, wyprawy Bolesława na Ruś w 1013 r. oraz współdziałania Świętopełka Włodzimierzowicza z polskim władcą. K. Kollinger nie wyklucza pewnych konfliktów na pograniczu na początku panowania Bolesława, zaznaczając wszakże, że część z nich mogła zostać określona przez kronikarza jako konflikty polsko-ruskie przez pomyłkę, a w rzeczywistości odnosić się do konfliktów Polski z Prusami. W takiej sytuacji na początku XI wieku między państwem Piastów a Rusią panowałyby poprawne stosunki, zakłócone dopiero uwięzieniem przez Włodzimierza Świętopełka i jego żonę, córki Chrobrego.

Drużga część rozprawy ma na celu wyjaśnienie powiązań między misjami Brunona z Kwerfurtu, a polityką wschodnią Bolesława. Omówione zostały misje do Pieczyńców, Skandynawów oraz Jaćwingów. Autor jest zdania, że tylko w przypadku ostatniej z nich, można ostrożnie mówić o jej powiązaniu z zamierzeniami politycznymi polskiego władcy. Niewykluczona jest też aktywna rola Świętopełka we wsparciu ostatniej misji Brunona.

W kolejnej części książki Autor stara się przybliżyć okoliczności, w jakich doszło do wyprawy kijowskiej Chrobrego. Poruszony został problem następstwa na tronie kijowskim po śmierci Włodzimierza Wielkiego oraz kwestia antypolskiego sojuszu między Jarosławem Włodzimierzowiczem a Henrykiem II. Autor przyznaje jednak, że obecny stan źródeł nie pozwala na zaproponowanie wysoce wiarygodnego przebiegu wydarzeń bezpośrednio poprzedzających wyprawę kijowską.

Czwarta część pracy, najobszerniejsza, poświęcona została zagadnieniom samej wyprawy kijowskiej z roku 1018. Autor szczegółowo omówił jej różne aspekty, m. in.: obecność w kampanii posiłków niemieckich i węgierskich; stosunki Chrobrego

z Cesarstwem Bizantyjskim; sprawę Predsławy. Na podstawie analizy źródeł, Autor wykluczył możliwość bezpośredniego panowania polskiego władcy w Kijowie i uważa, że Bolesław w poselstwie do Bazylego II występował nie jako władca Rusi, a tylko jako protektor Świętopełka. Podkreślona została jednak chwiejność wszelkich tez na ten temat, wobec rozbieżności w i tak niezbyt obfitych źródłach.

W piątej części pracy poruszono kwestie losów Świętopełka po utracie przez niego Kijowa oraz postawiono pytanie o przynależność państwową Brześcia na przełomie drugiej i trzeciej dekady XI wieku. Autor uznał za możliwą przynależność brzeskiego grodu do Polski, lecz zastrzegł, że źródła nie przekazują takiej informacji bezpośrednio. K. Kollinger zwrócił także uwagę na fakt, że sojusz rusko-skandynawski, umocniony wyjściem Ingegerdy za Jarosława, mógł być pośrednio wymierzony w Polskę.

W ostatniej części Autor omówił miejsce Pieczyngów w polityce wschodniej Bolesława Chrobrego, a także ślady obecności tego koczowniczego ludu na ziemiach polskich.

W podsumowaniu Autor wymienił najważniejsze ustalenia oraz wysunął postulaty badawcze, których badaniu w przyszłości pragnąłby się poświęcić.

Michał Beczek

Zofia A. Brzozowska, *Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015, 478 s., illustr. (Seria: *Byzantina Lodziensia*, t. 24) [Софія А. Бжозовська, *Софія – персоніфікована Божа Мудрість. Історія уявлень в колі візантійсько-слов'янської культури*, Лодзь: Видавництво Лодзького університету, 2015, 478 с., ілюстр. (Серія: *Byzantina Lodziensia*, т. 24)]

Софія Бжозовська – молода дослідниця, кандидат історичних наук, випускник Лодзького університету, працівник центру досліджень історії і культури басейну Середземного моря і Південно-Східної Європи ім. проф. Вальдемара Церана „Церанеум” („Ceranеum”). До її наукових зацікавлень належать духовна культура православних слов'ян у середньовіччі, староруська література, палеославістика.

Предметом дослідження С. Бжозовської став не стільки пошук відповіді на питання, чим була Софія – Божа Мудрість – для православного слов'янського світу, скільки дослідження того, чим є історія іконографічних та літературних уявлень про неї, відображених у джерелах, що походять із конкретного регіону (*Slavia Orthodoxa*) та чітко визначеної епохи (Середньовіччя). Що стосується регіону, то авторка сконцентрувалася на слов'янських етносах, що знаходилися під сильним впливом візантійської культури: болгарському, сербському і руському. В хронологічному плані нижню межу дослідження становить час формування писемності і християнської духовної культури на Балканах і Русі (X–XI ст.). Верхня часова межа є досить еластичною і охоплює весь „післявізантійський” період, тобто XVI–XVII століття. Основний же масив піднятих у дослідженні проблем відноситься до XIII–XV століть.

Книга С. Бжозовської складається з таких розділів: *Уявлення про Божу Мудрість у східному християнстві (Wyobrażenia o Mądrości Bożej w chrześcijaństwie wschodnim*, с. 19–92); *Джерела жіночої персоніфікації Софії у візантійсько-православній духовності (Źródła żeńskiej personifikacji Sofii w duchowości bizantyńsko-prawosławnej*, с. 93–170); *Християнська муза – Софія як інспіраторка святих в іконографії Східної церкви (Chrześcijańska muza – Sofia jako inspiratorka świętych w ikonografii Kościoła wschodniego*, с. 171–248); *Свято у Пані Мудрості (Псл. 9, 1–6). Історія мотиву в літературі і мистецтві регіону Slavia Orthodoxa (Uczta u Pani Mądrości (Prz 9, 1–6). Dzieje motywu w piśmiennictwie i sztuce obszaru Slavia Orthodoxa*, с. 249–318); *Софія – персоніфікована Божа Мудрість у культурі Великого Новгороду XIII–XVI (Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża w kulturze Nowogrodu*

Wielkiego (XIII–XVI w.), с. 319–378). Остання частина монографії включає підсумування, бібліографію, резюме, покажчики та ілюстрації.

Віталій Назірний

Степан Темушев, *Образование Древнерусского государства*, Москва: Квадрига, 2014, 205 с. [Stsiapan Tsemushau, *Powstanie państwa staroruskiego*, Moskwa: Kwadryga, 2014, 205 s.]

Wydana w 2014 r. praca autorstwa dr. Stsiapana Tsemushau, pracownika naukowego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku, stanowi analizę kompleksu źródeł piśmiennych i archeologicznych, związanych z problematyką kształtowania się państwowości wczesno ruskiej. Jednocześnie autor przedstawia założenia teorii kształtowania się państwa ze szczególnym uwzględnieniem roli czynników skandynawskich i hipotetycznego funkcjonowania „północnej konfederacji plemion” i „kaganatu ruskiego”.

Rozdział pierwszy pracy obejmuje omówienie najstarszych ruskich latopisów, w tym konfrontację sposobu przedstawienia informacji o początkach państwowości ruskiej w głównym zwodzie *Powieści lat minionych* z wizją zawartą w *Pierwszym latopisie nowogrodzkim*. Ta część pracy S. Tsemushau zawiera także rozważania na tematy związane z legendą wareską, koncentrujące się wokół osoby Ruryka i kwestii „zawezwania Wągów” w oparciu o latopisarstwo kijowskie, przede wszystkim o *Powieść lat minionych*. Autor podejmuje wreszcie, w kontekście danych dostarczanych przez najstarsze zabytki piśmiennictwa staroruskiego, problem przedstawiania prapoczątków samej państwowości na ziemiach Rusi z uwzględnieniem aspektu chronologicznego. Analizując źródła obce, szczególny nacisk kładzie na najstarsze z dostępnych bezpośrednio, to jest pochodzących z XI wieku. Na uwagę zasługuje tematyczne ujęcie danych dotyczących działalności handlowej Rusów do IX wieku, oparte o przekazy zachodnie. Wiele uwagi S. Tsemushau poświęcił przekazom pochodzenia bizantyńskiego, między innymi mówiącym o wareskiej wyprawie przeciwko Bizancjum z 860 r., ale także tym, które mogą być narzędziem historiografa przy próbie rekonstrukcji sytuacji geopolitycznej na wschodnich rubieżach wczesnośredniowiecznej Europy. Pierwsza część pracy S. Tsemushau zawiera również omówienie dzieł pochodzących z obszaru arabo-perskiego, zawierające dane na temat Europy Wschodniej około IX wieku, a przede wszystkim ludności wschodniosłowiańskiej i tworzenia przezeń organizmu państwowego. Analiza obejmuje również informacje na temat grup Rusów i możliwości utożsamienia ich ze Skandynawami. Całość uzupełniona została o informacje na temat źródeł archeologicznych, także tych pochodzenia skandynawskiego, będących świadectwem sytuacji etnicznej i kulturowej w okresie kształtowania się państwa wschodnich Słowian.

Drugą część książki autor wypełnił informacjami *stricte* historiograficznymi, mianowicie przedstawił stan badań nad zagadnieniami, będącymi przedmiotem publikacji.

Czytelnik otrzymał wzgląd na dorobek historiografii przedrewolucyjnej, radzieckiej, a także stanowiska badaczy współczesnych. Jednocześnie rozdział drugi zawiera informacje z zakresu pojęcia państwowości i możliwości wykorzystania metodologii w badaniach nad państwowością wczesno ruską. Stanowi to podstawę do dalszych rozważań nad funkcjonowaniem wschodniej konfederacji plemion słowiańskich, rzekomego „ruskiego kaganatu” z IX wieku oraz działalnością Olega i charakterem jego władztwa jako zasadniczego elementu w dziejach pierwszej ruskiej państwowości.

Arkadiusz Siwko

Mariusz Bartnicki, *Władca i poddani w historiografii ruskiej XI–XIII wieku*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015, 344 s. [Мариуш Бартніцький, *Володар і піддані в руській історіографії XI–XIII століть*, Люблін: Видавництво Університету Марії Кюрі-Скłodовської, 2015, 344 с.]

Підсумком багатолітніх студій люблінського історика Маріуша Бартніцького над історією середньовічної Русі стала поява його монографії *Володар і піддані в руській історіографії XI–XIII століття*. Автор, шляхом аналізу головно літописних творів, відобразив зміни суспільних уявлень про ідеального володаря. Поєднуючи скандинавські, центральноевропейські і візантійські мотиви організації та ідеології управління, династія Рюриковичів упродовж XI–XIII століть, за словами М. Бартніцького, створила власну оригінальну та доволі успішну модель державного устрою.

У першому розділі *Володар законний – володар узурпатор. Легітимізація влади за переказами руських літописів XI–XIII століть* (с. 25–134) історик окреслив „історичний шлях” династії Рюриковичів до та після правління київського князя Володимира Святославовича. „Новим початком” для його нащадків учений вважає досносне рішення прийняти християнство. Головна увага приділяється символічним аспектам наповнення та легітимізації влади: спорудженню головного храму та формуванню основного культу (святої Софії – за зразком імперської столиці в Константинополі), місцю інтронізації князя (як приклад – „Галичина могила”), князівській присязі та її сакральному значенню (хресне цілування), ролі курії в житті країни (прийом послів, бенкети для містян), поховання князя тощо. Поряд з тим дослідник постійно акцентує увагу на поважному впливові місцевої знаті, участь якої в житті міста і землі часто впливала й на долю вінценосних Рюриковичів.

Другий розділ *У пошуках ідеального володаря. Образ доброго монарха в концепціях руської історіографії XI–XIII століть* (с. 135–230) відображає, на основі літописних сюжетів, *Повчання* Володимира Мономаха (с. 184–199) та творів церковного походження (*Слово про Закон і Благодать* митрополита Іларіона, с. 138–153, 200–215) плінність уявлень про досконалого правителя. Серед руських володарів, які в цій частині праці привернули особливу увагу М. Бартніцького, – Володимир Святославович, Володимир Всеволодович Мономах та Олександр „Невський”. На жаль, дещо сумбурно відображено на цьому тлі справді „ідеальних” для свого часу князів – Ярослава Володимировича, канонізованого Помісним собором Української православної церкви Київського

патріархату у 2008 р., та короля Русі Данила Романовича, названого літописцем „вторый по Соломонѣ”.

Від XI століття стиль життя князя, його двір, духовні практики, ідеологічне наповнення краю архітектурною та інтелектуальною складовою поступово уподібнювалися до інших християнських держав. На даному етапі ідеал руського володаря, який до хрещення був радше воїном, поступово перетворювався на боголюбивого та лагідного правителя. Втім після XII століття ситуація вкотре змінилася і, як переконаний автор, образ хороброго й сміливого князя-воїна став пріоритетним.

Взаємини руського правителя зі знаттю і нижчими верствами суспільства найчіткіше читаються в останньому розділі *Володар і піддані в конфліктних ситуаціях. Виступи проти влади та спроби компромісів* (с. 231–305). Навіть попри набуття благословенної Богом влади, князь не отримував гарантій спокійного правління. Імовірність вибуху суспільного незадоволення була природною, особливо якщо громада вважала володаря „грішним”. Роль віча, здатного спровокувати кровопролиття, у таких випадках вважалася визначальною. Польський вчений перелічив зафіксовані літописом випадки міських бунтів (1068, 1125, 1135–1136, 1171), наслідком яких могли стати й замах на вбивство (Романовичів), убивство (Ігоря Олеговича, Андрія Боголюбського) або страта вінценосної особи (Володимира й Романа Ігоревичів).

Доцільність захисту інтересів громади, за словами автора, нерідко зіштовхувала князя з боярами, особливо, коли ті підтримували іноземних володарів. Дуже добре М. Бартніцький відобразив це на прикладі середньовічних Києва (1069) і Галича (1221, 1226). Серед князів, які намагалися жорстко підпорядкувати місцеві еліти, автор називає Андрія Боголюбського, Романа Мстиславовича та Данила Романовича.

У висновках (с. 306–314) дослідник дійшов такої думки: „Зміни в сприйнятті суспільством ролі володаря, на основі нарративних переповідань, залежали від двох головних чинників: культурних змін, які можемо бачити на Русі впродовж XI–XIII століть [...] та актуальної політичної ситуації” (с. 314).

Мирослав Волощук

Леонтиї Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст.*, Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015, 477 с. [Leontij Wojtowycz, *Halicz w życiu politycznym Europy XI–XIV wieku*, Lwów: Instytut Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakewycza, 2015, 477 s.]

Najnowsza monografia znanego ukraińskiego historyka ze Lwowa, Leontija Wojtowycza pt. *Halicz w życiu politycznym Europy XI–XIV wieku*, jest swego rodzaju *summa scientiae* autora w jego dotychczasowych badaniach początków państwowości na terytorium historycznych ziem halickiej i wołyńskiej. Termin „Halicz” został wybrany przez badacza symbolicznie, z uwagi na szczególną rolę, jaką miasto to odegrało dla Europy Środkowo-Wschodniej przed początkiem wieku XV.

Książka została podzielona na sześć rozdziałów, w których mieszczą się zarówno badane wcześniej przez L. Wojtowycza fragmenty historii ziem halickiej i wołyńskiej, jak i nowe, o wiele bardziej dyskusyjne epizody. W rozdziale wstępnym *Introductio at investigationis* (s. 3–30) autor „przygotowuje” czytelnika od strony metodologicznej do tematu swoich studiów. Na tle ogólnoeuropejskim, wykorzystując studia porównawcze, wprowadza terminologię, zaznając czytelnika z najnowszymi osiągnięciami historiografii w tej dziedzinie oraz wprowadza nowe odkrycia z zakresu badań archeologicznych. Historyk ten aktywnie polemizuje ze swoimi kolegami w kwestiach tłumaczenia pojęć średniowiecznego państwa, ustroju gospodarczego, wojska i innych.

W pierwszym rozdziale *Państwo halicko-wołyńskie i królestwo Rusi: terytorium i granice* (s. 31–88) L. Wojtowycz usystematyzował znane i częściowo uaktualnione świadectwa źródłowe i wyniki badań związane z lokalizacją średniowiecznego państwa na omawianym terenie. Autor opisał najbardziej charakterystyczne cechy odróżniające władztwa dynastii Rościsławowiczów i Romanowiczów od ziem polskich, węgierskich, koczowniczego Stepu oraz od domeny kniaziów kijowskich. Wśród głównych cech historyk słusznie podkreślił budowę nowych miast.

Drugi rozdział książki pt. *Stosunki halickich i halicko-wołyńskich książąt z Bizancjum w okresie XI–XIV wieku* skierowuje czytelnika do „starej” tematyki dziedzictwa imperium w życiu ziem halickiej i wołyńskiej epoki średniowiecza. Kontynuując problem granic, sfer wpływu władców Konstantynopola i ruskich książąt, L. Wojtowycz największą uwagę skupił na stosunkach sojuszniczych obu stron, w szczególności w czasach panowania Romana Mściśławowicza. Zgadając się z rosyjskim kolegą Aleksandrem Majorowym w kwestii pochodzenia drugiej żony księcia oraz jej imienia Eufrozyna, badacz dostrzegł jednak potrzebę ponownego zbadania znanych już w nauce interpretacji, oraz szczególnie, rozpatrzenie argumentów polskiego historyka Hieronima Grali.

Ponad sto stron obejmuje trzeci rozdział *Stosunki książąt halickich i halicko-wołyńskich z Węgrami w okresie XI–XIV w.* (s. 133–244). Kontynuując analizę najbardziej kontrowersyjnych problemów wspólnej średniowiecznej historii, L. Wojtowycz powrócił do zainteresowania związkami genealogicznymi halickich Rościśławowiczów z Arpadami. Po raz kolejny przejrzał wszystkie wersje „za” i „przeciw” w kwestii ślubu króla węgierskiego Karola Roberta z dynastii Andegawenów z kobietą ruskiego pochodzenia o imieniu Maria. Badacz próbował też ustalić prawdę w niemalże detektywistycznym scenariuszu o zabójstwie w 1246 r. z ręki „ruskiego króla” austriackiego księcia Fridricha Babenberga. Ustalił także następstwo wydarzeń od udziału królestwa Rusi w walce o dziedzictwo węgierskie na początku XIV wieku do udziału dynastii Andegawenów w podziale władztw Romanowiczów w latach 40–80 XIV wieku.

Najobszerniejszy jest czwarty rozdział książki *Polityka polska książąt halickich i halicko-wołyńskich w okresie XI–XIV w.* (s. 245–378). Taka objętość jest uzasadniona ze względu na najściślejsze i najlepiej znane karty polsko-ruskiej historii, która zgodnie ze słowami historyka, sięga X wieku. Chwilami przesycona przypisami, ta część pracy uczonego odtwarza szczególne aspekty stosunków z dynastią Piastów obu halicko-wołyńskich dynastii na przestrzeni XI–XIV wieku. Autor powraca do emocjonujących momentów wzięcia do niewoli przemyskiego księcia Wołodara Rościśławowicza przez Piotra Włostowicza w 1122 r., śmierci Romana Mściśławowicza w 1205 r., analizy źródłowej koronacji Daniela Romanowicza w 1253 r., oraz udziału polskich królów w podziale królestwa Rusi w XIV wieku. Lwowski historyk, między innymi, analizuje wojskowe aspekty rywalizacji sąsiadów, stosunki dyplomatyczne oraz wymianę kulturalną.

Piąty rozdział – *Stosunki książąt halicko-wołyńskich z Litwą* (s. 379–398) – chronologicznie obejmuje okres wieków XIII–XIV. Autor, w pewnym stopniu, powtarza już nie raz naświetlone karty wspólnej historii. Badacz skupia uwagę na udziale księstwa litewskiego w podziale ziem Romanowiczów w XIV wieku. L. Wojtowycz omawia niejednoznaczne pod względem treści sojusze wojskowe i związki matrymonialne, ustalając tym samym przyczynę szczególnego zainteresowania ziemiami wołyńskimi przez dynastię Giedyminowiczów, a następnie ich zakorzenienia w tym regionie.

Ostatni, szósty rozdział, został nazwany *Kontakty halicko-wołyńskie z ziemiami niemieckimi w okresie XII–XIV wieku* (s. 399–434). Główną uwagę poświęcono kontaktom handlowo-ekonomicznym i religijno-kulturalnym. Od czasów *Geografii Bawarskiego* do utwierdzenia Zakonu Krzyżackiego w Prusach, mimo braku wspólnej granicy, zgodnie z myślą autora, kontakty te zachowywały ciągłość i przeobraziły się w stosunki sojusznicze w XIII wieku. Taki stan rzeczy zabezpieczyła w szczególności rozbudowa przez Daniela Romanowicza nowej stolicy w Chełmie, gdzie, jak pokazały rezultaty ostatnich badań archeologicznych, pozostawały widoczne wpływy niemieckie. Zawarta w 1254 r. ugoda z królem Rusi była kontynuowana przez wszystkich następnym wielkich mistrzów Zakonu Krzyżackiego, aż do XIV wieku. Zabezpieczało to aktywną współpracę obu stron w zakresie wojskowym i handlowym.

W części pod tytułem *Sobór w Konstancji w latach 1414–1418* (s. 435–444) lwowski historyk przeanalizował udział w tym soborze ostatniego przedstawiciela dynastii Romanowiczów – księcia Fedora Daniłowicza Ostrońskiego.

Warto zaznaczyć też bogaty materiał ilustracyjny książki, zreczonnie przygotowany indeks osobowy i lekki styl autora, które znacznie ułatwiają odbiór pracy.

Myroslav Voloshchuk

Norbert Mika, *Walka o spadek po Babenbergach. 1246–1278*, Racibórz: WAW, 2008, 136 s. [Норберт Мика, *Война за наследство Бабенбергов. 1246–1278*, Рацибож: WAW, 2008, 136 с.].

Научные исследования не ведутся равномерно, они знают свои „приливы” и „отливы”. В полной мере относится это и к изучению средневековой истории Центральной и Восточной Европы. Еще несколько лет назад драматические события войны за „наследство Бабенбергов” (от пресечения этой династии со смертью герцога Фридриха II Воинственного в 1246 г. до перехода герцогств Австрия и Штирия под власть Габсбургов в 1278 г.) интересовали лишь австрийских и, в меньшей степени, немецких историков. Сегодня же перипетии этой войны привлекают к себе внимание многих медиевистов из Беларуси, Венгрии, Польши, России, Сербии, Словакии, Чехии, Украины (во избежание ложных истолкований страны перечислены в алфавитном порядке). Такое внимание обусловлено „русским фактором” в этом конфликте, а именно участием в нем князя Даниила Романовича, правителя Галицко-Волынского государства. „Австрийский вектор” рассматривается сейчас в историографии как важная составляющая внешней политики князя Даниила в целом.

Исследователь, обращающийся к данной проблематике, не может пройти мимо книги польского историка Норберта Мики *Война за наследство Бабенбергов (1246–1278)*. Н. Мика является представителем краковской научной школы и уроженцем Силезии – региона, исторически тесно связанного с Чехией, Моравией и Австрией, поэтому интерес его к данной теме не случаен. Первый вариант исследования был представлен в качестве магистерской диссертации в Кракове в 1988 г. На протяжении последующих 20 лет автор продолжал разработку этих проблем в серии статей (например, об Опавском походе русских и польских войск в 1253 г. и др.). Рассматриваемая книга стала, таким образом, обобщающим результатом этой работы. Ниже мы дадим краткий обзор содержания книги, уделяя основное внимание тем сюжетам, которые имеют отношение к истории Древней Руси.

Автор начинает с краткого вступления, дающего характеристику использованных источников и вводящего читателя в проблематику истории династии Бабенбергов. Первая глава *Война за владения Бабенбергов после смерти Фридриха Воинственного* начинается с анализа известий о битве на реке Лейте 15 июня 1246 г., в которой погиб герцог Фридрих. Уже в этом событии появляется „русский след” в виде сообщений некоторых источников об участии в битве некоего „короля Руси”. Норберт Мика справедливо видит в нем князя Ростислава Михайловича,

не давая себя увлечь версией об участии в битве князя Даниила Романовича (в научной литературе представлена и такая точка зрения). Далее автор рассматривает первый этап борьбы за владения Бабенбергов, уделяя пристальное внимание позиции представителей австрийской и штирийской знати в этом конфликте.

Вторая глава *Включение Австрии и Штирии во владения Пржемысла Оттокара и первые чешско-венгерские конфликты* посвящена периоду наибольшего обострения конфликта, связанному с именем Пржемысла, маркграфа Моравии, а впоследствии короля Чехии Пржемысла Оттокара II (с 1253 г.). В 1251 г. Пржемысл решительно ввязался в войну и добился признания себя в качестве герцога Австрии со стороны местной знати, а в следующем 1252 г. он закрепил свои права женитьбой на Маргарите Бабенберг, сестре Фридриха Воинственного. Усиление Пржемысла привело к прямому вмешательству в конфликт его соперника – венгерского короля Белы IV, который взял под свое покровительство другую наследницу династических прав Бабенбергов – Гертруду, племянницу герцога Фридриха. Венгерский король заручился поддержкой князя Даниила Романовича, сын которого, Роман, летом 1252 г. женился на Гертруде и начал борьбу за столицу герцогства Вена. Для поддержки сына в 1253 г. князь Даниил Романович вместе с союзными ему польскими князьями предпринял большой поход на моравский город Опава. Все эти события были красочно описаны придворным летописцем Даниила в *Галицко-Волынской летописи*, которая становится таким образом и важным источником по истории войны за „наследство Бабенбергов”. Однако и поход Даниила, и попытка Романа овладеть Венной закончились неудачно. Данный этап войны завершился мирным договором, заключенным 3 апреля 1254 г. в Буде. Договор зафиксировал компромисс между чешским и венгерским королями: Пржемысл получил Австрию и небольшую часть Штирии, Бела – основную часть Штирийского герцогства.

В третьей главе *От Кресенбрунна до Шопрона* рассматривается новый виток войны за „наследство Бабенбергов”, которая возобновилась в 1259 г. восстанием в Штирии против венгерского владычества. 12 июля 1260 г. в битве при Кресенбрунне король Пржемысл Оттокар одержал победу над венграми, в результате чего под его власть перешла и Штирия. Во всех этих событиях мы снова встречаем „русский след”: некоторые источники сообщают об участии русских в битве при Кресенбрунне (Норберт Мика считает это возможным, хотя, на наш взгляд, свидетельств в пользу этого предположения все же недостаточно), а в 1261 г. новой женой Пржемысла Оттокара (после его развода с Маргаритой Бабенберг) становится Кунигунда, дочь князя Ростислава Михайловича. Последующие годы стали периодом наибольшего могущества Пржемысла: под его власть перешли Каринтия и Крайна, а смуты в Венгерском королевстве после смерти Белы IV позволили ему совершить несколько успешных походов в эту страну.

В четвертой главе *Переход наследия Бабенбергов от Пржемысла Оттокара к Рудольфу Габсбургу* рассказывается о „величии и падении короля Оттокара”

(здесь уместно вспомнить название этой драмы классика австрийской литературы Франца Грильпарцера). В 1273 г. новым королем Германии стал Рудольф Габсбург, который деятельно приступил к укреплению центральной власти в Священной Римской империи после долгого периода междуцарствия. Первое столкновение между Рудольфом и Пржемыслом произошло в 1276 г., в результате него Пржемысл утратил Австрию и Штирию. Решающая битва состоялась 26 августа 1278 г. у Дюрнкрута: Пржемысл Оттокар пал на поле боя, а победитель – Рудольф Габсбург – передал герцогские короны Австрии и Штирии своим сыновьям и тем заложил основу для возвышения династии Габсбургов. И снова некоторые источники говорят об участии в битве у Дюрнкрута „русских” – и историкам придется разбираться, идет ли речь о реальном событии или о топосе источников, автоматически приписывающих русских к врагам христианского мира.

Все эти драматические события и перипетии конфликта изложены и проанализированы в исследовании Норберта Мики. Книга написана сухим (в хорошем смысле слова) языком: в ней нет пространных рассуждений, призванных добавить к исследованию лишние страницы „для солидности” (увы, этим грешат многие современные историки). Но при этом Н. Мика широко цитирует источники, что позволяет читателю проверить аргументацию автора и сделать собственные выводы. Следует отметить хорошее знание автором источников и научной литературы по проблематике: практически ни один источник или исследование, имеющие значение для понимания событий, не остались им незамеченными. Подводя итог, можно сделать вывод, что книга *Война за наследство Бабенбергов* Норберта Мики – это хорошее исследование в области политической и „событийной” истории, на которое могут опираться исследователи, занимающиеся проблемами Центральной и Восточной Европы XIII века.

Алексей Мартынюк

Ингеборг Крюгер, Елена Рыбина, *Средневековые стеклянные зеркала*, Москва: Издательство Аргамак-Медиа, 2013, 248 с. + черно-белые снимки и рисунки [Ingeborg Krüger, Elena Rybina, *Średniowieczne szklane zwierciadła*, Moskwa: Wydawnictwo Argamak-Media, 248 s. + czarno białe fotografie i rysunki].

W 2013 roku, nakładem wydawnictwa Argamak-Media w Moskwie, wydano niezwykle ciekawą książkę, poświęconą średniowiecznym zwierciadłom szklanym. Metalowe lustra używano w paśmie stepu i laso-stepu Europy Południowo-Wschodniej od epoki brązu po średniowiecze, głównie w społecznościach o koczowniczym modelu kultury. W strefie leśnej Nizy Europejskiego zwierciadła pojawiły się w okresie średniowiecza w kręgu ruskiej kultury dworskiej i reprezentowane były przez egzemplarze wykonane ze szkła, osadzonego w oprawach. Znaleziska prezentowane w książce Ingeborg Krüger i Eleny Rybiny pochodzą przede wszystkim z księstw północnego terytorium Rusi.

Książka podzielona jest na trzy części. W rozdziałach części pierwszej, autorstwa niemieckiej badaczki I. Krüger, zebrano informacje źródłowe, zawarte w kronikach i zapisach archiwalnych, na temat lusterek szklanych, używanych w Europie Zachodniej w okresie średniowiecza i nowożytności. Pojawienie się zwierciadeł szklanych w tej części kontynentu w IX–X wieku potwierdzają źródła historyczne. W kolejnych rozdziałach autorka opisała zabytki, pochodzące z kolekcji muzealnych Europy Zachodniej. Zamieściła informacje o zachowanych szklanych fragmentach, pozostałych z rozbitych tafli lusterek. Najstarsze tego typu znaleziska archeologiczne datowane na IX–X wiek, pochodziły z osad wikińskich w południowej Skandynawii. Kolejne artefakty zlokalizowano na terenie środkowych Niemiec, Francji, Anglii, północnej Italii, Holandii. Najliczniejszą grupę zabytków stanowiły oprawy. Sklasyfikowano je według materiału, z którego zostały wykonane, a mianowicie: na odlane z metalu, wyrzeźbione z kości, rogu, kości słoniowej lub drewna. Osobną kategorię stanowią drewniane futerały na lustra. Autorka w końcowym rozdziale załączyła wyniki fizyko-chemicznych analiz, jakim poddano fragmenty szklanych oraz metalowych artefaktów. Rozdział ostatni zawiera informacje na temat nowszych odkryć opraw zwierciadeł na terenie Europy Zachodniej.

W drugiej części książki rosyjska badaczka, E. Rybina, przedstawiła serię zabytków, pozyskaną podczas wieloletnich badań wykopaliskowych, prowadzonych w Nowogrodzie, Pskowie, Riazaniu, Smoleńsku, Witebsku, Starej Rusie, Kołomnie i Moskwie. W materiale archeologicznym zachowały się przede wszystkim bogato zdobione oprawy, wykonane przez rzemieślników z drewna, metalu i rzadziej – kości. W przy-

padku niektórych artefaktów w wyniku ponownej analizy porównawczej i w oparciu o analogie, pochodzące z terenów Europy Zachodniej, autorka zidentyfikowała drewniane i metalowe znaleziska jako fragmenty lub oprawy zwierciadeł. E. Rybina zebrała wszystkie znane dotychczas oprawy lusterek z terenów historycznej Rusi i dokonała ich klasyfikacji typologicznej. Oprawy zwierciadeł podzieliła na: metalowe, zdobione ornamentyką antropo-, ornito- i zoomorficzną, geometryczną, ażurową i bez zdobnictwa, natomiast lustra ze względu na drewniane oprawy zaklasyfikowała do ramowych i składanych. Zabytki datowano na okres od X do XVI wieku. Część tą wieńczy rozdział podsumowujący.

Na rozdziały końcowe składają się: katalog zabytków, zebrany w formie tablic według podziału klasyfikacyjnego E. Rybiny, wyniki analiz spektralnych metalowych opraw zwierciadeł, a także załącznik, zawierający wyniki analiz chemicznych i badań mikroskopowych wypełnień opraw 3 egzemplarzy lusterek z Nowogrodu.

Ta niezwykle interesująca, rzetelnie napisana publikacja polecana jest uwadze archeologów, historyków sztuki, historyków, antropologów kultury oraz specjalistów, zajmujących się kulturą materialną Rusi i średniowiecznego rzemiosła. Istotnym walorem książki są liczne fotografie oraz rysunki, przedstawiające oprawy zwierciadeł, ich detale i ornamentykę.

Aneta Gołębiowska-Tobiasz

Alba Rusica: белорусские земли на перекрестке культур (X–XVI вв.), отв. ред. А. В. Мартынюк, Москва: Квадрыга, 2015, 255 с. [*Alba Rusica: ziemie białoruskie na skrzyżowaniu kultur (X–XVI w.)*, pod red. А. W. Martyniuka, Moskwa: Kwadryga, 2015, 255 s.]

W 2015 roku w moskiewskim wydawnictwie „Kwadryga” pod redakcją Alekseya Martyniuka ukazał się drukiem zbiór studiów młodych białoruskich badaczy, poświęcony Europie Wschodniej w okresie średniowiecza i nowożytności. Głównym celem publikacji było ukazanie związku dziejów Białorusi z historią krajów sąsiednich w kontekście ogólnej historii średniowiecza. Jeszcze jedną cechą charakterystyczną omawianego zbioru jest jego orientacja na przedstawienie działalności wybitnych władców, duchownych oraz intelektualistów średniowiecza i nowożytności.

Zbiór studiów otwiera słowo wstępne *Średniowiecze bez granic (niezbędna przedmowa, w miarę możliwości krótka)* (*Средневековье без границ (необходимое предисловие, по возможности краткое)*), s. 5–7), autorstwa Alekseya Martyniuka. Dalsze teksty można podzielić na kilka grup: artykuły, dotyczące postaci wybranych dynastów; studia nad działalnością wybitnych przedstawicieli duchowieństwa; rozprawy o charakterze „geograficznym”, analizujące dane łacińsko-, grecko- i niemieckojęzycznych utworów o ziemiach wschodnioeuropejskich.

Pierwsza grupa tekstów obejmuje następujące artykuły: Maria Samonowa, *Rogwołod i Rogneda: skandynawskie korzenia połockiej dynastii książęcej* (Мария Самонова, *Рогволод и Рогнеда: скандинавские корни полоцкой княжеской династии*, s. 8–26); Rodion Popel, *Książę Michajłuszka Zygmuntowicz: biogram polityczny* (Родион Попел, *Князь Михайлушка Жигимонтович: политическая биография*, s. 102–121); Aliona Lubaia, *Car, przetrwawszy swoje carstwo: chan Szejch-Achmad w Wielkim Księstwie Litewskim* (Алёна Любая, *Царь, переживший свое царство: хан Шейх-Ахмад в Великом княжестве Литовском*, s. 144–152); Eadem, *Książę Inrahim ben Timer z rodu Juszyńskich* (Князь Ибрагим бен Тимер из рода Юшинских, s. 153–184).

Do drugiej grupy weszły trzy rozprawy: Oleg Gołubiew, *Patriarcha Konstantynopolski Filoteusz Kokkin i „pogańskie wezwanie Litwy”* (Олег Голубев, *Константинопольский патриарх Филофей Коккин и „языческий вызов Литвы”*, s. 67–83); Yurii Afanasenko, *Grzegorz Camblak: słowiańsko-bizantyjski etnokulturalny kontekst wczesnego biogramu* (Юрий Афанасенко, *Григорий Цамблак: славяно-византийский этнокультурный контекст ранней биографии*, s. 84–101); Natalia Garkowicz, *„Sprawa Stefana Zuzanija” w kontekście dysputów teologicznych i procesów społecznych w metropolii Kijowskiej w końcu XVI wieku* (Наталья Гаркович, *„Дело Стефана Зиза-*

ния” в контексте богословских споров и общественных процессов в Киевской митрополии в конце XVI века, s. 203–223).

Trzecia grupa studiów jest najliczniejsza. Do niej należą prace: Aleksey Martyniuk, *Kto i kiedy po raz pierwszy powiedział po łacinie i po niemiecku „Biała Rus”?* (Алексей Мартынюк, *Кто и когда впервые произнес на латыни и по-немецки „Белая Русь”?*, s. 27–38); Anton Kawaliow, *Portret Anonima: traktat „Descriptio Europae Orientalis” i jego autor* (Антон Ковалёв, *Портрет Анонима: трактат „Descriptio Europae Orientalis” и его автор*, s. 39–49); Waleria Nowosiolowa, *Globalizm średniowiecza: nowe dane o Kresskesie Abrahamie, twórcy Atlasu Katalońskiego* (Валерия Новосёлова, *Глобализм средневековья: новые данные о Крескесе Аврааме, создателе Каталонского атласа*, s. 50–66); Aleksey Martyniuk, *Europa Wschodnia w połowie XV wieku w utworze Laonika Chalkokondylesa* (Алексей Мартынюк, *Восточная Европа середины XV века в сочинении Лаоника Халкокондила*, s. 122–143); Philip Padbiarozkin, *„Partes Wandalor in Magna Germania”: co wiedział Albert Kranz o Litwie i Rusi* (Филипп Подберёзкин, *„Partes Wandalor in Magna Germania”: что знал Альберт Кранц о Литве и Руси*, s. 185–202); Oleg Ewstratiew, *Jakub Kettler: „kurlandzki ślad” w dziejach Białorusi* (Олег Евстратьев, *Якоб Кеттлер: „курляндский след” в истории Беларуси*, s. 224–249).

Zbiór studiów zamyka wykaz skrótów i informacja o autorach.

Vitaliy Nagirnyy

Анджей Гиль, Ігор Сковчиляс, *Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси*, Львів: Національна академія наук України, інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; УКУ, Інститут Центрально-Східної Європи, 2013, 288 с. [Анджей Гиль, Ігорь Сковчиляс, *Владими́ро-Берестейская епархия XI–XVIII столетий: исторические очерки*, Львов: Национальная академия наук Украины, институт археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского; УКУ, Институт Центрально-Восточной Европы, 2013, 288 с.]

Совместная монография двух ведущих исследователей Восточной церкви – Анджея Гиля (Люблин, Польша) и Игоря Сковчиляса (Львов, Украина), посвященная Владимиро-Берестейской епархии XI–XVIII веков, затрагивает важные проблемы церковной жизни западных белорусских и украинских земель в Средневековье и раннее Новое время.

Книга разделена на пять очерков, которые раскрывают проблемы статуса и юрисдикции, униатской организации, пастырских визитаций, института епархиальных соборов и приходской сетки епархии. В работу включены иллюстративные приложения и объемный список источников.

Средневековый период представлен авторами в очерке *Статус юрисдикции и особенности институционального развития* (с. 13–36). В нем ученые проследили главные моменты, связанные с историей возникновения Владимирской епархии (70–80-е гг. XI века) и ее развитием в составе Киевской, Галицкой и Литовско-Русской митрополий с конца XI века до конца XVI века. А. Гиль и И. Сковчиляс, используя большое число греческих и западноевропейских источников, тщательно реконструировали основные этапы канонической суффрагации Владимирской епископской кафедры в контексте ее связей с Константинополем и Римом. Отдельный пассаж в этом разделе посвящен Успенскому кафедральному собору во Владимире (*Успенский кафедральный собор и крилошанские храмы столицы епархии*, с. 32–36). В нем авторы сосредоточили внимание на анализе письменных источников, археологических данных и архитектурных исследованиях главного храма епархии. Опираясь на результаты таковых студий, историки установили, что собор построен в середине XII века, за правления князя Мстислава Изяславовича (так называемый „Мстиславов храм”), на месте древнейшей христианской святыни Владимира – Успенской церкви. На протяжении XII–XVI веков собор несколько раз разрушали монголы и татары, но, благодаря местным правителям и владыкам его постоянно отстраивали. Благодетелями храма авторы называют

волинских князей Мстислава Изяславовича, Василька Романовича и Владимира Васильковича.

Авторы отмечают, что важные эпизоды из церковной организации Владимиро-Берестейской епархии эпохи Средневековья касаются приходской и монастырской жизни (*Епархиальный клир-капитула и крилошанские церкви, монастыри Владимира*, с. 37–42). В частности, актуальным является вопрос о клире Владимирского собора, о котором источники впервые сообщают только в 1240 г. Но археологические находки ряда фундаментов церквей XII–XIII веков позволяют отнести организацию клира к более раннему периоду. Кроме „белого духовенства“, на канонической территории епархии существовали и монастыри. В разные периоды развития Владимиро-Берестейской епархии исследователи насчитали около десяти обителей восточного обряда. Большинство из них возникли в Средневековье. Например, дважды упомянутый в *Галицко-Волинской летописи* монастырь святого Михаила, в котором был похоронен литовский князь Войшелк, убитый Львом Даниловичем в 1268 г. Кроме мужских, существовали также и женские обители, одной из которых был монастырь святого Теодора. Примечательно, что уже со второй половины – конца XV века в пределах епархии возникали и католические храмы, в частности конвент Божьего Тела и Пресвятой Троицы (Ордена доминиканцев).

Подводя итог обзора той части монографии, которая посвящена истории Владимиро-Берестейской епархии в период Средневековья, следует отметить, что авторы провели основательные научные исследования по изучению организации, развития и функционирования отдельно взятой церковной администрации в контексте политических, экуменических и еклезиальных процессов Центрально-Восточной Европы. Книга во многом представляет новый взгляд на церковную организацию русских земель указанного периода.

Андрей Стасюк

Andrzej Gill, Ihor Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2014, 684 s., mapy [Андрей Гіль, Ігор Скочиляс, *Східні церкви в Польсько-Литовській державі у процесі перетворень та адаптування: Київська митрополія в 1458–1795 роках*, Люблін–Львів: Інститут Центрально-Східної Європи, 2014, 684 с., карти]

У 2014 р. у Любліні і Львові вийшла монографія, присвячена східним (православним) церквам у Польсько-Литовській державі в період від середини XV до кінця XVIII століття. Її співавторами стали люблінський історик Андрей Гіль і львівський дослідник Ігор Скочиляс. Обидва науковці тривалий час спільно працюють над історією церковної організації на Русі і до цього часу опублікували монографію, про організаційну структуру Володимиро-Берестейської єпархії XI–XVIII століть. Окрім того, кожен із вчених є автором ряду книг, в яких піднімаються питання церковної організації та правового статусу Галицької (Львівської) єпископії та Холмської дієцезії.

Книга А. Гіля та І. Скочиляса охоплює період від 1458 р. до 1795 р. Перший розділ книги – *Східна церква. Культура київського християнства та руська народно-релігійна спільнота – замість Вступу* (с. 9–48) – є свого роду розширеним вступом до поставленої проблематики і описує поняття єпархії як сакрального простору, правовий і еклезіальний статус Руської церкви, регіоналізм церковних структур, понятійний апарат дослідження.

З точки зору середньовічної історії найбільший інтерес представляють другий і третій розділи. Другий розділ носить назву *Перед Великим поділом. Київська митрополія в 988–1458 рр.* (с. 49–82). В ньому автори показали генезу християнства на Русі, охарактеризували розвиток Київської митрополії від її заснування до монгольського нашестя в 1240 р., описали стан церковних справ Південній Русі в 1240–1458 рр.

Третій розділ названо *Відношення до Сходу і Заходу. Київська митрополія в 1458–1596 рр.* (с. 83–136). Нижню хронологічну межу визначає формальна дата поділу колись єдиної митрополії на дві незалежні одиниці – Київську і Московську. Від цього часу Київська митрополія обіймала тільки терени Південної і Західної Русі (Київська, Брянська (Чернігівська), Смоленська, Полоцька, Турівська (Пінська), Луцька, Володимирська, Галицька, Перемишльська і Холмська). Верхню межу визначає дата заключення Люблінської унії. Автори сконцентрували свою основну увагу на таких аспектах: візантійський і південнослов'янський вплив на київську православну традицію; контакти Київської митрополії з Молдавією;

створення руської Київської митрополії і „слов'янське православне відродження” другої половини XV – початку XVI століть; заснування православної кафедри у Львові; регіональний практицизм на прикладі Володимиро-Берестейської єпархії; унійні ініціативи XVI століття; Холмська єпархія на прикордонні із західним християнством; Київська митрополія в межах Великого князівства Литовського.

Наступні розділи книги виходять за межі Середньовіччя і відповідно охоплюють історію Київської митрополії в 1596–1648 рр. (с. 137–216), 1648–1720 рр. (с. 217–324) і 1720–1795 рр. (с. 325–426). Останній, сьомий розділ праці присвячено спадщині Київської митрополії в найновіший період (с. 427–448). Праця завершується обширними додатками, які включають карти, бібліографію, покажчики і фрагменти джерел.

Юрій Довган

Krzysztof Stopka, *Języki oswajane pismem. Alografia kipczacko-ormiańska i polsko-ormiańska w kulturze dawnej Polski*, Kraków 2013, 274 s. + 125 barwnych i czarno-białych fotokopii dokumentów [Krzysztof Stopka, *Languages tamed with writing. Kipchak-Armenian and Polish-Armenian allography in the culture of the old Poland*, Cracow 2013, 274 p. + 125 colour and black and white photocopies of documents].

Professor Krzysztof Stopka, the historian and armenologist, employee of the Institute of History of the Jagiellonian University and the head of the Jagiellonian University Museum Collegium Maius, is the author of several works concerning the history and role of the Armenians and the Armenian Church in Poland in historic times. In 2013 the publication was released in which K. Stopka presented a series of unique relics of the Armenian literature, preserved in a form of official documents (court and notary records, birth certificates), private notes (accounting documents, letters, bills and bills of exchange), religious texts (psalters, prayer books, sermons, hymns), chronicles and scientific texts (including dictionaries). A particularly interesting phenomenon in case of analysed writings was the fact that the Kipchak language was used in the Armenian graphy. This dialect was used in everyday life only by those Armenians, who lived in the south-eastern territories of the Polish Kingdom, and specifically in Ruthenian and Podolian Voivodeships. This ethnolect, due to contacts between the Armenians and other minorities inhabiting the Polish lands, was under the influences of the Slavic languages (Polish and Ruthenian), Latin and old Armenian, which contributes to a specific scientific value of the set of collected and published relics of allography.

The book is divided into two parts. In chapters of the first part the author described a situation linked with the writing on the lands of Poland and Lithuania from the 14th to 18th century and analysed relations between the Polish, Ruthenian, Armenian and Kipchak languages in the south-eastern regions of the Polish Kingdom through the lens of particular social groups and cultural, religious, economic and politic influences affecting them. Particular chapters contain also information about the history of research. Other issues discussed by the author included problems linked with the identity of the Armenians, and political, economic and religious aspects of their migration, role and position in a multicultural society living once on lands of Poland. Then the author presented variants of the transliteration of the texts and division of the gathered set of documents written in the Armenian graphy in Kipchak ethnolect and in Polish into genres. The publication included also considerations about a cultural function of the Kipchak-Armenian and Polish-Armenian allographies, issues of bilingualism among the Polish Armenians, as well as transcriptions of a spoken language and its scientific

interpretation. Summarising chapters include a biographic list of allographic writers and people ordering documents, its historical analysis and further research postulates. In the second, more comprehensive part, the author divided collected documents into previously distinguished genres in a printed transcription together with their translations into Polish (including modernised set of relics of the Polish and Armenian allography), an extensive bibliography (manuscripts, printed sources and studies), and, extremely valuable for researchers, colour and black and white photocopies of manuscripts preserved and transcribed in this publication.

The book should be of interest to historians, linguists, including turkologists and armenologists, archaeologists, ethnographers, cultural anthropologists and all researchers studying the issue of multiculturalism at historical territories of Poland and Eastern Europe. It is worth mentioning that the set of relics of allography gathered by K. Stopka is supplemented with texts collected in a work of an eminent turkologist, Edward Tryjarski entitled: *Records of the ecclesiastic court of Armenians in Lviv for the years 1625–1630 issued in Armenian and Kipchak language (Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625–1630 w języku ormiańsko-kipczackim)*, published in Cracow in 2010.

Aneta Gołębiowska-Tobiasz

Georg Tectander, *Dobrodružná cesta přes Rusko do Persie v letech 1602–1604*, z ruského originálu přeložil P. Boček, Olomouc: Refugium Velehrad-Roma, 2014, 119 s. [Seria: *Edice Studie*, vol. 35]

V roku 2014 pri príležitosti 400. výročia úmrtia cestovateľa a diplomata Georga Tectandera z Jablonného († 1614) vyšiel český kritický preklad jeho diela *Dobrodružná cesta cez Rusko do Perzie v rokoch 1602–1604*, ktorý pripravil a úvod napísal brniansky historik Pavel Boček. Georg Tectander pochádzal z nemeckej evanjelickej rodiny a narodil sa v roku 1581 v Jablonnom v Čechách. Získal dobré vzdelanie a už v mladom veku sa dostal do štátnych a diplomatických služieb. Stal sa členom posolstva cisára Rudolfa II., ktoré v roku 1602 viedol vyslanec Stephan Kakasch (István Kakás de Zalánkeményi) k perzskému šachovi Abbasovi I. Vyslanec S. Kakasch počas svojej misie ochorel na mor a skôr, ako by ju splnil, teda skôr ako by sa stretol so šachom, zomrel. Pred smrťou však poveril jej dokončením práve Georga Tectandera. Ten o nej po návrate domov napísal správu.

G. Tectander vo svojom diele pútavým spôsobom opísal cestu cisárskeho posolstva, ktoré v roku 1602 vyrazilo z Prahy (sídla Rudolfa II.) smerom na Sliezsko, Krakov, Varšavu, Minsk, Smolensk, až prišlo do Moskvy, kde bolo prijaté cárom Borisom Godunovom. Všetky dôležité mestá, kadiaľ cisárske posolstvo putovalo, G. Tectander aspoň v krátkosti opísal. Samozrejme aj vrátane Moskvy a dôležitých ruských miest. Ruský cár sa v tom čase štylizoval do polohy sprostredkovateľa kontaktov medzi Západom a Stredným východom, teda medzi Habsburskou ríšou a Perziou. Z Moskvy potom posolstvo s cárovým dovolením pokračovalo ďalej po Volge do Astrachánu, kde sa preplavilo cez Kaspické more do Perzie. Krátko po príchode do cieľovej krajiny však vodca výpravy, vyslanec S. Kakasch, podľahol moru a zomrel. Vo svojej poslednej vôli však určil, aby jeho miesto zastúpil rozprávač príbehu G. Tectander. Ten nadviazal dobrý vzťah so šachom a odovzdal mu posolstvo cisára Rudolfa II. Po dlhšom pobyte v Perzii sa vyslanci opäť cez Rusko a Moskvu vrátili do Prahy. Práve cesta cez Rusko a dvojnásobný pobyt v Moskve pri cárskom dvore sú veľmi zaujímavými časťami G. Tectanderovho diela. Veľkou výhodou je, že rozprávač sa snažil opisovať Rusko v podstate nezaujato a mechanicky nepreberal stereotypy, ktoré boli v tej dobe zažité. Okrem toho, že dopodrobna opísal cestu, kadiaľ posolstvo putovalo, spomínal aj zvyky Rusov (Moskovitov), ale aj Peržanov či iných národov, s ktorými sa stretol a zvykol ich aj medzi sebou porovnávať. Obzvlášť si všimol náboženské zvyky, ale nevynechal ani pre Stredoeurópana neobvyklé obyčaje a záležitosti týkajúce sa prijímania cudzích vyslancov či diplomatickú etiketu.

Český preklad G. Tectanderovho cestopisno-diplomatického rozprávania je spracovaný na vysokej úrovni a opatrený množstvom poznámok s cieľom, čo najlepšie ho priblížiť odbornej i laickej verejnosti. Samotnému prekladu predchádza úvod, ktorý čitateľa vovádza do problematiky vzťahov Moskovskej Rusi (neskoršieho Ruska) so stredoeurópskymi a západoeurópskymi štátmi a súčasne približuje samotnú G. Tectanderovu prácu. Potom nasleduje stručná biografická vyslanca Stephana Kakascha a autora rozprávania Georga Tectandera. Nasleduje edičná poznámka, obsahujúca prehľad doterajších vydání diela; preklad titulného listu a dedikácia prvého vydania z roku 1608 a napokon samotný preklad G. Tectanderovho rozprávania.

Viktor Adamovič

Игорь Данилевский, Татьяна Таирова, Александр Шубин, Виктор Мироненко, *История Украины*, Санкт-Петербург: Алетейя, 2015, 508 с. [Игорь Данилевский, Татьяна Таирова, Александр Шубин, Виктор Мироненко, *История Украины*, Санкт-Петербург: Алетейя, 2015, 508 с.]

У 2015 р. в Санкт-Петербурзі вийшла у світ колективна монографія *Історія України (История Украины)*. Книга складається з чотирьох частин, у яких за хронологічним порядком викладено всі періоди української історії. Автори праці – російські вчені-історики: Ігор Данілевський, Тетяна Таїрова (Яковлєва), Олександр Шубін та Віктор Мироненко.

Основному тексту книги передує вступна стаття, написана співголовою спільної російсько-української історичної комісії Олександром Чубаряном. У ній відмічається, що ця книга є виявом „однієї з багатьох концепцій в історіографії” і не „виражає жодної офіційної позиції”. Тим не менш, незважаючи на амбітну ціль, авторам не вдалося повністю уникнути „офіційного” погляду на історію України.

Автором першого розділу книги – *Передісторія України* (с. 6–99) – є Ігор Данілевський, доктор історичних наук, ординарний професор Національного дослідницького університету „Вища школа економіки” (Москва). У даному розділі автор поставив собі за мету розглянути „ключові події і явища, що передують власне історії України, яка починається значно пізніше: у XV–XVI століттях” (с. 7).

Розділ складається з двох підрозділів, перший з яких названо *Русь легендарна* (с. 7–66). Так автор окреслив найбільш ранній період історії Давньої Русі – часи існування першого державного утворення, створеного східними слов'янами, предками українського, російського і білоруського народів. Відомості про цей період почерпнуті з письмових джерел, першим і найважливішим з яких є *Повість минулих літ*, створена у 20-х роках XII століття і збережена в списках XIV–XVI століть. Оскільки найдавніші літописні записки можуть ґрунтуватись лише на усних переказах, а більшість дат має умовний характер, автор вважає цей період історії легендарним. У даному підрозділі є такі параграфи: *Уявлення літописця про східнослов'янські племена; Перші історичні перекази; Легенда про апостола Андрія; Легенда про заснування Києва та його перших правителів; Легенда про хазарську данину; Аскольд і Дир; Переказ про те, як Київ став столицею; Віщий Олег; Перекази про Ігоря; Перекази про княгиню Ольгу; Легенди про Святослава; Літописні легенди про Володимира Святославовича*. При висвітленні цих сюжетів автор застосував власний герменевтичний підхід, розроблений ним у раніше виданих працях. Такий підхід дозволяє йому показати, що більшість ключових сюжетів, які часто розглядаються істориками як дослівний опис реальних подій, по суті є своєрідними

притчами, що пояснюють читачеві, якою була, на думку літописця, справжня роль перших руських князів у історії Руської землі.

Другий підрозділ першого розділу має назву *Русь історична* (с. 66–99). У давньоруських джерелах опис перших десятиліть існування Давньоруської держави та її ідеологічних основ значною мірою символічний. Автор простежує поступовий перехід від цього типу опису до реальної історії українського етносу та основ майбутньої української державності. Параграфи, включені до нього, називаються: *Київ – новий Єрусалим; Ярослав і Святополк; Заповіт Ярослава; Деякі особливості розвитку західних і південнозахідних земель давньої Русі; Південна Русь та степ; Західні і південнозахідні землі давньої Русі в складі Великого князівства Литовсько-го; Українні землі*. Свій виклад автор розпочав з перших зафіксованих історичних подій 30-х років XI століття, які початково були вміщені в літописі, що не дійшов до наших днів. Даний літопис був текстологічно реконструйований Олександром Шахматовим і названий *Найдавнішим зводом*. Кінець хронологічного відрізка, що розглядається автором у цьому підрозділі, – створення польсько-литовського державного утворення Речі Посполитої у 1569 р., частиною якого стала більшість земель колишньої Давньої Русі, пізніше – українські території.

Автор другого розділу книги – *Українські землі в новий час (середина XVI–XIX століть)* (с. 100–259) – видатний російський україніст, доктор історичних наук Тетяна Таїрова (Яковлева), професор Інституту історії Санкт-Петербурзького Державного університету і директор Центру вивчення історії України СПбДУ. В цьому розділі виокремлено декілька підрозділів, які охоплюють параграфи: *Входження українських земель до складу Речі Посполитої. Виникнення козацтва; Початок українського відродження. Боротьба за національну ідентичність; Повстання Б. Хмельницького. Створення Українського гетьманства; Руїна; Кінець Руїни. Економічний та культурний підйом; Реформи з ліквідування Українського гетьманства; Україна в складі Російської імперії*. В них охоплено тривалий період – від XVI до кінця XIX століть; висвітлено важливі події, явища, обставини і процеси в історії і культурі українських земель та народу. Автор звернула особливу увагу на зародження і формування української державності – як у межах інших державних утворень, так і в перших власне українських політичних об'єднаннях (Гетьманщина).

Третій розділ книги називається *Україна у XX столітті (до 1945 р.)* (с. 260–428). Його автором є Олександр Шубін – доктор історичних наук, керівник Центру історії Росії, України і Білорусі Інституту загальної історії Російської Академії наук. Розділ містить п'ять параграфів: *Революція і німецька окупація (1917–1918); Громадянська війна й інтервенція в Україні в 1919–1921 рр.; Радянська модернізація в Україні; Доля Західної України; Велика Вітчизняна війна*. Матеріал у цьому розділі викладений значною мірою в дусі традиційної радянської історіографії.

Останній, четвертий розділ праці має назву *Україна в 1945–2011 рр.* (с. 433–501) і написаний Віктором Мироненком, кандидатом історичних наук, провід-

---

ним науковим співробітником Інституту Європи РАН. Він поділений на параграфи: *Українська РСР в 1945–1953 рр.*; *Українська РСР в 1953–1964 рр.*; *Українська РСР в 1964–1991 рр.*; *Україна в 1992–2011 рр.* У цьому розділі фактичний матеріал подано зі знанням логіки і механізмів функціонування влади в радянському і пострадянському просторі, а події останніх двох десятиліть історії України проаналізовані критично.

Загалом у книзі *Історія України* спостерігається деяка непослідовність у подачі матеріалу. Це свідчить, що четверо авторів працювали самостійно, об'єднані скоріше спільною темою, ніж спільною ідеєю. У книзі показано російський погляд на історію України, подано багато фактичного матеріалу, який буде цікавим для професійних істориків, студентів, а також для всіх, хто цікавиться історією України.

Албена Стаменова

Княжа доба: історія і культура, відп. ред. В. Александрович; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Вип. 9: *Король Данило Романович 1264–2014*, Львів 2015, 360 с. [*The Princely Epoch: History and Culture*, ed. V. Aleksandrovych; National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies, Vol. 9: *King Danylo Romanovych 1264–2014*, Lviv 2015, 360 p.]

In 2015 there was released the next, 9 volume of the scientific journal *The Princely Epoch: History and Culture* (*Княжа доба: історія і культура*). This volume, edited out by Volodymyr Aleksandrovych, is completely devoted to the person of the Galician-Volhynian Prince and King of Rus' Danylo Romanovych.

The collection is opened by the article of Leontiy Voytovych, *Yet one the about Riddle of death of Roman Mstyslavovych* (p. 9–22), in which the overview of the historiography of the problem of the Galician-Volodymyrian Prince Roman Mstyslavovych death is given.

Studies devoted directly to Danylo Romanovych, can be divided into several groups. The first of these deals with the politics of the Prince. These include the article of Illya Parschyn (*The participation of Danylo Romanovych in the enthronement ceremony of the Hungarian King Bela IV* (p. 23–33), which analyzed the reports about the Prince Danylo Romanovych participation in the coronation of Bela IV. The author defends the thesis according to which Danylo actually participated in the ceremony, but that did not mean recognition of his dependence from the Hungarian king.

The next group of works overlooks urban planning activities of the King Danylo. Volodymyr Alexandrovych in the article *Kholm building of the King Danylo* (p. 34–76) based on the analysis of the written sources, showed the Danylo Romanovych capital building process – the City of Kholm. Yurii Dyba in the study *Kholm monument to the victory in the Battle at Yaroslav in 1245* (p. 89–130) attempted to reconstruct the *Kholm* pole with eagle set to Romanovychs after their victory at the Battle of Yaroslav. Viktor Melnyk at the work *The Princely Cathedral of Our Lady in Kholm – the artistic image according (to the Chronicle and the results of archeological researches)* (p. 175–179) tried to recreate hypothetically the interior decoration of sacred building. Oleksandr Baran in the article *Development of network of castle-town settlements of the Principality of Galicia-Volhynia in the 13th and the first half of the 14th century* (p. 239–270) introduced the development of a network of urban centers of the Galician-Volhynian principality.

Another group of publications is devoted to the coronation of Danylo Romanovych. Leontiy Voytovych („*Double*” coronation of Danylo Romanovych: a riddle of

legend or real fact, p. 131–142) analyzed the message of Jan Długosz about the possible coronation of Danylo in 1246. Alexander Maiorov (*When Danylo Romanovych became „King of Rus”?*, p. 143–152) suggested that the king title of Danylo Romanovych was recognized by the Pope and the German emperor in 1230-ies. Olexandr Holovko (*The crowned and uncrowned monarchs of the South-Western Rus’*, p. 180–215) highlighted the coronation tradition in the Eastern Europe.

Separately we can select the studios dedicated to the personal qualities of Danylo Romanovych. Dariusz Dąbrowski (*The King Danylo religiosity*, p. 77–88) analyzed the religion of the elder Romanovych and concluded that the king of Rus did not have particularly religious. Alexander Musin (*Prince Alexander Yaroslavovych and King Danylo Romanovych as people of the Middle Ages*, p. 153–174) suggested a comparative analysis of two personal qualities of the rulers of Rus’ – Danylo Romanovych and Yaroslav Alexandrovych.

A special part of the collection is completed by the researches devoted to selected aspects of the Galician-Volhynian land history in the 13th–14th centuries. These include the studies of Vitaliy Liaska, Tetiana Vilkul and Edward Zaykovskii. Vitaliy Liaska (*The „Bald Mountain” on „Bare Mountains” (to the issue of Galician-Volhynian borderland and toponymic landscape in Romanovych epoch)*, p. 214–223) tried to localize the chronicle area the „Bald Mountain”. Tetiana Vilkul (*The Bible in the Galician-Volhynian chronicle*, p. 224–238) systematized biblical quotes of *the Galician-Volhynian chronicle*. Edvard Zaikovskii (*„List of the Near and remotet owns of Rus’”: dating of the protograph*, p. 273–289) tried to date the investigated source of the 14th century.

At the end of this volume there are some scientific reviews and annotations.

Vitaliy Nagirnyy

Studia Historica Europae Orientalis: Исследования по истории Восточной Европы, Научный сборник, под ред. А. Мартынюка и Г. Голенченко, Минск: Издательство БГУ, 2014, 296 с. [*Studia Historica Europae Orientalis: Studia nad dziejami Europy Wschodniej*. Zbiór naukowych prac, pod. red. A. Martyniuka i G. Golenchenko, Minsk: Wydawnictwo BGU, 2014, 296 s.]

Zbiór studiów pod redakcją Alekseya Martyniuka i Georgiya Golenchenko stanowi siódmy tom serii *Studia Historica Europae Orientalis*, wydawanej pod egidą Katedry Historyczno-Kulturowego Dziedzictwa Białorusi Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku. Zawiera teksty autorstwa uczonych, związanych z ośrodkami naukowymi w Mińsku, Kijowie, Moskwie, Londynie i Tybindze. Autorzy artykułów podjęli tematy głównie z zakresu kultury ziem wschodnioeuropejskich doby średniowiecza.

Znaczna część tekstów opublikowanych w zbiorze w różny sposób dotyka tematów związanych z kulturą i życiem religijnym ziem ruskich. Aleksandr Prudnikau w swoim artykule rozważa problem związany z funkcjonowaniem gmin żydowskich w zdominowanych przez społeczności katolickie białoruskich ośrodkach miejskich XVII i XVIII wieku. Z kolei Igor Biessonow przedstawia religijny i kulturowy aspekt XI-wiecznego powstania wołchwów w Kijowie i innych grodach Rusi.

Znaczna część tekstów opublikowanych w tym numerze studiów dotyczy stanu badań nad wybranymi zagadnieniami. Stsiapan Tsemushau pisze o problemie kształtowania się pierwszego państwa ruskiego w historiografii do początku XIX wieku, zaś Władimir Sosna przedstawia dorobek profesorów Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego, zajmujących się epoką późnofeudalną na ziemiach białoruskich. Andriej Lubyj prezentuje tradycje polskiej historiografii panującej w Wielkim Księstwie Litewskim pod rządami Jagiellonów.

Część z opublikowanych w zbiorze artykułów poświęconych jest zagadnieniom z dziedziny historii politycznej oraz źródłoznawstwa. Andriej Deduk pod kątem geograficznym omawia układ zawarty przez książąt rizańskich w 1496 r. Ołena Rusina porusza problem specyfiki piśmiennictwa ruskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. Siergiej Polechow pisze o Mińsku w kontekście źródeł mówiących o walce między Świdrygiełłą i Zygmuntem o tron litewski.

Teksty naukowe, zamieszczone w zbiorze studiów, zostały opatrzone ilustracjami, a także uzupełnione o recenzje bieżących publikacji i sprawozdania z konferencji naukowych. Publikacja dostępna jest w całości zarówno w postaci drukowanej jak i w elektronicznej w Internecie w formie pliku PDF.

Arkadiusz Siwko

Studia Slavica et Balcanica Petropolitana = *Петербургские славянские и балканские исследования*, вып. ред. А. Филюшкин, 2014, № 2 (16), 222 с.; 2015, № 1 (17), 248 с.

Научный сборник *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* издается Кафедрой истории славянских и балканских стран Санкт-Петербургского государственного университета под редакцией Александра Филюшкина с 2007 г. Целью журнала является публикация новейших работ по истории славянских и балканских стран. В настоящем обзоре мы хотим обратить внимание читателей на два последних выпуска журнала.

Особый интерес представляет изданный в 2014 г. выпуск (№2), посвященный символике власти в Средневековье и Новое время в Польше, Хорватии и Московском государстве. С точки зрения истории средневековой Руси наибольший интерес представляет полемика вокруг „царских вещей” Ивана Грозного. Дискуссию открывает статья Юлии Игиной *Казус шлема Ивана Грозного: к постановке проблемы* (с. 67–91). Автор проанализировала надписи на шлеме и особенности его декоративного оформления и пришла к выводу, что золотой декор на шлеме Ивана Грозного относится к более позднему времени, чем сам шлем. Интересный взгляд на время создания и происхождение упомянутого шлема представил Александр Лаврентьев в статье *Принадлежал ли Ивану Грозному „шлем Ивана Грозного”* (с. 92–111). Он считает, что первым владельцем шлема, скорее всего, был московский князь Василий III Иванович, а сама инсигния была создана в начале XVI века. Брошенную Ю. Игиной и А. Лаврентьевым „перчатку” подхватил Сергей Богатырев. В работе *Шлем Ивана Грозного в контексте придворной культуры* (с. 112–140) историк отстаивает „традиционный” подход к датировке создания и принадлежности шлема. По его мнению, инсигния была изготовлена в 1530–1533 гг. для малолетнего Ивана IV Васильевича, позже получившего прозвище Грозный. Тогда же должен был быть создан и декор шлема, соответствующий придворной культуре эпохи Ивана III и Василия III.

Отдельно следует отметить другие интересные работы, напечатанные в этом выпуске и посвященные регалиям власти. В первую очередь речь идет о двух статьях, касающихся иных царских инсигний Московского государства XIV–XVI века. Алексей Сиренев в исследовании *Сердолика крабица московских князей XIV–XVI вв. как царская инсигния* (с. 57–66) попытался доказать, что царская инсигния, известная нам как „сердолика крабица”, – это шкатулка (коробка), поступившая в казну московских князей во время правления Ивана Калиты и утраченная после 1498 г. Михаил Горелик в статье *Мусульманский папа*

на московском престоле („Шапка Казанская” Ивана IV Грозного из Оружейной палаты) (с. 141–147) описал одну из царских регалий-корон, принадлежавшую Ивану Грозному и символизирующую его статус правителя Казанского ханства. Историк отбрасывает распространенный в историографии тезис о том, что указанная корона была захвачена московскими войсками во время взятия Казани. Он предполагает, что Иван Грозный сам заказал изготовление короны после захвата Казани. По мнению автора, корона должна была наследовать корону турецкого султана Сулеймана Великолепного (в свою очередь корона Сулеймана наследовала папскую тиару) и была изготовлена в Москве московским и татарским мастерами.

В некоторой степени с указанными исследованиями связана работа Херонима Грали „*In der Tyrannen Hand*”: *Русская колонизация Ливонии во второй половине XVI в. Планы и результаты* (с. 175–193). Автор проанализировал попытки Ивана Грозного легитимировать свои права на Ливонию в 1558–1582 гг., а также показал особые черты русской колонизации ливонских земель в этот период. Главный вывод автора сводится к тому, что царская администрация не смогла успешно решить ни одной ключевой проблемы, связанной с колонизацией Ливонии, что в конечном итоге привело к поражению Московского государства в Ливонской войне.

Сборник содержит также интересную статью, касающуюся русских инсигний власти, но выходящих за рамки истории Московского государства. Речь идет об исследовании Эльжбеты Домбровской *Королевский крест-реликварий польских королей* (с. 5–15), в котором рассматривается судьба Святого Креста, отождествляемого Э. Домбровской с византийским императором Мануилом Комнином (1143–1180). По мнению исследовательницы, крест прибыл на Русь при невыясненных обстоятельствах (автор отбрасывает новейшую теорию Александра Майорова о прибытии креста на Русь вместе со второй женой Романа Мстиславовича, неизвестной по имени принцессой-монахиней, дочерью Исаака II Ангела), был захвачен в 1340 г. польским королем Казимиром III и использовался его наследниками во время коронационных торжеств.

Второй из упомянутых выпусков увидел мир в 2015 г. (№ 1). В отличие от предыдущего выпуска, большая часть напечатанных в нем материалов касается более позднего времени. Тем не менее, он содержит несколько интересных для нас работ. Для начала следует отметить продолжение дискуссии между М. Гореликом, Ю. Игиной и С. Богатыревым по поводу „шлема Ивана Грозного” (с. 64–89). Кроме того, А. Сиренев привел дополнительные аргументы в пользу своей концепции об идентификации „сердоликой крабицы” (с. 90–95).

Отдельную рубрику составили исследования по источниковедению. Здесь найдем следующие работы: Роман Хаутала, *Папские послания в Венгрию, касающиеся пребывания Тевтонских рыцарей в Трансильвании (1211–1225)* (с. 96–114); Сергей Полехов, *Привилеи великих князей литовских Смоленской*

земле (середина XV – начало XVI в.) (с. 115–140); Андрей Усачев, *О географии написания русских рукописных книг в XVI в. (материалы к истории книги в России)* (с. 141–168).

В последней части выпуска помещены статьи, посвященные разнообразным аспектам истории средневековой Руси: Александр Майоров, *Завоевание Батыем Южной Руси по данным русских и монгольских источников* (с. 169–181); Ивар Леймус, *Орусскихденежныхпонятиях, употребляемых среди ганзейского купечества в Ливонии и Новгороде* (с. 182–191); Александр Филюшкин, *Великокняжеские завещания как поиски границ и модели Русского царства. По поводу новой книги Корнелии Золтдат* (с. 192–207).

Юрий Довган

***Materiały Archeologiczne*, red. J. Górski, Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, t. 38, 2010, 262 s.; t. 39, 2013, 310 s.; t. 40, 2015, 326 s.**

Materiały Archeologiczne są wydawanym od 1959 cyklicznym czasopismem Muzeum Archeologicznego w Krakowie (MAK). Muzeum, założone w 1850 r., jest jedną z najstarszych placówek tego typu w Polsce. Zanim powołano do życia własne czasopismo, jego zbiory publikowane były m.in. na łamach rozmaitych wydawnictw krakowskiej Akademii Umiejętności. W *Materiałach Archeologicznych* ukazują się opracowania materiałów zabytkowych znajdujących się w zbiorach MAK oraz w kolekcjach muzeów współpracujących z krakowskim Muzeum, sprawozdania z badań archeologicznych, prowadzonych z ramienia tej instytucji i inne prace naukowców z nią związanych, artykuły z dziedziny nauk pomocniczych archeologii oraz sprawozdania z konferencji. Przez lata działalności pisma, jego redaktorami były znaczące postaci krakowskiej i polskiej archeologii: Stefan Nosek, Józef Kostrzewski, Kazimierz Radwański, Jacek Rydzewski czy obecny redaktor, dyrektor MAK, Jacek Górski.

W zasobach MAK znajdują się zabytki archeologiczne różnych okresów pochodzące z terenów Małopolski, Polski Wschodniej, Białorusi, Ukrainy i in. oraz dokumentacja dawnych badań archeologicznych. Wśród zabytków staroruskich, przechowywanych w Muzeum, wymienić należy m.in. militaria, ozdoby, ceramikę. Część tych bogatych zbiorów została zaprezentowana na wystawie „Ukraina przed wiekami” w latach 2012–2013, na której wyeksponowano zabytki m. in. kultury trypolskiej, scytyjskiej i staroruskiej, pochodzące z terenu Ukrainy.

Najnowsze numery *Materiałów Archeologicznych* (t. 38, t. 39, t. 40) zaprezentował podczas VI Międzynarodowej konferencji naukowej z serii *Colloquia Russica*, pracownik MAK, dr Radosław Liwoch, który od lat zajmuje się opracowywaniem materiałów średniowiecznych, w tym również ruskich, znajdujących się w zbiorach Muzeum.

W wymienionych tomach *Materiałów* ukazały się drukiem m.in. artykuły na temat zabytków ruskich. Przede wszystkim warto wymienić studia R. Liwocha: *Szkieletowy grób kamienny z Naczy na Białorusi* (t. 39, s. 141–147); *Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej* (t. 39, s. 7–31); *Plomby typu drohiczyńskiego z Drohiczyzna nad Bugiem w krakowskim Muzeum Archeologicznym* (t. 40, s. 237–244). Na szczególną uwagę zasługują właśnie ostatni z wymienionych artykułów, w którym autor omówił kolekcję plomb typu drohiczyńskiego, przechowywaną w MAK. R. Liwoch podkreśla, że kolekcja ta jest niewielka i nie jest jasne, w jakich okolicznościach znalazła się w posiadaniu Muzeum (metryczka zawiera niewiele informacji na temat ich znalazcy czy darczyńcy). Mimo tego, że znaleziska plomb są datowane z reguły na XII–XIII wiek, autor zauważa, że pierwsze egzemplarze takich plomb mogły pojawić już w końcu XI

wieku. Podsumowując R. Liwoch podkreśla, że chociaż związek zabytków z wymianą handlową wydaje się oczywisty, plomby typu drohiczyńskiego są w dalszym ciągu dość zagadkowym typem znalezisk archeologicznych, związanych z kulturą dawnej Rusi, gdyż nie mają swoich odpowiedników na terenie średniowiecznej Polski.

Prócz średniowiecznych zabytków ruskich, w *Materiałach* publikowane są też materiały pochodzące z innych okresów i obszarów Europy Wschodniej. Przykładowo, w jednym z tomów znajduje się interesujący tekst Anety Gołębiowskiej-Tobiasz pt. *Baba kamienna z kolekcji Muzeum Archeologicznego w Krakowie* (t. 38, s. 127–140). Posąg kamienny, omówiony w artykule, został przekazany Muzeum w 1902 lub 1903 r. przez Ernesta Rohozińskiego. Przewieziony został z rejonu taraszczańskiego ówczesnej guberni kijowskiej. Rejon ten był od końca XI wieku zasiedlony przez plemiona ludów stepowych: Turków, Berendejów, Kowujów i Pieczyngów. Autorka artykułu, na podstawie analizy formalnej i porównawczej zabytku, wykazała, że rzeźbę należy łączyć ze środowiskiem połowieckim. W tekście poruszona została także kwestia środkowoazjatyckiego pochodzenia Połowców.

Na zakończenie warto wspomnieć, iż ostatni, 50 tom *Materiałów Archeologicznych* jest zarazem numerem jubileuszowym, ukazującym się w 55-lecie założenia pisma.

Monika Kamińska

Medea. Studia mediaevalia et antiqua, t. 17–18 [2013–2014], Bratislava 2015, 137 s.

Pod wodzą nowego zespołu redakcyjnego w 2015 r. ukazał się kolejny, podwójny, tom czasopisma studentów i doktorantów Uniwersytetu Komeńskiego w Bratysławie – „Medea”. Odmłodzona redakcja podtrzymała prawie dwudziestoletnią tradycję i postanowiła zachować dotychczasowy układ czasopisma, który zakłada podział na dwie części: badawczą i sprawozdawczą.

W pierwszej części publikacji, poświęconej prezentacji dorobku naukowego studentów i doktorantów, zamieszczono sześć artykułów, dotyczących historii Europy Środkowej w okresie antyku i średniowiecza. Wśród nich znajdziemy pracę Sergieja Dubczaka (Сергій Дубчак) o powstaniu królestwa Wandalów i Alanów na ruinach Zachodniego Imperium Rzymskiego (418–474), charakterystykę frankońskiej i longobardzkiej strategii oraz taktyki wojennej autorstwa Andrija Pawluka (Андрій Павлюк), opis stosunków monarchii węgierskiej i kurii papieskiej w latach 1198–1205 (Sussann Hylanderová), analizę relacji dworu węgierskiego z bawarską rodziną Andechs-Merano w czasach panowania króla Andrzeja II (Jitka Barteková), a także charakterystykę papieskiego „plenitudo potestatis” w rozumieniu teologa i franciszkanina Williama Ockhama (Petra Zajičková) oraz opis średniowiecznej organizacji cerkiewnej na Wyspie Żytniej (Balázs Csiba).

Część sprawozdawcza czasopisma zawiera recenzje dwóch nowości historycznych, sprawozdanie z V konferencji z serii *Colloquia Russica*, która miała miejsce w dniach 16–18 października 2014 r. w Spišskej Kapitule, ponadto informację o wspólnej konferencji studentów historyków ze Słowacji i Czech oraz rozmowę z historykiem Mirosławem Lysym.

Magdalena Frączek

nformation about authores

Adamovič Viktor – PhD, Faculty of Philosophy, Comenius University (Bratislava, Slovakia). Field of interests: relations between Central and Eastern Europe in the High Middle Ages; Bohemian-Ruthenian relations; Central European chronicles. Important publications: *Belo IV. a Uhorsko v českých kronikách (do 14. století)*, [in:] *Acta historica Posoniensia. Historické štúdie*, vol. 24, ed. L. Rybár, Bratislava 2014, s. 44–62; *Dynastic relationships between Rurikids and Přemyslids: the marriages real and unproven – on the example of the marriage between Vratislav of Brno and his Ruthenian wife*, [in:] *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion 10th–16th century*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014, p. 100–105 [*Colloquia Russica. Series I*, vol. 4]; *Obraz Rusi v ideológii českých kronik v ranoluxemburskom období*, [in:] *Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th century*, ed. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015, s. 283–291 [*Colloquia Russica. Series I*, vol. 5].

Afanasenko Yurij (Афанасенко Юрий) – M.A. in History, PhD candidate, Faculty of History, Belarusian State University (Minsk, Belarus). Field of interests: history of the Orthodox church in the Great Duchy of Lithuania in 14th–15th century; religious relations between the Great Duchy of Lithuania and Byzantium; Balkans and the Western neighbors; Late Medieval Slavic literature. Important publications: *Миссия Иеронима Пражского в Восточную Европу: к вопросу о визите в Витебск*, [in:] *Книжное наследие А. П. Сапунова (Витебск, 23 декабря 2013 г.)*, Витебск 2014, с. 74–79; *Григорий Цамблак: славяно-византийский этнокультурный контекст ранней биографии*, [in:] *Alba Ruscia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.)*, отв. ред. А. Мартынюк, Москва 2015, с. 84–101; *Новогрудский собор 1415 г. в церковной политике великого князя Витовта*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis*, вып. 8, Минск 2015, с. 91–122.

Aleksandrovych Volodymyr (Александрович Володимир) – Profesor, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies National Academy of Sciences of Ukraine, (Lviv, Ukraine). Field of interests: history of Ukrainian art; Western Ukrainian painting; history of Ukrainian culture 10th–18th centuries. Important publications: *Мистецтво Галицько-Волинської держави*, Львів 1999; *Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища*, Львів 2000 (Series: *Студії*

з історії українського мистецтва, т. 3); *Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст.*, зібрав і підготував до друку В. Александрович, Луцьк 2007.

Beczek Michał – Student, Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: Medieval Rus' army; mercenaries in Rus'; Ruthenian-Polish conflicts in Middle Ages. Important publications: *Polacy na Rusi w XI–XII w.: sojusznicy czy najemnicy?*, „Societas Historicorum”, 64, 2015, s. 7–10; *Ludzie od „mokrej roboty”: najemnicy warezcy na Rusi w końcu X – na początku XI wieku.*, „Societas Historicorum”, 69, 2016, s. 21–24; *Польсько-руські конфлікти XII ст.: тактика і методи ведення бойових дій*, „Студентські Історичні Зошити”, 7, 2016, с. 5–15.

Dąbrowski Dariusz – Professor, Institute of History and International Relations, Kazimierz Wielki University (Bydgoszcz, Poland). Field of interests: Rurikids genealogy; history of Galician-Volhynian Rus'. Important publications: *Genealogia Mściławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV w.)*, Kraków 2008; *Daniel Romanowicz, król Rusi, ok. 1201–1264. Biografia polityczna*, Kraków 2013; *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.*, Kraków 2016.

Danilevskiy Igor (Данилевский Игорь) – Profesor, Faculty of History, Higher School of Economics National Research University (Moscow, Russia). Field of interests: Everyday life in Medieval Rus'; Medieval Rus chronicle writing history. Important publications: *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*, Москва 1998; *Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.)*, Москва 2001; *Повесть временных лет: герменевтические основы изучения летописных текстов*, Москва 2004.

Dovgan Yurii (Довган Юрій) – PhD, Institute of History and Politology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Field of interests: Ukrainian military history. Important publications: *Озброєння галицьких воїнів у XII ст.: загальна характеристика*, [in:] *Principalities in Lands of Galicia and Volhynia in International Relations in the 11th–14th Centuries, Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivks, 20th–22th October, 2011*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2012, с. 71–79; *Основи зброєзнавства і уніформістики країн світу*, Івано-Франківськ 2013.

Frączek Magdalena – M.A. in Philology and Russian Culture Studies, PhD candidate in the Institute of Russian and Eastern Europe, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: Adam Honory Kirkor's life and work, ethnography and the folklore of the area of the Polish-Belarusian borderland in the 19th century. Important publications: *Adam Honory Kirkor – przyczynek do stanu badań*, „Acta Albaru-

thenica”, 2012, 12, s. 183–197; *У истоков белорусской фольклористики: Ян Чечот*, „Славянский альманах”, 2013, с. 343–351; *Petersburskie czasopisma Adama Honornego Kirkora*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich”, 4, 2013, s. 103–120.

Gałuszka Justyna – M.A. in History, PhD candidate in the Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: the parliament and local councils of 16th–17th century Poland; Early modern period Poland's history. Important publications: *Sejmiki ruskie wobec wyznań reformowanych za panowania Zygmunta III*, „Studenckie Zeszyty Historyczne”, 22, 2015; *Zygmunt III Waza i jego otoczenie wobec zawarcia unii brzeskiej i jej umacniania w latach 1596–1599*, „Nowożytnicze Zeszyty Historyczne”, 7, 2015, s. 36–51; *Ставлення руських сеймиків до реформованих віровизнань Речі Посполитої упродовж 90-х рр. XVI ст.*, „Студентські Історичні Зошити”, 7, 2016, с. 37–43.

Gołębiowska-Tobiasz Aneta – M.A. in Archeology, Faculty of Philosophy, University of West Bohemia (Plzeň, Czech Republic). Field of interests: archaeology of Turkic tribes; the Polovtsians art of stelae; the art rock and stone monuments in the North Caucasus. Important publications: *Monumental Polovtsian statues in the Eastern Europe: the archeology, conservation and protection*, London 2014; *Kontakty połowieckiej arystokracji rodowej z Rurykowiczami w świetle źródeł archeologicznych*, [in:] *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion 10th–16th century*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014, s. 116–135 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 4); *The Hungarians in the era of formation of south – western borders of the Rurik state. Notes on ethnogenesis of old Hungarians*, [in:] *Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication from the 5th International Conference, Spišská kapitula, 16–18th October, 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015, p. 37–54 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 5).

Grala Hieronim – Profesor, University of Warsaw (Warsaw, Poland). Field of interests: history of Galician-Volhynian Rus'; history of the Grand Duchy of Moscow; source studies. Important publications: *Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu. Jan Długosz i Kronikach Hustyński*, „Kwartalnik Historyczny”, 93, 1986, s. 639–661; *Kotpak Witołdowy czy czapka Monomacha? Dylematy wyznawców prawosławia w monarchii ostatnich Jagiellonów*, [in:] *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI–XX w.)*, Warszawa 1997, s. 51–67; *Pax Moscovitica? Wokół rosyjskiego władztwa w Inflantach w epoce Iwana IV Groźnego*, [in:] *Klio viae et invia. Opuscula Marco Cetwinski dedicate*, Warszawa 2010, s. 673–695.

Grala Marcin – M.A. in history, PhD candidate, Faculty of History and Cultural Heritage, Pontifical University of John Paul II in Krakow (Krakow, Poland). Field of

interests: Duchy of Tver in 14th century; Orthodox Church in Duchies of Tver and Moscow in the second half of 14th century; political influence of Ruthenian bishops in 14th–15th century; history of Ruthenian Orthodox Church in the Middle Ages. Important publications: *Sąd nad biskupem twerskim Eutymiuszem. Przyczynek do badań nad orientacją polityczną władcy ruskich na przełomie XIV–XV w.*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November, 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, p. 156–166 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 3); *Książę – mnich. Wizerunek świętego władcy prawosławnego na przykładzie Michała Aleksandrowicza*, [in:] *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion 10th–16th century*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014, s. 199–208 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 4); „*Az' ne dovolen' bloslovoit ego*” – *problem zaangażowania Aleksego w sprawy obsady tronu metropolitalnego na Rusi*. „Prace Historyczne”, 142 (3), 2015 s. 387–402.

Hardi Đura (Гарди Дюра) – Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad (Novi Sad, Serbia). Field of interests: history of Galician-Volhynian Rus' in 12th–13th century; history of Drugeth family. Important publications: *Чувство за час*, Нови Сад 1991; *Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма, студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године*, Нови Сад 2002; *Drugeti, povest o usponu i padu porodice pratilaca anžujskih kraljeva*, Novy Sad 2012.

Kamińska Monika – M.A. in Archeology, PhD candidate, Institute of Archeology, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: development of medieval cities in the Eastern Europe; early urban development of cities in Kievan Rus'; history of old-Ruthenian stone architecture. Important publications: *Первый этап влияния романской архитектуры в Галицкой Руси*, [in:] *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th century. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20th–22th October, 2011*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2012, c. 39–48 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 2); *Archeologiczne świadectwa najazdów mongolskich na miasta ruskie w XIII–XIV w.: rzeczywistość a stereotypy historiograficzne*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, s. 29–37 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 3). *Монголы? Литовцы? Русские? Находки оружия монгольского типа на польских землях и их историко-культурный контекст* [in:] *Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication from the 5th International Conference, Spišská kapitula, 16–18th October, 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015, c. 225–248 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 5).

Klemenski Marcin A. – M.A. in History, PhD candidate in the Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: History of Middle Ages Silesia; the Order of Hermits of St. Augustine. Important publications: *Albert Strzelecki – książę z pogranicza górnośląskiego*, [in:] *Problem pogranicza w Średniowieczu. Materiały z XI Ogólnopolskiej Sesji Mediewistycznej*, red. M. Jędrzejek, Kraków 2013, s. 45–56; *Klasztor augustianów-eremitów w Sierakowie nad Wartą (XIV–XVI w.)*, „Nasza Przeszłość”, 122, 2014, s. 5–13; *Монастирі августи́нців-єремі́тів на Русі та в Сілезії: спроба порівняння фінансування*, „Студентські Історичні Зошити”, 7, 2016, с. 29–38.

Koluzaeva Irina (Колузаева Ирина) – M.A. in History, PhD Candidate in the Faculty of „Artes Liberales”, University of Warsaw (Warsaw, Poland); Southern Federal University (Rostov-on-Don, Russia). Field of interests: Ruthenian Culture in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Lewek Konrad – M.A. in Archaeology, Institute of Archaeology, Jagiellonian University; Historical reenactment group „Wotczina Rarog” (Krakow, Poland). Field of interests: Medieval Rus’ archaeology; Medieval Rus’ army; Ruthenian clothing. Important publications: *Pogranicze polsko-ruskie w świetle najnowszych polskich badań archeologicznych*, „Societas Historicorum”, 47 (1), 2012, s. 6–8.

Liwoch Radosław – PhD, Archaeological Museum (Krakow, Poland). Field of interests: Medieval Rus’ archaeology; Medieval Rus weaponry. Important publications: *Wielkie kurhany latopisowego Pleśniska*, [in:] *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, Вип. 11, 2007, s. 367–378; *Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej*, [in:] *Materiały Archeologiczne*, t. 39, Kraków 2013, s. 7–31; *Plomby typu drohiczyńskiego z Drohiczyzna nad Bugiem w krakowskim Muzeum Archeologicznym*, [in:] *Materiały Archeologiczn*, t. 40, Kraków 2015, s. 237–244.

Mandiuk Oleg (Мандюк Олег) – the General Consul of Ukraine in Krakow (Ukraine).

Martyniuk Aleksey (Мартынюк Алексей) – PhD., Belarusian State University (Minsk, Bilarus). Field of interests: History of Eastern Europe in Middle Ages; Iconographic sources; Historical geography. Important publications: *Die Mongolen im Bild*, Hamburg 2002; *Средневековая Русь в текстах и документах*, Минск 2005; „*Немци же дивлящєся оружию татарскому*”: с кем и когда встречался Даниил Романович в Пожони? [in:] *Rus’ and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication from the 5th International Conference, Spišská kapitula, 16–18th October, 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015, с. 149–160 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 5).

Mesiarkin Adam – PhD, Faculty of Philosophy, Comenius University (Bratislava, Slovakia). Field of interests: political, cultural and social history of Early Middle Ages; origins of Slavs; early Slavonic states. Important publications: *Wpływ wojennych elit na tworzenie politycznej tożsamości wczesnośredniowiecznej Rusi i państw środkowej Europy*, [in:] *Rus' średniowieczna a sąsiedzi (X – połowa XIII w.)*, *Materialy międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24–26 listopada 2010 r.*, ed. Vitaliy Nagirnyy, Kraków 2011, s. 89–95 (*Colloquia Russica*, vol. 1); *Najazd mongolski na Rus' oczyma polskich, czeskich i węgierskich kronikarzy*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, s. 38–43 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 3); *Od kiedy Lech, Czech i Rus są braćmi?*, [in:] *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion 10th–16th century*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014, s. 33–38 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 4).

Mika Norbert – PhD, Middle School no 3 (Raciborz, Poland). Field of interests: history of Middle Ages Silesia; Racibórz history; Mongols and Tatars in Silesia in Middle Ages and Early modern period. Important publications: *Walka o spadek po Babenbergach 1246-1278*, Racibórz 2008; *Dzieje ziemi raciborskiej*, Kraków 2010; *Mieszko. Książę raciborski i pan Krakowa - dzielnicowy władca Polski (ok. 1142–1211)*, Kraków 2013.

Mosorko Mariana (Мосорко Мар'яна) – PhD, Institute of History and Politicalology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Field of interests: everyday life in 19th–20th century Galicia; Polish-Ukrainian relations during the Second World War period, gender studies. Important publications: *Між опором і колаборацією: радянська дійсність очима галицьких поляків*, „Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія”, 2015, 1, с. 123–129; *Діяльність польських комітетів опіки в Галичині періоду Другої світової війни*, „Вісник Східноєвропейського університету. Історія”, 2015, 1, с. 61–68; *Відпочинок у структурі повсякденного життя польського населення Галичини у 1939–1941 рр.*, [in:] *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*, гол. ред. В. Вашкевич, Вип. 38, Київ 2014, с. 81–86.

Nagirnyy Vitaliy – PhD, Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: history of medieval Rus'; international policy of Ruthenian duchies in 12th–13th century; daily life in medieval Rus'. Important publications: *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264*, Kraków 2011 (Series: *Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności*, t. 12); *Русско-венгерская встреча в Санокі 1205 года*, [in:] *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.*, pod red. V. Nagirnego i T. Pudłockiego, Kraków 2013, с. 79–86 (*Colloquia Russica. Series II*, vol. 1); *Lietuva Haličo–Voluinēs kunigaikštystės*

užsienio politikoje paskutiniais Danieliaus Romanovičiaus valdymo metais, [in:] *Vidurio Rytų Europa mūsų prie Mėlyniųjų vandenų*, metumokslinė redakcija V. Jankauskas ir V. Nagirny, Kaunas–Kraków 2013, p. 59–64 (*Colloquia Russica. Series II*, vol. 2). Editor of *Colloquia Russica* series.

Padbiarozkin Pilip (Подберёзкин Филип) – PhD candidate, Faculty of History, Belarusian State University (Minsk, Belarus). Field of interests: written heritage of German Livonia; Russian-German contacts in late Middle Ages; military history of Eastern Europe in 13th–17th century. Important publications: *Частная война графа Герхарда фон Клеве* [in:] *Studia Historica Europae Orientalis*, Вып. 5, Минск 2012, с. 117–130; „*Rignans contra paganos*”: *осада Полоцка 1381 г. и проблема происхождения сведений о Руси в немецких хрониках*, „*Древняя Русь. Вопросы медиевистики*“, 3 (61), 2015, с. 95–96; „*Partes Wandalar in Magna Germania*”: *что знал Альберт Кранц о Литве и Руси*, [in:] *Alba Russia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.)*, под ред. А. Мартынюка, Москва 2015, с. 185–203.

Péderi Tamás – M.A. in History, Institute of History, University of Pécs (Pécs, Hungary). Field of interests: history of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages; especially in military history. Important publications: *Warfare in medieval Novgorod*, [in:] *Alternatives, Turning Points and Regime Changes in Russian History and Culture*, Budapest 2015, p. 15–25; *Az Árpád-kori „átmeneti” típusú lovasság problémája*. („*Problems with „medium cavalry” in early medieval Hungary*”), [in:] *XI. Grastyán Konferencia Tanulmánykötet*, Pécs 2013, old. 295–303; *Western European Influences on Novgorodian Warfare in the 12th–14th centuries*, [in:] *Rus’ and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication from the 5th International Conference, Spišská kapitula, 16–18th October, 2014*, eds. V. Nagirny and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015, p. 217–224 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 5).

Sawicki Wojciech – Student, Institute of History and International Relations, Kazimierz Wielki University (Bydgoszcz, Poland). Field of interests: Crusades; history of Christian religion; Conquista. Important publications: *Książęta ruscy na kartach Kroniki Henryka Łotysza*, [in:] *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion 10th–16th century*, ed. V. Nagirny, Krakow 2014, s. 176–184 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 4); *The Ruthenian Issue in the Context of the Baltic Crusades in Chronicon Livoniae by Hermann von Wartberge and Livländische Reimchronik*, [in:] *Rus’ and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication from the 5th International Conference, Spišská kapitula, 16–18th October, 2014*, eds. V. Nagirny and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015, p. 183–198 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 5).

Sidorova Vasilina (Сидорова Василина) – PhD candidate, Department of Medieval History, Moscow State Lomonosov University (Moscow, Russia). Field of

interests: history of medieval Europe; history of news circulation; ethnic stereotypes; intercultural communication. Important publications: *The Slavic World in the French Historical Writings of the 11th century*, [in:] *Slovensko a Chorvatsko, historické paralely (do roku 1780)*, ed. M. Homza, Bratislava 2013, p. 83–87; *Распространение известия о разрушении Храма Гроба Господня в 1009 г. на Западе и его интерпретация*, „Средние века”, 77 (1–2), 2016, s. 152–179.

Siwko Arkadiusz – Student, Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: History of Medieval Rus; Turov Principality in 10th–14th century; Pinsk Principality in 10th–14th century. Important publications: *Władza dzielnicowa na Rusi od X do XII wieku na przykładzie księstwa turowskiego*, „Societas Historicorum”, 69, 2016, s. 25–27.

Skochylas Ihor (Скочияс Ігор) – Profesor, Faculty of Humanities, Ukrainian Catholic University (Lviv, Ukraine). Field of interests: Halych (Lviv) Episcopate history of 13th–18th century; Metropolis history. Important publications: *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010; „Дар любові”: Податок куниче (катедрастик) у Київській митрополії XIII–XVIII століть, Львів 2012; *Kościoby Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014 (co-authoring with Andrzej Gill).

Smorąg-Różycka Małgorzata – Profesor, Institute of History of Arts, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: Byzantine Art; Old Rus Art; Codex Gertrudianum. Important publications: *Ewangeliarz Ławryszewski*, Kraków 1999; *Bizantyńsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy. O kontekstach ideowych i artystycznych sztuki Rusi Kijowskiej XI wieku*, Kraków 2003; *Retoryka – uniwersalny język sztuki w świecie śródziemnomorskim (IX–XV w.)* [in:] *Mare apertum. Przepływy ludzi, idei i rzeczy w świecie śródziemnomorskim*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2007 (Series: *Portolana. Studia Mediterranea*, vol. 3), s. 163–177.

Smrż Pavel – M.A. in History, PhD candidate, Charles University (Prague, Czech Republic). Field of interests: History of the Livonian Brothers of the Sword; Russian-Livonian relations; Russian-Hanseatic League relations; history of Novgorod and Pskov. Important publications: „Короли” и „королевства” Древней Руси, [in:] *Etnicita slovanškého areálu. Historické proměny a současný stav*, edd. K. Kedron, M. Příhoda, Červený Kostelec–Praha 2011, s. 143–150; *Reflexe minulosti v diplomacii moskevského velikého knížete Ivana III.*, [in:] *Trzecie polsko-czeskie forum młodych mediewistów. Commemoratio praeteritorum – społeczności średniowieczne wobec przeszłości*, red. H. Krzyżostaniak, J. Kujawiński, M. Matla, Poznań 2012, s. 219–236; *Военные конфликты Ордена меченосцев с русскими войсками в описании Хроники Ливонии Генриха Латвийского*,

[in:] *Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication from the 5th International Conference, Spišská kapitula, 16–18th October, 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015, c. 173–182 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 5).

Sroka Stanisław Andrzej – Professor, the Vice-Dean of the Faculty of History of the Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: History of Central Europe; especially Hungary and its relations with Poland; editorship of historical sources; dynastic genealogy. Important publications: *Dokumenty polskie z archiwum dawnego Królestwa Węgier*, t. 1–5, Krakow 1998–2012; *Średniowieczny Bardiów i jego związki z Małopolską*, Krakow 2010; *Bardejov v XV. storočí. Štúdie z dejín mesta*, Bratislava 2011.

Stamenova Albena (Стаменова Албена) – PhD, The Department of Slavic Languages, Sofia University st. Kliment Ohridski, (Sofia, Bulgaria). Field of interests: the history of Ukrainian language; Ukrainian-Bulgarian cultural contacts. Important publications: *Українски език за българи*, част 1, София 2008 (co-authoring with Райна Камберова).

Stasiuk Andriy (Стасюк Андрій) – PhD, Institute of History and Politology, Vasyl Stefanyk National Precarpathian University (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Field of interests: lands of Galicia-Volhynia in the Middle Ages; Catholic Church in Rus'; missionary activity of Catholic orders in Rus' in 13th–15th century. Important publications: *Миссии францисканцев на Русь и в Золотую Орду в середине – второй половине XIII в.*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, c. 109–117 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 3); *Доминиканцы и францисканцы на страницах Галицко-Волынской летописи*, [in:] *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion 10th–16th century*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014, c. 193–198 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 4); *Король Юрий Львович и францисканские миссионеры в начале XIV в.* [in:] *Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication from the 5th International Conference, Spišská kapitula, 16–18th October, 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015, c. 257–265 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 5).

Swakoń Rafał – Student, President of the Students' of History Scientific Association, Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: Poland's history of 19th – 20th century; „Młoda Polska”; Maurycy Mochnacki.

Tsemushau Stsiapan (Темушев Степан) – PhD, Faculty of History, Belarusian National University (Minsk, Belarus). Field of interests: political history of early Slavonic states; development of political institutions (authority, administration, tax system) among East Slavs. Important publications: *Начало Руси: генезис государственности*

в источниках и исторической традиции, Минск 2008; *Образование Древнерусского государства*, Москва 2014); *Налоги и дань в Древней Руси*.

Voloshchuk Myroslav (Волощук Мирослав) – Profesor, Center for Medieval Studies, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Field of interests: Ruthenian-Hungarian relations in 9th–14th century; migration processes in medieval Centre-Eastern Europe. Important publications: *До питання східнослов'янського походження Петра Петуні*, „Український історичний журнал”, 2011, 3, с. 21–35; *Влияние монгольского нашествия 1239–1243 гг. на переселение жителей Руси в Венгрию: хронология, динамика, демография проблемы*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, с. 62–69 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 3); „Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції, відп. ред. Л. В. Войтович, Івано-Франківск 2014.

Voytovych Leontiy (Войтович Леонтій) – Profesor, Faculty of History, Ivan Franko National University (Lviv, Ukraine). Field of interests: Genealogy of Rurikids; history of medieval Rus'. Important publications: *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006; *Князь Лев Данилович*, Львів 2012; *Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст.*, Львів 2015.

Colloquia Russica. Series I, vol. 6: Rus' and Countries of the Latin Culture
(10th–16th C.). Publication from the 6th International Scientific Conference, Krakow,
26th–28th November, 2015, ed. Vitaliy Nagirnyy, Krakow 2016, 335 p.

Publication co-funded by:
Rada Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego
Fundacja Studentów i Absolwentów Uniwersytetu Jagiellońskiego „Bratniak”
Fundusz imienia Jana Kochanowskiego

Druk:

P. H. U. Multikram,
ul. Mławska 20 D,
87–500 Rypin